

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XLII

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XLII

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GÉRA ELEONÓRA

GYÁNI GÁBOR

PERÉNYI ROLAND

RÓKA ENIKŐ

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2017

*TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XLII*

*„BUDA OPPUGNATA”: 1541
– EGY KORSZAKHATÁR A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN*

*A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM VÁRMÚZEUMA,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONTJÁNAK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYTEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁNAK
KLASSZIKA-FILOLÓGIA ÉS NEOLATIN TANSZÉKE ÁLTAL
2016. AUGUSZTUS 29-ÉN RENDEZETT KONFERENCIA ELŐADÁSAI*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2017

SZERKESZTETTE
B. SZABÓ JÁNOS
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

KORREKTOR
RIST EDINA

FORDÍTÁSOK
POKOLY JUDIT

MINDEN JOG FENNTARTVA
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2017
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ
ISSN 0238-5597

TARTALOMJEGYZÉK

AZ ESEMÉNYRŐL

KASZA PÉTER

BUDA OPPUGNATA 1541 – EGY KORSZAKVÁLTÓ ESEMÉNY ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBE

BUDA OPPUGNATA 1541 – A NEW APPROACH TO AN EPOCHAL EVENT

9

DIPLOMÁCIA- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI HÁTTÉR

FODOR PÁL

SZULEJMÁN ÉS A KIZIL ELMA

SZULEJMÁN AND THE KIZIL ELMA

31

OBORNI TERÉZ

FRÁTER GYÖRGY ÉS BUDA ELESTE

GEORGE MARTINUZZI AND THE FALL OF BUDA

39

KRUPPA TAMÁS

1541. MI ÉS MENNYI VESZETT BUDA ALATT?

WHAT WAS LOST AT BUDA IN 1541?

61

SZYMON BRZEZIŃSKI

A JAGELLÓK ÉS MAGYARORSZÁG 1541-BEN

THE JAGIELLOS AND HUNGARY IN 1541

77

KORPÁS ZOLTÁN

BUDA – ALGÍR – BUDA.

A MAGYARORSZÁGI ÉS A MEDITERRÁN OSMÁNELLEENES KÜZDELMEK KÖLCSONHATÁSAI 1538–1542.

BUDA – ALGIERS – BUDA. THE INTERCONNECTEDNESS OF WARS AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE IN HUNGARY

AND THE MEDITERRANEAN REGION, 1538–1542

85

HADTÖRTÉNETI HÁTTÉR

BAGI ZOLTÁN PÉTER

JOACHIM BRANDENBURGI ŐRGRÓF 1542. ÉVI
SIKERTELEN MAGYARORSZÁGI HADJÁRATÁNAK OKAI

THE BACKGROUND TO MARGRAVE JOACHIM OF BRANDENBURG'S FAILED HUNGARIAN CAMPAIGN IN 1542

103

B. SZABÓ JÁNOS

BUDA ELFELEDETT OSTROMAI (1540–42)

EGY HADTÖRTÉNETI „KAKUKKTOJÁS” AVAGY A „MILITARY REVOLUTION” ELMÉLET ZÁTONYA?

BUDA'S FORGOTTEN SIEGES (1529–42)

A FREAK OF MILITARY HISTORY OR THE DEMISE OF THE MILITARY REVOLUTION THEORY?

121

VÉGH ANDRÁS

BUDA ÁRNYÉKÁBAN. PEST VÁROS ERŐDÍTÉSEI AZ 1540-ES ÉVEK ELEJÉN.

IN THE SHADOW OF BUDA. THE FORTIFICATIONS OF PEST IN THE EARLY 1540S

141

EMLÉKEZET

VADAI ISTVÁN

TINÓDI SEBESTYÉN BUDA VESZÉSÉRŐL

SEBESTYÉN TINÓDI ON THE FALL OF BUDA

151

GÖDÖLLE MÁTYÁS

BUDA ÉS PEST 1541–42. ÉVI OSTROMAINAK ÁBRÁZOLÁSAI

IMAGES OF THE 1541–1542 SIEGE OF BUDA AND PEST

165

KITEKINTÉS

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK A PESTI KÖZÉPKORI VÁROSFAL KUTATÁSÁHOZ.

II–IV. RÉSZ

HISTORICAL, ARCHEOLOGICAL DATA TO THE RESEARCH OF THE MEDIEVAL TOWN WALLS OF PEST. II.

199

AZ ESEMÉNYRŐL

KASZA PÉTER

8

BUDA OPPUGNATA 1541 – EGY KORSZAKVÁLTÓ ESEMÉNY ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBE¹

A szélesebb olvasóközönség számára alighanem Gárdonyi Géza pár éve a legközkedveltebb magyar regénynek választott műve alapján ismertek Buda török kézre kerülésének körülményei. Az *Egri csillagok* második, *Oda Buda* című részének középpontjában ugyanis az 1541. augusztus 29-i események állnak. Ezen a napon vonultak be a várba Szülejmán török szultán hivatalosan a magyar védők megsegítésére érkező csapatai, hogy a következő 145 évre a magyarországi török Hódoltság központjává tegyék az egykori magyar fővárost.

Bár a középkorai történelemkönyvek megemlítik Buda 1541. évi elestét, a főváros török kézre kerülésénél nemcsak a köztudatban tűnik nagyobb jelentőségűnek a 15 évvel korábbi mohácsi vereség, de a szűkebb szakma is sokkal többet foglalkozott a mohácsi csata okainak és lefolyásának elemzésével. Míg a mohácsi vereséget könyvtárnyi szakirodalom elemezte,² és az eseményre vonatkozó források is több gondos és nagyszabású forráskiadványban³ érhetők el nemcsak a kutatók, de a magyar fordításoknak hála a nagyközönség számára is, Buda elestének körülményeit mindeddig nem dolgozta fel a tudomány, ami részben azzal is magyarázható, hogy az összegzést, alaposabb értékelést lehetővé tevő alap kutatások, a források szisztematikus összegyűjtése és közzététele sem történt meg.

Holott Buda eleste mindenképpen korforduló a magyar történelemben. Egyrészt korábban példa nélküli módon az ország szíve, fővárosa került hosszú időre egy idegen, ráadásul merőben más kultúrájú hatalom fennhatósága alá, ami radikálisan átrendezte a magyar politikai és kulturális elit lehetőségeit. Másrészt bebizonyosodott, hogy a magyar vezető rétegek által a Mohácsot követő másfél évtizedben kipróbált két út, vagyis a Habsburg-orientáció, illetve a Szapolyai által képviselt laza török vazallusi kísérlet, egyike sem képes megnyugtató választ adni az ország problémáira. Míg a Habsburgok Szapolyai halála után is képtelenek voltak kézre keríteni és megvédeni Budát, 1541-ben az is világossá vált, hogy a törökös politika önmagában szintén katasztrófához és az ország megszállásához vezet. Ma, 475 év távlatából ez inkább csak tankönyvi adat, holott érdekes módon a korabeli Európában Buda veszte összehasonlíthatatlanul

---

1. A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történelmi műve* című kutatási projektje támogatta.

2. Az idevágó irodalom olyan bőséges, hogy még válogatást adni sem könnyű. Mindenképpen érdemes kiemelni, hogy 1926-ban és 1976-ban, vagyis a csata 400. illetve 450. évfordulójára is jelent meg egy-egy, kiváló tanulmányokat tartalmazó emlékkönyv: *Lukinich 1926*, illetve *Rúzsás – Szakály 1986*. Emellett számos monográfia is foglalkozott a csata történetével és körülményeivel: *Szakály 1975*; *Perjés 1979*; újabban: *B. Szabó 2006*, és *B. Szabó 2015*.

3. Néhány példa a legfontosabbak közül: *Fraknoi 1884*; *Bartoniek 1926*; *Katona 1979*; *B. Szabó 2006*.

élénkebb visszhangot váltott ki, mint a korábbi magyar vereségek, Nándorfehérvár vagy akár Mohács.⁴

A TRAGIKUS AUGUSZTUS 29.

Buda elestéhez hosszú út vezetett, és a vár török kézre kerülése csak a betetőzése annak az eseménysornak, mely húsz évvel korábban Nándorfehérvár elfoglalásával vette kezdetét. Az új szultán, I. Szülejmán első hadjáratát a régóta komoly ellenfélnek számító Magyar Királyság ellen vezette, és hetekig tartó ostrom után bevette a déli végvárvonal kulcserődjének számító Nándorfehérvárt. Ezzel megnyílt az út az ország belsejébe vezetendő további hadjáratok számára. Nándorfehérvár eleste önmagában még nem jelentette a középkori Magyar Királyság bukását, de védtelenné tette az országot egy újabb oszmán hadjáratral szemben, így mindenképpen ez az esemény tekinthető az ország majdani részleges török megszállása felé vezető első lépésnek.⁵ Mint ismeretes, öt évvel később Mohács mezején az oszmán sereg egy, a kor viszonyai közepette jelentékeny számú magyar sereget söpört el egy rövid ütközetben,⁶ de a nagyarányú vereségnél is súlyosabban esett a latba, hogy az ország királya, II. Lajos is életét vesztette az ütközetet követő menekülésben.⁷

A trónutódlás kérdése polgárháborúba torkollott, ami kiváló lehetőséget biztosított az oszmánoknak, hogy további lépéseket tegyenek az ország bekebelezése felé. Bár 1529-ben és 1532-ben is sikertelenül kísérleteztek Bécs elfoglalásával, a 1520-as évek végétől az is világossá vált, hogy az utolsó nemzeti királynak is tekintett Szapolyai I. János (1526–1540) csak török segítséggel tudja megtartani az uralma alatt álló keleti országrészt Habsburg I. Ferdinánddal (1526–1564) szemben. Így, bár adót nem kellett fizetnie, János király lényegében az oszmánok vazallusa lett, országrésze pedig betagozódott a Török Birodalom érdekszférájába. A patthelyzet János 1540. évi halálával mozdult ki a holtpontról, amikor csecsemő fiának gyámjai török segítséggel próbálták megőrizni az eddig uralt országrészeket, míg Ferdinánd fegyverrel igyekezett változtatni az 1538-as váradi béke óta fennálló status quo-n. A bizonytalan helyzet szükségessé tette az oszmánok katonai beavatkozását, a szultán pedig 1541 augusztusában úgy határozott, hogy csapataival megszállja Budát, amely köré a következő három év harcai során újabb várak és városok elfoglalásával védőgyűrűt vont. Ezzel az ország három részre szakadt, középső része pedig vilajetként török tartománnyá vált.

MI VESZETT BUDA ALATT?

4. Alapos, de még így sem teljes áttekintést ad a korszak Turcica-irodalmáról Göllner 1961.

5. Nándorfehérvár jelentőségére jellemző, hogy Istvánffy ezzel indítja a *Historiae* VII. könyvét és liviusi mintára valóságos kis *proemiumot* ír a könyv elejére, érzékeltetve, hogy az elbeszélés szakaszhatárra ért, és innentől minőségileg más események bemutatása következik. *Istvánffy 1962: 78.*

6. A kérdés hadügyi vonatkozásairól lásd: *B. Szabó 2004* és *B. Szabó 2005.*

7. A Lajos király halálát körülengő legendák születésével kapcsolatban lásd: *Farkas 2000* és *Farkas 2001.* A király halálának mikéntjéről a közelmúltban ismét élénk vita bontakozott ki. Újabbban interdiszciplináris jelleggel, történészek mellett filológusok, orvosszakértők, antropológusok bevonásával vizsgálták a kérdést. Vö.: *Farkas – Szebelédi – Varga 2016.*

Bár Buda volt az első és egyetlen latin keresztény főváros, amely oszmán kézre került, ez önmagában aligha magyarázná azt az élénk érdeklődést és heves reakciót, melyet az esemény úgy az európai politikában, mint a szellemi élet jelesei körében kiváltott. Mi állt e roppant érdeklődés hátterében?

Noha a magyar diplomácia már Nándorfehérvár eleste után igyekezett felhívni Európa figyelmét a növekvő török veszélyre,⁸ a fontos végvár elvesztése mégis alapvetően magyar belügy maradt. Annál is inkább, mert 1522-ben az ispotályos lovagok székhelyének, Rodosznak az elfoglalása hamar el is homályosította a korabeli köztudatban Nándorfehérvár vesztének jelentőségét. Mohács már sokkal élénkebb visszhangot váltott ki,⁹ ami érthető is, hiszen a csatában egy király is életét veszítette, de a vereség után egyrészt látszólag nem történt radikális változás, hiszen a törökök nem szállták meg Magyarországot, így a veszély továbbra is távolinak tetszett, másrészt alig fél évvel a csata után V. Károly csapatai bevették és barbár módon kifosztották Rómát. Az 1527. május 6-án bekövetkező *Sacco di Roma* híre mélyen megrázta az egész kontinenst,¹⁰ a távoli magyar esemény így megint lekerült a napirendről. Buda 1541. évi török kézre kerülése azonban több szempontból is más megítélés alá esett. Buda egy európai középhatalom fővárosa volt, mely meghatározó szerepet játszott a térség gazdasági és kulturális életében. Bár a közvélekedés úgy tartja, hogy Mátyás fényes korszaka után az 1490–1526 közé eső Jagelló-kor a hanyatlás időszaka, amellett, hogy újabban a történettudomány is más színben látja a Jagelló uralkodók regnálását, az irodalom- és művelődéstörténet már régebb óta hangoztatja, hogy ez a három és fél évtized a reneszánsz kultúra egyik fénykora volt Magyarországon. Buda igazi szellemi központ volt, és a dinasztikus kapcsolatok adta előnyöket is kihasználva, a magyar humanisták és művészek élénk kapcsolatokat építettek ki osztrák, cseh és lengyel pályatársaikkal.

II. Ulászló és II. Lajos egyaránt voltak magyar és cseh királyok, így a Buda és Prága közti élénk kapcsolatok adottak voltak. Krakkóban, ahol a térség egyik leghíresebb egyetemén amúgy is számos magyar diák tanult, Ulászló testvére, így Lajos király nagybátyja, I. Zsigmond uralkodott. Bécs pedig a 1515-ös Habsburg-Jagelló kettős házassági szerződés után szintén rokoni kapcsolatokkal csatlakozott a térséghez. Budán a kor számos híres humanistája megfordult, és őrzött emlékeket a királyi udvar pompájáról és főleg a nagyszerű könyvtárról. Aki nem járt Budán, annak is jó eséllyel volt magyar ismerőse, barátja, amikor tehát Buda török kézre került, és kiszakadt az addigi kulturális hálózatból, törvényszerű volt, hogy a helyhez direkt vagy indirekt

8. Brodarics István Rómában, Macedóniai László Nürnbergben tartott beszédében emelte ki a vár jelentőségét. Macedóniai László beszéde magyarul is olvasható, (*Klaniczay 1982: 902–912.*), Brodaricsé, ami mindössze egy példányban maradt fenn, csak latinul (*Brodericus 1985*). A beszédről újabban: *Kasza 2015: 52–62.*

9. Jó összefoglalót ad a mohács tematikájú német újságlapokról és népekekről: *Pukánszky 1926: 277–294; Fraknoi 1876: 8–14; Bleyer 1897: 334–347, 417–436; Huszár 1912: 517–520.* Az újságlapok történeti forrásértékéről máig mérvadó *Benda 1942.* A Német Birodalomban gyakorolt hatásokról vö.: *Horváth 1937.* Az 1526-ban megjelent német újságlapokról több forrásból is lehet tájékozódni. *Apponyi 2004; Kertbeny 1880; Göllner 1969–78; Hubay 1948; Német S., 1993.*

10. A *Sacco di Roma* visszhangjáról a kortárs humanisták körében vö.: *Gouwens 1998.*

szalakkal kötődő humanisták azonnal reagáltak a hírre.

Frangepán Ferenc Regensburgban, 1541 nyarán, még Buda eleste előtt mondott beszédét valósággal szárnyára kapja a hír, és 1541 folyamán három latin, két német és egy olasz kiadásban lát napvilágot.¹¹ Buda eleste után nyomtatják ki a dalmát humanista, Tranquillus Andronicus törökellenes beszédét,¹² de ekkor jelenik meg Joachim Camerarius egyetlen ismert török elleni orációja is.¹³ Jacopo Sadoletto homiliát ír Buda eleste kapcsán,¹⁴ Clemens Janicius lengyel költő gyászselégiában siratja el a várost,¹⁵ de a hír visszhangot ver még a távoli Dubrovnikban is, ahol Mavro Vetranović bencés szerzetes ír horvát nyelvű gyásznémetet (*tužba*) Buda vesztéséről.¹⁶

Nem csekélyebb a hazai visszhang sem: Tinódi több éneket is szerez Buda kapcsán,¹⁷ Verancsics Antalnak két hosszabb levélben számolnak be a budai események menetéről,¹⁸ a budai polgárok árulása a tárgya az egyik első magyar nyelvű emlékiratnak,¹⁹ biztosan kortárs megfigyelő beszámolóján alapszik a *Memoria rerum* budai ostromot leíró hosszú részlete,²⁰ de igen hangsúlyos az események bemutatása Szeréminél is.²¹

De nemcsak a humanisták rokonszenve emelte Buda elestét európai jelentőségűvé. Amiatt, hogy a szultán serege 1541. augusztus 29-én ellenállás nélkül vonult be a várba, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy Buda birtoklásáért akkor már másfél éve öldöklő, ostromokban is megnyilvánuló küzdelem folyt, amely 1542-ben is folytatódott, utózöngéi pedig egészen a török hódoltság megszilárdulásáig, 1544-ig kihatottak.

BUDA OSTROMAI

János király 1540 júliusában halt meg Erdélyben, és egy alig pár hetes fiúörökös maradt utána. Ferdinánd és hívei rögvést érvényesíteni akarták a váradi béke azon cikkelyét, miszerint János halálával, akár van örököse, akár nincs, Ferdinánd kapja meg az egész országot. Bár a lengyel diplomácia igyekezett közbenjárni, hogy Izabella és tanácsosai tartsák magukat a megállapodáshoz, a török ellenlépések miatt aggódó magyar urak, élükön Fráter Györggyel, Török Bálinttal és Petrovics Péterrel, a királyfi gyámjaival, nem járultak hozzá, hogy Izabella átadja Budát Ferdinándnak. A Habsburg uralkodó,

11. Vö. Göllner 1969–78: 323–325. A mű olyan népszerű volt, hogy nemcsak a 16. század végén nyomtatták ki ismételtelen gyűjteményes kötetekben, de Szenci Molnár Albert is beválogatta *Idea Christianorum* című, 1616-os munkájába. Erről bővebben: Imre 1987: 231–252.

12. Erről újabban: Kasza 2016: 40–49. illetve Kasza 2017a: 287–300.

13. Kasza 2017.

14. Sadoletto 1541.

15. Janicki 1541.

16. Lőkös 1996: 58–59.

17. Egész pontosan hármat ismerünk, amelyeket felvett az 1554-ben Kolozsvárott kiadott *Krónikába*. A *Buda vesztéséről és Terek Bálint fogságáról*, illetve a *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* kifejezetten a témába vág, de a *Krónikát* kezdő, négy részes *Erdéli história* első éneke is Buda vesztéről szól. Vö.: Tinódi 1984.

18. Verancsics Antalhoz levél az 1541-ki budai veszedelemről. Vö.: Verancsics 1857: 167–178.

19. Bornemisza 1981. 70–77.

20. Bessenyei 1981: 50–91.

21. Szerémi 1979: 314–327.

hogy nyomatékot adjon követelésének kipróbált tábornokát, Leonard Felset küldte egy közel tízezres sereggel Buda elfoglalására. Fels sikerrel vette be a Buda védőövezetét jelentő várakat, Visegrádot, Vácot és Pestet, a jól megerősített Buda ostromához azonban nem érezte magát elég erősnek, így hamarosan feloldotta az ostromzárat és visszavonult. Pesten azonban jelentékeny német helyőrség maradt. Pest ebben az időben komoly falakkal megerősített város volt, amelynek védői a legkorszerűbb technikát alkalmazva, belső árkokkal és sáncokkal pótolták a régebbi építésű falak véderejét. Erre nagy szükségük is volt, mert a határmenti bégek csapataiból összeálló török sereg magyar egységekkel is kiegészülve 1541 tavaszán hetekig ostromolta Pestet, de a védőknek sikerült megtartaniuk a rájuk bízott várost.

1541 májusában újabb, közel 40 ezer fős Habsburg-sereg érkezett Buda alá Wilhelm Freiherr zu Roggendorf vezénylete alatt, és egészen augusztus 22-ig ostrom alatt tartották Budát, ahol Izabella és tanácsosai elszántan védekeztek. A védők több heves rohamot, aknátámadást is átvészeltek, sőt egy árulást is sikerült elhárítaniuk, a török felmentő sereg érkezésének hírére pedig Roggendorf a Gellérthegyen sáncolta el magát. Az ellenfelek hetekig néztek farkasszemet, végül a szultán közeledésének hírére a sereg vezérei rávették a sebesült Roggendorft, hogy vonuljon vissza. A dunai átkelésel járó hadművelet azonban tragédiába torkollott: a németek szándékát észrevéve a törökök és a várbeli magyarok összehangolt támadást indítottak az pesti oldalra igyekvő sereg ellen, jelentős részét lemészárolták vagy fogságba ejtették. A német had felmorzsolása után került sor a híres jelenetre, amelyet az *Egri csillagokból* is jól ismer mindenki, amikor a szultán a sátrába invitálta a magyar vezetőket, a janicsárok pedig eközben elfoglalták Budát. Az ország szíve török megszállás alá került, Izabella és fia vazallusként Erdélyt és a keleti területeket kapta csak meg, a veszélyesnek ítélt Török Bálintot pedig a szultán rabként vitte magával Isztambulba.

A sokk mozgásba hozta az európai erőket is. A 1542. évi speyeri birodalmi gyűlés két *Romzug*-nyi katonát, vagyis 40 ezer gyalogost és 8 ezer lovaszt szavazott meg az az évi, Buda visszafoglalását célzó hadjáratra. És bár a sereg egy része sosem gyűlt össze, a Brandenburgi Joachim vezette, Ferdinánd-párti magyar urak csapataival kiegészített sereg így is tekintélyes haderőt jelentett.²² Szervezési és ellátási gondok miatt azonban a haderő csak Pest ostromát kezdhette meg, de egy hét után azzal is felhagyott és a nagy várakozások ellenére eredménytelenül tért haza.

1542-ben Buda elszigetelt, bár több ezres őrséggel megrakott végvára volt a törököknek, 1543–1544 folyamán azonban Esztergom, Székesfehérvár Pécs, Szeged és Hatvan elfoglalásával sikerült védőgyűrűt vonni a város köré, így 1544-et tekinthetjük az események záróévének. A Buda körüli harcok Fels 1540-es hadjáratával kezdődtek és az 1542-es birodalmi hadjáratral fejeződtek be, de csak 1544-re vált bizonyossá, hogy Buda egykönnyen nem lesz többé visszaszerezhető az oszmánoktól. Ma már tudjuk, hogy több ostrom ellenére erre 145 évet kellett várni.

A Budáért három éven át egyre nagyobb erők bevonásával folyó harcok – amelyekbe 1542-ben már jelentős német birodalmi csapatok is bekapcsolódtak – akiknek az élén

---

22. A hadjáratról több kötet és tanulmány is foglalkozik. A legfontosabb *Traut 1892*. A hadjárat diplomáciai előkészítésével kapcsolatban nagyon jó összefoglalót ad: *Károlyi Árpád 1880*. A hadjáratra vonatkozó iratanyagot lásd: *Meyer 1879*: 480–544.

olyan birodalmi fejedelmek álltak, mint Joachim brandenburgi őrgróf, vagy Szász Móric herceg, jelentős publicitást biztosítottak e hadjáratoknak.²³

De nem elválasztható a Budáért folytatott küzdelem az európai és Földközi-tengeri hadszínterek egyéb eseményeitől sem. Elég csak arra utalni, hogy Ferdinánd testvére, V. Károly császár 1541 őszén részben a budai oszmán diadal horderejét próbálta csökkenteni az oszmánokkal szorosán együttműködő kalózfészek, Algír elfoglalásával. A későn induló tengeri hadjárat azonban az őszi viharok miatt katasztrófába torkollott és a sereg java odaveszett a berber partokon.²⁴ 1542-ben kiújult a háború azzal a Franciaországgal is, amelyik ekkor már nyílt szövetségi viszonyt ápolt az oszmánokkal, és hadműveleteiket is összehangolták. 1543-ban, miközben Szülejmán Magyarországon Esztergom, Pécs és Fehérvár bevételéért hadakozott, flottája Nizzát fosztotta ki, majd francia területen, Toulonban telelt át.

Buda tehát nemcsak amiatt került az európai érdeklődés homlokterébe, mert a humanisták rokonszenvvel tekintettek a városra, hanem azért is, mert éveken át két világhatalom vetélkedésének színtere lett, illetve más oldalról közelítve a több helyszínen folyó európai hatalmi vetélkedés egyik fontos, a többitől nem elválasztható frontvonala. Buda eleste ezért nem tekinthető kizárólagosan magyar eseménynek. Mert bár a legmagasabb árat a fővárosát vesztett Magyarországnak kellett megfizetnie, az 1540-es évtized első éveiben Buda, amelyet előbb nem tudtak időben elfoglalni a török előtt, majd nem tudták tőle visszafoglalni, a nemzetközi összefogás kudarcát is jelentette a diadalmasan előrenyomuló oszmánokkal szemben.

Ha tehát jobban meg akarjuk érteni, mi történt, miért történt és mi veszett Buda alatt, érdemes új keretek között megvizsgálni az idevágó forrásokat, mert feltárni való akad bőven.

BUDA 1541. ÉVI OSTROMÁNAK FORRÁSAI

Bár ahogy fentebb írtam, Budáért és Buda körül 1540-től két éven át több felvonásban zajlottak összecsapások – köztük több ostrom és ostromkísérlet is –, mind katonai, mind politikai jelentősége szempontjából vitán felül az 1541. évi Roggendorf-féle ostrom érdemel különösen kiemelt figyelmet. Neki ugyanis, szemben Fels csapataival, akiknek sem idejük, sem megfelelő felszereltségük nem volt Buda megvívására, vagy akár Brandenburgi Joachimmal, aki különböző szervezési és stratégiai hibák folytán Buda tényleges ostromához hozzá sem tudott kezdeni, katonai ereje, megfelelő felszerelése és ideje is volt, hogy sikerrel oldja meg Buda bevételét. Az, hogy kudarcot vallott, járványtól tizedelt serege pedig áldozatául esett a török felmentő had és a várvédők együttes támadásának, megnyitotta az utat Buda váratlan, de nem előzmények nélküli török megszállásához. Messze nem véletlen tehát, hogy a Buda körüli harcokat taglaló forrásaink nagyobb része kiemelt jelentőséget tulajdonít Roggendorf ténykedésének. Az 1541 májusától augusztus végéig tartó hadműveletek hadtörténeti

23. Néhány német és latin nyelvű kiadvány példaképpen: *Sabinus 1542; Bruschius 1542; Sachs 1542; Cremer [s. a, s. l.]*.

24. V. Károly algíri hadjáratáról lásd Korpás Zoltán tanulmányát jelen kötetben. Az algíri hadjáratra vonatkozóan kiváló kortárs forrás: *Villegaigon 1542*.

értékelése nem ennek a tanulmánynak a feladata, azt azonban mindenképpen le kell szögezni, hogy Roggendorf hónapokig valóban keményen és serege harcértéke alapján alapvetően eséllyel ostromolta Budát. Vagyis a hadjáratnak *van* hadtörténete. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel az idevágó kortárs vagy közel kortárs beszámolók és visszaemlékezések elég sommásan kezelik Roggendorf ostromtevékenységét: megemlítik, hogy több irányból erősen lövette a várat és a várost, szokás említeni legalább egy nagyobb rohamot, nem hallgatják el azt sem, hogy Roggendorf aknák ásásával is próbálkozott, mégis minden beszámoló közös kulcseleme a budai polgárok júniusi árulási kísérletének bemutatása. Úgy tűnik, a különböző forrásmunkák szerzői egyetértenek abban, hogy ez lett volna Roggendorf legnagyobb lehetősége és ennek elpuskázása megpecsételte az ostrom sorsát. Ezt követően már csak arról emlékeznek meg forrásaink, hogy Roggendorf serege augusztus végén katasztrofális vereséget szenvedett. Amit ezek után igen részletesen szokás tárgyalni, az a szultáni hadicsel története és az augusztus 29-ét követő napok eseményei. A magyar urak tárgyalásai a török táborban, a janicsárok belopódzása a városba, majd a szultán döntése, hogy a fővárost megszállja és Izabella, illetve csecsemő fia és hívei számára Erdélyt és a keleti részeket engedi csak át.

Egyaránt ez a két leghangsúlyosabban, legrészletesebben bemutatott és elemzett epizód Buda kapcsán, olvassuk bár Szerémi históriáját, a *Memoria rerumot*, Bornemisza Tamás *Emléközetét*, Verancsics beszámolóját, vagy Izabella szervitorának hozzá írt, gyakran citált levelét. Ezek nagyon értékes és fontos dokumentumok, de arra alig adnak választ, hogyan történhetett meg, hogy egy olyan jól felszerelt sereg, mint Roggendorffé nem tudta időben, tehát még a török érkezése előtt teljesíteni a rábízott stratégiai feladatot. Ha alaposan megrostáljuk az ismert forrásokat, azt találjuk, hogy magáról az ostromról, annak katonai eseményeiről elenyésző szöveg számol be. Jelen pillanatban három ilyen tudok mondani: nyomtatásban is olvasható, de csak latinul Izabella szervitorának Verancsics-hoz írott levele, mely lényegében melléklete, kiegészítése annak, amit fentebb már említettem. Ez a szöveg azonban alapvetően az ostrom során történetekkel foglalkozik, a budaiak harcait és nélkülözéseit örökíti meg. Még ennél is izgalmasabb és főleg részletgazdagabb az az ostromnapló jellegű kézirat, mely *Civitatis Budae longa obsidio* címen maradt meg a Verancsics-hagyatékban.²⁵ Bár a tizenkét levél, illetve huszonnégy oldal terjedelmű kéziratot két autográf Verancsics-levél fogja közre,²⁶ maga a napló nem Verancsics kézírása és latinsága alapján is eléggé kétséges, hogy a kiválóan képzett humanista alkotása lenne. Bár nyelviileg dőcögős szöveg, mégis unikális forrás abban az értelemben, hogy egy rövid, a Szapolyai és Ferdinánd közti polgárháborút taglaló bevezetés után valóban naplószerűen, legalább a jelesebb események idejét konkrétan rögzítve mutatja be az ostrom menetét, kifejezetten informatív módon.

A két említett dokumentum már alaposabb közelítést tesz lehetővé a Roggendorfféle ostrom bemutatásában, van azonban egy alapvető hiányosságuk, mégpedig egy olyan hiány, melyen osztoznak lényegében valamennyi szöveggel, melyek szemtanúktól vagy későbbi összefoglalókból származnak. Akár Szerémi, akár Izabella szervitora,

25. OSZK Kézirattár, Quart Lat 511.

26. Az egyik Petrovics Péternek, a másik Szokoli Ferenc aradi prépostnak szól.

a *Memoria rerum* szerzője (vagy szerzői), vagy az *Obsidio* lejegyzője a forrásunk, csupa olyan dokumentummal van dolgunk, amelyek kvázi *fentről*, tehát a várbeliek szemszögéből mutatják be az ostromot. Ami természetes is, hiszen csupa olyan embertől származnak, aki ott volt a városban az ostrom idején. A kép azonban féloldalas, ha nem vonunk be olyan szemtanút is, aki *lentől*, az ostromlók közül örökítette volna meg az eseményeket. Nos, ilyen magyar történeti forrásunk nincs, akad azonban egy jelentőségéhez képest alig méltatott mű, mely segíthet teljesebbé tenni ismereteinket. A továbbiakban erről a műről és szerzőjéről lesz szó.

WOLFGANG LAZIUS, SZEMTANÚ A VÁR TÖVÉBŐL

A híres bécsi humanistáról, I. Ferdinánd udvari orvosáról, később hivatalos történetírójáról, az osztrák Wolfgang Laziusról (1514–1565) van szó. Lazius hihetetlenül termékeny író volt és egyben igen sokrétű tevékenységet folytatott: praktizált orvosként, írt történeti műveket német és latin nyelven, ő írta az első városmonográfiát Bécsről, térképeket jelentetett meg, renováltatta a Peterskirchét, jelentős könyvgyűjteménye volt és a sort még folytathatnánk. Egy ilyen sokrétű életmű természetszerűleg nem kerülte el a tudósok figyelmét. Sajátos módon azonban, míg az orvos,²⁷ a kartográfus,²⁸ a könyvgyűjtő²⁹ vagy épp a várostörténész³⁰ Laziusnak komoly irodalma van, történetírói tevékenységével csak érintőlegesen foglalkozott a tudomány. Jól látszik ez a 2014 októberében, Lazius születésének 500. évfordulójára rendezett konferencia programján is. Noha a tanácskozáson számos aspektusból vizsgálták Lazius életművét, de történeti működése alig kapott figyelmet, a fő műnek számító *Rerum Austriacarum Decades*ről pedig nem szólt előadás. Ez aligha véletlen, hiszen korábban is csak egyetlen rövidebb monográfia született erről, Michael Mayr habilitációs dolgozata, mely 1894-ben jelent meg Innsbruckban. Az V. decas jelentőségét ebben már Mayr is kiemelte, tervezte is, hogy a mű ezen, legértékesebb részét kiadja, a kiadás azonban nem valósult meg.

A magyar kutatók sem szenteltek több figyelmet az osztrák humanistának: Waczulik Margit ugyan kiemelten foglalkozott Lazius forrásértékével, sőt Mayrtól eltérő módon próbálta rendezni a ránk maradt kéziratok sorrendjét is, 1937-ben kiadott munkája azonban ilyen szempontból visszhangtalan maradt.³¹

Ez valószínűleg nem független attól, hogy egy Lazius-kiadás létrehozása fáradságos munka, még akkor is, ha csak az V. decas megjelentetése a cél. Egyrészt a mű terjedelme, másrészt a kéziratok hagyományozódása miatt. A *Rerum Austriacarum Decades* kifejezetten monumentális mű, de az V. decas önmagában is 250–300 kéziratot oldalt tesz ki, amely hozzávetőlegesen ugyanennyi gépelt oldalnak felel meg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a decas nagyobb része három verzióban is ránk maradt.³² Ezeket

27. *Siraisi 2007*: 206–217.

28. *Svatek 2006a, Svatek 2006b, Svatek 2008a, Svatek 2008b*.

29. *Trenkler 1978*.

30. Lásd Markus Jeitler, Karl Fischer és Ferdinand Opll kutatásait.

31. *Waczulik 1937*: 56–60.

32. ÖNB cod 7967; cod 7937 és cod 7688.

jelenleg kivétel nélkül az Österreichische Nationalbibliothek őrzi. A három kódex helyes sorrendjének megállapítására már Mayr³³ és Waczulik³⁴ is tett kísérletet, de a biztos érvekre épülő sorrend megállapítása még további alapos filológiai és tartalmi elemzést igényel. De bár Laziust kiadni nem csekély fáradság, a munka kétségkívül komoly hozadékokkal kecsegtet. Mert bár pusztán címe alapján akár mellőzhetnénk is a munkát, hiszen az Bonfini stílusában, a legkorábbi római időktől kezdve Ausztria, vagy helyesebben az osztrák területek történetét ígéri, és ennek megfelelően számos régi krónika alapján kompilálja a szöveg nagy részét, de éppen a mű utolsó nagy egysége, az V. decas az, amely magyar szemszögből is kiemelkedően jelentős forrás.

Az V. decas ugyanis lényegében kortörténet, amelyben Lazius az időközben az Ausztriai Ház uralma alá került Magyarország aktuális eseményeivel foglalkozik, és egy rövid történeti áttekintés után részletesebben az 1540-től 1556-ig tartó időszak eseményeit mutatja be. A leghangsúlyosabban és terjedelmileg is a legbővebben pedig éppen a minket érdeklő éveket, vagyis az 1540–1542 közti eseményeket tárgyalja az osztrák humanista. A mű egyik legkorábbi, már 1548-ra elkészült szerkesztése szerint a *Liber primus* Fels 1540-es hadjáratát, a *Liber secundus* Roggendorf Buda alatti tevékenységét, végül a *Liber tertius* Brandenburgi Joachim 1542. évi nagy hadjáratát taglalja, összesen mintegy 160 kéziratos oldal terjedelemben. Laziust elsőrangú forrássá tenné már az is, hogy valóban kortársként írt az eseményekről, ráadásul udvari történetíróként hozzáférése lehetett a legjobb eredeti forrásokhoz, de Roggendorf 1541-es hadjáratára vonatkozólag külön kiemeli szavai hitelét, hogy katonarósként személyesen is részt vett a hadjáratban, mi több, Roggendorf szűkebb stábjához tartozott.

Erre utalnak kinevezésének körülményei is. Lazius ugyanis nem egyszerűen odacsapódott a sereghez: férje távollétében maga Jagelló Anna nevezte ki egyfajta tábori főorvossá (*Physicus beim Heer*) havi 24 forintos fizetéssel. A kinevezési adatokat megőrző Gedenkbücherekben így együtt szerepel a hadjárat név szerint említett katonai vezetőivel a 100 forintos fizetésre jogosult Balthasar von Puechheimmal, a hadbiztosként (*Kriegscommisär*) említett, 600 forintért szolgáló Niklas Graf zu Salmmal, Eitteleg von Reischach gyalogsági parancsnokkal (450 ft) és Hans von Weispriach lovassági kapitánnyal (300 ft).³⁵ Vagyis, bár nem volt katona, mindenképpen a tágabb értelemben vett vezérkarhoz tartozott. Bizonyos szakirodalmi adatok alapján kérdéses ugyanakkor, hogy valóban végig Buda alatt maradt-e az ostromló sereggel.

Már Adalbert Horawitz megemlítette Laziusról írott szócikkében,³⁶ hogy a fiatal bécsi orvos elsősorban pénzügyi okokból csatlakozott az 1541. évi hadjáratához, de egy ránk maradt levélre hivatkozva úgy vélte, felesége sürgetésére még a hadjárat vége előtt hazatért Bécsbe.³⁷ Ha Horawitznak igaza van, és Lazius nem maradt végig az ostromló sereggel, az nem ássa ugyan alá, de kissé kétségkívül csorbítja beszámolója hitelét. De hazatért-e valóban Lazius? A feleség Horawitz által is hivatkozott levele,

33. *Mayr 1894*: 53–54.

34. *Waczulik 1937*: 57.

35. *Oberleitner 1860*: 78–79.

36. ADB 1883: 89–93

37. Doch ging er wohl finanzieller Gründe halber als Militärarzt nach Ungarn, bis ihn dringende Bitten seiner sehr besorgten Gattin bewogen, 1541 wieder nach Wien zu kommen. *Uo.*

melyben sürgette férje hazatértét, az ÖNB cod 9472 jelzetű kódexében található és dátuma szerint 1541. július 26-án kelt Bécsben. Már a dátumból is látható, hogy még ha Lazius meg is kapta a levelet, az adott viszonyok között, egy háborús zónában aligha érhetett az oda augusztus közepénél hamarább. Akkorra pedig, még ha Lazius haza is akart volna menni, a német tábor körül már bezárult a felmentő török csapatok ostromgyűrűje, így kijutnia igen kockázatos lett volna. Ez a dokumentum tehát aligha bizonyítja azt, hogy az osztrák orvos jóval az augusztus 21–22-i tragédia előtt elhagyta volna Roggendorf táborát. Még tovább erősítik ezt a vélekedést a Lazius szövegében található személyes utalások.

Már az is sokat elárul a szerző elbeszélői pozíciójáról, hogy a többi könyvvel ellentétben, az 1541. évi eseményeket tárgyaló II. könyvet egyes szám első személyben beszéli el, mintegy aláhúzva a tény, hogy ez esetben nem hallomás vagy forrásgyűjtés alapján, hanem személyes tapasztalatból ír. De ahogy fentebb is említettem, nem csak, hogy jelen volt, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ténylegesen közel állt a döntéseket hozó vezérkarhoz. Nézzünk erre néhány bizonyító erejű idézetet!

Lazius beszámol arról, hogy nyár közepén már híre járt a táborban a török sereg közeledtének. Roggendorf biztosat akarván tudni az ellenség számáról, haladási sebességéről és főleg arról, hogy valóban a szultán vezeti-e őket,³⁸ felderítőket küld ki. Amikor pedig az egyik rác kémje visszatér, Lazius segítségére van szüksége, hogy jelentést tehessen az agg német parancsnoknak. A rác felderítő ugyanis nem tud németül, Roggendorf pedig se szerbül, se latinul, így a kém jobb híján mégis latinul tesz jelentést, amit legalább Lazius ért és tolmácsol a fővezérnek.³⁹

Kicsivel korábban, mint orvost látjuk Roggendorf körül forgolódni. Mint ismeretes, a német vezért reggeli közben egy eltévedt ágyúgolyó vagy repeszdarab eltalálta a kezén. A törést a jelen levő orvosok és sebészek (medici et chirurgi), akik között Lazius is ott van, erejükhöz képest próbálják ellátni, de a letargiába süllyedő vezér szervezete nem reagál a kezelésekre.⁴⁰ A diagnózis, a törésből kialakuló sebláz, majd a kezdődő vérhas tünetei is sokatmondóak, de számunkra most mégis az a közbevetés a legjelentősebb, hogy Lazius megemlíti, hogy ő maga is jelen volt az eseményeknél.

Egy másik passzusból úgy tűnik, valójában a tapasztalt bécsi doktor volt az orvosi stáb vezetője. Lazius legalábbis a legfontosabb személyek közt említi magát, amikor arról számol be, hogy az elbizonytalanodó Roggendorf Ferdinándhoz fordult levélben, engedélyt kérve az ostrom feloldására. A levelet Niclas Graf zu Salm vitte az uralkodóhoz. Úgy tűnik, őrá bízta saját külön beszámolójukat a tábori orvosok is,

38. Ekkor még csak a Mehmed pasa vezette előhad közeledett Buda felé.

39. Quem mox et explorator Rascianus ad penitiora Pannoniae, qua adventare Turcae dicebantur, emissus reversusque cum haud grato nuncio confirmavit me interprete, qui Latine excepta Germanice duci tum retuli. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 134r–134v.

40. Is quippe, cum a prandio sedens in sella operam somno daret, globo tormenti hostilis brachium tenus contactus fractoque osse brachiali primum manus officium amiserat, deinde .... ipse febrem paulatim dilapsus est. Quibus etsi malis medici chirurgique (inter quos et ipsi fuimus) operam pro se quisque et ex arte, quam maxime poterat, curam impenderet, animi tamen morbo omnem methodum excludente et fractura consolidationem refugit, et febris quotidie auctior, in profluvium tandem et ipsa ventris desiit. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 132r.

akik közt Lazius *primo loco* szerepelt.⁴¹ Ezek az idézetek arra mindenképp alkalmasak, hogy alátámasszák, Lazius valóban fontos szerepet töltött be az ostromlott seregben, így beszámolója egy belső információkkal is bíró szemtanú hitelével bír.

A kérdés csak az, meddig maradt ténylegesen a táborban a bécsi humanista orvos? Ha megkapta, engedett-e felesége unszolásának és hazafelé vette-e az irányt még az augusztus 22-i katasztrófa előtt? Szintén a II. könyv szöveghelyei alapján elég nagy biztonsággal meg lehet mondani, meddig alapul Lazius beszámolója saját élményanyagán. Egész bizonyosnak látszik, hogy a német sereg augusztus 21–22-e éjszakáján megkísérelt visszavonulásának és az ebből kibontakozó harcnak, majd mézszárlásnak tanúja volt. Azt írja ugyanis, saját szemével látta, hogy úszva vagy hajókon csak igen kevesen érték el a pesti oldalt, miután a törökök elfoglalták a gellérthegyi tábor. Többes szám első személyt használ, és egyértelműen azt állítja, ekkor még maga is az események sűrűjében forgolódott.⁴²

Amikor viszont arról számol be, hogy a magukat megadó német katonákat a törökök látványossággéppen fákhöz kötözték, és a budai polgárok örömmujjongása közepette halálra nyilazták, már csak annyit ír, hogy ez a hír járta.⁴³ Mivel az egész könyvben konzekvensen első személyben beszél, ha olyan eseményekről van szó, melynek maga is tanúja volt, ez a *fama est* fordulat arra enged következtetni, hogy mire a győztes törökök mézszárlást rendeznek a foglyok között, Lazius már nincs Buda környékén, vagy nincs abban a helyzetben, hogy kövesse az eseményeket.

Tudjuk ugyanis, hogy a német sereg egy részének végül is a sebesült vezérrel, Roggendorffal együtt sikerült kitörnie és a Duna mentén megkezdte a visszavonulást. Joggal feltételezhetnénk, hogy Lazius is a menekülők között volt. Akad azonban egy érdekes okirat, ami azt sugallja, hogy szerzőnk sorsa még ennél is kalandosabban alakult. I. Ferdinánd egy 1550. február 12-én Augsburgban kelt levele szerint ugyanis Lazius doktor, aki az ő személyes parancsára vett részt az 1541. évi török elleni hadjáratban Magyarországon, nem csupán javait tette kockára a háborúban, de török fogságba is esett.⁴⁴ Ha ez valóban így van (és az uralkodói levél hitelében nincs okunk kételkedni),

---

41. ...Rogendorffii ... nil sine regis sui iussu atque autoritate faciendum existimans, cum prius frequentes litteras scripsisset, Nicolaum comitem a Salmis collegam ... ad regem Ferdinandum misit. Inter haec cum et medici, inter quos et ipsi fuimus primo loco, idem ad regem perscripsissent, ducis valetudinem adversam et quanta vi lues in castris immedicabili prope malo grassaretur, insinuantes. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 134v.

42. Pauci adeo in tutam Pesthiensium ripam, posteaquam Turcae castra nostra occupaverant, aut lintribus traicientes aut natando salutem, quam petebant, consecuti fuere. [...] ipsi, qui rebus omnibus interfuimus, conspeximus. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 136v.

43. ...multis cadentibus exanimis traditis armis et vexillis funesta deditio vitam pacti sunt. Quos (fama est) postea violata fide in spectaculum productos et arboribus passim in proximo nemusculo alligatos et, quod atrocius est, inspicientibus rem tam horrendam haud miserantibus oculis ipsis, qui Budae erant, Christianis, emissis ceu ad metam sagittis longe omnium crudelissime fuisse interfectos. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 137r-v.

44. Dieweyll wir uns nun gnädiglich zu erinnern wissen, dass ermelter doctor Latz sich hiervor in verschinen 41. jar auf unser gnädigst begeren und verordnungbey unser general obristen weyllend Wilhelbnen von Rogendorff freyherrn etc, und unsern khriegsfolckh in Hungern gehorsamlich gebrauchen hat lassen, daselbst vor Ofen nicht allein umb sein hab und guet, so vill er dessen bey ime gehabt, khomen, sondern auch von den Turckhen gefangen worden. Vö.: *Schrauf 1904: 252.*

akkor Lazius nemcsak bátor ember volt, aki végig a sereg mellett maradt, de szerencsés is, hogy utóbb (ennek körülményeit sajnós a levél nem részletezi), kiszabadult és nem jutott a lenyilazott vagy lefejezett foglyok sorsára. Akárhogy is történt, Lazius túlélte a kalandot, így történeti munkájában be is számolhatott az események alakulásáról, és tehetett egy beavatott szemtanú hitelével. Elbeszélői pozíciója mellett, vagyis hogy a német sereg, az ostromlók szemszögéből élte át a küzdelmet, ez adja műve különös jelentőségét. Befejezésképpen vizsgáljuk meg, hogyan látta az ostromot Lazius és legfőképpen azt, milyen okokból vallott kudarcot szerinte a nagyreményű vállalkozás.

A KUDARC OKAI

Lazius Roggendorf hadjáratáról írott könyve közel harminc kéziratos oldal, számos névvel, adattal, eseménnyel, alapos feldolgozása így további kutatásokat igényel, részletes elemzésére pedig jelen keretek között amúgy sincs mód. A továbbiakban így csak azokat a legfontosabb pontokat szeretném kiemelni, melyek Lazius szerint meghatározták a hadjárat sorsát.

A szöveg közvetlen folytatása az V. decas első könyvének, amely Fels 1540. évi hadjáratát mutatta be. Így kezdőpontja Fels lemondása és Ferdinánd igyekezete, hogy megfelelő vezért találjon pótlására. A választás végül Roggendorfra esett, aki ugyan szerzőnk szerint is tapasztalt hadfi, de már öreg és beteg, és csupán uralkodója határozott parancsára, némileg vonakodva vállalta a neki jutó feladatot.⁴⁵ Ez a jellemzés mintegy előrevetíti a későbbi problémákat, bár az ostrom első fázisában Roggendorf még energikusan és határozottan viselkedett.

Nem hagyja például magát megtéveszteni a taktikai tárgyalásokat folytató Barát által, és nem akarván fecsérelni az időt, ahogy – jegyzi meg Lazius – a német seregek szokták, akik tanácskozással vesztegetik az időt a táborban tétlenkedve, hanem nagy erővel ostromolni kezdi a várat.⁴⁶ Rohamot is vezényel, aknákat ásat, több irányból löveti a várat (mindezekről Lazius részletesen, a csapattisztek nevét is megadva számol be), de a próbálkozásokat az elszánt védők mind megghiúsítják. Roggendorf ekkor cselhez folyamodik: felbízta néhány budai polgárt, hogy illő jutalom ellenében titkon engedjék be csapatait a várba. Ez több szempontból is kulcsmomentum. Egyrészt, ahogy láttuk, a többi kortárs beszámolóban is kiemelt jelentőségű Bormemisza Tamásék kísérlete a vár átadására. Másrészt a korabeli ostromtechnika mellett még mindig a legbiztosabb és főleg a legkevesebb veszteséget ígérő módja egy erődítmény elfoglalásának, ha árulók révén az ostromlók meglepetésszerűen bejutnak a falak mögé. Lazius leírása tehát azért is fontos, mert segíthet tisztázni, ténylegesen ki is a felelős azért, hogy a sikerrel kecsegtető terv csúfos kudarcba fulladt. Más helyütt már részletesen bemutattam,

45 *longo et difficili apud Hispanos bello cognitus. Qui tametsi aetate pariter et morbis confectus unice semper quietem amplecteretur, tamen iussus a rege militiae magisterium suscepit.* Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 125r.

46. *non exspectando supplementum a rege inclyto, neque uti Germani milites antea consueverant, diu morando in castris, dum occasiones praestolantur et perdunt, dum tempus consiliis et terunt et trahunt longius, productis machinis maioribus atque in ambitu ante moenia dispositis totum diem noctemque globis maximis explosis quatefacere muros coepit.* Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 126r

hogy okolta a nagy magyar historikus, Istvánffy Miklós egyértelműen Roggendorfort a vállalkozás kudarcáért.⁴⁷ Ott azt is kimutattam, hogy bár Istvánffy több esetben tendenciózusan írta át az alapvető forrásául szolgáló Giovio-szöveget, de a budai polgárok esetében álláspontját, vagyis Roggendorf személyes felelősségét, Lazius írása is megerősíti.

Minden forrásunk egybehangzóan azt állítja ugyanis, hogy Roggendorf megszegve a budaiakkal kötött megállapodást, nem magyar katonákat küldött az éjszakai akcióba, akiknek ruházata, fegyverzete és főleg nyelvtudása biztosabb álcát szavatolt volna, hanem saját fia vezérletével német egységeket. A német beszéd azonban hamar leleplezte őket és Petrovics Péter idejében érkező csapatai kiszorították a városból a betolakodókat. A lényegyet tekintve Lazius is ezt írja. Külön kiemeli, hogy Roggendorf a legnagyobb hibát ott követte el, hogy apaként viselkedett és fiának akarta a dicsőséget, így családi érdekeit uralkodója érdekei elé helyezte.⁴⁸ Fia érkezése, aki amúgy is puhány és gyáva ember volt,⁴⁹ kifejezetten kárára volt a seregnek, mert megjelenése után Roggendorf teljesen megváltozott: ingadozóvá és bizonytalanná lett.

Az ostrom komoly fordulata tehát a rosszul kivitelezett akció, amely a legnagyobb lehetőségtől fosztja meg az ostromlókat és történik mindez Roggendorf apai érzelmei miatt. Innentől pedig a lejtőn nincs megállás: az egykor bölcsnek tűnő, tapasztalt vezér egyik rossz döntést hozza a másik után.

Híre jön, hogy török felmentő sereg közeledik. Roggendorf erre haditanácsot hív össze, ahol hosszan vitatják, feladják-e az ostromot. Többen a távozás mellett érvelnek, mások szerint maradni kell, de biztosabb és jobban védhető helyre kell áttelepíteni a táborot. A vita főleg az új táborhely kiválasztása körül lángol fel. Lazius szimpátiája itt már egyértelműen a gyalogságot vezénylő Eitteleg von Reischach mellett van. A szintén nagy rutinnal rendelkező tiroli katona a Margitszigetet javasolja bázisnak, ami kívül van a várbeli ágyúk hatókörén, de flottájuk birtokában egyben a kényelmes és biztonságos visszavonulást is garantálja.⁵⁰ Roggendorf azonban, gögből vagy ostobaságból – mondja

---

47. Kasza 2017b

48. Primum, antequam natus illi suus aderat, industrius ipse sic satis et felix, nihil sibi reliqui noctu dieque faciebat, ordines componere, ad murum intrepidus accedere, consilia sana partim colligere ex aliis, partim ipse dare, in omnibus nihil magis, quam turpem famam metuebat. Dein vero, ubi natus advenit, homo scilicet molliculus (quem matrimonio primum comitissae, atque inde etiam principis iuvarat) totus immutatus atque (ut ille inquit) multum diversus ab illo, per ambitionem et superbiam sibi et suae prosapiae, quod regi debebatur, commodum quaerere, illum in gloriae fortunaeque partem venire cupiebat. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 128v.

49. Egyfajta sajátos damnatio memoriae, hogy Lazius a fiú nevét nem árulja el. Más forrásból tudjuk, hogy Kristófnak (Christoph Freiherr zu Roggendorf) hívták és 1545-ben átszökött a törökhöz. Vö.: *Acsády 1897*: 221. – Köszönöm B. Szabó Jánosnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

50. Itaque suadebat is ad proximam insulam, Divae Virgini Margarethae sacram, quae haud procul aberat, transeundum, ubi quia undique flumine ambitur, et a iactu globorum Budaeque moenibus paulo remotior erat, quaecunque tandem suscepissent hostes consilia, si manendum videretur tuto omnem possent eventum belli expectare, et si ad discedendum postea casus aliquis cogeret, tuto rursus classis praesidio, quam nostri ad manum habebant, et sine negotio universum in adversam ripam traicere possent exercitum. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 129v

Lazius – elutasítja a tervet és a Gellérthegy keleti oldalán, a Duna-parton veret tábornokot.⁵¹ Az ágyúktól ugyan itt is védve vannak, ismeri el Lazius is, de a szűk hely könnyen halálos csapdává válhat, ami be is következik.⁵²

Amint a felmentő török sereg megérkezik, az ostromlóból egyszeriben ostromlottak lesznek. A gellérthegyi tábornok minden oldalról körülveszi az ellenség, visszavonulás csak a Dunán át lehetséges.

Tovább nehezítik a helyzetet az egészségügyi körülmények. Lazius orvos volt, a hadjáratban is ilyen minőségében vett részt, nem csoda, ha szeme van az ilyen tényezőkre. A rosszul megválasztott tábornok zsúfolt, a katonák közt járvány üt fel a fejét. Ezt Lazius két fő okra vezeti vissza. Víz csak a Dunából nyerhetnek és ugyanazon a helyen vételezik ezt, ahol a csapatok ételmezésére szánt állatokat is leölik. Így a katonák sokszor vérrel és állati belsőségekkel szennyezett vizet isznak.⁵³ Még súlyosabb, hogy nincs elég tűzifa, így a húst nem tudják kellőképp megfőzni, a félig nyers étel pedig vérhast és más járványokat okoz.⁵⁴ A betegség, írja a tábornok orvos, több áldozatot szedett, mint az ellenség fegyverei.⁵⁵ A katonák létszáma így augusztusra a harmadára apadt és a még talpon levők fizikai kondíciója is jelentősen leromlott. Az elharapódzó járványt a kevés orvos képtelen megfékezni, a betegek sorra halnak meg társaik szeme láttára, ami demoralizálja a sereget.

Rogendorff egyfajta apátiába esik,⁵⁶ majd egy ágyúgolyó meg is sebesíti, ami seblázat okoz. Alvezérei egy ideig tartják az állásokat, Reischach halála után a legfontosabb szerepet Warkoch György játssza Lazius szerint, de a visszavonulás elkerülhetetlen,

Rogendorff hosszas tépelődés után rászánja magát a kockázatos lépésre, de az akciót rosszul készítik elő. Mivel a korábban épített hajóhidat egy vihar szétverte, csak csónakok és dereglyék állnak a németek rendelkezésére, hogy átjussanak a pesti oldalra. Megmagyarázhatatlan módon azonban az éjszakai átkelésre csak két hajót rendelnek ki, így a művelet elhúzódik,⁵⁷ a türelmetlen katonák pedig egyre nagyobb zajt csapnak. A török megneszeli a tervet, rohamot indít a tábornok sáncai ellen és az éjszakai küzdelemben

---

51. Quae posteaquam sive impudentia Rogendorfius, sive fastu quodam (ut credebatur) considerare noluisse. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 129v.

52. Contra existimabat Ekhius iniquum hunc nostris locum futurum, si aucto Turcarum exercitu aut clade quadam nostris adfectis, subito ad discedendum fortuna impelleret. Et profecto res ita se habebat, quod mox eventus ostendit, cum conclusi undique nostri et tribus a castris ceu in medio iacerent hostium pressi, nec contra omnes eodem tempore opponere arma, nec sine cede relinquere castra poterant. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 129v

53. uno eodemque ex loco potum milites petebant, ubi paulo ante victimae carnes extaque et intestina animalium a cruore mundabantur. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 130r.

54. media parte et tepidae adhuc a morte coctae, quia ligna et coqui deerant, ita ut plurimum crudae ingestae in corporibus morbos suscitarent labore iam temporeque imbecillis. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 130r.

55. Quae plus etiam, quam hostis saeviens optimos quosque fortissimosque viros nostro in exercitu rapuit. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 130r. Illetve: ut aucta paulatim contagione, plura tabe, quam ferro corpora conficerentur. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 132r.

56. ut Rogendorfius animum remittere coeperat. Illetve: iam morbo animi in dies magis magisque increscente. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 131v

57. duae tantum ex tanto numero, quae partim cum commeatu, partim vero ex classe adstabant, essent delectae naviculae, quae milites ordine transportarent, vix paucae cohortes in paucis horis potuere traduci. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 135v

felmorzsolja a védőket. A sebesült vezért sikerül kimenteni, de útban hazafelé belehal sérüléseibe. A beszámolót Lazius Buda török kézre kerülésének említésével, illetve a felelősség kérdésének felvetésével zárja.

Bár a szöveg belső logikája azt sugallja, hogy a valódi vétkesnek a rossz döntéseket hozó, immár halott Roggendorft tartja, megpendíti, hogy a visszavonulás leleplezése esetleg a német táborban tartózkodó Perényi Péter bűne is lehetett.⁵⁸ Erre semmilyen más adatunk nincs, de Lazius koncepciójába kitűnően illik, hiszen az 1542. évi hadjáratot tárgyaló következő könyv Brandenburgi Joachim kudarcát egyértelműen a börtönbe is vetett Perényi Péter árulásának tulajdonítja. A gyanú felvillantásával tehát mintegy előre megágyaz ennek az elgondolásnak. Alapvetően azonban mégis a budai, Szapolyai-párti urak felelősségét hangsúlyozza, akik keresztény létükre inkább hagyták, hogy a főváros török kézre kerüljön, mint hogy betartsák azt a megállapodást, amit egy keresztény uralkodóval kötöttek.⁵⁹

Lazius és szövege nyilvánvalóan nem elfogulatlan. Más narratív forrásokkal összevetve azonban nagyszerű képet ad egyrészt arról, hogyan látta és akarta láttatni a Habsburg-udvar az 1541. évi fiaskót. Levéltári források bevonásával pedig az is tisztázható, melyek az érdekes humanista narrációjának megbízható, illetve tendenciózusan torzított elemei. Buda elestének számos egyéb forrása mellett, ennek feltárása a további kutatások legfontosabb feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acsády 1897

Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. Athenaeum, Budapest, 1897. 221.

ADB 1883

Allgemeine Deutsche Biographie, Band 18, Leipzig, 1883: 89–93

Apponyi 2004

Apponyi Sándor: Hungarica. Budapest, 2004.

B. Szabó 2006

Mohács. Szerk. *B. Szabó János*. Osiris, Budapest, 2006.

B. Szabó 2004 és 2005

B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117, 2004: 443–480; ill. Uő: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom.” A magyar hadsereg a mohácsi csatában II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118, 2005: 573–632.

B. Szabó 2006a

B. Szabó János: A mohácsi csata. Corvina, Budapest, 2006. (Corvina Tudástár)

---

58. Nisi illa forsán ad fidem promior opinio quorundam existimanda sit, qua Petro Perennio primi loci in nostris castris Hungariae regulo tanta proditio adscribitur. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 135v

59. Qui viri, si modo eo nomine digni sunt, duplici posteris crimine notabuntur, primum, quod regnum incolae ipsi tutoresque hosti tradiderint, deinde quod Christiana religione imbuti, sed nulla pietate eius acerrimo inimico religionis cedere maluerint, quam regi inclyto Christianissimoque pacto, foedere atque retenta parte regni reconciliari. Vö.: ÖNB, cod 7688, fol. 139r-v.

B. Szabó 2015

B. Szabó János: Mohács: régi kérdések – új válaszok: A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2015.

Bartonicsek 1926

Mohács Magyarországa: Báro Burgio pápai követ jelentései. Ford. *Bartonicsek Emma*. Magyar Irodalmi Társaság. *A Napkelet Könyvtára*, Budapest, 1926. 12.

Benda 1942

Benda Kálmán: A törökkor német újságirodalma XV–XVII. században. Athenaeum, Budapest, 1942.

Bessenyei 1981

1504–1566 Memoria rerum. Közéteszi, az utószót és a jegyzeteket írta: *Bessenyei József*. Magyar Helikon, Budapest, 1981: 50–91.

Bleyer 1897

Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású német történeti népelemek 1551-ig. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 22, 1897: 334–347, 417–436.

Bornemisza 1981

Bornemisza Tamás: Emléközet. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál., szöveggond., jegyz. *Bitskey István*. Szépirodalmi, Budapest, 1981. 70–77.

Bruschius 1542.

Gaspar Bruschius: De illustrissimo principe ac domino Mauricio Saxoniae duce elegia, Wittembergae, 1542.

Cremer [s. a. s. I.]

Johann Cremer: De pugna illustrissimi ducis Saxoniae Mauricii in Pannonis [s. a, s. I.]

Brodericus 1985

Stephanus Brodericus: Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum. Ed. *Csaba Csapodi*. Akadémiai, Budapest, 1985.

Farkas 2000 és 2001

Farkas Gábor: II. Lajos rejtélyes halála I. *Magyar Könyvszemle*, 116, 2000: 443–463, ill. Uő: II. Lajos rejtélyes halála II. *Magyar Könyvszemle*, 117, 2001: 33–66.

Farkas – Szebelédi – Varga 2015

„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. *Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016.

Fraknói 1884

Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt: A pápai követek jelentései alapján. Szent István Társulat, Házi Könyvtár 49, Budapest, 1884.

Fraknói 1876

Fraknói Vilmos: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1, 1876: 8–14. In.

Göllner 1961

Carl Göllner: Turcica. Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts. I. Band MDI–MDL, Editura Academiei R. P. R., București. – Berlin, 1961.

Gouwens 1998

Kenneth Gouwens: Remembering the Renaissance. Humanist Narrations of the Sack of Rome. Brill, Leiden – Boston – Köln, 1998.

Horváth 1937

Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó és Nyomda, Budapest, 1937.

Hubay 1948

Hubay Ilona: Röplapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban 1480–1718. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1948.

Huszár 1912

Huszár Imre: Hazánkra vonatkozó külföldi újsághírek a XVI–XVII. századból. *Századok* 46, 1912: 517–520.

Imre 1987

Imre Mihály: Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. *Varjas Béla*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987: 231–252.

Istvánffy 1962

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Ford. *Juhász László*. Magyar Helikon, Budapest, 1962.

Janicki 2016

Klemens Janicki: Ad D. Ioannem Antoninum, insignem medicum, Budae a Turcis occupatae querela. <http://literat.ug.edu.pl/~literat/janicki/010.htm>. Letöltés dátuma: 2016. november 18.

Károlyi 1880

Károlyi Árpád: A Német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542. *Századok*, 14. 1880, I–V közlemény.

Kasza 2015

Kasza Péter: Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe. Kronosz, Budapest, 2015.

Kasza 2016

Kasza Péter: Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről. In: In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére. Szerk. *Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016: 40–49.

Kasza 2017

Péter Kasza: Camerarius und die Türkenfrage. In: Camerarius Polyhistor. Studien zu den wissenschaftlichen Schriften des Älteren Camerarius. Hrsg. *Thomas Baier*. Narr Verlag, Tübingen, 2017: (sajtó alatt)

Kasza 2017a

Péter Kasza: The Two Lives of an Orator. Additions to the Origins of Tranquillus Andronicus' Anti-Turkish Speech from 1541. In: Colloquia Maruliana XXVI: Tekstološki Izazovi Hrvatske Književne Baštine (I). Eds. *Neven Jovanović – Branko Jozić – Francisco Javier Juez Gálvez – Bratislav Lučin*. Marulianum, Split, 2017: 287–300.

Kasza 2017b

Kasza Péter: „Historiam Hungaricam continuavit.” In: Tanulmányok Istvánffy Miklósról és munkásságáról. Szerk. *Ács Pál–Tóth Gergely*. Budapest, 2017: (sajtó alatt)

Katona 1979

Mohács emlékezete: A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források: A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Szerk. *Katona Tamás*, *Pro Memoria*, Európa, Budapest, 1979.

Klaniczay 1982

Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk. *Klaniczay Tibor*. Szépirodalmi, Budapest, 1982: 902–912.

Kertbeny 1880.

Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. Universitáts-Buchdruckerei, Budapest, 1880.

Lőkös 1996

Lőkös István: A horvát irodalom története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996: 58–59.

Lukinich 1926

Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. *Lukinich Imre.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926.

Mayr 1894

Michael Mayr: Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs: ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts. Mit Nachträgen zur Biographie. Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, Innsbruck, 1894.

Meyer 1897

Christian Meyer: Die Feldhauptmannschaft Joachims II, im Türckenkriege von 1542. *Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde*, 16, 1879: 480–544.

Német S. 1993

Német S. Katalin: Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der HAB Wolfenbüttel. München – New York – London – Paris, 1993.

Oberleitner 1860

Karl Oberleitner: Finanz- und Kriegswesen unter Ferdinand I. von Jahre 1522 bis 1564. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 22, 1860: 78–79.

Perjés 1979

Perjés Géza: Mohács. Magvető, Budapest, 1979.

Pukánszky 1926

Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Mohácsi emlékkönyv. Szerk. *Lukinich Imre.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926: 277–294.

Rúzsás–Szakály 1986

Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. *Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Sabinus 1542

Georgius Sabinus: Ad illustrissimum principem sacri Romani imperii electorem Ioachimum II. Marchionem Brandenburgensem in expeditionem contra Turcas proficiscentem. Francofordiae ad Oderam, 1542.

Sachs 1542

Hans Sachs: Der unglückhafte Scharmützel und Sturm des Römischen Reiches vor Pest in Ungern. Nürnberg, 1542.

Sadoletto 1541

Jacopo Sadoletto: De regno Ungariae a hostibus Turcis oppresso et capto. Lugdini apud Seb. Gryphium, 1541, App 282.

Schrauf 1904

Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis Bd. III., 1490–1558. Hgg.: *Karl Schrauf.* Wien, 1904.

Siraisi 2008

Nancy G. Siraisi: History, medicine, and the traditions of Renaissance learning. University of Michigan Press, 2007.

Svatek 2006a

Petra Svatek: Wolfgang Lazius – A Viennese Scholar of the 16th Century and his Political and Historical Maps. *Journal of the International Map Collectors' Society* 104, 2006: 36–46.

Svatek 2006b

Petra Svatek: Wolfgang Lazius. Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts. *Wiener Geschichtsblätter* 61/1, 2006: 1–22.

Svatek 2008a

Petra Svatek: Wolfgang Lazius und seine kartographischen Werke. Kartenanfertigung – künstlerische Kartenelemente – wissenschaftlicher Stellenwert der Karten im internationalen Vergleich. *Mensch – Wissenschaft – Magie. Mitteilungen Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 25, 2008: 1–39.

Svatek 2008b

Petra Svatek: Die Geschichtskarten des Wolfgang Lazius. Die Anfänge der thematischen Kartographie in Österreich. *Cartographica Helvetica*, 37, 2008: 35–43.

Szakály 1975

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. *Sorsdöntő Történelmi Napok*, 2, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975

Szerémi 1979

Szerémi György: Magyarország romlásáról. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1979: 314–327.

Tinódi 1984

Tinódi Sebestyén: Krónika. Sajtó alá rendezte *Sugár István*. Bevezetés *Szakály Ferenc*. Európa Kiadó, Budapest, 1984.

Traut 1892

Hermann Traut: Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug von Jahre 1542. Druck und Verlag von Friedrich Luyken, Gummersbach, 1892.

Trenkler 1978

Ernst Trenkler: Wolfgang Lazius, Humanist und Büchersammler, *Biblos*, 1978, 86–103.

Verancsics 1857

Verancsics Antal összes munkái I. Közli: *Szalay László*. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, *Magyar történelmi emlékek*, Második osztály. Írók II., 1857: 167–178.

Villegaigon 1542

Nicolas Durand de Villegaigon: Caroli V. Imperatoris Expositio in Africam ad Argieram, Norimbergae, 1542.

Waczulik 1937

Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Rábaközi Nyomda, Budapest, 1937.

PÉTER KASZA

BUDA OPPUGNATA 1541 – A NEW APPROACH TO AN EPOCHAL EVENT

ABSTRACT

The background to the fall of Buda to the Ottomans in 1541 is well known to historians and to the wider public. A closer look at the available sources, however, reveals that despite its undoubted importance in Hungarian history, the most important documents of the event have not been gathered together. Many have not even been published. Nonetheless, Buda evoked an incomparably greater reaction among the

European public than two earlier events, also falling on 29 August: the capture of Belgrade in 1521 and the Battle of Mohács in 1526.

The fall of Buda features in many works of art and literature, in several languages. Such intensity of interest could have stemmed from several different factors. Firstly, we should look at what was lost at Buda in 1541. It became the only capital of Latin Christendom that fell to the Ottomans, and was the city of residence of a medium-sized European power with a prominent cultural reputation, even if it was politically on the decline. In addition, Hungary was beginning to be absorbed into the Habsburg state-agglomeration by 1541, which meant that the loss of its capital was an event of European significance. Attention to the Ottoman front at Buda was also stimulated by the ongoing struggle there: battles had been raging in the region with increasing international involvement for nearly three years between 1540 and 1542 before the city finally fell.

None of the published sources give a detailed account of the sieges. They usually concentrate on one or two major events. Here, we draw attention to two previously unpublished texts that go some way to filling this gap. One, *Obsidio Budaë*, is a kind of siege diary from 1541, possibly written by Antal Verancsics. The other is a forgotten work of history by the Austrian humanist and court historian Wolfgang Lazius *Rerum Austriacarum decades*, the fifth, closing decas of which primarily concerns the wars in Hungary between 1540 and 1556. It exists solely as a manuscript. Of particular importance is Book II, the chronicle of Roggendorf's campaign in 1541. Lazius' text is unique in presenting the events from the viewpoint of the besiegers and in being an eye-witness account: Lazius was present in the campaign as a military doctor. It thus excellently complements what we already know.

I then go on to challenge a conclusion that has been put forward in previous literature: using internal arguments, I attempt to show that Lazius was indeed present throughout the siege. I also examine how the Habsburg historian saw the causes of the failure of the well-equipped German army.

petrusfalx@gmail.com

DIPLOMÁCIA- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI HÁTTÉR

SZULEJMÁN ÉS A KIZIL ELMA

Szulejmán szultán az Oszmán-ház tizedik uralkodójaként 1520. október 1-jén foglalta el a birodalom trónját. Szerencséjére egyedüli fia volt apjának, az oszmán állam területét több százezer km²-el megnövelő, harcos Szelimnek, így figyelmét kezdettől fogva a belső és külső stratégiai kérdéseknek szentelhette. Negyvenhat évig uralkodott, több vezető garnitúrával dolgozott együtt, ám a birodalmi politika vonalvezetése – az utolsó tíz évet leszámítva – meglepő folyamatosságot mutat. Ezt azért érdemes megemlíteni, mert bár Szulejmán korából nagyságrendekkel több forrás áll rendelkezésünkre, mint a megelőzőekből, az uralkodó személyes véleményéről, elképzeléseiről és hosszú távú céljairól nem rendelkezőnk tőle magától, vagy belső körből származó érdemi információkkal (például magánlevelekkel). Ezért nem tehetünk mást, mint a korábbi időszakoknál: tetteiből próbálunk következtetni arra, hogy mit is gondolt és mire is törekedett.

És itt rögtön nehéz kérdéssel találjuk szemben magunkat. A történészek ugyanis eltérően vélekednek arról, hogy rendelkezett-e az oszmán állam olyan hosszú távú elképzelésekkel, amelyeket a katonai stratégiák nyomán „nagy stratégiának” (*grand strategy*) lehetne nevezni. Az újabb oszmanisztikai szakirodalomban – a történészkörökben némi fenntartásokkal kezelt Edward Luttwak és mások nyomdokain haladva – főleg Ágoston Gábor kezdte vizsgálni e modell alkalmazhatóságát az oszmán történelemre. Az ő megfogalmazása szerint a „nagy stratégia” nem más, mint „globális vízió az államok geopolitikájáról, katonai, gazdasági és kulturális képességeiről”.¹ E vízió határozza meg a birodalom hosszú távú politikáját, gazdasági és emberi erőforrásainak mozgósítását a mindenkori politikai célok eléréséhez. Ágoston szerint évszázadokon átívelő, egységes stratégiáról nem beszélhetünk. Ugyanakkor voltak olyan módszerek, amelyeket az oszmánok kezdettől fogva és hosszú időn át alkalmaztak: dinasztikus házasságok, a helyi elitek és katonai szervezetek beillesztése, a tartományi igazgatás és adóztatás rugalmas megszervezése, a kényszertelepítések stb. Szulejmán szultánnál szerinte már kitapinthatóak egy „nagy stratégia” körvonalai, amely a következő részelemekből épült fel: átfogó ideológia a birodalom egyetemes küldetéséről, belső és külföldi hírszerzés, amely segíti a birodalom európai beilleszkedését, az önkép terjesztését alátámasztó külpolitika és propaganda, valamint a rendelkezésre álló gazdasági és emberi erőforrások birodalmi célok érdekében való felhasználása.² Ezzel nagyrészt magam is egyetértek, de azt hiszem, már jóval korábban érzékelhető

1. *Ágoston 2007*: 76–77; *Ágoston 2011*: 107.

2. *Ágoston 2011*: 114–118; *Ágoston 2005*: 154–157.

valamiféle „nagy stratégia”, amelynek fő elemei a következők: 1. a balkáni kisállamok felmorzsolása, 2. az itáliai (latin) kereskedő-államok visszaszorítása, 3. a kis-ázsiai muszlim-török államok alávetése és 4. Bizánc bekerítése, fokozatos elsorvasztása és Konstantinápoly elfoglalása. Ám 1453 után Európában lassanként Magyarország került az oszmán-török hódító tervek középpontjába, de ekkor még párhuzamosan bizonyos mediterráneumi és közel-keleti célokkal. Ahogy azonban az utóbbi térségeket az oszmánok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták, úgy lépett előre és lett végül az első Magyarország a meghódítandó célpontok listáján. Ennek kül- és belpolitikai, gazdasági és ideológiai okai egyaránt voltak.³

Először a külpolitikai okokról. Az oszmánok a 15. század végétől egyre világosabban látták, hogy a nyugati világban a kereszties eszme és a mögötte álló pápaság érdekérvényesítési képességének hanyatlásával olyan megosztottság alakult ki, amelyet ki lehet használni. Csak utalok az 1494-ben megindult itáliai háborúkra, majd az V. Károly császárrá választása után kibontakozó, a nyugatot fél évszázadra lekötő Valois–Habsburg vetélkedésre, vagy a protestantizmus megszületésére stb. Biztatónak tűnt a Porta számára az is, hogy a századfordulótól az európai hatalmak már nemcsak vallási ellenséget, hanem potenciális szövetségest, az európai hatalmi küzdelmek egyik szereplőjét látták benne, és a barátságát keresték. Az 1520-as évektől a Habsburgok itáliai térnyerése is sokkal aktívabb nyugati fellépésre ösztönözte őket, mert – mint rögvest kitérek rá – ott nekik is voltak terveik. A gazdasági okokról: az oszmán állam erőforrásainak, bevételeinek nagyobbik hányada a Balkánról származott, s bár a terület részesedése a Közel-Kelet meghódítása után csökkent, így is őrizte vezető szerepét. Az oszmánok jól felderítették és ismerték a Balkánnál fejlettebb közép-európai földeket, és azt feltételezték, hogy megszerzésük anyagi szempontból előnyös lehet (de legalábbis nem kerül többbe, mint a balkáni hadállások fenntartása). A belpolitikai okok közül a legfontosabbnak a Ruméliában állomásozó hadsereg nyomása tűnik. Minden jel szerint létezett egy „ruméliai lobb”, amely hasonló célokat követett és hasonló módszereket alkalmazott, mint a boszniai és a magyarországi oszmán katonai elit a tizenöt éves háború (1593–1606) előtt. A hasonlóság nem véletlen. Mindkét esetben évtizedek teltek el azóta, hogy nagy birodalmi hadjáratok indultak a szomszédos ország ellen. Az állandó betörések, csatározások és dúlások következtében a határvidékek elpusztultak, a javadalomra és a zsákmányra vágyó katonák – akiknek számát alaposan felduzzasztották az önkéntesek – egyre türelmetlenebbül várták az újabb területfoglalásokat, ahonnan újabb és újabb, épebb vidékekre terjeszthették volna ki portyáikat. Hodzsa Szádeddin krónikás szerint a ruméliai katonai vezetők már Mátyás király halála után azt javasolták, hogy a zűrzavart kihasználva támadják meg Magyarországot. Nyugati fordulatra ösztönözte Szulejmánt az oszmán társadalom hangulata is. Az alattvalók torkig voltak a muszlimok elleni több évtizedes háborúkkal, a katonák is inkább a gazdagabb zsákmányt ígérő európai földeken kívántak hadakozni. És ehhez megvoltak az ideológiai okok is, mégpedig nagyon összetett ideológiai okok. Nem is elsősorban a dzsihá, a szent háború parancsa, bár egyre több adat mutat arra, hogy Szulejmán ezt személyes kötelezettségnek tartotta. Az oszmán szultánok a 14–15. század fordulójá

3. Itt és a következőkben 2015-ben (második kiadás: 2016) megjelent könyvem gondolatmenetét követem: *Fodor 2015*.

óta a világhódító Nagy Sándor örökösének tartották magukat, s ez a meggyőződés a 15. század második felére államideológiává lett. De még ennél is fontosabbá vált az oszmán birodalom bizánci öröksége és az abból fakadó jogigények. Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásával a szultánok a bizánci (a római) császárok örökösei lettek, és azt hirdették magukról, hogy „török-római padisahként” (*basileus kai autokrator/amiras Turkorhomaion*) ugyanúgy ők a világ kizárólagos urai, mint valaha a római és a kelet-római császárok voltak.⁴ Egy 1526-ban, közvetlenül a mohácsi csata után keletkezett mű (*Gurbet-náme*) kifejti, hogy csak azok jogszerű római császárok, akik Konstantinápolyban uralkodtak.⁵ Ezért Szulejmán az első pillanattól fogva Itáliára és az azt szintén megszerezni kívánó V. Károlyra szegezte tekintetét, és gondolatvilágát (meg az őt ösztönző Ibrahim pasáét) Itália és a világuralom megszerzése foglalta le. Ezért tartotta Szulejmán is feladatának, hogy a császárváros (*sedes imperii*) birtokában helyreállítsa a Római Birodalmat, létrehozza a harmadik Rómát. Nem ok nélkül írta Paolo Giovio V. Károlynak 1532-ben a következőket: „Higgye meg Felsőged, hogy Szulejmán szultán másra se gondol, mint Felsőged országainak elfoglalására... Szavahihető emberektől hallottam, hogy gyakran mondja: a római és az egész nyugati birodalom jogosan őt illeti, mert törvényes utóda Konstantin császárnak, aki a birodalmat Konstantinápolyba helyezte át.”⁶ S ezért nevezte magát Szulejmán *száhib-kiránnak* (világhódító) és a kor apokaliptikus hangulatának megfelelően *mahdinak*, vagyis megváltónak, az utolsó idők uralkodójának.

Csakhogy az Itáliába, a Rómába vagy éppen a Bécsbe vezető úton ott állt egy *Ungurusznak* nevezett, bosszantóan makacs ország, amely több mint száz éve nemcsak ellenállt, hanem olykor még keményen vissza is csapott. Magyarország ezért a 15. században és a 16. század elején különleges helyet foglalt el az oszmán politikában és az oszmán-törökök képzeletében. Ugyanúgy örök ellenség lett belőle, ahogy Magyarországnak ösellensége lett az Oszmán Birodalom már a 15. század elején. Az oszmánok szerint a keresztes hadjáratok szervezőiként a magyarok állandóan a birodalom és az iszlám megsemmisítésére törtek. Egyetlen ellenállni képes, szomszédos hatalomként Magyarország így az ő szemükben az egész keresztény világ szimbólumává vált, és 1453 után átvette Bizánc szerepét. Ezért mondják a 15. század második feléből származó oszmán krónikák *beni aszfernek* (a szökek népének), vagyis bizánciaknak a magyarokat, és ezért szerepelnek a magyarok oly hangsúlyosan a Konstantinápolyval kapcsolatos oszmán legendákban.⁷ A már idézett *Gurbet-náme* szerint Magyarország legyőzése előfeltétele Róma elfoglalásának és a világuralom megszerzésének.⁸ Ily módon Magyar- és Horvátország lett az első a latin világban megszerzendő *kizil elmák*, vagyis aranyalmák közül. Ismert, hogy *kizil elma* az oszmán világuralom szimbóluma, de egyúttal azokat a konkrét nagy európai központokat (Buda, Bécs, Köln, Róma) is jelentette, amelyeket az oszmánok el akartak foglalni.⁹

4. Thorau 2004: 309–334.

5. Danişmend 1954: 212–270. A műről ld. Krstić 2011: 78–79, 84–88.

6. Giovio 2005: 156.

7. Fodor 2017: 19–54, főleg 39–40.

8. Danişmend 1954: 227–228.

9. Fodor 1999: 99–131.

Az elmondottak alapján számomra egyértelmű, hogy Magyarország megtámadása 1521-ben a fent vázolt globális, nagy stratégia része volt. Az oszmánok 16. század első felében végrehajtott közép-európai katonai akciói és az ezek háttérében meghúzódó birodalmi ideológia ismeretében tényleg vaknak kell lenni ahhoz, hogy ne lássuk: az oszmán vezetés a három másik (iráni, indiai-óceáni, földközi-tengeri) fronttal szemben a magyarországi „frontot” tartotta a legfontosabbnak. Szülejmán szemmel láthatólag úgy ítélte meg, hogy rendelkezik azzal a gazdasági és katonai erővel, amellyel a siker reményében támadhatja meg a latin világot, és valósíthatja meg dinasztíája régi álmát.¹⁰

S valóban, a nyugati áttörés igen biztatóan indult. Buda elfoglalása ugyan nem sikerült elsőre, de Nándorfehérváre igen (1521). A váratlan belső bajok dacára a szultán már 1524 végén elrendelte az újabb magyarországi hadjárat megszervezését, s ha Ibrahim pasa nem időzik oly sokáig Egyiptomban, talán egy évvel korábban zajlik le a mohácsi (vagy ki tudja, milyen) csata. A mohácsi győzelem¹¹ aztán minden kétséget eloszlatott, de egyúttal alaposan félre is vezette az uralkodót és környezetét. Elhitette vele, hogy innentől fogva senki és semmi sem állíthatja meg, s ez egyre többször vezetett téves helyzetértékeléshez. Még Bécs két ostromának (1529, 1532) kudarca és a többi fronton szükséges, egyre növekvő erőbevetés is csak átmenetileg térítette el attól, hogy újra belevágjon a nagy terv megvalósításába. Sokáig nem ismerte fel, hogy hibás volt a számítás, és hogy túlbecsülte erőit. Miután az 1530-as években győzelmet aratott az iráni és az V. Károly császár elleni földközi-tengeri fronton, ismét Közép-Európa felé fordult, és próbálta ott folytatni, ahol 1532-ben abbahagyta – bár vannak arra utaló jelek, hogy ekkor már nemcsak a meggyőződés, hanem a kényszer is hajtotta: menteni a több évtizedes erőfeszítések eredményeit. 1541-ben megszállta Budát és megszervezte az első magyarországi oszmán tartományt, hogy ellátó bázisait közelebb hozza Bécshez. Eredetileg a Szapolyai-ország rész teljes bekebelezését és a törökpárt vezetőinek elfogását is tervezte, de a magyar főváros megszerzése után módosította koncepcióját. A hódítás fő irányából kieső Tiszántúlt és Erdélyt névleg János Zsigmondnak (ténylegesen gyámjának, Fráter Györgynek), a Temesközt pedig Petrovics Péternek engedte át, akik már oszmán szandzsákbégeként kapták hivatalukat. Ferdinánd király szintén igényt formált Magyarország keleti részeire, mivel úgy tartotta, hogy Magyarország törvényesen megválasztott uralkodójaként a korona valamennyi tartozéka őt illeti meg. Ilyenformán a Tiszántúl és Erdély jövője azon múltott, hogy mi lesz a kimenetele az oszmánok és a Habsburgok között elkerülhetetlenül bekövetkező nagyhatalmi összecsapásnak, amely egyben egész Közép-Európa sorsáról is dönteni hivatott.

A küzdelem első felvonása 1542-ben zajlott le. Német birodalmi hadak vették ostrom alá Pestet, de csúfos kudarcot vallottak.¹² A következő évben maga a szultán indult újra Közép-Európába. Bár a hadjárat során jelentős sikereket ért el (többek közt megszerezte Pécsét, Székesfehérvárt és Esztergomot), fő célpontjához, Bécshez nem tudott eljutni. Ez azonban nem szegte kedvét, és 1544 második felében a korábbiaknál is nagyobb,

10. A fordulatról újabb ld. még *Ágoston 2016*: 60–63.

11. Legújabb és új felismerésekkel teli bemutatása: *B. Szabó 2015*.

12. Buda ostromaihoz ld. *B. Szabó János* e kötetben olvasható tanulmányát.

sorsdöntő hadjárat előkészítéséhez fogott. Ám 1545. április 12-én a hosszas, nagy költségekkel járó készülődést félbeszakította, és a hadjárat „elhalasztásáról” döntött,¹³ s ezután 1566-ig nem is jött Magyarországra. Ma sem teljesen világos, miért határozott így. Talán az előző évek szárazföldi és tengeri hadjáratainak roppant költségei, az uralkodó-családon belüli feszültségek, a grúz–iráni együttműködés, valamint Ferenc francia király és Károly császár 1544. szeptemberi békekötése bizonytalanította el. Mindenestre 1547 nyarán békét kötött a Habsburg testvérekkel, amelyben ragaszkodott ahhoz a fikcióhoz, hogy egész Magyarország az övé, *de facto* azonban elfogadta Ferdinánd uralmát azokon a területeken, amelyeket ténylegesen a kezében tartott. Szulejmán „nagy terve”: Magyarország és a Nyugat meghódítása jóval korábban, talán már az 1520-es évek végén–1530-as évek elején megbukott, most csak a pecsétet ütötték rá. Amikor a szultán 1566 tavaszán még egyszer, utoljára, Magyarország ellen indult, már csak a kármentés lehetett a célja: egyrészt az általa 1553–56-ban kreált vazallus Erdélyi Fejedelemséget, másrészt Szigetvár és Gyula elfoglalásával a magyarországi és a horvátországi oszmán területeket kellett stabilizálnia.¹⁴ Mindkét célját elérte, de mi volt ez ahhoz képest, amiért uralkodása elején harcra szállt, és milyen messze volt a két vár Bécstől és Rómától... Ezért vélem úgy, hogy Szulejmán utolsó győzelme és Szigetvár vára – amely hamarosan a nyugati muszlim világ egyik szakrális központjává vált – akár az oszmán–török világhatalmi ambíciók bukásának szimbóluma is lehet. De egyúttal egy súlyos politikai hagyaték jelképe is. Magyarországi és erdélyi politikájával Szulejmán olyan programot hagyott örökül utódaira, amellyel azok nem tudtak vagy nem akartak szakítani, és amelyet újra és újra megpróbáltak valóra váltani. E program középpontjában Bécs (a Habsburgok) megtörése állott. Ezzel a céllal indultak el az oszmán hadak 1593–94-ben, 1663–64-ben és 1683-ban; bár értek el részsikereket (a hódítások nyomán újabb és újabb tartományokat hoztak létre Magyarországon), végül a szakadatlan erőfeszítések teljes kudarccal: Magyar- és Horvátország elvesztésével végződtek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágoston 2005

Gábor Ágoston: ‘The Most Powerful’ Empire: Ottoman Flexibility and Military Might, in Georg Zimmmer – David Hicks (eds.), *Empires and Superpowers: Their Rise and Fall*. Washington, DC., 2005, 127–171.

Ágoston 2007

Gábor Ágoston: Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman–Habsburg Rivalry. In: Virginia H. Aksan – Daniel Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Cambridge, 2007: 75–103.

13. Berindei – Veinstein 1987: 17–46.

14. Fodor 2016.

Ágoston 2011

Gábor Ágoston: The Ottomans: From Frontier Principality to Empire. In: *John Andreas Olsen – Colin S. Gray* (eds.), *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*. Oxford, New York, 2011: 105–131.

Ágoston 2016

Ágoston Gábor: Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István – Szirtes Zsófia – Balogh Zsuzsanna – Pásztor Katalin – Tamás Máté (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. kötet. Budapest: 59–73.

Berindei – Veinstein 1987

Mihnea Berindei – Gilles Veinstein: L'Empire ottoman et les pays roumains 1544–1545. Études et documents. (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique, 14.) Paris, Cambridge, Mass., 1987.

Danişmend 1954

İsmail H. Danişmend: Gurbet-Name-i Sultan Cem ibni Sultan Mehemed. *Fâtih ve İstanbul* 2:7–12, 212–270.

Fodor 1999

Pál Fodor: The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Red Apple in Ottoman–Hungarian Context. In: *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13–14 avril 1996)* édités par Benjamin Lellouche et Stéphan Yerasimos et publiés par l'Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul. (Varia Turcica, XXXIII.) Paris, Montréal: 99–131.

Fodor 2015

Pál Fodor: The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Budapest, 2015.

Fodor 2016

Fodor Pál: Szigetvár, 1566 [utószó]. In: *Móser Zoltán*: A voltat nézni kegyelmesen. Budapest: 58–63.

Fodor 2017

Pál Fodor: The Formation of Ottoman Turkish Identity. In: Pál Fodor – Pál Ács (eds.), *Identity and Culture in Ottoman Hungary*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker, 24.) Berlin: 19–54.

Giovio 2005

Paolo Giovio: Commentario de le cose de' Turchi. A cura di Lara Michelacci. Bologna, 2005.

Krstić 2011

Tijana Krstić: Contested Conversion to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire. Stanford, California, 2011.

B. Szabó 2015

B. Szabó János: Mohács: régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Budapest, 2015.

Thorau 2004

Peter Thorau: Von Karl dem Großen zum Frieden von Zsitva Torok [Zsitvatorok]. Zum Weltherrschaftsanspruch Sultan Mehmeds II. und dem Wiederaufleben des Zweitkaiserproblems nach der Eroberung Konstantinopels. *Historische Zeitschrift* 279: 2, 309–334.

PÁL FODOR

SÜLEYMAN AND THE KIZIL ELMA

ABSTRACT

There is a debate among historians as to whether the Ottoman state had plans that were long-term enough to be called – to borrow a military term – a ‘grand strategy’.

In the more recent literature (following the path set by Edward Luttwak) it has principally been Gábor Ágoston who has begun to examine the suitability of this model for Ottoman history. As he puts it, the ‘grand strategy’ is nothing other than “a global vision on the geopolitics of states and their military, economic and cultural capabilities”. It is this vision which determines the empire’s long-term policy and the mobilization of its economic and human resources to attain present political goals.

For the most part, I myself am in accord with Ágoston’s views, but I would contend that some kind of ‘grand strategy’ can be seen to emerge much earlier, the key elements to which were as follows: 1. the crushing of the small Balkan states; 2. the ousting of the Italian (Latin) trading nations; 3. the subjugation of the Muslim Turkish states of Asia Minor; 4. the isolation and gradual destruction of Byzantium, and the capture of Constantinople. In Europe, after 1453, Hungary would come to take centre stage in the Ottoman Turkish conquest plans, even if at the time this was still shared with some Mediterranean and Near Eastern targets. But as these latter areas would gradually come under Ottoman control, so would Hungary rise up the list of countries to be conquered, until it was top of the list.

If one is aware of the Central European military actions carried out by the Ottomans in the first half of the 16th century and of the imperial ideologies that lay behind them, it becomes obvious that, unlike the three other fronts (Iran, the Indian Ocean, the Mediterranean), the Ottoman leadership considered the Hungarian ‘front’ to be the most important. It seems Süleyman judged that he had the economic and military strength with which to attack the Latin world in the hope of success.

It would take him many years (until the second half of the 1540s) to understand that he had made a miscalculation, and had overestimated his strength. After gaining victories in the 1530s on the Iranian front as well as on the Mediterranean front against Emperor Charles V, Süleyman again headed towards Central Europe. In 1541 he occupied Buda, and established the first Ottoman province in Hungary in order to bring his supply lines closer to Vienna. However, in summer 1547 he signed a treaty with the Habsburg brothers, in which he accepted Ferdinand’s *de facto* authority in the areas which were really under the Habsburg king’s control. Süleyman’s ‘great plan’, namely the conquest of Hungary and the West, had already failed on the battlefield many years before; now he was merely stamping this failure with his official seal.

When he set off on his last Hungarian campaign in 1566, his only objective can have been damage limitation: with the occupation of Szigetvár and Gyula, he attempted to stabilize the Principality of Transylvania he had created in 1553–56, on the one hand, and the Ottoman dominion in Hungary and Croatia, on the other. He was successful, but this was as far a cry from his original intentions as they were geographically far from Vienna or Rome. Süleyman's policy towards Hungary and Transylvania bequeathed a project to his successors that they were neither able or wished to relinquish, and one that they would again and again attempt to turn into reality.

E-mail: Fodor.Pal@btk.mta.hu

Honlap: <http://fodorpal.btk.mta.hu/>

FRÁTER GYÖRGY ÉS BUDA ELESTE¹

Fráter György, miként korabeli források sora erősíti meg, vitathatatlanul kulcsszerepet játszott Buda oszmán kézre kerülésének történetében. Török Bálint mellett György barát volt a korszak János-párti vezérpolitikusa, és az özvegyen maradt királyné mellett olyan hatalom összpontosult kezében, amely nem egyszer lehetővé tette döntéseinek akár erőszakos keresztülvitelét is. György barát nem csupán a Buda elfoglalását megelőző egy esztendőben és az ostrom idején, de a következő évtized alatt is erőteljesen befolyásolta a Szapolyaiak uralma alatti országrész, sőt ennél fogva az egész ország sorsát. A tragikus és megrázó eseménnyel, Buda elfoglalásával megbirkózni képtelen kor- és sorstársak is tisztában voltak ezzel, és visszaemlékezéseikben nem kímélték a hihetetlenül nagyhatalmúvá és gyűlöltté vált Barátot, a vár és a város elvesztésében már-már egyetlen vétkessé, sőt bűnbakká kiáltották ki. Ma már azonban sem vádiratra, sem apológiára nincs szükség, hiszen ha Fráter György a sorsfordító évek irányító egyénisége volt is, a történeti kérdésekben járatos olvasók tisztában vannak azzal, hogy az oszmánok európai térnyerésének mozzanataiban a döntő szerepet nem a hazai politikai erők játszották, ha olykor tervei megváltoztatására kényszerítették is a szultánt, mert a Magyarország elleni török támadásokat nagyobb léptékű folyamatok határozták meg. Azt a kérdéskört, hogy Szulejmán szultánnak évekre-évtizedekre előre kidolgozott terveibe illeszkedett-e Buda 1541. évi bevételé és a budai vilájet kialakítása, vagy csupán *ad hoc* hozta meg a döntést – ürügyként felhasználva a János király halálát követő helyzetet –, időről-időre oszmanisztikai kutatások is vizsgálják.² Tény mindenestre, hogy ha tervben is volt Buda elfoglalása, miként Ferdinánd és V. Károly is feltételezte, a szultáni beavatkozásra a konkrét okot és a megfelelő alkalmat egyértelműen a János király halála után kibontakozó belső harc adta.³ Az is kétségtelen tény, hogy Buda körül lezajlott eseményekben György barátot nagy felelősség terhelte, amivel maga is tisztában volt, nem véletlen, hogy egy alkalommal – Bornemisza Pál emlékezete szerint – így idézte fel a történeteket: „*Cselekedeteimben idáig nem hibáztam, hacsak nem Buda török kézre adásában, de annak nem egyedül én voltam oka.*”⁴

1. Készült az MTA BTK Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. www.tti.hu) kutatói műhelyében. A jelen tanulmány részleteket tartalmaz a szerző 2017-ben megjelenő Fráter Györgyről szóló életrajzi könyvéből. oborni.terez@btk.mta.hu

2. Ld. pl. *Thury 1893; Matuz, 1974–1975; Fodor, 1991; Lele, 1995; Bayerle, 2000; Fodor, 2001: 175–178; Ágoston, 2007; Fodor 2015: 97–102; Ágoston, 2016.*

3. *Fodor, 1991; Lele, 1995: 338.*

4. „Ego hactenus in actionibus meis non erravi, nisi in hac deditione Budae ad manus Turcae, sed non omnino ego solus fui in causa.» Bornemisza Pál vallomása. Graz, 1553. márc. 18. *Theiner 1875: 38.*

Ez a kijelentés lényegesen többet mond a szavak konkrét tartalmánál, a lelkiismeret megszólalását, és a felelősség súlyát is mutatja. Pedig Fráter Györgyöt általában nem jellemezte a fölösleges aggodalmaskodás, a saját döntéseiben való utólagos kételkedés. Fordulatos életútja – levelezése és a róla fennmaradt számtalan történeti forrás alapján – kemény és eltökélt személyiségre enged következtetni. Buda eleste azonban olyan horderejű és olyan végzetes következményekkel járó esemény volt, amely kibillentette szokásos magabiztosságából.

Fráter György Buda eleste körüli szerepével kapcsolatba hozható történeti források meglehetősen nagy számban maradtak fenn. Ezek között kiemelkedő jelentőségű forráscsoport a György barát meggyilkolását követően lefolytatott szentszéki per dokumentum-gyűjteménye. Az 1551. december 17-én, a hajnali órákban Alvincon elkövetett gyilkosság híre hamar eljutott a Vatikánba. III. Gyula pápa vizsgálóbizottságot állított fel, amelynek vezetője Girolamo Martinengo (1504–1569) bécsi nuncius lett és 1552 márciusára összeállt az eljárást levezénylő főpapi testület is, amelynek tagjai Pedro Pacheco és Juan Alvarez de Poletto, mindketten spanyolok – utóbbi helyére egy hónap múlva Giovanni Battista Cicada került –, Fabio Mignanelli olasz és Jacques de Puit francia bíboros voltak. A tanúvallomásokat 1552–1554 között vették föl, az ország különböző városaiban, Soprontól Kassáig, de Grácban és Bécsben is kihallgattak erdélyi ügyekben érintett személyeket.

A vizsgálóbiztosok mindenkinek azonos kérdéssort tettek föl, hiszen a kérdőív 87 pontját előre meghatározták. Az egyházi és világi előkelők által a kérdőpontokra adott vallomások eredeti dokumentumait a Vatikáni Titkos Levéltár őrzi, egyetlen kolligátumba összefűzve.⁵ A mintegy háromszáz folió terjedelmű, lapokból, kisebb füzetekből összeállított kötet a tanúvallomások mellett Fráter György levelezéséből is tartalmaz néhány darabot, elsősorban az oszmán méltóságoknak, vagy éppen a szultánnak írott leveleket, amelyeket I. Ferdinánd ügyvédei bizonyíték gyanánt mutattak be a nyomozó hatóságnak. A nagy terjedelmű peres irattömegből a későbbi századokban számos, többnyire csak tanúvallatási jegyzőkönyveket, esetenként néhány egyéb levelet is tartalmazó másolat készült, amelyek különféle változatai megtalálhatók a magyarországi közgyűjteményekben. A periratokat tartalmazó kötet a maga nemében a kor páratlanul gazdag forrása, amelyből nem csupán Fráter György kivételes életútjának egyes részeit bontakoznak ki, de adatai számos további megközelítési szempontból kiaknázhatóak, elemezhetőek lesznek a jövőben is.

Barta Gábor, nagy sikerű könyvében, már évtizedekkel ezelőtt elvégezte a tanúval-

---

5. Archivio Segreto Vaticano, Archivum Arcis Armaria I–XVIII. N. 1711. Processus consistorialis super violenta morte Georgii ord. Varadiensis. A teljes kötet megtalálható mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára mikrofilmtárában: W 37214. Számos – általában részleteket tartalmazó – másolat található az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (Pl. a teljesség igénye nélkül: OSzK Kézirattár Fol. Lat. 4397. „Processus circa necem Fratris Georgii monachi iussu Ferdinandi I^{mi} uti praetenditur factam, cum litteris variis ad diversos reges et episcopos ac clerum”; és Fol. Lat. 3171. „Processus de morte violenta... fratris condam Georgii, episcopi Varadiensis, item reginae Isabellae, principis Joannis Sigismundi tutoris... facta in arce propria Al-Vintzensi, anno MDLIII.” Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában is található ide vonatkozó iratgyűjtemények: Res gestae in Transylvania annis MDLI et II ubi de morte Georgii Martinusii Cardinalis, auctore Italo coevo. 1551–1552, 1551–1558. Collectio Prayana. Az irat-másolatokat áttekintően felsorakoztatta: *Papo 2011: 23–26.*

lomásokról fölvelt jegyzőkönyvek széles körű vizsgálatát.⁶ Ugyanakkor György barát megítélésével kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyomozóbiztosok kérdései tendenciózusan voltak összeállítva, és kimondatlanul ugyan, de a vizsgálat fő célja Fráter György bűnösségének – azaz a kereszténység elárulásának, a törökökkel való összejátszásnak – bizonyítása volt, annak érdekében, hogy I. Ferdinánd római és magyar király a bíborosgyilkosság vádjá alól felmentő végítéletet kapjon az Apostoli Szentszéktől. Politikai okokból erre volt szükség, még akkor is, ha a kihallgatóbiztosok egyébiránt korrekten és becsületesen jártak el.⁷ Barta Gábor könyvében külön fejezetet szentelt a Buda elestével kapcsolatos vallomásrészletek elemzésének, ezek alapján rekonstruálta Fráter György akkori szerepét. A szövevényes történetről azonban néhány új forrás bevonásával és az eseményt több oldalról körüljárva, talán még árnyaltabb képet kaphatunk.

KI HÍVTA BE AZ OSZMÁN HADAKAT?

Nádasdy Tamás országbíró, későbbi nádor a nyomozás során egyértelműen kijelentette, hogy Magyarország romlásának György barát volt az oka.⁸ Meglátásával annak az országos közvéleményben leginkább elterjedt nézetnek adott hangot, mely szerint Buda elestének, az oszmánok magyarországi térnyerésének Fráter György volt az okozója. A György barát halálát követően fölvelt vallomásokban a legtöbb egyházi és világi főúr, kismemes és polgár szintén György barátot hibáztatta az oszmánok bevonulásáért és mindazért a nyomorúságért, ami ezután következett. Országszerte beszéltek, hogy a Barát volt az, aki Budát elveszítette, mert ő hozta rájuk a törököket, és mert a várat és a főváros fölötti uralmat nem adta át Ferdinándnak, aki – miként a legtöbben gondolták akkoriban – nyilvánvalóan meg akarta és meg is tudta volna védeni Budát és az országot az oszmánoktól.

Az első kérdés, ami a Buda elestéhez vezető eseménysor kapcsán fölmerülhet: ki hívta be a szultánt és hadseregét az országba, és kellett-e őket egyáltalában hívni? A kérdés megválaszolásához a kiindulópont: János király halála. Ha hihetünk Fráter György I. Zsigmond lengyel királynak, 1540. július 23-án írt levelének, a király az előző napon, 22-én hunyt el.⁹ A Szapolyai-párti urak azonban már ezt megelőzően elgondolkozhattak a király halála után követendő taktikai lépésekről, hiszen halála előtt János kilenc napig feküdt eszméletlenül. Amikor magához tért, utolsó erejével arról végrendelkezett, hogy főemberei őrizzék meg királyságát újszülött fia számára. A végrendelet végrehajtására kijelölt első tanácsos Fráter György lett, aki a főurak egyetértésével a haláleset után azonnal követeket indított Konstantinápolyba, Werbőczy István főkancellár és Eszéky János pécsi püspök személyében. A Szapolyai-párti urak tisztában voltak azzal, hogy királyuk végakarata – amely szemben állott a váradi békével és Ferdinánd erre alapozódó igényeivel – csakis a szultán jóváhagyásával valósulhat meg, és elsődleges

6. Barta 1988: 94–100.

7. A vizsgálatnál kapcsolatban ld. még *Utješenić 1881*: 145–154. és vallomásrészletek: Uő : Urkundenbuch Nr. XV–XVII.

8. Nádasdy Tamás vallomása, Sopron, 1553. máj. 18. *Theiner 1875*: 41.

9. Fráter György levele I. Zsigmond lengyel királynak, Szászsebes, 1541. júl. 23. *Libri legationum* 298.

érdekük az volt, hogy a királyfi számára ugyanolyan feltételekkel szerezzék meg az ország fölötti hatalmat, mint ahogyan atyja birtokolta.

A gyorsan indított követség célja – Istvánffy Miklós történetírói ismeretei szerint – az volt, hogy tudassák a szultánnal, János király testamentumi rendelkezésében az ő [azaz a szultán] oltalmára bízta özvegyét, árváját és az egész országot, valamint, hogy segítséget kérjenek tőle, ha Ferdinánd el akarná venni tőlük örökségüket.¹⁰ Istvánffy emlékezete azonban ez esetben nem lehet mérvadó, hiszen nagyon úgy tűnik, a jeles történetíró a későbbi események ismeretében jegyezte le a követség általa feltételezett célját. Azt ugyanis, hogy a Szapolyai-párti tanácsurak a szultán fegyveres beavatkozását is kérték volna a Werbőczy-Eszéky követség útján, a fennmaradt dokumentumok nem támasztják alá. Az imént említett, György barát által Zsigmond királynak írt levél tudósítása szerint céljuk az volt, hogy – János végakarátának megfelelően – Budát, az ország fejét és székvárosát mind a törököktől, mind a németektől megvédjék, és királyuk fiának megőrizzék. A rendek tehát azért indították követeiket a Portára, hogy a királyfi utódlásának engedélyezése érdekében a szultánhoz folyamodjanak, és beleegyezésének megszerzése révén egy Magyarország elleni fegyveres támadást elhárítsanak.¹¹ Fráter György az említett levélben egyúttal arra is kérte a lengyel királyt, hogy azonnal küldje el követeit Konstantinápolyba, és ott a franciákkal együttműködve támogassa ügyüket, valamint a német-római császárnál hasson oda, hogy Ferdinánd tartózkodjon a fegyveres beavatkozástól, mert ezzel okot szolgáltat arra, hogy a törökök megtámadják Magyarországot. A követek Konstantinápolyból, 1541. október 17-én keltezett levelükben jelentették, hogy sikerrel jártak, előterjesztéseikre a kívánt választ kapták, azaz, hogy a szultán a gyermeket atyái trónszékében és joghatóságában Magyarország és Erdély határai között megerősítette.¹²

A Portának egyébiránt János király haláláról a magyar követek általi híradásra különösebben nem is lehetett szüksége. A Bostan Çelebinek nevezett török krónikairó elbeszéléséből tudjuk, hogy a szultáni udvarban már a határmenti bégektől megtudták a halálhírt, és azt is, hogy a római király hadsereggel készül Magyarország ellen. A szultán tehát – miként a krónikairó feljegyezte – késlekedés nélkül követet küldött a királynéhoz, jelezve, hogy pártfogásába veszi őt és gyermekét, és egyúttal védelmükre katonaságot is kirendelt: a Portától „vitézséggel és bátorsággal megáldott végvidéki bégek közül tíz derék bég, szipáhijaikkal és egyéb katonaságukkal együtt a Budun

10. *Istvánffy 2003*: 38.

11. „Et quoniam Buda, quae regni caput ac sedes est [...] operam dabimus, ut salva tam a Turcis, quam Germanis posteris domini nostri clementissimi conserventur. Pro qua re misimus ad excellentissimum imperatorem Turcarum communi omnium ordinum consensu et voto spectabilem et magnificum dominum Stephanum de Werbewcz summum et secretarium domini nostri clementissimi et regni Hungariae cancellarium, tum reverendissimum dominum Joannem Ezeki episcopum Quinque Ecclesiarum a summis domini nostri clementissimi consiliis, per quos de successione regni filio domini nostri clementissimi totis viribus nornine Hungarico agimus, qui iam profecti sunt.” *Libri legationum 299*.

12. „de omnibus nostris negotiis nostris optatam a potentissimo Caesare habuisse relationem, hoc est natum felicis memoriae domini nostri clementissimi, in solio paterno cum tota jurisdictione, et omnibus terminis Ungariae et Transylvaniae per eius majestatem relictum esse...” *Eszéky János és Werbőczy István levele, Konstantinápoly, 1540. okt. 17. Pray 1806*: 87–88., *Barta, 1979*: 68.

várában levők segélyére rendeltetett.”¹³ A követ feltehetően az a személy lehetett, aki azzal a céllal érkezett Budára, hogy megbizonyosodjék róla, csakugyan maradt-e János királynak fiúgyermeke.¹⁴

Bostan Çelebire hivatkozva néhány későbbi történeti szakmunkában igazolva látták, hogy az Eszéky–Werböczy-féle követség kifejezetten kérte a szultántól a katonai beavatkozást. Nos, Çelebi szövegében erre vonatkozó utalás nincs, a krónikás leírása ugyanis így folytatódik: „...a megholt János király fiától eközben egy előkelő követ jött a világ menedékhelyéül szolgáló udvarba, a ki drágaköveken, értékes kelméken és különféle ajándékokon kívül 30 000 vert aranypénzt és egy mázsa tiszta ezüstöt hozott ajándékol. Ajándéka és levele a vezírek közbenjárásával, a padisahhoz jutván, az említett követ kézcsókra bocsátatott. Magyarország János király fiának adományoztatott, adófizetés ellenében...”, amiről egy okmányt is küldtek a fiúnak. Ebből világosan kiderül, hogy a követek az országot – azaz az uralkodásra vonatkozó engedélyt – kérték a szultántól János király fiának, ugyanazokkal a feltételekkel, amelyekkel a szultán atyjának is átengedte annak idején, 1528-ban. Bár a szultáni beleegyezést megkapták, de csak azzal a feltétellel, hogy János Zsigmondnak adót is kell fizetnie, amire atyja nem volt kötelezve. Ugyanezt jelentették haza a magyar követek is Konstantinápolyból, fentebb idézett levelükben.

Ezután nem sokkal, október elején érkezett meg a Portára – folytatta Bostan Çelebi – Németország királyának Ferendusnak [Ferdinándnak] követe, aki adófizetés ellenében szintén Budun várát – azaz a magyar királyságot, az uralkodásra vonatkozó engedélyt – kérte a padisahtól. Ez a követ a jól ismert Hieronymus Łaski volt, akit legott fogságba is vetettek, küldetése tehát ezúttal nem járt sikerrel. Bostan Çelebi arról is beszámol, hogy a szultán már ekkor elhatározta, a következő évben hadjáratot vezet Budára, és meg is kezdte annak előkészületeit. Erről az elhatározásról, hogy tudniillik a jövő évben megsegíti a magyar urakat és János Zsigmondot a Habsburg támadás ellenében, maga Szulejmán szultán értesítette az érintetteket még 1540 decemberében keltezett leveleiben.¹⁵

Elkerülendő azt a megjegyzést, amivel a méltán nagyrabecsült Kosáry Domokos a nagyszerű Thury Józsefet illette annak idején, hogy tudniillik mindent elhisz a török krónikásoknak, az elmondottakhoz két észrevételt fűznék. Az egyik, hogy Bostan Çelebi az oszmán krónikásokhoz hasonlóan cirkalmas, mégis meglehetősen tényszerű elbeszélését a Portára érkező követségekről a mi forrásaink is alátámasztják, leírásának konkrét valóságmagva jól kivehető. A másik kiemelésre méltó tény pedig, hogy 1540 októberében, miközben az Eszéky–Werböczy-féle követség Konstantinápolyban tartózkodott, érkezett meg a hír a szultán trónusához arról, hogy Ferdinánd nagy erejű fegyveres támadást indított Magyarország elfoglalására. Ferdinánd ezzel saját ügyének tett keresztbe a Portán, ahonnan egyébiránt ő is remélte magyar királyságának elismerését, miként a nevében ekkoriban ott eljáró követe, a fogságba vetett Łaski írta kicsempészett levelében: „Felséged hadai mindent elrontottak, mit én előre megmondtam.”¹⁶

13. Thury 1893: 100., Bostan Çelebi török krónikást 1955-ig Ferdinek nevezték a történetírásban, újraértékelése: Yurdaydm 1955. Ágoston Gábor szíves közlése.

14. Az esetről említést tesz: Verancsics Antal levele Szalánczy Jánosnak, 1540. okt. 12. Verancsics összes VI. 151.

15. Szulejmán szultán levelei János Zsigmondnak, és a magyar uraknak, 1540. dec. 23-a előtt: Libri legationum 391–393.

16. A levelet idézi: Perjés 1999: 60.

A János halála után indított követség útjáról annyit tehát megállapíthatunk, hogy csak részben érte el célját, hiszen János Zsigmond ugyan *pro forma* megkapta atyja országát, a szultántól, viszont már adófizetés ellenében, és a következő évi szultáni hadjáratot a követségnek nem sikerült megakadályoznia. A kortársak közül sokak számára nyilvánvaló volt, hogy az oszmán politikai vezetés a Magyarország legalább részbeni elfoglalására adódó alkalmat nem fogja elszalasztani. 1540. november 11-én Pozsonyból keltezett levelében Giovanni Morone pápai nuncius azt jelentette Rómába: „...nem volt kétséges, hogy a következő évben a szultán Buda kapui alatt lesz, és Ferdinánd nem fog tudni neki ellenállni.”¹⁷ Érdemes még megemlíteni Bornemisza Tamás budai polgár, városi tanácstag emlékiratának egy mondatát, aki így írt a követségről: „Ugyan János király halálakor Werbőczy Istvánt és Eszéky Jánost, pécsi püspöket török császárhoz beválaszták az magyarok, kik oly számos küvetséggel jövének meg török császártul, ki miatt jüvendő esztendőre Buda elvesze, és egísz Magyarország mind lassan-lassan utánavész.”¹⁸

A Portáról a magyar király személyére nézve már 1540 őszen nagyon határozott utasítások érkeztek a rendek számára, miként erről Verancsics Antal Szalánczy Jánosnak, Gyulafehérvárról, 1540. október 12-én írt levele beszámolt.¹⁹ Köz hírként forog köztünk – írja Verancsics –, hogy a török császár a magyar előkelőknek megüzente, senki mást, egyedül János király fiát akarja magyar királynak megtenni, és azt is meghagyta, hogy az urak válasszanak maguk közül négy személyt, akiket gyámként állítsanak mellé. Ha netán a gyermek meghalna, a négy személy közül a saját szokásaik és törvényeik szerint egyet válasszanak királlyá, mert nem akarja, hogy valaha is a német nemzetség jogara irányítsa Magyarországot. Az is hírlík – írja –, hogy Török Bálint lesz a kormányzó az országban. Az urak közül sokan, Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Perényi Péter, Bebek Ferenc és a Balassák már Ferdinánd pártjára álltak. Amikor a szultán követe megbizonyosodott arról, hogy János Zsigmond valóban Izabella gyermeke, a szultán nevében megesküdtött, hogy János király fiát királlyá teszi, és királyságában megtartva megvédelmezi, amíg él. Verancsics arról is beszámol, hogy amikor Ferdinánd király levelet küldött a magyar rendek számára, amelyben kijelentette, hogy Magyarország az övé, erre nézve a következő választ kapta: Ófelsége forduljon Szulejmán szultánhoz, és hogyha neki adja az országot, akkor az erdélyiek sem fognak ellene tartani, mert Isten most úgy akarja, hogy az ország sorsa ettől a császártól [azaz Szulejmántól] függ.

AKIÉ A VÁR, AZÉ AZ ORSZÁG?

Fráter György az új helyzethez alkalmazkodva gyorsan cselekedett. János király szóban elhangzott végakarata értelmében már szeptemberben országgyűlést hívott össze a Rákos mezejére, ahol királlyá választatta János Zsigmondot, majd azonnal intézkedett ura eltemetetéséről. A holttestet vivő menet előbb Gyulafehérvárra, majd szeptember 15-ére Budára érkezett, onnan pedig Székesfehérvárra ment tovább, ahol a király

17. Giovanni Morone levele Alessandro Farneséhez, Pozsony, 1540. nov. 11. *Theiner* 1875: 6.

18. *Bistkey* 1982: 71.

19. Verancsics összes VI. 149–151.

tetemét illő szertartással helyezték örök nyugalomra.²⁰ Fráter György egyidejűleg a királyi kincstárát is menteni igyekezett Erdélyből. A ládákat Dévára majd onnan Budára szállíttatta, bár – miként Verancsics említi – a haláleset után Habsburg-pártra állott főurak közül néhányan (Balassa Zsigmond, Bebek Ferenc, Frangepán Ferenc és Perényi Péter) megpróbálták útját állni a Budára vonuló szállítmánynak.²¹ Erre maga Ferdinánd adott számukra utasítást, mivel a bécsi udvar Thurzó Elek leveléből már augusztus elején értesült János haláláról. A jól okoskodó Thurzó arról is tájékoztatta királyát, hogy György barát Budára készül, ezért azt tanácsolta, hogy a Habsburg erők már az ő és emberei érkezése előtt vegyék birtokba a várat.²² Ferdinánd ennek érdekében azonnal akcióba is lépett, de a Barát és Török Bálint megelőzte, bevonultak Budára, pedig Thurzó azt is tudni vélte, hogy alig kétezer katonával jöttek, és azok nagy része is útközben szétszéledt. Ezt követően Thurzó Elek, Nádasdy Tamás, Frangepán Ferenc és Perényi Péter arra buzdította Ferdinándot, hogy még a télen ostromolja meg a várat, amíg a Szapolyai-párti urak meg nem erősítik, és fel nem töltik katonákkal.²³

A királyfi fölötti gyámság Izabella és György barát kezébe került, a főhatalom gyakorlására pedig triumvirátust hoztak létre, amelynek tagjai között, ha nem is teljes szigorúsággal, de valamelyest megosztották a hatalmi ágakat: Petrovics Péterhez, a belügyek, Török Bálinthoz a hadügyek, míg Fráter Györgyhez az államkincstár felügyelete tartozott.²⁴ A kormányzat egészének irányítópalcáját azonban vitathatatlanul György barát ragadta magához. Horváth György kapitány vezetésével Váradról Budára rendelte 700 főnyi püspöki katonaságát, akik megérkezve a várba fölesküdtek György barát – és nem Izabella vagy fia – nevére, amit a királyné hívei közül később sokan sérelmeztek, és úgy magyaráztak, hogy ez is bizonyítja, a Barát nem királya, hanem a maga számára akarta megkaparintani a hatalmat.²⁵

A Budán rettegő Izabella és gyermeke, rajtuk keresztül a magyar királyi trón sorsa a korabeli Jagelló-Habsburg diplomáciai kapcsolatok elsődleges problémájává vált. János halála után Izabella szülei első leveleikben azt hagyták meg leányuknak, hogy nélkülük, az ő tanácsuk nélkül semmilyen nagyobb horderejű kérdésben, követségek, megállapodások ügyében ne döntsön.²⁶ Lengyel diplomaták, követek sora tűnt föl ezekben a hónapokban mind az özvegy királyné mellett, mind pedig Ferdinánd bécsi udvarában, hogy a felek közötti megegyezést előmozdítsák. Zsigmond ekkoriban nem tartotta Izabella magyarországi helyzetét és támogatottságát meggyőzőnek ahhoz, hogy megtarthassa a trónt, ezért kezdetben arra biztatta leányát, hogy adja át az ország részét Ferdinándnak, de saját birtokaira, továbbá gyermeke atyai örökségére is szerezzen tőle biztosítékot. A lengyel király óvatos politikája a magyar kérdésben arra mutat, hogy a Habsburg dinasztiával nyílt ellenségeskedést semmiképpen nem akart kirobbantani. Ferdinánd 1540. december 12-én hosszú levelet írt Zsigmondnak, amelynek hangvételéből és tartalmából az tűnik ki, hogy Ferdinánd szerint kettejük

20. Óváry 1984: 75. nr. 359.

21. Verancsics levele Statileónak, Gyulafehérvár, 1540. aug. 15. Verancsics összes VI. 133–135.

22. *Iványi 1941*: 54

23. *Iványi 1941*: 55.

24. *Bethlen 2002*: 54.

25. Óváry 1894: 75. Horváth György a Barát váradi kapitánya és szervitora volt. Vö. *Kovács 2014*.

26. *Bethlen 2002*: 45–46.

döntése alapján kell eldőlnie a királyné és a magyar királyi trón sorsának. Ferdinánd Zsigmond meggyőzését tekintette magyarországi sikere leghatékonyabb eszközének, miközben jól látta, hogy Fráter György machinációi az ő uralkodói jogai és Buda békés átadása ellen irányultak.²⁷

Bár Zsigmond véleménye komoly hatást gyakorolt Izabellára és a hazai főurak egy részére, az özvegy királyné jövőbeni uralkodásának vagy lemondásának kérdése nem a krakkói vagy a vilniusi udvarban, hanem a budai királyi várban dőlt el, ahol Fráter György tartotta kézben a hatalmat. Ő pedig, János király végakaratahoz igazodva, mindenáron, akár az özvegy királyné ellenében is meg akarta tartani a Szapolyai-örökséget a gyermek számára. Olyannyira tartott attól, hogy Izabella a lengyel befolyás következtében valami meggondolatlanságot követ el, esetleg gyorsan és felelőtlenül lemond az uralomról, hogy – miként Pjotr Porębski királynéi titkár 1540 augusztusában Bona királynénak írott leveléből tudjuk – Izabellát szinte fogva tartotta Budán.²⁸ Fráter György emberei rendszeresen elfogták a Lengyelországból érkező üzeneteket, az onnan érkező követek szolgáit pedig kikérdezték. Eközben Ferdinánd sem maradt tétlen. Egyre fenyegetőbben lépett fel, megüzente a királynénak és tanácsosainak, hogy a váradi béke értelmében az egész ország feletti uralmat mielőbb át kívánja venni.

Ennek érdekében Révay Ferenc és Thurzó Elek, Ferdinánd főköveti 1540 októberében Visegrádon szerettek volna tárgyalni Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel az ország további sorsáról. Céljuk elsősorban a Habsburg hatalomátvétel mielőbbi megszervezése és Buda várának a lehető leggyorsabb átvétele lett volna, Thurzó nem egyszer és nem véletlenül hangoztatta, hogy akié Buda, azé az ország. 1540 őszén Ferdinánd még abban reménykedett, hogy a hatalmat és a fővárost békés úton meg tudja szerezni. Izabella ekkor kijelentette – bár nem tudni, hogy saját akaratából, vagy Fráter György nyomására –, mindent elkövet annak érdekében, hogy az ország az ő birtokában maradjon, és amennyiben ez megegyezés révén nem sikerül, fegyverrel is hajlandó megvédelmezni jogait. Miután a tárgyalások kudarcba fulladtak, Ferdinánd hadai felvonultak Izabella ellen, Leonhard von Vels tábornok vezetésével. A Habsburg hadak jelentős sikereket értek el, 1540. október-novemberében elfoglalták Visegrádot, Vácot, Tatát, Székesfehérvárt és Pestet, majd október végén Budát is ostrom alá vették.²⁹

1540 novemberében Ferdinánd már tudta, hogy Fráter György vezetésével Petrovics Péter és Török Bálint hűséget fogadott Izabellának és fiának, és arra is fölesküdtek, hogy mindenképp megtartják számukra az országot.³⁰ November elején követét, az ifjabb Salm grófot küldte Izabellához, aki György barátta és a többi urakkal is tárgyalt, próbálta rávenni őket a vár békés átadására, de azok elszántan ellenálltak. A követ úr számára ugyanakkor az is kiderült, hogy a korábbi híresztelésekkel szemben a vár jól erődített, őrséggel és hadiszerekkel is bőven megrakott volt.³¹ Vels seregei ugyan

27. I. Ferdinánd levele Zsigmond királynak, Bécs, 1540. dec. 12. Libri legationum 384–391.

28. „Pjotr Porębski (1498 k.–1569) krakkói kanonok, Izabella királyné titkára 1539-től 1549-ig. Polski Słownik Biograficzny Tom. XXVII. 662–663.

29. Leonhard Freiherr von Vels (1497–1545) katona, diplomata, I. Ferdinánd királyi főhadparancsnoka Magyarországon (1537–1538, 1540, 1544–1545), részt vett a váradi béke tárgyalásain, számos követi és katonai feladatot látott el. *Iványi 1941*: 55–60.

30. Óváry 1894: II. 76. nr. 361.

31. *Iványi 1941*: 59.

elfoglalták Pestet, de a téli hónapokban és a következő év tavaszán folyamatosan attól tartottak, hogy az oszmánok, ha kisebb sereggel is, de valamikor megrohanják a várost.

A királyné számára a helyzet egyre zavarosabbá vált, kért és kéréstelen tanácsokat egyaránt kapott, amelyek olykor egymásnak teljesen ellentmondóak voltak. A várban mellette lévő János-párti főurak természetesen azon az állásponton voltak, hogy Izabella ne távozzon az országból. A szüleitől érkező, nem is mindig azonos irányt mutató utasításokat, javaslatokat pedig nagyban meghatározta a Habsburg-lengyel kapcsolat. Andrzej Czarnkowski bécsi lengyel követ, 1540 novemberében arra kérte Zsigmond királyt, figyelmeztesse leányát, hogy az országot és Budát adja át békésen Ferdinándnak, mert ha ez nem így történik, az súlyos következményekkel fog járni az országra nézve.³² Az 1539-től Erdélyben tartózkodó Verancsics Antal az erdélyi rendek nevében éppen az ellenkezőjét tanácsolta, amikor 1540 októberében kelt levelében így fogalmazott: „...ha felséged már a dolgokat megelégtelve felséges atyja hatalmához, vagy a török császár segítségéhez és kedvezéséhez fordul, és az fog bekövetkezni, amit az fiának megígért, [ti. János Zsigmond átveszi atyja királyságát] az erdélyi rendek és a nép minden kétséget kizáróan hozzá, mint a magyar nemzetségből származó és Budán született fiú anyjához fog hajolni.”³³ Izabella 1540–1541 telén közel állt a lemondáshoz, amit Ferdinánd a krakkói udvaron keresztül is töretlenül erőltetett.

1541 márciusában Czarnkowski azt jelentette Krakkóba, hogy Fráter György korábbi terveitől nem állt el, és Ferdinánd irányában semmilyen engedményre nem hajlandó. Czarnkowski úgy tudta, György barát egy Perényi Péternek írt levelében kijelentette, hogy ő sem a Szapolyai-királyfinak, sem a királynénak nem kötelezte el magát, hanem egyedül Magyarországnak. Ha pedig az ország bárkit közakarattól megválaszt királynak, ő annak azonnal átadja Buda várát, és minden egyebet, ami birtokában van. A hír eléggé fenntartással kezelendő, a levél talán valamiféle elterelő-
időhúzó manőver volt, hiszen György barát egyértelműen elköteleződött a Szapolyai-örökös iránt. A korabeli diplomácia sajátosságaira, a félrevezetés, színlelés általános gyakorlatára egyébiránt Czarnkowski az az egy megjegyzése is jól rávilágít, miszerint a bécsi udvarban gyanították, hogy György barát Zsigmond király és Izabella eltitkolt beleegyezésével teszi, amit tesz – azaz Ferdinánd felé ellenséges és mindennemű megegyezés lehetőségét elutasítja –, mert másként, királyi felhatalmazás nélkül erre hogyan is lehetne hatalma és mersze.³⁴

1541. májusában, még a török ármádia megérkezése előtt, a Budát védő Fráter Györgynek újabb Habsburg támadással kellett szembenéznie. Ferdinánd ugyanis ismét megkísérelte bevenni a Duna felett magasodó királyi várat, miközben híre járt, hogy Mehmed pasa mintegy 60–70 ezer főnyi sereggel a magyar főváros felé tart.³⁵ Ferdinánd segítséget kért a cseh–morva, illetve az örökös tartományok rendjeitől, de ezúttal csak az előbbieket szavazták meg a pénzsegélyt. A regensburgi birodalmi gyűlésen

32. Andrzej Czarnkowski (1504–1562) krakkói és poznańi kanonok (1540-től), poznańi püspök (1553–1562). 1540–1541-ben a lengyel király követe I. Ferdinánd udvarában. Czarnkowski levele Zsigmond királynak, Bécsújhely, 1540. nov. 9. Libri legationum 367–368.

33. Verancsics Antal levele Izabella királynéhez, Gyulafehérvár, 1540. okt. 18. Verancsics összes VI. 168–169.

34. Andrzej Czarnkowski levele Zsigmond királyhoz, Bécs, 1541. márc. 4. Libri legationum 429.

35. *Iványi 1941*: 68–69.

nehezen kialakított segély azonban nem volt elegendő, Ferdinándnak nehezen sikerült zsoldosokat toboroznia, majd seregét az idő, sokat tapasztalt, ám nem igazán elismert hadvezér hírében álló Wilhelm von Roggendorf tábornokkal az élen, Buda bevételére indította. Roggendorf és Perényi Péter hadai május elején érkeztek a budai vár alá.³⁶

Május közepére a várat teljesen bekerítették, oda kívülről bejutni lehetetlenné vált. Az ostromlók a folytonos lövetéssel néhány hét alatt meggyengítették a falakat, de teljesen szétlőni nem volt céljuk, ugyanis tisztában voltak azzal, hogy Szulejmán haderejével szemben azokon a falakon múlhat majd Buda megtartása. Roggendorf ezért más eszközökhöz folyamodott, követet küldött a királynéhoz, hogy rábírja a vár és az ország átadására, egy igen jelentős nagyságú tartományt ígérve neki kárpótlásul, ahol majd boldogan élhet fiával. A küldönc az ifjabb Niklas Graf zu Salm volt, aki a vár átadásáért cserébe Pozsonyt, Nagyszombatot és körülöttük egy nagyobb, egybefüggő területet ajánlott föl a királynénak. Amikor György barát tudomást szerzett titkos követségről és az ajánlatról, irtózatos haragra gerjedt és válaszul megüzente a császári hadak vezérének: „A királyné nem olyan ostoba, hogy Pannónia királyságát valamely tartománnyal, legyen az bármekkora is, akarná felcserélni.”³⁷ Majd gúnyos megjegyzést tett a részeges királyi csapatokra, amin Roggendorf úgy feldühödött – noha a vádaknak volt valóságalapja –, hogy június 11-én újabb erős rohamot vezényelt a vár ellen. Vesztükre azonban Buda védői a támadók által aznap este a falaknak vetett ostromlétrákat – amelyeken másnap reggel akartak bejutni a várba – az éjszaka leple alatt felhúzták, a terv így elbukott. A másnap kibontakozó harc a védők győelmét hozta, a kézitusa közepette Török Bálint és maga György barát is „...a csuhát levetve és sisakot öltve a harcolók között villogtatta kivont kardját...”, és vitézül küzdött.³⁸

A súlyos élelemhiány és körülzártásgból fakadó áldatlan állapotok is hozzájárultak ahhoz, hogy a budai polgárság a királynéval kapcsolatba lépve összeesküvést szervezzen annak érdekében, hogy a várat átadják a Habsburg katonaságnak. A titkos akcióra június 13-án került sor, amikor is a védők közül néhányan, a királyi sereg katonáit a Szent Mihály-kapun keresztül beengedték a várba.³⁹ Az árulási kísérlet azonban kudarcra végződött. Roggendorf tábornok ugyanis a megállapodás ellenére nem a táborában lévő magyarokat, akik jobban el tudtak volna keveredni a várbeliekkel, hanem hatszáz német katonát küldött be, „...mivel a város elfoglalásának dicsőségét inkább a német mint a magyar nemzet számára kívánta megszerezni” – miként Bethlen Farkas írja –, ezért a belső őrség egyszerűen megtámadta és lakaszabolta a várba bejutott németeket, ezzel az összeesküvés lelepleződött. Bizonyos források szerint a lázadás fővezéré, Bácsi Ferencet György barát elrettentésképpen fölnégylettette a budai vár piacán, a többi résztvevőknek azonban – Pálczán Péter budai kisbíró és testvére Tamás, Bácsi

36. Wilhelm von Roggendorf (1481–1541) katona, diplomata, I. Ferdinánd magyarországi főhadparancsnoka (1530–1531), a királyi hadak főkapitánya (1541). *Bethlen 2002*: 60.

37. Niklas Graf zu Salm /magyarosan: Salm Miklós ifj. (?–1550) politikus, katona, I. Ferdinánd magyarországi főhadparancsnoka (1546–1550). *Bethlen 2002*: 65.

38. *Bethlen 2002*: 66.

39. „Az budai kis bíró Pálczán Péter az bódog asszon-cemiteriomon, szent Mihály felől az kiskaput felnyitató és az nímet hadot beereszté és piacig be Budában vivé...” Verancsics összes II. 49., *Zolnay 1971*: 41. Ezt a kaput a későbbiekben „Kücsük kapu (kis kapu), kafeszli kapu (rácsos kapu), ogrun kapu (titkos, félreeső kapu)”-nak is nevezték. Ld. *Czagány 1968*: 68.

Benedek és Bornemisza Tamás budai polgár, aki utóbb emlékiratban örökítette meg az eseményeket – sikerült kereket oldaniuk.⁴⁰

A várat ezután Fráter György parancsnoksága alatt még hetekig sikeresen védtek a Habsburg erők ellen. Júliusban már csak lassú utóvédharcok folytak, mert a cseh–osztrák–magyar támadók kimerültek, elveszítették erejüket, lelkesedésüket. Mindannyiuk szerencsétlenségére éppen ekkorra érkezett meg Szulejmán szultán és hadserege. A török előhadak Mehmed pasával az élükön, július 31-én jelentek meg, letáboroztak és olyan kedvező fogadtatásban volt részük, mintha valóban segítségül érkeztek volna. A vár védői valósággal föllélegeztek, a kapukat kinyitották, és végre élelmet és más, addig nélkülözött holmikat szállítottak be, sőt Fráter György és Török Bálint is kilovagolt. Bálint úr magyar katonái és a frissen érkezett török katonaság közös támadást indítottak Roggendorf Gellért-hegyen táborozó csapatai ellen, amelyet azok még három hétig vissza tudtak verni. Amikor azonban végképp veszésre álltak, augusztus 21-én éjszaka a Dunán átkelve a pesti oldalra menekültek, de másnap Pest városát is feladni kényszerültek.⁴¹ Eközben a lassabban vonuló szultáni főserег is a vár alá érkezett, és augusztus 26-án vert tábor.

KI LEHET A VÉTKES?

Ha a források között tallózva konkrét választ keresünk arra a kérdésre, ami olyannyira izgalomba hozta a kortársakat és az utókort egyaránt, hogy tudniillik ki vagy kik vesztették el Buda várát, Fráter Györgyön kívül másokat is hírbe hozhatunk: Roggendorf generális?, Izabella?, vagy Werbőczy és Török Bálint? Sőt, akár maga Ferdinánd is szóba jöhetne, mégpedig azzal az indoklással, hogy Magyarország megkoronázott királyaként megtámadta, de megvédeni már nem tudta Buda várát. Az ilyesfajta okoskodás messzire vezethetne, mégis érdemes néhány, ezt a kérdést feszegető forrást bemutatni.

Mint láttuk, Bornemisza Tamás budai polgár egyik fő oszlopa volt annak a június folyamán szerveződött belső lázadásnak, amely Roggendorf kezére akarta játszani a várat. Visszaemlékezéséből kiderül, Bornemisza annyira dühös volt amiatt, hogy az összeesküvés ilyen ostoba módon bukott el, hogy Buda vára elvesztésének ódiáját egyenesen a királyi hadak fővezérére hárította: „Így veszté el Rogendorff Budát, el az magyaroktól és mind az egész kereszténységtől.”⁴²

A már említett szentszéki vizsgálat tanúvallomásai közül is vegyünk sorra néhány részletet Buda elestéről, előrebocsátva, hogy a vallomástévők túlnyomó többsége Fráter Györgyöt hibáztatta a történetekért. A nyomozáshoz összeállított 87 kérdőpontból rögtön a második vonatkozott Buda elestére, ami jelzi, hogy a György barátot illető vádpontok között ez volt az egyik leghangsúlyosabb.⁴³ A kérdőpont lényegében két

40. *Bistkey 1982*: 70–76.

41. *Salomon 1893*: 44–45.

42. *Bistkey 1982*: 75.

43. „2. Item, quod, licet dicta serenissima domina regina Budam sedem regiam sacrae Romanorum, et regiae maiestati, tamquam Regni Hungariae legitime coronato tradere voluerit, tamen, per eundem Fratrem Georgium illud facere impedita, et impulsa eandem principi Turcarum cedere et ab eodem Transsylvaniam

részre tagolható: 1. György barát volt-e az, aki megakadályozta Izabellát abban, hogy a várat és ezáltal az ország fölötti hatalmat átadja Ferdinándnak, az ország megkoronázott királyának? 2. Valamint ő volt-e az, aki rávette Izabellát arra, hogy a szultánnak adja át a várat és hogy Erdélyt szandzsákság címén és adófizetés fejében fogadja el? Jelenlegi ismereteim szerint a kertelés nélküli válaszok így alakulnak: 1. Igen. 2. Nem.

A válasz második felét indokolhatjuk meg könnyebben: György barát maga sem tudhatott arról, mi fog történni Szulejmán megérkezése után, azaz hogy a szultán Budát véglegesen megszállja, és a királynét Erdélybe száműzi, ahová neki magának is távoznia kell. Terjengtek ugyan erről szóló hírek, ahogyan a megelőző években többször is, de biztosat senki sem tudtatott. A szultán döntése mindannyiukat kész helyzet elé állította, annak nem volt semmi esélye, hogy ellentmondjanak, a parancsot ne teljesítsék.

A válasz első felének alátámasztására a források bizonyító erejét hozhatjuk fel: Scheiber Farkas pécsi nemesember 1553-ban azt vallotta, magától György baráttól hallotta, hogy János király Budáról távoztában az országot, a királynét és a [születendő?] gyermeket rábízta, aki amikor látta hogy Ferdinánd hadainak nem tud ellenállni, ő maga hívta be a törököket segítségül.⁴⁴ Jegyezzük meg, ezt György barát nemigen láthatta, hiszen nagyon is sikeresen állt ellen Ferdinánd hadainak.

Pesthy Ferenc arról a közszájon forgó hírről tett vallomást, mely szerint a királyné el volt arra szánva, hogy a várat átadja Ferdinándnak, de ebben György barát megakadályozta.⁴⁵ Wolfgang Kneissl, aki Roggendorf főhadparancsnok katonai titkára volt az ostrom idején, látta is azokat a leveleket, amelyek a királyné és Ferdinánd közötti megegyezésről szóltak, és arról is tudott, hogy az erről folyó tárgyalásokat a lengyel királyi követek segítették, de végül Fráter György útját állta a megegyezésnek.⁴⁶ Bornemisza Pál 1553-ban veszprémi püspök és királyi tanácsos már kimerítőbb választ adott a kérdőpontra: 1541-ben még mint budai prépost és királyi udvari ifjú az ostromlók táborában forgolódott, és hallotta a várból érkezettektől, hogy ott mindenki a Habsburgok felé hajlana. Sőt, a királyné is gyakran kérte Fráter Györgyöt, hogy engedje el őt fiával együtt, akár egy szál ingben is távozni. De György barát és a Budát mintegy elárasztó pécsiek, akik hozzá húztak inkább, mint a városiakhoz, a vár átadását megakadályozták, és a török hadsereg segítségét várták, amelyet a barát egyébként gyakori követői által is hívatott. Bornemisza még hozzátette, hogy a királyné kezében ekkoriban semmi hatalom nem volt, mindenben György barát parancsolt. Végezetül elmondta, hogy 1542-ben, Váradon hallotta György baráttól azt a bevezetőben már idézett mondatot, amelyben részben önmagát hibáztatta Buda elestéért.⁴⁷

---

sub annuo tributo eidem Turcae persolvendo accipere; sicque fuit et est verum, ac publica vox et fama.”
Articuli super caede Fratris Georgii. *Utješenić* 1881. Urkundenbuch 62. A kérdőpont még kiadva:
Podhradczy 1855: 246–247.

44. *Podhradczy 1855*: 247.

45. Pesthy Ferenc Fráter György szolgálatában állt, ő kísérte el Buda elfoglalásának napján János Zsigmondot a szultáni táborba: „Azonközbe, hogy az urak városi biróval, Turkowyth Miklóssal és az több fő polgárokkal választfíg készülének, és imár megválasztottak volna egy személyt kalauzságra, Pesthy Ferencet, ki frater Gyergy szolgája vala, tud is vala utakat, nyelveket, és a nímeknek minden módjokat, bécsi tájának minden állapotát...” Verancsics összes II. 56.; Pesthy életéről összefoglalóan: *Póka 2017*; Vallomása: *Podhradczy 1855*: 248.

46. *Podhradczy 1855*: 248.

47. Uo.

Pálczán Péter budai kisbíró az összeesküvés fő szervezői közé tartozott, és mint a közösség egyik vezető embere, sok információval rendelkezett. Vallomása szerint 1513 vagy 1514 óta ismerte György barátot, aki akkoriban a budai pálos kolostor sáfára volt. Később, mint Pálczán vallotta, bizalmas kapcsolatba kerültek: „...amikor ifjabb voltam, kialakult köztem és Fráter György között valamiféle könnyed familiaritás, majd később barátság is, és maga a barát keresztelte meg János királlyal fiamat, Jánost.”⁴⁸ János király halála után azonban – folytatta a vallomásában – már ellentétes oldalon álltak, mert amíg a Barát a törököket hívta segítségül Eszéky János és Werbőczy István portai követsége által, addig ő Roggendorf tábornoktól kért segítséget. A várba titkon beérkezett német katonaságot, azonban a Barát megfutamította, tette hozzá, majd ő is előadta a már említett hírhedt történetet, miszerint az összeesküvés egyik vezéralakját, Bácsi Ferencet, aki a királyné és közte az üzeneteket vitte, György barát élve négyfelé vágatta. A vallomásnak ez utóbbi része azonban nem lehet igaz, hiszen Bácsi Ferenc még 1553-ban is élt, és Pozsonyban lakott!⁴⁹ Pálczán Péter végül azt is vallotta, hogy a belső lázadás leverését követően sietve, egy kiskapun keresztül sikerült kiszöknie a várból, hátrahagyva feleségét, gyermekeit és testvéreit, akiket Fráter György legott elfogatott, és akik később nyomorúságosan, börtönben pusztultak el. A budai kisbíró azonban, miként később kiderült, feltehetően hosszabban készült a szökésre, hiszen máskülönben hogyan vihette volna magával Buda és Pest városa levéltárának néhány fontosabb darabját és a város pecsétjét is, miként arra 1558 januári halálát követően készült hagyatéki leltára fényt derített.⁵⁰

A volt budai kisbíró, aki nem tekinthető elfogulatlan szemlélőnek, határozottan állította, hogy Buda vesztének és a törökök behívásának egyedül és mindenekfölött György barát volt az oka, miként ez mindenhol és mindenki előtt köztudomású. Vallomásában ehhez hozzátette, hogy akkoriban György barát és Török Bálint kezében volt a legfőbb hatalom, de Fráter György mégis nagyobb hatalommal rendelkezett, mert nagyobb létszámú és a városban elhelyezett katonaságnak parancsolt, míg Török Bálint kisebb csapatai a városon kívül állomásoztak, és ellátásukat, zsoldjukat azok is a Baráttól kapták. Pálczán felemlgette, hogy egy királyi tanácsülésen maga hallotta Fráter György kijelentését, miszerint inkább lemond a keresztiségről és maga is törökké lesz, mintsem Budát a németek kezére adja.⁵¹ Pálczán szerint a kincstartó titkon abban reménykedett, hogy ő lesz a szultán által kijelölt kormányzó Budán.

Pálczán utóéletéhez tartozik, hogy a lázadás után sikeresen kimenekült Budáról, Pozsonyban telepedett le. 1553-ban a Magyar Kamarához fordult annak érdekében, hogy Ferdinánd kárptólásban részesítse még Budán elszenvedett veszteségeiért és hű szolgálataiért. Ekkor azok a társai, akik vele együtt Pozsonyba menekültek Pálczán vagyonát eskü alatt mintegy százezer forintra – hatalmas összeg! – becsülték. A Kamara ebből csak párszáz forintot fizetett ki számára.

Újlaki Ferenc győri püspök – aki tudatta a kérdezőbiztosokkal, hogy közte és a Barát között korábban semmilyen kapcsolat nem volt – tudomása szerint a törökök külön-

48. Pálczán vallomása: *Podhradczky 1855*: 252–254.; Vö. *Kubinyi 1975*: 220.

49. *Gárdonyi 1934*: 162.

50. *Gárdonyi 1934*: 166.

51. *Barta 1988*: 94–95.

külön mindhárom nagyurat, Werbőczy Istvánt, Török Bálintot és Fráter Györgyöt is azzal kecsegtették, hogy kormányzók lehetnek Budán.⁵² Ezért is fogadhatták kedvezően a bevonuló szultáni hadakat. Oláh Miklós vallomásában megerősítette, hogy a királyné átadni készült a budai várat Ferdinándnak, de abban Fráter György megakadályozta. Hozzátette, hogy mindezeket csak közbeszédből tudta, miként azt is csak a budai polgároktól hallotta, hogy György barát kijelentette, inkább akar a törököknek szolgálni mint a római királynak.⁵³

A vallomások olvasása során óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy vajon mennyire adhatunk hitelt azok szavainak – mégoly tekintélyes férfiútól hangozzanak is el, mint Oláh Miklós volt –, akik csak a közszájon forgó hírekből tudósultak arról, hogy György barát hívta be a törököket? Giorgio Blandrata a királyné orvosa szintén a közismert híreket erősítette meg a királyné lemondási és távozási szándékairól, és megerősítette azt is, hogy Fráter György Izabellát szinte börtönben tartotta a várban.

A kérdéshez érdekes adalékkal járul hozzá Péchy Gáspár vallomása. Péchy, aki Buda elfoglalásának idején Németországban tanult, később Izabella udvaroncaként egy alkalommal fültanúja volt egy indulatos beszélgetésnek úrnője és Fráter György között a királyné gyulaféhevári palotájában, ahol Petrovics Péter és más erdélyi és magyarországi nemesek is jelen voltak. Izabella ingerült szavai Péchy szerint valahogy így hangozhattak: nem én voltam az oka Buda török kézre jutásának, mert én el voltam szárvna, hogy a várat átadom a római királynak és a keresztényeknek, ha egyszál ruhában kell is elhagynom a gyermekemmel, mert keresztény vagyok, és keresztény szülőktől származom, és mindig félttem a törökök álnokságától. De te ellenálltál és a behívtad a törököket! Nem én voltam Buda vesztének az oka, ha nem te!⁵⁴

Akad néhány olyan vallomás is, amely a György barát bűnösségét valamelyest mérsékelte. Sárosi János kassai polgár szerint a Barát és a főurak a magyar nemzet számára akarták a várat megőrizni. Sárosi ama bizonyos napon tagja volt a főurakat a szultán sátráig kísérő követségnek. Elmondta, hogy amikor az urak kijöttek a sátorból, kíséretük tagjaival tudatták a szultán szándékait, köztük azt, hogy Budát a szultán maga akarja megőrizni elhunyt „rokona”, János király fia számára, mivel hívei kevesen vannak itt, ne kelljen minden évben ide jönnie a vár megvédelmezésére.⁵⁵ Vallomásában arról is tudósít, hogy György barát, Werbőczy István és Török Bálint közösen írtak levelet a szultánnak, és kérték a segítséget.

Johann von Oppersdorf, csehországi birtokos nemes, királyi kapitány úgy vélte, hogy noha György barát át akarta Budát a törököknek, mégis akarata ellenére, csellem és csalárd módon jöttek be a várba akkor, amikor a gyermeket a szultánhoz vitték.⁵⁶ Úgy tűnik, Juliano Salazar, a királyi istállómester helyettese (*locumtenens magistri stabuli maioris*), aki az ostrom idején Buda alatt tartózkodott többet tudhatott György barát mögöttes szándékairól, hiszen vallomásában azt is közölte, hogy Fráter György János király fiának akarta Budát megtartani, ezért nem adta át Ferdinándnak, később aztán mégis ő hívta be segítségre a török hadakat, a király követeivel pedig érdemben

52. OSzK Kézirattár Fol. Lat. 4397. fol. 241. és *Podhradczky 1855: 257.*

53. *Podhradczky 1855: 249.*

54. OSzK Kézirattár Fol. Lat. 4397. fol. 181., *Podhradczky 1855: 260; Pray 1806: 409; Barta 1988: 99.*

55. *Barta 1988: 96–97.*

56. *Barta 1988: 97; Podhradczky 1855: 249–250.*

nem tárgyalt.⁵⁷ A császári-királyi hadseregben szolgáló württembergi Conrad Wall de Aurach, királyi lustramester (*lustrationum militarium Regiae Majestatis prefectus*) ugyanúgy értesült György barát szerepéről, mint a többiek, de amikor a biztosok arra kérdeztek rá, hogy kinek a bűne volt, hogy a királyné nem adta át a várat Ferdinándnak, akkor válaszában Fráter Györgyöt és Török Bálintot nevezte meg.⁵⁸

Verancsics Antal is részletesen beszámol a történekről vallomásaiban, bár a jelzett időszakban nem a budai várban, hanem Erdélyben tartózkodott, így a konkrétumokról csak hallomásból értesült. Erdélyben is lehetett hallani arról, mondta a nyomozóbiztosoknak, hogy a királyné inkább elviselné a keresztények közötti kevésbé jó életet, mint a törökök alatti jobb viszonyokat. A lengyel király Budára érkezett követei, Andrzej Górka és Andrzej Czarnkowski 1541 tavaszán folyamatosan arra biztatták Izabellát, hogy mihamarabb adja át a várat és a hatalmat Ferdinándnak. György barátnak azonban tudomására jutott a lengyel követek titkos akciója, olyan dühbe gurult, hogy a Szent János-kapun keresztül katonákkal üzette ki a követeket a várból, akik „...jámborul, nagy pironkodással Óbudára, az német táborban menének”.⁵⁹

Verancsics, annak ellenére, hogy sohasem kedvelte a Barátot, nem akarta a teljes felelősséget az ő nyakába varrni. Megbízhatóan emlékezett mindenre, amit Paolo Savorgnanótól hallott, aki abban az időben Izabella itáliai titkára, belső bizalmasa volt: „...midőn Budát a királyi felség hadai oly erősen ostromolták, hogy semmi remény nem maradt, hogy annak ellenálljanak, ahogy mondják, György barát, Petrovics, Werbőczy István és mások sürgető tanácsával a királynét meggyőzték, hogy könyörögjön segítségért a törököknek. A királyné, aki viszolygott a törököktől – ahogy mondták – sokáig ellenállt, végül a tanácsosok érvei mégis meggyőzték, hogy hívják be a törököket...”⁶⁰ Tudomása szerint tehát a tanácsosok együttesen beszéltek rá a királynét a szultán színlelt segítségül hívására, amikor az oszmán hadsereg már úton volt és fenyegetően közeledett.

Azután amikor fia és tanácsosai a szultán táborában voltak, és a királyné egyedül maradt a várban – folytatja Verancsics –, akkor üzent be egy basa, hogy adja át a várost, mert különben tűzzel-vassal emésztik meg. Akkor a királyné félelmében Márkus Péter nevű tanácsosa és Turkovics Miklós budai bíró által kiküldte a kulcsokat. Verancsics egyebekben arra is emlékezett, hogy János Zsigmond visszaküldése után a törökök táborában nyolc, vagy kilenc napig feltartották a tanácsosokat, akiktől a szultán makacsul követelte Budát. Azok minden igyekezetükkel ellenálltak, mindenféle ellenérveket sorakoztattak fel, miért is nem lehet Buda a törököké. A tárgyalás ekkor már reménytelen küzdelem volt, ahogyan a kulcsok átadását sem lehetett volna megtagadni.

Verancsicstól még egy idevágó levél maradt fenn, amely fényt derít arra, hogy az oszmán hadak megérkezése után tartott királyi tanácson kik is beszéltek rá a királynét a törökök kedvező fogadására és arra, hogy mint szövetségesükhöz, úgy menjenek át a magyar urak a szultán sátortáborába. A levelet Verancsics Paolo Giovióinak, a neves itáliai történetírónak írta, így akarta ugyanis helyreigazítani a jeles szerzőt, aki azt

57. *Podhradczky 1855*: 250.

58. Uo.

59. *Bistkey 1982*: 72.

60. OSzK Kézirattár Fol. Lat. 4397. fol. 226–227., *Podhradczky 1855*: 256–257; Barta 1988. 96., 101–102.

állította Világkrónikájában, hogy Izabella György barát tanácsára küldte fiát a törökök táborába. A régóta ismert, de ilyen vonatkozásban nem hangsúlyozott levél érdekesítő részlete így szól: „Utissenius és Petrovics Péter nem merték e lépést tanácsolni, [ti. a törökök baráti fogadtatását és a szultán táborába vonulást] csak Werbőczy István királyi főkancellár és Török Bálint (hogy Batthyány Orbánt és a rác Ucsarevics Pétert most ne említsem), makacsul víva a kétkedőkkel, okoskodást okoskodásra halmoztak, s a habozókat elvégre nézetőknek megnyerték. Hinni kell Szolimánnak, mondták, bízni kell benne, a gyermeket, és az országot nem kell féltetni tőle. S közülük mindegyiket más-más ok bírta e vélemény elfogadására. Bálint támaszkodván azon nagyszámú katonai barátságokra, melyeket e végek törökeivel kötött, midőn Ferdinándtól Zápolyához visszatért, s reményt táplálván, hogy a törököknek kegyelméből Magyarország kormányára fog szert tehetni, János halála után, fiának és özvegyének érdekeit a szokottnál inkább látszott ápolni... Werbőczy más ösvényen ugyanazt tanácsolta. Ő hatalmas szónoklatú, nagy, sőt rendkívüli tekintélyű, elmére egyébiránt inkább csupasz és egyszerű, mint ravasz és ügyes férfiú volt, s az úri rendből valók közül akkor a legeslegjamborabb, miért is szerfelett hajlandó hinni a török gonoszságnak. Aztán három ízben lévén mint követ Szolimánnál, Jánosnak barátsági és szövetségi viszonya ama zsarnokkal, az ország összes állapotáról s a fejedelem gyermekeinek örökösödéséről vele kötött szerződések, a nagyhírű Laski Jeromos után csaknem egyesegyedül Werbőczy művei voltak. Bízván tehát az őszinte aggastyán a török eskübe s hitleveleibe inkább mintsem kellett volna, mert Mahomed törvénye ellenségnek mondja a keresztényt, kit büntetlenül szabad hamis eskü és hitszegés által megcsalni, makacsul a nagyúr becsületessége mellett szónokolt és csaknem egymaga hitette el a többiekkel, hogy biztos elmehetnek Szolimánhoz.”⁶¹

Az olvasottak arról győznek meg, hogy elsősorban Török Bálint és Werbőczy István, valamint Batthyány Orbán és egy rác katona beszélhette rá Izabellát arra, hogy hitelt adjon a szultán szavának. Török Bálint és Fráter György között ezekben a napokban kiobbant, de már régóta lappangó éles ellentétéről vallanak a források. Az urak eredendően abban különböztek össze még 1541 januárjában, hogy kinek is adják át Buda várát.⁶² Ferdinánd követei éppen akkoriban környékeztek meg Bálint urat azzal a kéréssel, hogy térjen át hozzájuk, amire ő hajlott is volna.⁶³

Joggal merül fel a kérdés ezen a ponton, hogy a leginkább érintett személytől, magától Fráter Györgytől maradt-e fenn valamilyen részletesebb visszaemlékezés Buda elestéről? Az előbbieken idézett mondatokon kívül, György barát egyetlen, 1542. május 29-én, Déván keltezett, Johann Wese érseknek írt levelében emlékezett meg a történetekről. Ebben sem ejtett szót azonban a Budán lezajlott konkrét eseményekről, illetve a Szulejmán táborában megesett dolgokról. Az előzményekről viszont a következőket írta: Ferdinánd követei először akkor érkeztek meg hozzá, midőn János király holttestével úton volt Székesfehérvár felé, hogy ott eltemettesse. Követelték, hogy adja át Ferdinándnak az egész országot (*regnum integrum*), minden ellenszegülés

61. Szalay László idézte Verancsics levelét: *Szalay [1859] 2000*: 53–77. Idézett részlet: 73–74; Vö. Paolo Giovio *Historiarum sui temporis Venetii 1566*. 184–192. Verancsics Buda elestéről írott szövegeinek elemzése: *Rausch 2009*.

62. *Iványi 1941*: 63. Említi: *Bessenyei 1994*: XXVI. 203. jegyz.

63. *Bessenyei 1994*, XXVI–XXVIII. és *Bagi 2004*.

és nagyobb költség nélkül, ellenkező esetben királyuk háborúval szerzi vissza azt magának. Ő már ekkor azt válaszolta a követeknek, hogy a királyság sorsa nem csupán rajta múlik; előbb el szeretné temetni urukat. Figyelmeztette a követeket arra is, hogy az országnak nincs szüksége háborúra, mert semmi sincs, ami a törökök szultánját jobban támadásra ingerelné [mint a belháború], még azelőtt, hogy az érvényben lévő megállapodások értelmében János király fiát a szükséges módon az atyai örökségből kielégítenék. György barát – miként írja – ezt követően ígéretet tett Ferdinándnak, hogy a temetés után a Szapolyai-hívek az országot békésen Habsburg kézre adják, s annak, hogy erre mégsem került sor egyedül Ferdinánd türelmetlensége és fegyveres támadása volt az oka. Ráadásul a Habsburg követek nem tárgyaltak az átadás részletes feltételeiről sem, hanem azt követelték, hogy a Szapolyai család azonnal hagyja el Budát, és vagy Bécsbe, vagy Krakkóba távozzon.⁶⁴

Azt már nem lehet megítélni, hogy Fráter György e szavai mennyire voltak őszinték, igazak, és a Szapolyai-párti urak valóban készültek-e Habsburg-kézre adni az országot. A bizonytalanságot közöttük azonban nagyban fokozta, hogy olyan tekintélyes személyek is, mint Frangepán Ferenc vagy Perényi Péter, János király halála után azonnal átpártoltak Ferdinándhoz.

* * *

A budai várban, a végzetes eseményt megelőzően lezajlott királyi tanácsülésen történetekhez feltehetően Verancsics visszaemlékezése áll a legközelebb. A heves vitákkal zajló ülésen jelen voltak olyanok, akik bíztak a szultán szavában, és talán azt remélték, hogy az oszmán hadak, miként 1526-ban és 1529-ben, most is elvonulnak Buda alól; lehetnek olyanok, akik a színlelt együttműködést javasolták, de végül mindannyian beletörődtek a szultán által rájuk kényszerített helyzetbe. Nem is tehettek volna mást, minthogy szóba állnak a nagyúrral és elfogadják a táborába szóló szíves invitálást. A döntés meghozatalánál Fráter György szava sokat nyomott a latban, ez vitathatatlan. Befolyásos szerepét erősítette, hogy 1540 szeptembere óta ő állt a vár katonai védelmének élén. György barát minden bizonnyal azt az álláspontot támogatta, hogy tárgyaljanak a szultánnal, tegyenek eleget meghívásának, mert azzal többre lehet jutni, mint a sértődött ellenállással. Nem zárható ki, hogy a gyermek király érdekeinek védelme mellett saját ambíciói is fűtötték, hiszen joggal remélte, vezető pozíciója az új hatalmi helyzetben is megmarad. De hogy Buda végleges elfoglalásával nem számolt, arra is mutatnak jelek. Ezt látszanak alátámasztani Fráter György sok év múltával elhangzott szavai, amelyeket szintén Verancsics Antal tanúvallomásából ismerünk: „... amikor Gyulafehérváron egy alkalommal vacsorára látta vendégül a préposti házban György barátot, sokat beszélgettek Buda elestéről, ő maga hallotta, hogy a barát ezt mondta, ha tudta volna, hogy a szultán Budát el akarja venni, vagy követelni fogja tőle, soha nem ment volna a sátrába, és más tanácsosokat sem engedett volna oda, hozzátette, hogy még egy hónapig tudták volna Budát tartani.”⁶⁵ Ferdinánd gyenge támadóerejével szemben talán igen, de a szultán hadserege ellenében aligha tudták volna

64. Fráter György levele Johann Wese érseknek, Károlyi, 1881. 52-56. Említi: *Bárdossy 1943: 265–267.*

65. *Podhradczky 1855: 257.* Idézi: *Barta 1988: 96.*

Budát még egy hónapig tartani a vár elgyötört, kiéhezett védői. Egy azonban bizonyos: bármit is gondoltak magukról Fráter György, Török Bálint vagy a többi magyar urak, kiszolgáltatott helyzetükön nem tudhattak változtatni. A vár megszállását követően Szulejmán pasa, az első budai beglerbég vezetése alatt háromezer, más források szerint tízezer török katona maradt a városban. A pasa György barát várbeli házába költözött, majd Werbőczy halála után annak házát foglalta el.⁶⁶

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágoston 2007

Ágoston Gábor: Information, Ideology and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry. In: *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Ed. Virginia H. Aksan and Daniel Goffman. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007: 75–103.

Ágoston, 2016

Ágoston Gábor: Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: *Művészet és mesterség*. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk.: *Horn Ildikó* és mások. Budapest, 2016. 59–73.

Bagi 2004

Bagi Zoltán: Két jelentés a Buda elestét követő időszak sorsdöntő eseményeiről, Török Bálint és Werbőczy István sorsáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 2004/2: 739–749.

Bárdossy 1943

Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943.

Barta 1979

Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. *Magyar História*, 1979.

Barta 1988

Barta Gábor: Vajon kié az ország. *Labirintus*, 1988

Bayerle 2000

Gustav Bayerle: Formation of the Habsburg-Ottoman Frontier in the Danubian region: Buda 1541. *Hungarian Studies* 14. 2000/2: 163–170.

Bessenyei 1994

Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: *Bessenyei József*. Budapest, 1994.

Bethlen 2002

Bethlen Farkas: Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig. (1538–1571) II–V. könyv. Ford.: *Bodor András*. A jegyzeteket írta: *Kruppa Tamás*. Budapest – Kolozsvár, 2002.

Bistkey 1982

Bornemisza Tamás: Emléközet *Magyar emlékirók 16–18. század*. Vál., jegyz.: *Bistkey István*. Budapest, 1982. 70–76. *Magyar Remekírók*

---

66. Mutnoky Mihály, esztergomi tisztartó levele Révay Ferencnek, Esztergom, 1541.: *Bagi 2004*: 747.

Czagány 1968

Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 12. 1968, 1–2: 63–148.

Fodor 1991

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.

Fodor 2001

Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban. In: *Uő: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemből*. Budapest, 2001: 170–178.

Fodor 2015

Fodor Pál: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Budapest, 2015.

Gárdonyi 1934

Gárdonyi Albert: Buda középkori levéltáráról. *Levéltári Közlemények* 12. 1934. 1–2: 159–168.

Giovio 1566

Paolo Giovio: Historiarum sui temporis Venetii, 1566.

Benits 2001

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája *Tállyay Pál* XVII. századi fordításában 1–12. I/1. könyv. Sajtó alá rendezte: *Benits Péter*. Budapest, 2001. *Történelmi források I.*

Iványi 1941

Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. (1526–1541) *Tanulmányok Budapest Múltjából*, IX, 1941: 32–84.

Károlyi 1881

Fráter György levelezése 1535–1551. Közli: *Károlyi Árpád*. Budapest, 1881.

Kovács 2014

Kovács Zsuzsa: Horváth György: Fráter György epitáfiuma. *Lymbus, Magyarságtudományi Közlemények*, 2014: 51–56.

Kubinyi 1975

Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Főszerk.: *Gerevich László*. Szerk.: *Gerevich László, Kosáry Domokos*. Budapest, 1975: 7–240.

Lele, 1995

Lele József: Szempontok Szülejmán szultán 1541. évi magyarországi döntéseihez. In: Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. *Kosztai László*. Szeged, 1995. 337–350.

Libri legationum

A lengyel királyi kancellária Libri legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II. 1526–1541. Közreadja: *Tóth Péter*. Miskolc. 2003.

Matuz 1974–1975

Josef Matuz: Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die annexion Ungarns. *Ungarn Jahrbuch* 6. 1974–1975: 38–46.

Óváry 1894

A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai. Ismerteti: *Óváry Lipót*. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi bizottságának oklevél-másolatai. II. füzet. Budapest, 1894.

Papo 2011

Adriano Papo: Giorgio Martinuzzi figura e tuolo politico di un monaco-statista dalmata nell storia Unghere del Cinquecento. Szombathely, 2011.

Perjés 1999

Perjés Géza: A szulejmáni ajánlat. In: Uő: Seregszemle. *Hadtörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok*. Budapest, 1999: 49–73.

Podhradzky 1855

Podhradzky József: Martinúziának. II. *Történelmi Tár* 1. 1855: 237–266.

Póka, 2017

Póka Ágnes: Pesthy Ferenc. Sajtó alatt az *Erdélyi Múzeum*-ban, 2017.

Polski Słownik Biograficzny. Tom. XXVII. Red. *Emanuel Rostworowski*, Wrocław, 1983.

Pray 1806

Georgius Pray: Epistolae procerum Regni Hungariae II. Pest, 1806.

Rausch 2009

Rausch Petra: „Igy kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezében” – Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541). *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus XIV.* – Fasciculus 2: 145–192.

Salamon 1893

Salamon Ferenc: Budapest története. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország 3. k. Budapest, 1893: 7–72.

Szalay [1859] 2000

Szalay László: Werbőczy István és Verancsics Antal. In: Uő: Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk.: *Soós István* Budapest, 2000: 53–77. *Millenniumi Magyar Történelem Historikusok*

Theiner 1875

Augustinus Theiner: Vetera Monumenta Slavorum Meridionalem historiam illustrantia. II. Zagabria, 1875.

Thury 1893

Török történetírók. Ford. és jegyz.: *Thury József*. Budapest, 1893. *Monumenta Hungariae Historica* 4. Diplomáciai emlékek (acta extera) Írók 1. Török történetírók 1.

Utješenić 1881

Ognjeslav Utješenić: Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utješenić genannt Martinusius. Wien, 1881.

Verancsics összes II.

Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. II. Történelmi dolgozatok magyar nyelven. 1504–1566. Közli: *Szalay László*. Pest, 1857. *Monumenta Hungariae Historica* II. Scriptorum 3.

Verancsics összes VI.

Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. VI. Vegyes levelek 1538–1549.

Közlő: *Szalay László*. Pest, 1860. *Monumenta Hungariae Historica* II. Scriptores 9.

Yurdaydın 1955

Hüseyin Gazi Yurdaydın: Bostan'ın Süleymannâmesi (Ferdi'ye Atfedilen eser). *Belleten* 19, 1955, 74: 137–202.

Zolnay 1971

Zolnay László: Másfél zavaros évtized Buda életében (1526–1541) *Budapest* 9. 1971 3: 39–41.

TERÉZ OBORNI

GEORGE MARTINUZZI AND THE FALL OF BUDA

ABSTRACT

George Martinuzzi ('Fráter György', 1482–1551) was counsellor to King John Szapolyai of Hungary and the most influential political leader during his reign. After John's death in 1540, he was again the key figure alongside Dowager Queen Isabella and her son John II. Since he held the greatest power – and directed the Queen in her decisions – when Buda was captured by the Ottomans, it is not surprising that contemporaries often accused him of being the sole cause of the city's fall. Martinuzzi was certainly aware of the responsibility he bore for the events that took place around Buda. His account of the events was recorded by Pál Bornemisza, royal secretary and later Bishop of Veszprém. At one point, he said, 'I did not err in my deeds except in the passage of Buda into Turkish hands, but I was not the only cause of that.'

We explore Martinuzzi's role in these fateful years and whether he was the sole factor, or only one among many, in the loss of Buda. King John had led his barons into conflict with Ferdinand I Habsburg through a fateful deathbed instruction. He had ordered them to reserve the throne unconditionally for his two-week-old son John Sigismund, thereby annulling the agreement he had made with Ferdinand in 1538 by which the entire territory of the kingdom under his control would pass to Ferdinand after his death. John and Ferdinand had come to this agreement as the two legitimate kings of Hungary.

When John died, Buda was held by his widow and his followers. Martinuzzi was the leading figure among them, and had no intention of allowing the Habsburgs to take control of the castle and the kingdom. Ferdinand, asserting his rights under the Peace of Várad, sent his troops to Buda and started a long siege of Buda in autumn 1540. Sultan Suleyman seized the opportunity to plan a campaign against Hungary the following year. His declared aim was to provide assistance to King John's son and relieve Buda from the Habsburg siege. Both contemporary and later commentators were much concerned with the question of who called in the Ottoman armies, and usually pointed the finger at Martinuzzi. The sources, however, support the view that the Sublime Porte decided on the 1541 campaign and the capture of Buda without any external prompt or request.

Bálint Török and István Werbőczy, other influential barons of the Szapolyai party, concurred with Martinuzzi's advice to welcome the Sultan and his army, seeing no other option against his overwhelming superiority. Perhaps they hoped that the Ottoman troops would eventually withdraw from Buda as they had done in 1526 and 1529. Martinuzzi was a member of the delegation that Suleyman invited to his camp for several days of negotiations on the future of Buda. Ultimately, Suleyman decided to take the city. He gave Queen Isabella Transylvania, which she was to rule as sanjas, and gave Temesköz to Szapolyai's chief supporter, Péter Petrovics. By this decision, the Sultan divided the eastern territories of the kingdom from the rest. Martinuzzi certainly felt betrayed, as is recorded in the memoirs of Antal Verancsics, the Queen's secretary and historian. Verancsics heard Martinuzzi say that he would never have gone into the

tent if he had known that the Sultan wanted to take or demand Buda from him, and he would not have permitted other counsellors go in. He added that they could have held Buda for another month.

Although Martinuzzi greatly influenced the affairs of these crucial years, the events formed part of an Ottoman advance in Europe that was determined by forces on a bigger scale. The question of whether the 1541 capture of Buda and the formation of the Buda vilayet were stages of a plan that Sultan Suleyman had worked out years or decades in advance, or were the result of an ad hoc decision on the pretext of Ferdinand's attack on Buda, is a current topic of Ottoman research. Even if there was such a long-term plan, however, the struggle for control of the Kingdom of Hungary following the death of King John undoubtedly presented the Sultan with his opportunity to put it into effect at that time.

oborni@gmail.com

1541. MI ÉS MENNYI VESZETT BUDA ALATT?¹

1541. augusztus 29-én Budán, illetve a város alatti török táborban történekről a legrészletesebben királyné lengyel udvaronca, Piotr Poremskitől értesülünk, aki a csecsemő János Zsigmond és az őt kísérő urak kíséretében tartózkodva részletes jelentést írt a történekről.² A találkozó legizgalmasabb és legérdekesebb részén egyszerű királyi szervitorként természetesen nem lehetett jelen, de közvetett módon – nyilván valamelyik főúrtól – értesült a napokig tartó, és a Magyar Királyság és a később Erdélyi Fejedelemség néven ismert keleti országrész életét további másfél évszázadra meghatározó díván tárgyalásáról és a szultán döntéséről.

A tanácskozáson nagyjából két álláspont csapott össze: az egyik szerint a királynét a gyerekekkel együtt a szultánnak magával kellene vinnie Sztambulba, Magyarországot pedig (amibe természetesen beletartozott a középkori erdélyi vajdaság területe is) be kell kebelezni a birodalomba. A másik álláspont szerint a csecsemő királynak szandzsákként, azaz hűbérbe kell adni a keleti országrészt. Az tehát fel sem merült a jelentés szerint, hogy ne, vagy csak átmenetileg szállják meg Budát, a fővárost. Ezzel az ország gyakorlatilag – ahogyan a tankönyvekből megtanultuk – három részre szakadt.

A döntésről született még egy másik, Poremskiénél jóval ritkábban idézett irat, amelynek csak a tartalmi kivonata maradt ránk, és amelyet Szilágyi Sándor adott ki az Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1. kötetében. Ennek az 1542-es marosvásárhelyi országgyűlésről készült jelentésnek is csak egy 18. századi másolata került közlésre, mivel az eredetét Szilágyi saját elmondása szerint hasztalan kereste.³ A jelentés tehát annak a nagy fontosságú iratnak a kivonata, amelyet Fráter György Szülejmántól kapott, és amely körülírta az új ország határát. E szerint tehát a csecsemő János Zsigmond megkapja a Tiszán, illetve az erdélyi vajdaságon túli területeket Kassa, Várad, Temesvár és Fogaras kivételével. Tiszántúlon nem a mostani területet kell értenünk, hanem az erdélyi vajdaságból nézve a folyó másik, azaz a jobb oldalát, ugyanis Kassa azon túl fekszik. Kiderül még, hogy a király nagykorúságáig Fráter György kormányozza az országot. A hűbérként kapott ország után évi 10 ezer arany adót kell fizetni.⁴

A történeti hagyomány további egykorú források híján gyakorlatilag ma sem tud sokkal többet az eseményekről, pedig minden bizonnyal születtek további beszámolók

1. A tanulmány egy készülő könyv egyik, némileg lerövidített fejezete.

2. *Verancsics 1857*: 162–173. Magyarul: *Sinkovics 1968*: 33–41.

3. *Szilágyi 1875*, I: 77–79.

4. *Szilágyi 1875*, V, 1875: 77–78.

és iratok is. A Buda alatti táborban történekről a történetírók közül a legbővebben Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas számoltakbe.⁵ Ezek szerint nem is két, hanem három vélemény csapott össze az augusztus 29-ét követő sorsdöntő napokban tartott dívánüléseken. Istvánffy szerint az elsőt Mahmud pasa képviselte, aki a mellett kardoskodott, hogy János Zsigmondot Konstantinápolyba kell vinni, Budát pedig el kell foglalni. A másik véleményt Mehmed pasa képviselte, aki a fő-fő urak kivégzését és Izabella királyné Lengyelországba küldését javasolta arra hivatkozva, hogy nagy fáradság állandóan Magyarországra jönni. És nyilván János Zsigmond Sztambulba vitelét, bár róla külön ez a verzió nem tett említést. A harmadik, Rüstem pasa által képviselt vélemény Izabella és János Zsigmond oltalom alá helyezését javasolta.⁶ Bethlen Farkasnál két vélemény szerepel, de úgy hogy a keményvonalas álláspont tulajdonképpen az Istvánffynál szereplő első kettő összevonása. Éppen ezért igen valószínű, hogy itt Istvánffyból merített, akit később is, szó szerint idéz. A szultán végül ez utóbbi javaslatot fogadta el, és szabadon bocsátotta az anyát és gyermekét, nekik adva a Kassától Temes megyéig tartozó területet, tehát a magyar királyságnak pontosan azokat a részeit, amelyeket a fenti országgyűlési beszámoló is tartalmazott. Csakhogy Istvánffy és az ő nyomán Bethlen Porembskitől eltérően azt is tudni vélik, hogy Buda elfoglalását a szultán ideiglenesnek tartotta, és csupán János Zsigmond nagykorúságáig akarta oszmán kézen hagyni, ami a gyakorlatban a Szapolyai János-féle hűbéres magyar királyság feltámasztását jelentette volna. A jeles történetíró állítása szerint ezt a nagyfontosságú okmányt saját szemével látta. A történetírás azon az alapon vonta kétségbe állítását, hogy Dzselaálzáde, az akkori kancellár (*niszándzsi*), akinek jelenlétére Istvánffy hivatkozik, krónikájában nem tesz említést semmilyen szerződésről, hanem csak egy szóbeli szerződésről/ígéretről, amely szerint János Zsigmond nagykorúságának elérésekor meg/visszakapja az apja által használt királyi címet. Buda visszaadását pedig nem is említi.⁷ A véleményt először Thury József fogalmazta meg, a jelek szerint figyelmen kívül hagyva egy akkor már ismert szöveget, amelyet Döbrentei Gábor adott ki a Régi Magyar Nyelvmélekek sorozatban. A legújabb kutatási eredmények szerint az 1540. október első felére datálható az a csecsemő János Zsigmond számára kiállított szultáni szerződéslevél, amelyben a szultán egy János királlyal kötött szerződésre hivatkozva azt állítja, hogy a magyar király országáért cserébe évi 50 ezer arany adót fizetett, illetve, hogy azt kérte, hogy az országot fiára hagyhassa, amire a magyar urakat is megeskette: „Nekem kedig ilyen szerződésem volt János királlyal, hogy az új birodalmátul minden esztendőbe ötven ezer arany forintot szolgáltat be az én Portámra.”⁸ Most hogy a király meghalt, és az urak is könyörögtek neki, ezért „... valamennyi föld és birodalom János király kezében volt, azt a *teljes* [kiemelés tőlem – K. T.] birodalmat adtam István királynak.”⁹ Budáról valóban itt sincs szó, de mivel 1540 októberében Buda a gyermek király kezében volt, mi értelme lett volna ezt külön is hangsúlyozni? A szerződéslevél a János uralma alatt levő területekről szól, amibe beletartozott az egész ország, hisz 1526. november 10-én Jánost nem a

5. *Istvánffy 2003*, v. 1/2: 60–62.; Bethlen 2002: 78–79

6. *Istvánffy 2003* I/2: 62.

7. *Thury 1898*, II: 231.

8. *Papp 2003*: 159.

9. Újabb közlését ld. uo.: 159–160.

fél vagy a háromnegyed magyar királyság királyává koronázták, és Ferdinánd jogát sem 1540 októbere előtt sem utána még egy ideig a magyar királyság egyetlen kis darabjára sem ismerte el a szultán. Az öröklés kapcsán a szöveg megismétli, hogy a *teljes* birodalmat kapja vissza majd az utód: ez tehát 1540 októberében magától értetődően nem jelenthette csupán az ország keleti felét. Az éves adó nagysága is erre enged következtetni, hisz mint ismeretes, Erdélyért cserébe János Zsigmond 10 ezer aranyat tartozott fizetni. Márpedig az *ahdnáme* 50 ezer arany értékű adóról beszél: mi más lehetett az oka, hogy ezt 10 hónappal később ötödére csökkentették?

Éppen ezért nem tudom osztani azt a véleményt, hogy Istvánffy-t hamisan tájékoztatták az *ahdnáme* tartalmáról, és hogy nem, vagy alig tudott törökül.¹⁰ Nem világos, hogy miért hazudtak volna neki az irat tartalmáról? Azt is nehezen tartom hihetőnek, hogy oknyomozó történetíróként ne ellenőrizte volna egy ilyen fontos iratnak a tartalmát. Hisz idéz is belőle, sőt, ami számunkra nagyon fontos, éppen a szultán esküjét Istenre, Mohamedre, a saját fejére és a kardjára,¹¹ amelyet ugyan az általunk ismert magyar fordítás nem tartalmaz, de nincs okunk azt hinni, hogy a történetíró kitalált volna egy ilyen szultáni esküt, amelynek be nem tartása súlyos valláserkölesi konzekvenciákat vont volna maga után. Hogy Istvánffynál valóban szerepel Buda, annak lehet az is oka, hogy ő Dzselaádzádétól eltérően, évtizedekkel később írta munkáját, amikor már az ország három részre szakadását és Buda elfoglalását mindenki evidenciaként kezelte. De mivel a saját korának és az utókornak írt, szükségesnek tartotta hangsúlyozni Buda kiemelése által, hogy János Zsigmond annak idején nem későbbi birtokait, a későbbi erdélyi fejedelemség területét, hanem apja teljes örökségét kapta meg, amibe – Istvánffy idejében már nem evidens módon – de természetesen beletartozott az ország közepe is. Gyanítom, hogy ez az irat 1598-ban került a kezébe, amikor császári biztosként Erdélyben járt, ahol egyébként könnyedén alkalmá nyílt volna tolmácsot keríteni, illetve már csak történetírói érdeklődése folytán kutakodnia a gyulafehérvári fejedelmi levéltár Báthory Zsigmond által meghagyott iratanyagai között. Mivel Bethlen, akinek egy ideig legalábbis ugyanaz volt a foglalkozása, mint Dzselaádzádénak, előszeretettel idézett hosszan kezébe kerülő iratokat, e helyt azonban szolgálaián követte Istvánffy-t, valószínűnek tartom, hogy ő már nem látta ezt az iratot.

Mindezt persze lehetne cáfolni – de nem a később bekövetkező eseményeket visszavetítve – ha feltennénk, hogy volt még egy *ahdnáme*, de ilyet nem ismerünk. Egyébként Dzselaádzáde szavai nem mondanak teljesen ellent a fentebbieknek, mivel elképzelhető egy olyan olvasata is, amely a fentieket támasztja alá: azt írja ugyanis, hogy a gyermek királlyal kötött *szóbeli* szerződés szerint „... a kislánynak Erdélyben szandzsák adományoztatik, s *később*, mikor férfivá nő, *atyja helyére* Magyarország királyává fog tétetni.”[kiemelések tőlem – K. T.]¹² Tehát abból kell kiindulnunk, hogy még 1541 augusztusában is az 1540 szeptemberében kiállított *ahdnáme* volt az érvényes.

Buda visszaadásának motívuma 1550-ben újra felbukkan ezúttal azonban egy

10. Papp 2003: 59.

11. Istvánffy 2003, I/2: 63.

12. Thury 1898, II: 231. Thury érvelése szerint, amit máig érvényesnek tartanak az oszmanisták, a „muáhede-i-humájun kifejezését csak szóbeli ígéretnek s nem írásba foglalt szerződésnek kell érteni.”; Szerémi és Bethlen szerint Szülejmán 1529-ben Jánosnak is tett egy szóbeli ígéretet, igaz, ahhoz járult egy ránk nem maradt szerződés is. Uo.

szultáni fermánban: fordítása júliusban kelt, és történetíróink fenti állításait látszik alátámasztani, ám az is elképzelhető, hogy ezt a fermánt vetítették vissza kilenc évvel korábbra. Modern átírásban a következőképpen hangzik a levél minket érdeklő részlete: „Mikoron az hatalmas császár Buda városát az királynak fiátúl az ő oltalma alá vevé, ez okáért mivelé, hogy látá őfelsége, hogy az ő ellenségitül meg nem oltalmazhatnák, mert mikor ő császári hatalmasságának nagy sok messze való országin seregével egyetembe kellene által menni, nem jöhetne mindenkoron az király fiának segítségül az ő ellenségi ellen.¹³ Mindezen által ígerte ő császári felsége, hogy mind Budát s mind egyéb nagy sok tartományokat az király fiának megtartaná és megadná.”[kiemelés tőlem – K. T.]¹⁴ Az iratot Szilágyi közölte: a fermánt Szülejmán 1550-ben, nem sokkal az 1549-ben titokban megkötött nyírbátori egyezmény után küldte, amelyben Fráter György János Zsigmond nevében az országrészt átadta I. Ferdinándnak. Az irat szerint az egyezményről a szultán a portai francia követtől értesült.¹⁵ A Verancsics-évkönyv a fermán hitelességét látszik alátámasztani. E szerint Szülejmán Buda elfoglalásának okait az alábbiakban foglalta össze: a főurak közti viszály, illetve árulásuk, Ferdinánd túlereje, Izabella női mivolta és a trónörökös kiskorúsága, végül pedig az ország távolsága és az idejutás nehézsége. Utána a következőképpen folytatja: „... azért akartam Budát kezemhöz venni, hogy én ötet az nímetek ellen megoltalmazzak, és tartsam nem magamnak, hanem az te fiadnak. Mely ha az nagy Isten kegyelmességiből husz esztendűt megíri, neki minden okvetetlen az Budát neki ereszttem, és ugy hagyom ötet az országban mint az atyját.”¹⁶ Nyilvánvaló, hogy a fermán és a kortárs emlékei egymást erősítik, és véleményem szerint itt nem arról van szó, hogy az egyik iratból konstruálták volna egy másikat, mert az emlékirat olyan részleteket is tartalmaz, amit a szultáni iratban nem találunk. Ezekről az újra és újra felbukkanó makacs adatokról a történetírás nem jelentőségéhez mérhető módon vett tudomást. Papp Sándor, aki a fermán zavarba ejtő tartalmára szintén felfigyelt, úgy véli, hogy az irat hangvétele ellentmond azoknak a leveleknek, amelyeket Mahmud császár vitt Erdélybe, ezért úgy gondolja, hogy a császár szóbeli utasítást kapott, hogy tájékozódjon, és ha megbizonyosodott a barát árulásáról, tegyen lépéseket letételére. Tehát ez az irat nem egy fermán, hanem az Izabella pártiak irata lenne, amelyet a császár személye hitelesített. Ezt arra alapozza, hogy bár a Portán tisztában voltak a Szent Korona legitimizáló szerepével, az oszmán gondolkodásmódtól nagyon távol állt volna az a gondolat, hogy „a fejedelemségből csak a koronázás útján vált volna János Zsigmond királlyá.”¹⁷ Nem ismerem az oszmán gondolkodásmódot, de az bizonyos, hogy a magyartól meglehetősen távol állt, hogy valakit királynak tartsanak koronázás nélkül. János Zsigmond éppen azért viselte a *választott* király címet, mert nem volt megkoronázva, tehát a magyarok szemében nem volt „igazi” király. Ráadásul egy csecsemő aligha képes esküjével megpecsételni egy szerződést, már csak azért sem, mert a kora miatt nem rendelkezik a *plenitudo potestatis*sal, ami például a szerződések ratifikálásához szükséges. A kiskorúságból fakadó sajátos helyzettel, azzal tehát, hogy tudniillik a nyugati kultúrkörben mit jelent a koronázás, függetlenül attól, hogy a Szent

13. Ugyanezzel érvel a szultán 1529. évi *fethnáméjában* is. *Thury 1898*, I: 389.

14. *Szilágyi 1875*, I: 308.

15. Uo.

16. *Bessenyei 1981*: 70–71, az idézet: 71.

17. *Papp 2005*: 500–501.

Koronát illetően Pappnak igaza van-e vagy sem, a szultán nemcsak hogy tisztában volt, hanem, úgy tűnik, akceptálta ezt: egy lengyel királynak 1551 folyamán írott levelében úgy nyilatkozott, hogy János Zsigmond bár már most is király, de még gyerek, és majd meg fogják koronázni. Pontosán leírja tehát a fennálló jogi helyzetet.¹⁸ Éppen ezért véleményem szerint a fenti gondolatmenet alapján nem lehet kétségbe vonni a fermán hitelességét.

Az események alaposabb megismerése és értékelése érdekében nem lenne szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szultán azáltal, hogy elvállalta a gyámságot a csecsemő János Zsigmond felett, egyúttal tágabb értelemben vett családjába is fogadta, amit egész életében többször is hangsúlyozott. Ez az idézett fermánban szó szerint a következőképpen hangzik: „Az hatalmas császár ezt mondja és fogadja, hogy ha az király fiának atyja nincsen (az császár isten segítségével egészségben vagyon és él) és a király fiának atyja leszen: mindenben őtet megsegíti.”¹⁹ Hogy ezt milyen komolyan gondolta élete végén is, ékesen bizonyítja a zimonyi találkozó, amelyre, mint ismeretes, János Zsigmondnak II. Miksa császárral Szatmárban kötött egyezményének kitudódása miatt 1566-ban került sor. Ez alkalommal az árulást nem lehetett sem Fráter Györgyre, sem valaki másra kenni, a szultán mégis megbocsátott, mivel a választott király személyes megjelenésével életét nevelőapja kezébe helyezte, amivel kinyilvánította őszinte megbánását és hűségét. Sőt, Bethlen szerint, az alkalmat megragadva újfent visszakérte Buda várát nem is akárhogyan, hanem hivatalos formában, ugyanis, ha történetíróknak hihetünk, kérvényt nyújtott át. A meglepő gesztusra nem kevésbé meglepő módon reagált a szultán, aki a kérvényt átadta a nagyvezírnek, hogy bármit is kér gyámfia, állítsanak ki oklevelet arról, hogy mielőbb teljesítik.²⁰ A fentebbiek fényében nem meglepő, hogy ezt a verziót a találkozóról készült egykorú forrás nem támasztja alá. Bánffy Györgynek a zimonyi találkozóról készült leírásában a következőt olvashatjuk: „Kérte vala pedig a fejedelem a többi között azt a tartományt mind éppen, mely a Körös vize és Erdély között vagyon... mert nem merte vala Tömösvárat vagy Lippát kérni, megintetvén a basáktól, mivelhogy ott a törököknek mecsetjek építettet vala. Kérte vala azután mindazokat a határokat, amelyek Debrecent Szolnoktól elválasztják, melyeket a császár minden ellenvetés nélkül odaengedé.”²¹ Azt is megtudjuk, hogy János Zsigmond kérését írásban is benyújtotta.²² Ugyanakkor elhangzott az is, hogy a szultán „addig nem hagyja, amíg a fejedelmet magyar királlyságra emeli és megkoronázza.”²³ De ha nehéz is elhinni, hogy a szultán visszaszolgáltató egyik hűbéresének egy már

18. „Qui (ti. János Zsigmond) cum adhuc esset immaturus nec oneri regni satisfacere posset, propterea coronatus non est. Postquam autem adoleverit, et in gradum ire poterit, et per Dei clementiam quamvis etiam nunc sit rex, coronabitur.” ASV Misc. Arm. II. Vol. 61. Fol. 202v. Fentebb láthattuk, és alább még látni fogjuk, hogy János Zsigmond megkoronázását és nagykorúsítását, illetve Buda visszaadását egymással szoros összefüggésben látják mind a történetírói hagyomány, mind egykorú forrásaink.

19. *Szilágyi 1875*, I: 308.

20. *Bethlen 2002*: 285.

21. *Bessenyei 1993*: 130.

22. Igen érdekesnek tartom, hogy a kérvényt ismerték Báthory Zsigmond udvarában is: már javában dúlt a tizenöt éves háború, amikor a fejedelem Haszán szerdárnak írt levelében éppen ezeknek a területeknek a visszaadását kérte. Sőt, ő nem volt olyan szemérmes, mint elődje, mivel visszakérte Temesvárt is. A szöveget ld. *Kruppa 2003/3*: 647.

23. *Bessenyei 1993*: 125.

elfoglalt területet, legalább olyan nehéz belátni, hogy többszöri esküvel megpecsételt, és mint láttuk, több évtizeden keresztül újra és újra hangoztatott kijelentése az ország egész területének hűbérként történő visszaadásáról János fia számára, csupán az oszmán gyakorlatban megszokottnak számító megtévesztő manőver, hazugság vagy egyszerű propagandaszólam lett volna. A muszlim vallásjog valóban nem engedi, hogy az iszlám által elfoglalt területet, ráadásul a *khutbe*, a pénteki ima, vagyis a birodalomba való bekebelezés után, harc nélkül, csak úgy egyszerűen visszaadjanak.²⁴ Különben a visszaszolgáltatásra – bár hogy a pénteki ima elhangzott-e ezeken a helyeken, nincsenek információim –, éppenséggel akadna Magyarországon kívüli példa: Szerbia egy részét 1426, Lazarevics István halála után, szállták meg, aztán 1441-ben, Novo Brdo kivételével az egészet elfoglalták, majd az 1444. évi szegedi békében a szultán gyakorlatilag az egész országot visszaadta az országot Lazarevics utódának, Brankovics Györgynek. Budát is kétszer, 1526 és 1529-ben megszállták, aztán kiűritették.

Az események rekonstruálása és újragondolása érdekében az alábbiakban idéznék egy 1552 márciusában, tehát 11 évvel az események, és egy évvel a fentebbi fermán után született velencei követjelentést. A magyar történetírás tudtommal ezt a rendkívül fontos és új adalékokat tartalmazó iratot nem méltatta semmilyen figyelemre. Az Óváry-féle oklevélkivonatokban nem találni ennek nyomát. A jelentés a velencei *bailo*, azaz követ és az akkor már nagyvezír Rüsztém pasa egyik igen érdekes beszélgetéséről számol be az 1541. évi budai történésekkel kapcsolatban. Rüsztém eddig ismeretlen beszámolója az egyetlen, első kézből származó forrásunk a Buda és az ország közepének sorsát eldöntő dívánülésről, amelynek jelentőségéből mit sem von le az, hogy szavai 11 évvel az események után hangzottak el, tehát egy koronatanúróról van szó, aki az eseményekre kissé másképpen emlékezett, mint a magyar és erdélyi történetírói hagyomány. Az eset szemmel láthatóan ennyi év távlatából is foglalkoztatta, ugyanis a *bailónak* nem kellett noszogatnia, hanem magától kezdett bele az 1540-ig visszanyúló történetbe, hogy mint megjegyezte, ura nagyvonalúságát demonstrálja. A nagyvezír szerint Szapolyai János nem sokkal halála előtt összehívatta híveit, és megígértette velük, hogy halála után is hűek maradnak csecsemő gyermekéhez, de ehhez a szultán oltalma alá kell helyezni őt és az országot, ami azt jelenti, hogy az összes várat és fontos várost át kell adniuk Szülejmánnak, hogy cserébe gyermekét fogadja fiává és szolgájává, és vegye oltalmába amíg abba a korba nem lép, amikor képes önállóan kormányozni. Az urak, különösen Fráter György nagyhangon hűségükről biztosították. Nem sokkal ezután a király meghalt.

A szultán ekkor Magyarországra jött, Budára, hogy a királyuknak tett esküjükhöz híven, átadják neki az országot: azonban a királynét bezárkózva találta nagyszámú katonasággal együtt. Mivel nem akart egy nő ellen hadakozni, felszólította az urakat, hogy jöjjenek a táborába, akik végül – miután jól megszorongatták őket –, megígérték, hogy ráveszik a királynét, hogy adja át a várat. A szultán azonban a janicsárokkal együtt

---

24. 1541 előtt Budán nem hangzott el a *kuthbe*, a pénteki istentisztelet, ami jogi szempontból szentesítette a végleges foglalást. A győzelmi irat, a *fethnâme* formai szempontból precízen, 15 pontban rögzíti az ellenséggel folytatott harc stációit, és legyőzésének részleteit, amelynek 12. pontja az ellenség területének birtokba vétele; az 1526-os és 1529-es *fethnámék*ben nem, ellenben az 1541. évben szerepelt a budai templomok dzsámivá alakítása. Ld. Fodor 1992: 22–23, a *fethnámék*at uo. 13, illetve Thury 1898, I: 389, 394–395. A győzelmi iratok formai felépítéséről ld. Pedani 1994: 133–134.

küldte vissza őket, akik elfoglalták a várat. Rüszttem fentebbi forrásainkkal szemben azt állítja, hogy csak ezután került sor a csecsemő táborba küldésére,²⁵ aki, amikor bemutatták a szultánnak, felemelte a kezecskéjét és ujjával megfenyegette, amin az jót derült és az összes jelenlévő előtt ígéretet tett (*promise*), hogy ha felnő, megkoronázza és az ország urává teszi.²⁶

Rüszttem a gyermek bemutatása és örökbefogadása után beszámol arról a tanácskozásról, amelyen az ország jövőjéről döntöttek; azt mondta a követnek, hogy ő annak idején a dívánban azt javasolta, hogy a gyereket vigyék Sztambulba, vagyis Istvánffy és Bethlen állításával szemben ő is a keményvonalas megoldást képviselte, „... de a szultán nem hallgatott rám”, fejezte be. A következmény Fráter György árulása volt, amiért Isten (amit, mint fentebb láttuk, a Verancsics-évkönyv a főváros elfoglalásának egyik okaként említett) megbüntette.²⁷

A Rüszttem szavait megőrző velencei követjelentést azért tartom különösen fontosnak, mert megerősíti mind a hitelében kétségbe vont Istvánffyt, mind a hitelességét tekintve ebben a vonatkozásban egyelőre kétségbe nem vont Verancsics-évkönyvet, valamint a szintén megkérdőjelezett hitelességű fermánt, ugyanakkor e három szövegünk visszafelé hitelesíti a nagyvezír szavait. Ráadásul a követjelentés teljesen független mind a fermántól, mind a két történetírói szövegtől, az ugyanis teljességgel kizárható, hogy a nagyvezír ismerte volna akár Istvánffyt, akár Verancsicsot, illetve hogy ezek ismerték volna a velencei követjelentést. Mindez felveti azt a rendkívül izgalmas kérdést is, hogy ha mindez igaz, márpedig kétségkívül az, akkor honnan meríthetett Istvánffy,²⁸ illetve a Verancsics-évkönyv szerzője? A legkézenfekvőbb feltételezés természetesen az, hogy a fermán lehetett a forrásuk, sőt még az is megkockáztatható, hogy, legalábbis részben, Rüszttem is ebből idézett: ez természetesen csak abban az esetben áll, ha elfogadjuk a fermán hitelességét. Ezt megtámogatná az a tény, hogy – Istvánffyt leszámítva – szövegeink időben közel esnek egymáshoz. Ha viszont ez így van, akkor ebből az is következik, hogy ez a nagyúri levél Szülejmán verzióját őrizte meg, vagyis a Buda visszaszolgáltatásáról szóló, zavarba ejtő információt a lehető legautentikusabb helyről halljuk.

De kiindulhatunk abból is, hogy a fermán nem hiteles, ám akkor ez esetben is be kell látnunk és el kell fogadnunk, hogy a velencei követjelentés ugyanúgy megerősíti az Istvánffynál, Verancsicsnál szereplő és a fermánban is olvasható állítást, hogy tudniillik Szülejmán eredetileg nem csak hogy nem akarta Budát elfoglalni,²⁹ hanem vissza akarta adni a felnőtt korba lépő János Zsigmondnak: vagyis Buda elfoglalását ideiglenesnek tekintette, ebben az esetben pedig a khutbe, a pénteki ima sem hangzott

25. Martonfalvai Imre, aki Török Bálint szervitoraként szintén járt a török táborban szintén ezt állítja, hozzátéve, hogy estefelé történt. *Szopori 1881*: 141.

26. Mint korábban láttuk, Dzselszáde is szóbeli szerződést említett művében.

27. ASVe Arch. Proprio, Costantinopoli. Filza 5. Fol. 336v–338r.

28. Kizárhatjuk, hogy a 17. század közepén (ekkor írta ugyanis a munkáját) széleskörű anyaggyűjtést folytató és sok eredeti forráshoz már csak hivatalánál fogva hozzáférő Bethlen kezében járt az a fentebb már idézett szultáni fermán, amelyet Szilágyi közölt, illetve Istvánffy is tartott a kezében egy nagyúri levelet, különben nem állította volna, hogy saját szemével látta.

29. Ettől függetlenül teljesen elképzelhető, hogy oszmán helyőrséget hagyott volna benne. Ez következik egyrészt Szapolyai Rüszttem által idézett szavaiból, illetve a Verancsics évkönyv is alátámasztja, hogy már 1541 előtt is állomásoztak a Szapolyai által birtokolt területen oszmán csapatok. *Bessenyei 1981*: 48.

volna el. De éppen úgy felmerül ez a kérdés a forrást illetőleg: azt nehezen tudom elhinni, hogy egyik fentebb idézett forrásunk se lenne hiteles.

Rüsztem velencei követjelentésben rögzített verziója és a történetírói hagyomány, valamint az Izabella szervitora által közvetített, megőrzött verzió(k) közt szemmel láthatóan ellentét feszül. Istvánffy és Bethlen, illetve Poremski szövegei A, B, illetve C verzióról számolnak be. A nagyvezír viszont itt azt közli, hogy ő János Zsigmond Sztambulba vitele *mellett* érvelt, de nem hallgattak rá. Ebből annyi biztosan következik, hogy az 1541. augusztus 29-e után előálló, és még 1552 elején is fennálló helyzet nem egyezik az ő Buda alatt kifejtett véleményével, és hogy szerinte mindez ura nagylelkűségének, és Fráter György árulásának következménye volt. A történetírói hagyomány által mondottakkal szemben fennálló ellentmondást ugyan nem tudom teljesen feloldani, viszont Rüsztem véleményét a korábbiakhoz képest pontosabban lehet rekonstruálni: e szerint tehát ő azt akarta, hogy a csecsemőt neveljék fel Sztambulban és válasszák el az anyjától.

A trónörökös tehát Sztambulban nevelkedett volna, talán muszlimmá is tették volna, hogy aztán a szultán engedelmes szolgáljaként koronázzák meg és ültessék vissza a magyar trónra. A vazallus ország trónörökösének a birodalmi udvarban való nevelése egyáltalán nem volt ismeretlen dolog, gondoljunk csak a moldvai és havasalföldi vajdák egy részére, vagy akár Perényi Péter fiára, Ferencre.³⁰ Középkori magyar példaként elég a későbbi III. Bélára utalnunk, aki egy időben még potenciális bizánci császársjelölt is volt. Rüsztem tehát valóban szelídebb verziót képviselt, legalábbis azokhoz a véleményekhez képest, amelyek Magyarország végérvényes bekebelezése, és az urak kiirtása mellett törtek lándzsát, de nem értett egyet a keleti ország rész kihasználásával és Izabella odaküldésével sem, ahogyan történetíróink állítják, tehát ezekhez képest viszont a keményebb vonalat képviselte.

A nagyvezír fentebb idézett szavai még egy nagyon fontos momentumra világítanak rá: 1552-ben azzal indokolta 11 évvel korábbi javaslatát a csecsemő Sztambulba viteléről, hogy így nem lenne módja Fráter Györgynek és a többi tanácsosnak elveszejteni a királyságát. Természetesen elképzelhető, hogy ez az események utólagos interpretációja, korábban ugyanis éppen hogy elismerően nyilatkozott a barátról, persze csak az általa asszonyi mivolta miatt lenézett Izabellával szemben. Az özvegy királynét nem sokra tartotta, amire abból következtettek, hogy egy 1551. május 28-ai Óvárynál szintén nem szereplő velencei jelentés szerint megvetően nyilatkozott a királynéről, aki mint az asszonyok általában buta (*poco cervello*), képtelen kormányozni és minden pénzt elkölt. Viszont ekkor még elismerően nyilatkozott a barátról, aki mindezt megakadályozva kezében tartja a kormánygyeplőt, akire addig van szükség, amíg a király fel nem nő, fel nem veszi atyja címét és vissza nem kapja jövedelmeit.³¹ Ugyanakkor az egykorú Poremski beszámoló rávilágít arra, hogy a dívánban már 1541-ben is voltak olyanok, akik nem bíztak az urakban és kiirtásukra tettek javaslatot. Valószínű, hogy Rüsztem Izabella mellett János tanácsosainak kétes megbízhatósága

30. *Sztárai 1985 passim*

31. „...esso fra Zorzi doveria... non guardare alle parole della regina, la quale essendo donna ha cosí poco cervello come tutte le altre e che esso fra Giorgi non faceva male a non lasciarla padrona, perché le donne non sanno governare e sono atte a consummare ogni cosa.” ASVe, Arch. Proprio. Costantinopoli. Filza 5. Fol. 105v–106r.

(amit a Verancsics-évkönyv is Buda elfoglalásának okai közt említ) miatt javasolta annak idején a gyermek trónörökös Sztambulba vitelét. Egy Fodor Pál által közölt érdekes lista János gyámjairól, illetve legfontosabb tanácsadóinak birtokairól és várairól lehetnének éppen ennek a bizalmatlanságnak a bizonyítékai. Fodor szerint a lista annak elsőrangú bizonyítéka, hogy az 1541-es hadjáratra nem Buda német csapatok általi ostroma alóli felmentése, hanem valójában a jánosista urak félreállítására céljából került sor, csak aztán a szultán megváltoztatta a szándékát.³² Ha összevetjük a fentebb idézett 1542-es jelentéssel, kiderül, hogy a szultán a kiskorú János Zsigmond uralma alól éppen azokat az erősségeket vette ki és adta szandzsákba a barátának és Petrovicznak – de csak János Zsigmond kiskorúságának idejére –, amelyeket Erdély megtartása szempontjából a legfontosabbak között tartott számon, vagyis Váradot és Temesvárt (Kassa szintén a barát „birtoka” volt, Fogaras nem szerepel, ez a Majlád családé maradt Majlád István fogságba vetése után is). Ezt természetesen lehet a bizalmatlanság jelének venni, és azzal érvelni, hogy ezen helyek elfoglalására könnyebb jogalapot találni, mivel nem tartoztak János Zsigmond szandzsákjához, de én inkább úgy vélem, hogy bár a lista eredetileg valóban a jánosista urak félreállítására céljából született, de inkább a keményvonalasok „háttéranyaga” lehetett, tehát az ő véleményüket és nem okvetlenül a szultánét tükrözi.³³ Vagyis Izabella és fia Erdélybe küldése nem Rüsztlem tanácsa, ahogyan a történetírói hagyomány beállítja, hanem a szultán személyes döntése volt, mint ahogy az is, hogy Erdélyt a tiszántúli részek kivételével neki adományozza, Fráter Györgyöt kormányzónak nevezi ki, Petrovicst pedig megkapja a temesvári bániságot.

Az 1541-es hadjárat okával kapcsolatban még egy gondolat erejéig visszatérnék a

---

32. *Fodor 1992*: 102–105, a listát ld. 95–101.

33. De érvelhetünk úgyis, hogy ezen helyeket azért rendelte a barát és Petrovicst keze alá, mert érett férfiak lévén, biztonságosabbnak gondolta rájuk bízni, mint a gyermeket a régens, vagyis anyja kezében hagyni. A szultán bizalma azonban megingott a nyírbátori egyezmény miatt. Feltűnő, hogy az 1552-ben indított hadjárat éppen Fráter György és Petrovicst szandzsákjait érte, ahol váraikat nemzetközi helyőrséggel rakták tele, ellenben János Zsigmond szandzsákját a főcsapás elkerülte. Éppen ezért nem tudok egyetérteni azzal a véleménnyel (*Dávid – Fodor 2005*: XLIII–LV), hogy az 1552-es hadjárat eredeti célja Erdély bekebelezése lett volna, csak később az oszmán hadvezetés megváltoztatta szándékát. Szántó Imre szerint a hadjárat elsődleges célja Temesvár elfoglalása volt (a haditervről ld. *Szántó 1985*: 107–112). Temesvár elfoglalása után a következő logikus célpont a nemrégiben a török orra előtt felépített szolnoki palánk volt, ami egyrészt az oszmán területek, illetve a keleti országrésszel való kelet-nyugati irányú összeköttetés, másrészt az észak felé vezető út folyami átkelőjét védte. Ennek birtoka nélkül nem lehetett Eger ellen vonulni, amely Kassát és az északi országrészt védte, (Kassa egyébként a lista megszületésekor még Fráter György birtokában volt). A hadjárat eredeti vagy később módosított célkitűzése az erdélyi országrésznek a királyi országrésztől való el/leválasztása lehetett, ami – különösen Eger későbbi elfoglalása után – kitűnően működött. A tartomány keleti irányból történő megtámadása annak elfoglalása céljából pedig nem a harapófogó egyik fogát jelentette, hanem azért történt, hogy az említett főcsapás irányából minél több katonát kelljen Castaldónak átcsoportosítani kelet felé. (*Szántó 1985*: 109) Eger kivételével sikerült a fő célkitűzéseket elérni, ezért nem gondolnám, hogy a több irányban lekötött oszmán hadigépezetnek szégyenkeznie kellett volna teljesítménye miatt: nem lebecsülve az egriek hősiességét, de a vár alatti kudarc okai között a szívs ellenállás mellett szerepet játszott az is, hogy a magára hagyott Temesvár bő egy hónapig képes volt kitartani. A vár elfoglalása utáni tétovázás oka ezért inkább az lehetett, hogy a hadvezetés kezdett kifutni az időből, mivel egyrészt biztosítani kellett a zsoldosok által teljesen felélt Temesvár térségét, illetve az ott tanúsított ellenállás tapasztalatainak okulva meg kellett teremtenie a két további vár sikeres ostromának előfeltételeit; azt ugyanis nem tudhatták előre, hogy a szolnoki helyőrség gyalázatos módon cserbenhagyja Nyáry Lőrinc várkapitányt. Temesvár ostromáról uo. 113–133.

velencei követjelentésre. A történelmi közvélekedés szerint a hadjárat a szultán részéről több tényező által motivált kényszerű lépés volt, amelynek első lépése – már csak a szakaszos hódítás doktrínájának megfelelően is – Buda elfoglalása lett volna. Ez a kényszer ott bujkált Rüszttem a velencei bailo által feljegyzett szavaiban is, amikor azt állította, hogy a szultán azért vonult Magyarországra, hogy a Szapolyai Jánossal megkötött paktum szellemében ideiglenesen átvegye, megszállja az egész országot, illetve, hogy tesztelje a néhai király tanácsosai uruknak ez ügyben tett esküjének hitelességét. (Mint láttuk, a Verancsics-évkönyv mindkét okot felsorolta.) A történetírói hagyomány és az idézett egykorú források alapján véve megerősítik a nagyvezír által mondottakat. Ezek alapján az alapszituációt a következőképpen vázolhatjuk fel: a király hagyott maga után egy csecsemő trónörökös, aki nem biztos, hogy megéri a férfikort, adott egy fiatal, nem megbízható özvegy, és ott vannak még a király tanácsosai, akik esküt tettek, hogy kitananak a királyfi mellett, amíg fel nem nő, meg nem koronázzák, és vissza nem kapja atyai örökségét. A döntő momentumnak az örökösödés kérdését tartom: nyilvánvaló, hogy János azért eskette meg az urakat, mert volt egy paktuma a szultánnal, és bízott abban, hogy a teljes meghódolás és adófizetés ellentételezéseként a szultán megbocsátja a váradi békében megtestesülő hűtlenségét, és beleegyezik dinasztiaja trónöröklésébe.³⁴ Mászt nem igen tehetett, a szultán 1529 és 1532-es hadjáratai, majd Buda 1540 és 1541-es ostromai a Szapolyaiak gyengeségét napnál világosabban megmutatták. Ezzel magyarázható, hogy a dívánban a keményvonalasok azzal érveltek, hogy a folytonos hadjáratoknál jóval kevésbé lenne megterhelő, ha egyszer s mindenkorra elfoglalnák a fővárost. Ennek a felvetésnek, gondoljunk csak bele, nyilvánvalóan egy olyan álláspontra válaszul kellett elhangzania, amely Buda megszállása ellen próbált érvelni! A mi szempontunkból még nagyon fontos mozzanat, hogy a pasák azt is felhozták, hogy János nem királyi vérből való, azaz igazában véve nem legitim uralkodó.³⁵ Łaski sorsdöntő sztambuli tárgyalásain Ibrahim pasa többször megjegyezte, ami az alkudozás koreográfiájához hozzátartozhatott, hogy Jánosnál még Ferdinándnak is több joga van a trónhoz, mert ő királyi sarj, ráadásul a halott Lajos rokona.³⁶

12 évvel később, és János halála után Buda elfoglalása Szülejmán számára Szapolyainak és utódjának tett ígérete sutba dobását, esküinek – gondoljunk csak az előző évben János Zsigmond számára kiállított ahdnáméra, amelyben az egész országot neki adta! – megszegését, de ami a legfontosabb volt, egy új, addig ismeretlen és kockázatos útra való rálépést jelentette. És bár János király halála után volt egy bő éve elmorfondírozni a lehetőségeket illetően, 1541. augusztus végén néhány nap alatt kellett egy olyan súlyú döntést meghoznia, amelynek minden következményét egyszerűen nem lehetett előre látni. Érthető, hogy Szülejmán ezzel a dilemmával szembesülve napokig

34. A tisztánlátást nagymértékben megnehezíti, hogy nem ismerjük sem a Łaski által nyélbe ütött 1528. évi szerződést, sem a következő évben kiállított iratot, amelyet már megváltozott politikai körülmények között kötött a szultánnal, és amely új alapokra helyezte volna a két uralkodó viszonyát. Papp szerint ez utóbbi tartalmazta már az adófizetés kötelezettségét, amely egyúttal már az igazi vazallitást fejezte ki. *Papp 2004: 70–77.* Ugyanakkor Łaski útján már 1528-ban, igaz, az adófizetés megtagadásával, de felajánlotta teljes meghódolását.

35. Székesfehérvári sírját erre hivatkozva gyalázták meg. *Bethlen 2002: 97.*

36. *Barta – Fodor 1996: 115.*

képtelen volt döntést hozni, és döntését még hosszú évek múltán is ideiglenesként kommunikálta János Zsigmond és a magyarok felé. Bár a keményvonalasok érvelését az ország fővárosának távolságával és a hadjáratok anyagi terheivel végül átvette, de csak a Duna völgyét illetően, a keleti országrészt mégis átengedte Szapolyai fiának. Pedig az értéktelenebbnek számító, vízjárta alföldi területek feletti uralomnál kétségtelenül kecsesetöbb lett volna a nemesfémekben gazdag Erdély megszállása, amelynek értékével Sztambulban pontosan tisztában voltak. Rüszttem nagyvezír ezt számszerűsítette, amikor elmondta a bailónak, hogy Fráter György egy olyan országot kormányoz, amelynek évi jövedelme 500 ezer dukát.³⁷ Így nemcsak az válik érthetővé, hogy miért szabtak ilyen csekély összeget, különösen, ha összehasonlítjuk a román vajdaságokat sújtó teherrel, hanem az 1550-es fermánnak az a kitétele is, hogy a tartományt János Zsigmond azért kapta, hogy megerősödjön és hadsereget tartson, hogy később király lehessen.

Erre a fermánban szereplő adatra történetírásunk nem fordított kellő figyelmet. A keleti országrészre vonatkozó adomány aktusának rögzítése után a szöveg a következőképpen folytatódik: „Erdélynek országát peniglen minden tartományával az hatalmas császár az ő nagy kegyelmességéből az okáért engedte volt az király fiának és az felséges királyné asszonynak, hogy míg az király fia felnevekednék addéglan ő magának kincset gyűjtene, melyből az ő vitézinek és népének fizetne, mert az hatalmas fejedelem ezt ígéri, hogy az királynak fiát nagyobb királlyá akarja tenni, hanem mint az atyja volt... Hogy mikor az király fia felnevekednék és az fejedelemtől királlyá koronáztatnék, lenne miből az ő seregének fizetni, és hogy mind nemes és nemtelent és országába lakozókat hozzá hajtana az király fiának és királyné asszonynak engedelme és hűsége alá.”³⁸ Itt is megjelenik a koronázás kérdése, illetve hogy a rábízott tartományt meg kell védenie, sőt nemcsak megvédenie kell, hanem tovább erősítenie, mivel a szultán nagyobb királlyá akarja tenni apjánál, amit érthetünk úgy is, hogy a Szapolyai János által birtokolt és fiának átengedett területeket (a „teljes birodalmat” az 1540-es *ahdnámé* szavai szerint) vissza fogja kapni, amelybe természetesen beletartozott az ország középső része Budával együtt, illetve azok a nyugati területek, amelyeket I. Jánosnak nem sikerült tartósan hatalma alá vonni. Sőt akár Bécs is, hisz a fentebb idézett 1542 januárjában kelt jelentés ennek megszerzését és a kiskorúság idejére Fráter György kormányzása alá helyezését is kilátásba helyezte.

Ezt alátámasztja a Verancsics-évkönyvnek egy Bornemissza Tamáshoz köthető részlete is: a szultán az urakat a táborába hívta, és arra hivatkozott, hogy János fiára „úgy gondot akar viselni, mint tulajdon az önnek fiának, kinek a Buda mellett Bécs is gondolná adni, ha övének teheti. Csak az gyermek nyolc, avagy tíz esztendőit írjon meg”³⁹ Érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy Rüszttem szavait és a Łaski napló idevágó részeit ennek fényében nem lehet-e úgy értelmezni, hogy mivel sem az 1528-as, sem az 1529-es okmányok értelemszerűen nem tartalmazhattak rendelkezést arra nézvést, hogy mi a teendő, ha Jánosnak utóda születik, a király azon állítása, hogy országának

37. ASVe Arch. Proprio. Costantinopoli. Filza 5. Fol. 338r.

38. *Szilágyi 1875*, I: 309.

39. *Bessenyei 1981*: 62. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a budai polgár Bornemissza látta a szultán által Fráter Györgyéknek később átadott és Szilágyi által kivonatolt formában közölt levelet.

fontos (vég)helyeit azért kell a gyakorlatban is átadni a szultánnak, hogy ezáltal fia és Szülejmán között egy újabb szerződés köttessen, megfelel az igazságnak? Hisz végül is ez történt. Az, hogy Buda alatt Szülejmán fiává fogadta a csecsemő királyt, ezt az újabb egyezséget közvetítette a szimbolikus formában a külvilág felé.⁴⁰

A királyság visszaadása és a koronázás előfeltétele, oszmán nézőpontból legalábbis, a nagykorúság elérése volt. A szultán, mint fentebb láttuk, tisztában volt a koronázás legitimáló erejével a nyugati keresztény országokban, de talán azzal is, hogy az akkor lenne szabályos, ha formálisan a rendek és nem a szultán által történne meg. Mintha erre utalna Szülejmán 1551. június 30-ai lengyel királynak írott, fentebb idézett levelében, akit, miután tájékoztatott a német csapatok Erdélybe hatolásáról, felszólított, hogy küldjön csapatokat testvére, Izabella és fia megvédésére, mivel a barát paktumot kötött Ferdinánddal, hogy átadja János Zsigmond ország részét, aki még gyermek, és még képtelen elhordozni az uralkodás súlyát. Ezért nincs még megkoronázva, jóllehet már most is király, de amint eléri a nagykorúságot, meg fogják koronázni.⁴¹ A szultán amellet, hogy tisztában volt a nagykorúsággal elnyert *plenitudo potestas* jelentőségével, vagyis a király *megválasztása és megkoronázása* közti lényegbeli különbséggel, tisztában volt azzal a hátránnyal is, amit az özvegy Izabella régenssége és a kiskorú trónjelölt jelentett a királyi címet viselő I. Ferdinánddal és utódával szemben. És azt se feledjük, hogy a szultán többször hangsúlyozta, hogy János az ő szolgája volt, fia pedig apjához hasonlóan szintén az ő szolgája, ezt pedig a rendeknek figyelembe kellett venniük.

A Szapolyai párt gyengesége, a trónörökös kiskorúsága és a Rüszttem által emlegetett Szapolyaival kötött paktum önmagukban is indokolhatták, hogy Szülejmán 1541-ben megszállja az ország közepét: ezek a motívumok egyszerre jelentkeztek egy másikkal, ami elhangzott már az 1541-es divántanácsban is, hogy tudniillik a királyság messze van, és a szultán számára teher folyton Magyarországra jönni. Talán nem kellene feltétlenül ragaszkodnunk Jánossal kapcsolatban sem a zsákutca fikciójához, sem a szulejmáni ajánlathoz, sem az oszmán expanzió előre eltervezett szakaszos jellegéhez,⁴² hanem elegendő lenne csupán abból kiindulni, hogy az 1520–1541 közötti években a Magyarországgal szemben követett oszmán külpolitikát nem a merő doktrinerség,

---

40. Érdemes ennek kapcsán felidézni Verancsics Antalnak az erdélyiekhez intézett levelét a Majlád – Balassa-féle mozgalom idején. Verancsics roppant pragmatikusan fogva fel a dolgot, az erdélyiek emlékezetébe idézte, hogy azt a királyt kell követni, amelyik az erősebb, illetve amelyiknek hatásosabb pártfogói vannak: kétség nem férhet hozzá, hogy ez a csecsemő János Zsigmond, akit a szultán nem is annyira János, mint a saját fiának tart (*suum, non Joannis filium appellet*), akinek az atyai, de valójában, helyesbít, a saját királyságát adta oda (*paternum vel verius suum regnum donat*). *Szalay 1857*: 167.

41. Ld. 17. jegyzetet, illetve még az 1552. március 9-ei jelentés ama kitételét, hogy legalábbis Rüszttem szerint János Zsigmondot nagykorúsága elérésekor a szultán a királyság urává fogja koronáztatni „lo faria coronar padron di quel regno”. (ASVe Arch. Proprio. Costantinopoli. Filza 5. Fol. 338r.) A lengyel király katonai segítségnyújtását annak idején, 1528-ban János Zsigmond apjával kapcsolatban is engedélyezte a szultán. *Papp 2004*: 72–73.

42. *Barta 1971*: 289–319; *Barta 1977a*: 676–677; *Barta 1977b*: 1–30; *Barta 1983*: A szulejmáni ajánlatról összefoglalóan *Perjés 1979*: 119–126; a szakaszosság doktrínája bőven kifejtve *Perjés 1986*; Nézeteinek kritikájával együtt ld. *Szakály 1977*: 119–126; a szakaszosság doktrínája bőven kifejtve *Szakály 1986*: 11–57; Ehhez a teljesség igénye nélkül ld. még *Kosáry 1978*; *Kubinyi 1977*: 151–155. A legújabban pedig *Bárány 2014*.

hanem éppen fordítva, a merő pragmatizmus irányította.⁴³ Ha ezt elfogadnánk, logikusabb magyarázatot kaphatnánk a korabeli források számunkra legalábbis olykor meghökkentő, nehezen hihető és egymásnak ellentmondó állításaira.

Érdeemes tehát a fermán fentebb idézett két részletét figyelmesebben újra elolvasni: Buda elfoglalását a szultán ugyebár azzal indokolta, hogy ne kelljen minden alkalommal ilyen távoli helyre eljőnie. Mit is akart ezzel mondani? Nyilván nem azt, hogy nem lenne képes minden alkalommal idejönni. De az sem valószínű, hogy pusztán retorikai fordulattal élt volna: ahhoz a magyar királyság túlságosan is fontos volt. Sokkal inkább, hogy a hadjáratok időrablók, de legfőképpen, hogy sokba kerülnek: ellenben ha a védőszárnyai alá vett tartomány erőforrásainak kiaknázása révén megerősödik, a *nagykorú* János Zsigmond képes lenne arra, legalábbis a remények szerint, hogy nemcsak Erdélyt, hanem a királyság többi részét is önerőből elkormányozza természetesen a szultán vazallusaként, ahogyan apja is tette. Ne feledjük, Szülejmán a magyar királyság egészét a saját birtokának tekintette, amely fölött tehát szabadon rendelkezett. De meg is fordíthatjuk a dolgot; az elszórt adatok arra utalnak, hogy a döntéshozók fejében az a gondolat is megfordult, hogy Budát és az ország középső részét nem Szapolyai János, hanem a szultán fogadott fia – talán már muszlimként – kapja meg szandzsákkba, amely különbség, meglehet, nem csupán játék a szavakkal. Tehát mi és mennyi is veszett valójában Buda alatt?

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bárány 2014

Bárány Attila: A szulejmáni ajánlat, a Török Birodalom és a Nyugat 1521–1524. Máriabesnyő, 2014

Barta 1971

Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága. In: *Történelmi Szemle* 14, 1971

Barta 1977a

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus). In: *Századok* 111, 1977

Barta 1977b

Barta Gábor: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). In: *Történelmi Szemle* 20, 1977

Barta 1983

Barta Gábor: A Sztambulba vezető út: 1526–1528. Budapest, 1983

---

43. Erre hívja fel a figyelmet Papp is Szülejmán 1521. évi első hadjárata kapcsán. *Papp 2004*: 68–70. Fodor a szakaszos hódítás doktrínája és a szulejmáni külpolitika hosszútávú koncepciójának hiánya közötti nyilvánvaló ellentmondást a háború megszakíthatatlanságának a mai racionalitás számára érthetetlen racionalitás feltételezésével véli áthidalni. Lényegében tehát itt ugyanarra a stratégiai paradoxonra – a permanens háborúba való belebonyolódásra a kondominium mentén – céloz, mint amire én is utalni próbálok. *Fodor 1992*: 33.

Barta – Fodor 1996

Barta Gábor – Fodor Pál: Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronim Laski tárgyalása a töröknél János király nevében – Habardinecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. *Régi Magyar Könyvtár. Források* 5. Budapest, 1996

Bessenyei 1981

Memoria rerum 1504–1566. Sajtó alá rend. utószó és jegyz. *Bessenyei József.* Budapest, 1981

Bessenyei 1993= Zay Ferenc: János király árultatása – Kis Péter: Magyarázat – [Bánffy György] Második János... török császárhoz menetele. Összeáll. bevez.: *Bessenyei József.* *Régi Magyar Könyvtár. Források* 5. Budapest, 1993

Bethlen 2002

Bethlen Farkas: Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig. (1538–1571) II–V. könyv. Ford.: *Bodor András.* A jegyzeteket írta: *Kruppa Tamás.* Budapest – Kolozsvár, 2002.

Dávid – Fodor, 2005

Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). *História Könyvtár* 1. XLIII–LV, Budapest, 2005

Fodor 1992

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1992

Hausner 2005

Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor.* Budapest, 2005

Istvánffy Miklós 13–24 könyv, I/2. Tállyai Pál 17. századi fordításában. Sajtó alá rend. *Benits Péter,* Balassi Kiadó, 2003

Kosáry 1978

Kosáry Domokos: A magyar külpolitika Mohács előtt. *Gyorsuló idő,* Budapest, 1978

Kruppa 2003

Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok* 137, 2003/3

Kubinyi 1977

Kubinyi András: Szülejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? In: Nándorfehérvártól Mohácsig. *A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára,* Argumentum Kiadó, 1977

Mohács 1986

Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk., *Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc.* Budapest, 1986

Papp 2003

Papp Sándor: Die Verleihungs- Bekräftigungs und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Österreichische Akademie für Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse Schriften der Balkankommission 42. Wien, 2003

Papp 2004

Papp Sándor: Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig). In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. *Zombori István.* Budapest, 2004

Papp 2005

Papp Sándor: Az első Habsburg-oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor*. Budapest, 2005

Pedani 1994

Pedani, Maria Pia: In nome del gran signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia. Venezia, 1994

Perjés 1979

Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979

Perjés 1986

Perjés Géza: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács 1986*

Sinkovics 1986

Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1526–1790, I. Szerk. *Sinkovics István*, Budapest, 1968

Szakály 1977

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1977

Szakály 1986

Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács 1986*

Szalay 1857

Verancsics Antal összes munkái, I. Közli *Szalay László*. *Magyar Történelmi Emlékek* II/2. Budapest, 1857

Szántó 1985

Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985,

Szilágyi 1875

Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–V, (1540–1556). Szerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1875

Szopori 1881

Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. *Magyar Történelmi Emlékek* II/31. Közli *Szopori Nagy Imre*. Budapest, 1881

Sztárai 1985

Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Bev., vál., *Téglásy Imre*. Budapest, 1985

Thury 1898

Török történetírók I–II. Ford. *Thury József*. Budapest, 1898

ABSTRACT

Using several reports by an unknown Venetian envoy and other contemporary and later texts, we attempt to provide an improved reconstruction of the events surrounding the capture of Buda. We also offer a new interpretation of Suleiman's policy concerning Hungary and John Sigismund. These texts have a special importance: the Venetian diplomatic reports quote Grand Vizier Rustem, who sat on the councils in the camp outside Buda and took part in negotiations on the fate of the Jagiello dynasty and Hungary. He was therefore a key eye-witness of the events. No previously known source contains a narrative and interpretation of the events from such high circles.

Until now, we knew from a report by a *familiaris* of Queen Isabella that Rustem undertook to put the Queen and her son under protection. According to another – similarly anonymous – source, the pasha claimed that King John had instructed his executors, shortly before his death, to hand over the kingdom in exchange for acceptance of his son's inheritance. These two sources cast new light on the historical tradition associated with Miklós Istvánffy and a ferman of previously doubted authenticity claiming that the Sultan originally wanted to return Buda to John Sigismund when the boy reached his majority. Although a Friday prayer said in the capital of the kingdom unequivocally declared the captured territory to be Islam territory, the above sources reveal that long after the fall of Buda, in the 1550s, Suleiman communicated – at least to his vassal and the Hungarians – that when John Sigismund reached his majority, he would return Buda to him and make him king of the country, as he had with his father John.

Ten years after the events, the Grand Vizier, consistently with the Sultan's statements, interpreted the occupation of Buda to have taken place in line with the will John had made on his deathbed. The key question for all of the various interpretations of the events seems to be the succession, a problem that it was vital to resolve after John's death. John ordered his barons to take the oath because he had a pact with the Sultan. He was confident that in return for full submission and payment of tribute, the Sultan would forgive the disloyalty embodied in the Peace of Várad and concede the dynastic succession.

The Hungarians' wavering loyalty and the related threats from the Habsburgs, however, prevented the pact from working properly. This became unequivocally clear by 1541, after the Sultan's approval of the succession by John Sigismund. Suleiman thus had only a few days towards the end of August to make a decision whose consequences could not easily be foreseen. Faced with this dilemma, it is understandable that Suleiman deliberated for as long as possible, and even years later, he communicated the decision to John Sigismund and the Hungarians as being temporary.

The weakness of the Szapolyai party, the minority of the heir to the throne, and the pact with the Szapolyais mentioned by Rustem were enough in themselves to warrant Suleiman's invasion of the middle of the kingdom in 1541. Added to these was a concern that had already been discussed in the divan of 1541: Hungary was very far away, and the continual need to visit this new territory would be a great burden on the Sultan. In seeking an explanation for Ottoman policy towards Hungary, there may be no need to cite the fiction of King John's *cul-de-sac* or Suleiman's offer or a premeditated plan for staged Ottoman expansion. Pragmatism, rather than doctrines, may have been the guiding force in the years between 1520 and 1541. If we can accept that, we obtain a more logical explanation for the occasionally startling and apparently implausible and mutually contradictory statements of contemporary sources.

kruppat@gmail.com

A JAGELLÓK ÉS MAGYARORSZÁG 1541-BEN

Az 1541. évet nem szokás cezúrának tekinteni a lengyel történelemben. A történészek sokkal inkább a mohácsi vereséget tartják jelentősnek a Jagelló-dinasztia és annak közép-európai uralma szempontjából. Néha szakmai körökben is megjelenik az a vélemény, hogy 1526 után befejeződött a dinasztia magyarországi uralma, vége lett a „Jagelló-kornak” a Duna-Tisza mentén.¹ Ez a típusú megítélés nem számít újdonságnak, mivel döntő mértékben a régebbi szakirodalmon alapul és határozottabb vagy mérsékeltőbb formában végig jelen volt a 20. századi történetírásban.² Elgondolkodtató azonban, hogy a kortárs vélemények és tettek éppen ellenkező hozzáállást sugallnak. Az 1540-es évek elejének magyarországi eseményei rendkívüli visszhangot váltottak ki Lengyelországban. Sőt, egyes elemzők szerint ez a visszhang nagyobb volt, mint a mohácsi csata utáni és minden bizonnyal sokkal komolyabb, mint a Bécs 1529. évi ostromát követő. Buda elfoglalása kézzelfogható példája volt az oszmán terjeszkedésnek. Akkor először bontakozott ki nagyobb mértékben a lengyelországi *Turcica*-irodalom, és ennek keretében például Magyarországot sirató versek sora keletkezett. Közülük talán a legismertebb a *Cantio de Hungaria occupata* című lengyel nyelvű vers, amelyben megjelent a művelt, humanista motívumkészlet is.³ A Magyarországot sirató toposzok mellett megfigyelhető az a közvetlen hatás, amelyet a magyar főváros elfoglalása korszakalkotó, kiemelten szimbolikus eseményként gyakorolt a lengyel köztudatra. Külön forrástípust képeztek a hadműveletekről, elsősorban a keresztény hadsereg vereségeiről szóló jelentések. Ez összhangban volt az európai közvélemény érdeklődésével is, amely alapvetően követte a főbb katonai fejleményeket és a diplomáciai lépéseket, amint erről számos kortárs forrás tanúskodik.⁴

1. Erre egy viszonylag friss példa lehet a nemzetközi Jagelló-kiállítás alkalmából 2013 elején a varsói királyi palotában rendezett konferencia záróvitája. Vö. Europa Jagellonica 2015, különösen *Wojciech Falkowski* előadása. Uo. 21–40.

2. Vö. *Pajewski 1932; Wojciechowski 1946; Pocięcha 1958; Historia dyplomacji I, Wijaczka 1998*. Kritikusan ezzel szemben: *Sucheni – Grabowska 2010*. A terjedelmesebb szakirodalmi elemzéstől most eltekintek, további idevágó irodalmat ld. *Brzeziński 2016*.

3. Vö. *Petmeki 2003; Lakatos 2008*, összefoglalóan: *Brzeziński 2014*: 69–70. A szöveg kritikai kiadása, elemzése, háttere: *Kapehuš 1960*.

4. *Tafiłowski 2013*: 113–115. Tafiłowski összeállítása szerint (amely többek között számol Carl Göllner adataival is) 1541-ből 40 *Turcica*-nyomatványt ismerjük, 1542-ből már 73-at, 1543-ból pedig 38-at. A 1542-es adatokat csak a 1571. évi nyomdai termékenység haladja meg (193 cím, egyértelműen a lepantói csata hatása miatt). Tudomása szerint 1526-ban is csak 43 *Turcica* jelent meg.

A lengyel udvar politikáját magyar ügyben 1541-ben egy eseménysor részeként kell tekinteni, amely közvetlen következménye volt az 1539-ben a Jagellók és Szapolyai között létrejött házassági szerződésnek. Ez az irányzat hangsúlyozta a rokonsági köteléket, valamint azt a célt, amelyet a frigy szolgált: egyaránt gátat vetni mind a Habsburg, mind az oszmán terjeszkedésnek a Kárpát-medencében, illetve biztosítani a határvidék nyugalalmát egy lengyelbarát állammal a szomszédban. Mindamellet Izabella házassága után, I. Zsigmond és Szapolyai János között nem volt problémamentes a viszony, főleg az Izabella királynéi uradalmait érintő, sokáig húzódo tárgyalások miatt.

Szapolyai János halála után átalakult a lengyel politika programja, amely érvényes maradt a következő évi emlékezetes események során is. I. Zsigmondnak fontos volt, hogy a váradi béke határozatai érvényben maradjanak, illetve hogy biztosítsa leányának a megfelelő, királyi státusához méltó örökséget. Idővel azonban, miután a békés megoldás meghiúsult, egyre inkább előtérbe került Izabella és fia személyes biztonsága.

Fráter György és Petrovics Péter már János király halálának másnapján, 1540. július 23-án I. Zsigmondhoz fordult. A levélben egy maximális programot rajzoltak fel: a lengyel királytól azt kérték, hogy legyen a Magyar Királyság oltalmazója, segítse azt a törökökkel és a németekkel szemben is, mind tanáccsal, mind „emberekkel”.⁵ Kérték, hogy I. Zsigmond küldjön követeket a szultánhoz, a francia királyhoz és a császárhoz ezzel segítve Izabella és János Zsigmond uralkodásának az elismerését. A szerzők, mint a királyné Erdélyben maradásának hívei tüntették fel magukat. A levél célja az volt, hogy a gyámok, mint a Szapolyaiak jogos képviselői lépjenek fel a lengyel király előtt. Nem volt rá sok esély, hogy a követelések megvalósuljanak, de figyelemre méltó, hogy előre látták a fenyegetést. Figyelmeztették Zsigmondot, hogy I. Ferdinánd hadjárata Magyarországon azzal a következménnyel fog járni, hogy az ország oszmán uralom alá kerül. Úgy tűnik, hogy ennek többen tudatában voltak Lengyelországban is, amint ez kitűnik például Jodocus Decius Hohenzollern Alberthez írott novemberi leveléből.⁶ A lengyel királyi titkár és tanácsadó valószínűnek tartotta, hogy ha a Szapolyaiak megmaradnak Magyarországon, a törökök és a németek egymás közt osztják fel az országot. Decius levelei negatív véleményt tükröznek Fráter Györgyről, akiről olyan hírek terjedtek, hogy királyi méltóságra törekszik és állítólag Izabella királynét akarja elvenni feleségül.

I. Zsigmond politikáját 1540 végén, 1541 elején jól illusztrálja két fontos diplomáciai vállalkozás. Az első Andrzej Czarnkowski királyi titkár követsége volt. Miután két más követjelölt kénytelen volt lemondani az utazásról, a lengyel követ csak 1540 októberében indult Bécsbe, majd november közepére ért Budára Izabellához.⁷ A követtel azt igyekezett elérni a lengyel uralkodó, hogy mindkét fél – I. Ferdinánd és Izabella – tartsa magát az 1538-as egyezményekhez, azaz, hogy az özvegy királyné menjen Budáról Trencsénbe. Úgy tűnt, hogy Izabella szintén támogatta ezt a megoldást

5. EFE t. 36, nr 649, 81–86; t. 48, nr 373, 122–128; HHStA Hungarica Fasc. 42. Konv. C, f. 61–64 (másolat); Óváry nr 356–357, 74.

6. EFE t. 48, nr 380, 136–140 (1540. nov. 27.).

7. HHStA Polonica Fasc. 4. Konv. 1, 79, 80, 98–102; HHStA Hungarica Fasc. 44. Konv. A, 148; Konv. B, 23–24, 77–77v.

és „...kérte a szüleit, hogy minden követ mozgassanak meg” a váradi pontok megtartása érdekében.⁸ A követség eredménytelen maradt, nagy részben Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint ellenállása miatt.⁹

Januárban Czarnkowski ismét Ferdinándhoz siettet.¹⁰ A követutasítás elég világosan jelezte a lengyel király magyarországi ambícióit: megelégszik azzal, ha Izabellának a hozományát illető jogai nem csorbulnak, ezen kívül Zsigmond semmire sem törekedne Magyarországon.¹¹ Ezzel egyidejűleg egy lengyel követ, Jakub Wilamowski Konstantinápolyban tárgyal, de a feladata csak az volt, hogy általános rokonszenvet keltsen a Portánál Izabella és János Zsigmond iránt. Nem működött együtt a Szapolyai-párti magyar küldöttséggel, amely biztosította az oszmán támogatást a csecsemőnek.

A második főbb lengyel kezdeményezés Andrzej Górka poznani várnagy követsége volt 1541 elején. Bár még a tavasszal induló hadjárat előtt elutazott, a követjárás ennek ellenére már a tulajdonképpeni hadműveletek közepette zajlott le. Górka február végén vette át megbízását, március végétől április közepéig Bécsben tartózkodott, aztán Budán, ahová 40–50 lovassal érkezett.¹² Visszatérve, több hónapig időzött Bécsben és onnan értesítette urát az eseményekről. Górka megbízása hasonlóról szólt, mint az előző követségé: I. Zsigmond igyekezett közvetíteni Ferdinánd és Izabella között és biztosítani a békét Magyarországon. Változatlanul azt tanácsolta leányának, hogy tartsa be a váradi megállapodást. Czarnkowski szavai szerint Izabellának nem volt „...semmi döntéshozó hatalma” (*nullam de eo habeat disponendi potestatem*) a helyzetéről, és teljesen másoktól függött. A királyné panaszait csak növelte betegsége.¹³

A tavaszi követség látványos kudarccal végződött: május elején a lengyel követek, Górka és Czarnkowski kénytelenek voltak visszahúzódní Esztergomba, miután György barát elrendelte, hogy hagyják el Budát.¹⁴ A helyzet viszont egyre rosszabbra fordult: Górka bécsi és budai tárgyalásai idején már kiújult a háború. Tavasszal már komolyan számoltak azzal a lengyel udvarban, hogy a keresztény hadsereg nem képes megvédeni Pestet, sőt, körvonalazódott Buda elvesztése és török kézre kerülése is.¹⁵ Már áprilisban terjedt az a röpiratos álhír, hogy az oszmánok már Budán vannak.¹⁶ Innentől kezdve I. Zsigmond csak kármentésre törekedett. Ezt a célt szolgálta az a sikertelen erőfeszítés 1541 áprilisa és júniusa közt, hogy megnyerje V. Károly segítségét. Az oszmán hadjárat közben ugyanakkor kulcsfontosságú lett számára, hogy megőrizze a békét a szultánnal.¹⁷ 1541 folyamán megfigyelhető, hogy I. Zsigmond már óvatosabban

8. EFE t. 36, nr 655, 93–94.

9. Andrzej Czarnkowski Piotr Gamrathoz, Buda 1540. 12. 23: EFE t. 48, nr 387, 148.

10. HHStA Polonica Fasc. 4. Konv. 1, 120–121.

11. BOssol, kézirat 179/II (1541. 01.10.), 38v–43.

12. HHStA Polonica Fasc. 4. Konv. 1, 125, 126, 131–135v; HHStA Hungarica Fasc.45, Konv. C, 2–4, 44–44v, 75–75v, 76, 81–81v.

13. BCzart, kézirat 1598 IV. 43–43v; EFE t. 48, nr 387, 151.

14. HHStA Hungarica Fasc. 45. Konv. D, 11.

15. EFE t. 48, nr 400, 181; nr 404, 184–185: Jan Policki udvaronc és futár hírei Magyarországról, 1541. 03. 26.

16. EFE t. 36, nr 675, 113.

17. AGAD LL t. IX, 137v–139 (I. Zsigmond Andrzej Górkához, 1541.07.22.).

tanácsolta Izabellának, hogy hagyja el Budát, és egyre inkább rá bízta a döntést. Andrzej Górka missziója I. Szülejmánnál szinte fenyegető kihallgatással végződött az oszmán táborban.¹⁸

Sokatmondó, hogy mindkét lengyel követség elsősorban a bécsi udvarnál keresett megoldást. 1541-ben, Buda eleste előtt, a konstantinápolyi lengyel tárgyalások inkább másodlagos szerepet játszottak. A magyar főurakhoz intézett királyi levelek tartalmukban megegyeztek a bécsi lengyel követségeknek adott instrukciókkal.¹⁹ I. Zsigmond elismerte, hogy a római király az a szereplő, aki lényegesen befolyásolni tudja az eseményeket és ráadásul lengyel szempontból kiszámíthatóbb is az oszmánoknál, de a Szapolyai-párti magyar főuraknál is, figyelembe véve a róluk terjedő sok negatív véleményt, amelyek egyébként részben lengyel követektől származtak.²⁰

A bécsi követségek nem képezték a lengyel politika egyetlen vonalát. Említettem, hogy a lengyel udvarban eleven maradt a Habsburg-ellenes attitűd is, amelyet Martinuzzi próbált használni. Régóta szokás ezt a politikai irányzatot Bona Sforza lengyel királyné tevékenységével magyarázni, bár a levelezésben nem tűnik fő mozgatórugónak. Ez sokkal inkább a későbbi évekre jellemző, de akkor is vitatható a befolyása. Elég arra utalni, hogy a legfontosabb lengyel követutasítások 1540–1541-ben nem tartalmazták az ún. Habsburg-ellenes párt követeléseit. A konstantinápolyi lengyel követségek óvatos, korlátozott támogatást biztosítottak a Szapolyaiaknak. A lengyel diplomácia arra koncentrált, hogy biztosítsa Izabella és fia személyi biztonságát. Bár elmaradt a lengyel katonai segítség, mégis érkeztek katonák Lengyelországból Magyarországra, ezt a külföldi katonai szolgálatra vonatkozó 1541 végi–1542 eleji királyi tilalmak valószínűsítik.²¹ Az ügyben I. Ferdinánd is közbenjárt I. Zsigmondnál és nem ok nélkül.²² Krakóban I. Zsigmond távolléte alatt Piotr Kmita krakkói vajda, nagymarsall és egyben szepesi sztarosza gondoskodott a magyarországi és határ menti ügyekről, a király személyes parancsa alapján. A szepesi tartomány miatt hírszerzéssel is foglalkozott.²³ Kmita már a kettős magyar királyválasztás óta következetesen támogatta Szapolyai Jánost, és mint I. Zsigmond is utalt rá, jó kapcsolatban (*amicitia*) állt Fráter Györggyel.²⁴

1541 tavaszán-nyarán kiemelkedő érdeklődéssel kísérik Lengyelországban a magyarországi helyzetet: Buda ostromát és az oszmán hadsereg közeledését. Ekkor indult Jan Policki is Izabellához, hogy híreket szerezzen.²⁵ Az érdeklődésről

18. *BOssol*, kézirat 179/II, 162–165v.

19. Uo. 45v–47v, 48–55.

20. Vö. EFE t. 36, nr 651, 87–88; t. 36, nr 681, 133–134 (Łukasz Górka püspök Petrovics Péter törökösségéről).

21. EFE t. 57, nr 1996, 124 (Fráter György igyekszik katonákat toborozni Lengyelországban), AGAD LL t. IX, 147v–148v (1541. 09. 11.), 171–171v (1542. 01. 02.).

22. HHStA Polonica Fasc. 4. Konv. 1, 91v (követutasítás S. Herbersteinnak, 1540. 08. 26.), HHStA Hungarica Fasc. 43. Konv. A, 28v: I. Ferdinánd Serédy Gáspárhoz, 1540. 08. 17. („...admoniti sumus ex Regno Poloniae plures milites se ad Hungariam conferre...”), HHStA Hungarica Fasc. 43. Konv. B, 23b (1540. 09. 08).

23. AGAD LL t. IX, 142v.

24. *BOssol*, kézirat 179/II (1541. 01. 03.), 36v–38.

25. EFE t. 43, nr 12–15; vö. t. 57, nr 1941, 1893; t. 36, nr 684, t. 48, nr 409.

tanúskodnak a lengyel gyűjteményekben fennmaradt leírások is az ostromról és a német sereg vereségéről.²⁶ Ugyanakkor egyre zavaróbb volt a hiteles hírek hiánya, ez egyaránt nagyon jellemző az augusztus 29-e utáni hetekben-hónapokban is. 1541 tavaszán Andrzej Górka jelentésein keresztül értesült a lengyel királyi pár a budai eseményekről. Górka egy Buda alatt tartózkodó szervitorától szerezte híreit. Ezen kívül Bona királyné kapott híreket Budáról Piotr Poremskitől, Izabella titkárától is.²⁷

Ami igazán számított, az a döntéshozó elit tájékozottsága. Erről többek között a szenátusi tanácskozások alapján tudunk képet alkotni. A levélváltásokból is kiderül, mekkora szükségük volt annak idején az uralkodóknak és a szenátoroknak megbízható magyarországi hírekre. A főbb tisztségviselők további követségekben látták a megoldást, de szembetűnő, hogy nem mindig rendelkeztek biztos információkkal, főleg nem Izabella helyzetéről. Így például Buda ostroma alatt az ország nagyjai nem tudtak az épp Litvániában időző királynak semmi biztosat mondani sem a lánya helyzetéről, sem a „budai rendek” hangulatáról és döntéseiről.²⁸ Nem tűnik túlzásnak, ha e nehézségeket az egész sorsdöntő évre kiterjesztjük. Az információk hiánya és megbízhatatlansága komolyan nehezítette a hatékony döntéshozatalt.

Egy másik fontos tényező a térbeli távolság volt, jelesül az, hogy I. Zsigmond ebben az időszakban többnyire a Litván Nagyfejedelemségben, Vilniusban tartózkodott. Ez meghosszabbította a futárok és követek útját, lassította az információáramlást. A tárgyalások többoldalúak voltak, így a követek Buda, Bécs (ill. Bécsújhely) és Vilnius között utazgattak. Így például Szapolyai János halálának (1540. július 21-e vagy 22-e) a híre 1540. augusztus 11. és 13. között jutott el I. Zsigmondhoz. A Roggendorf-hadsereg vereségéről (1541. augusztus 21–22.) 1541. szeptember 11-én értesült.²⁹ A Lengyelország és Magyarország közötti információáramlást ugyanakkor I. Ferdinánd intézkedései is nehezítették.

Összegzésképp azt mondhatjuk, hogy a Jagellók politikáját a sorsfordító 1541. évben nem könnyű megítélni. Talán a legtalálhatóbb az a megközelítés, amely szerint kettős diplomáciai törekvéstről van szó. Így beszélhetünk ambivalens jellegű politikáról, ugyanúgy, ahogy a törökkel kapcsolatban is szokás ambivalens lengyel hozzáállásról beszélni. I. Zsigmond szemlátomást igyekezett egyensúlyt teremteni a két nagy szomszédal, a Habsburg- monarchiával és az Oszmán Birodalommal ápolta korrekten a kapcsolatokat között. A lengyel udvar lépéseit a szenátori elit eltérő politikai rokonszenve is befolyásolta. Ezt ugyanakkor jelentősen befolyásolták a magyarországi hírek, információk, illetve azok hiánya. Egyfajta koherens „magyar politika” márcsak ezért sem valósulhatott meg.

E részleges áttekintésünk zárásaként érdemes hangsúlyozni, hogy 1540–1541-ben a lengyel diplomácia helyzete és hozzáállása a magyar ügyekhez nagy részben már korábbi, 1526 utáni lépéseinek következménye volt. A lengyel király továbbra is

26. BPAN Kórnik, kézirat 222, 93–98; BOssol, kézirat 179/II, passim; BCzart, kézirat 58, TN t. 58, nr 103, 461–468.

27. BOssol, kézirat 179/II, 95–97 (Piotr Poremski, 1541.03.15), 97v–99 (Erazm Gerlachowski, 1541.03.17.), 146v–147v (Piotr Poremski, 1541. aug. vége), BCzart, kézirat 58, TN t. 58, nr 36–37, 61, 63, 105.

28. BCzart, kézirat 1598 IV, 73v–84.

29. Acta Tomicia t. 21 (Teki Górskiego, Nemzeti Könyvtár, Varsó): 135–136.

a közvetítésre korlátozta saját szerepét, annak reményében, hogy az 1530-as évekhez hasonlóan rendeződik majd a helyzet a nyugtalan szomszédos országban. 1541-ben viszont két fontos tényező tette sokkal bonyolultabbá a viszonyokat: egyrészt Izabella királyné és fia bizonytalan státusza, másrészt az újabb szultáni hadjárat a Kárpát-medencében. Így a lengyel törekvések mozgásteret rendkívül szűkre szabottnak bizonyult. Nem lehet azonban azt állítani, hogy I. Zsigmond „tétlenkedett”, illetve „feladta” volna Magyarországot. A kérdésben nyilvánvalóvá váltak ugyanakkor a kor legnagyobb politikai dilemmái: mik a „keresztény szolidaritás” határai, hol húzódnak a dinasztikus politika korlátai, továbbá az európai és oszmán államiság és diplomácia összeütközése, valamint az *ratio status* gyakorlati jelentése.

RÖVIDÍTÉSEK

AGAD LL – Archiwum Główne Akt Dawnych, Varsó, *Libri Legationum*

BCzart – Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków

BPAN Kórnik – Biblioteka Kórnicka PAN

BOssol – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław

EFE – *Elementa ad fontium editiones*. Vol. I–LXXII. Ed. Carolina Lanckorońska et al. Institutum Historicum Polonicum Romae. Romae, 1960–1992.

HHStA Hungarica – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Akten, Ungarische Akten

HHStA Polonica – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Polen I

TN – *Teki Naruszewicza*

FELHASZNÁLT IRODALOM

Brzeziński 2014

Szymon Brzeziński: Forms and Functions of the Image of Hungary in Poland-Lithuania. In: *A Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*. Vol. 3: The Making and Uses of the Image of Hungary and Transylvania. Ed. *Kees Tszelszky*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle upon Tyne, 2014, 61–88.

Brzeziński 2016

Szymon Brzeziński: Dynastic policy and its limits: the Jagiellonians and post – 1541 Hungary. In: *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Eds.: *Attila Bárány, Balázs Antal Bacsa*. MTA – Debreceni Egyetem. Debrecen, 2016, 209–217. *Memoria Hungariae*, 2.

Europa Jagellonica 2015

Europa Jagellonica 1386–1572. Sztuka, kultura i polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów. Red.: *Przemysław Mrozowski, Paweł Tyszka, Piotr Węcowski*. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Warszawa, 2015. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. *Studia i Materiały V*.

Historia dyplomacji, I.

Historia dyplomacji polskiej. T. 1. Red.: *Marian Biskup*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1982.

Kapelus 1960

Helena Kapelusz: Cantio de Hungaria occupata. Pamiętnik Literacki 51, 1960, 4., 411–434.

Lakatos 2008

Lakatos Bálint: Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 2008, 3. sz., 259–286.

Pajewski 1932

Janusz Pajewski: Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku (1540–1571). Polska Akademia Umiejętności. Kraków, 1932.

Petneki 2003

Petneki Noémi: Mohács i jego następstwa w twórczości poetyckiej humanisty Klemensa Janickiego. In: Węgiersko-polskie więzi historyczne w X–XVI wieku. Magyar-lengyel történelmi kapcsolatok a X–XVI. században. Red./Szerk. *Nagy Alicja, Ábrán László*. Polskie Stowarzyszenie Kulturalne im. Józefa Bema na Węgrzech. Budapest, 2003. 175–192.

Pociecha 1958

Władysław Pociecha: Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. T. IV. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Poznań, 1958.

Sucheni-Grabowska 2010

Anna Sucheni-Grabowska: Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520–1562. Universitas, Kraków, 2010.

Tafilowski 2013

Piotr Tafilowski: „Imago Turci”. Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). Wydawnictwo UMCS. Lublin, 2013.

Wijaczka 1998

Jacek Wijaczka: Stosunki dyplomatyczne Polski z Rzeszą Niemiecką (1519–1556). Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego. Kielce, 1998. *Prace Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach*, 7.

Wojciechowski 1946

Zygmunt Wojciechowski: Zygmunt Stary (1506–1548). S. Arct, Poznań, 1946.

SZYMON BRZEZIŃSKI

THE JAGIELLOS AND HUNGARY IN 1541

ABSTRACT

Although Polish historiography does not usually regard 1541 as an important date, contemporary reactions in the country show that the fighting around Hungarian capital, Buda, and the subsequent Ottoman occupation of the city received much more active attention than the Battle of Mohács or even the siege of Vienna in 1529. Here, we attempt to outline the policy and objectives of the Polish court in 1540 and 1541, using diplomatic reports and manuscript documents.

Some degree of ambivalence may be detected in court policy. Although King Sigismund was attempting to maintain good relations with both the Habsburgs and the Ottoman Empire, he was also trying to secure the future of his daughter and grandson. At first, the Polish emissaries tried to persuade the parties to observe the terms of the Peace of Várad, but when Sigismund saw the escalation of events and the resistance of the Hungarian elite in 1541, he increasingly adopted the view that he should let his daughter decide whether to stay in Hungary and try to secure the throne for her son.

It should also be pointed out that there was no coherent 'Hungarian policy'. For one thing, the anti-Habsburg, pro-Szapolyai groups in Polish elite circles made their intentions clear, and for another, the uncertainty of news from Hungary caused serious difficulties for Polish diplomats in making rapid and resolute decisions at crucial moments.

sz.brzezinski@gmail.com

KORPÁS ZOLTÁN
BUDA – ALGÍR – BUDA

A MAGYARORSZÁGI ÉS A MEDITERRÁN OSMÁNELLEENES KÜZDELMEK
KÖLCSÖNHATÁSAI 1538–1542

Buda eleste 1541. augusztus 29-én a magyar történelmi tudat legmeghatározóbb eseményei közé tartozik. Mégsem mondhatjuk azt, hogy e jól ismert esemény, vagy akár a hozzá kapcsolódó eseménysorozat – akár a magyar állam későbbi fejlődésére, vagy akár az európai eseményekre gyakorolt hatásai – megfelelően fel lettek volna tárva. A budai várba „turistaként” besétáló janicsárok, a vértelen foglalás, lokális magyar „történet” maradt. Pedig, ha megnézzük az 1538–1543 közötti európai események láncolatát, meglepő összefüggésekre bukkanhatunk, melyekbe szervesen beépült a magyar királyi székhely sorsa. Ezen tanulmány címe alapján fel kell vetni azt a kérdést, hogy milyen összefüggések mutathatók ki Buda 1541. augusztus 29-ei eleste, a pár héttel későbbi algíri császári kudarc (1541. október 21–25.) és Brandenburgi Joachim egy évvel későbbi, 1542. évi hadjárata között. Hasonló módon szükséges megvizsgálni azt is, hogy a magyarországi történések milyen Habsburg oszmánellenes „nagy-stratégiába” illeszthetőek, illetve milyen érdekkörök befolyásolták e stratégia megvalósulását.¹

A magyarországi és észak-afrikai hadszíntér közötti összefüggések már 1528-tól kezdve megfigyelhetők. Ekkor állt át Habsburg szolgálatba az addig a francia szolgálatban levő genovai admirális, Andrea Doria. Ettől fogva a Doria család több nemzedéken keresztül hűségesen szolgálta V. Károlyt, illetve spanyol Habsburg utódait. Hangsúlyozni kell, hogy Doriával nem akármilyen admirálisra tettek szert a Habsburgok: V. Károly mediterrán, spanyol és nápolyi/szicíliai bázisú gályaflojtája Doria tehetsége, pénze és hadereje révén került azonos versenysúlyba a nagy ellenfél, az oszmán hadiflottával.² Sőt, oszmán oldalon is kiemelkedő tehetségű admirális szolgált. Khajreddin Barbarossa 1529-ben szállta meg az oszmán kézben levő, Algír városa előtt fenyegetően spanyol kézben maradt sziklaszirtet, Vélez de la Gomerát.³ 1532-ben Szulejmán már másodszor (1529, 1532) vonult személyesen császári serege élén Bécs városa ellen és a kereszténységet hat évvel Mohácsot követően az fenyegette, hogy a Német-római császárság keleti kapuja is eleshet. Ebben a helyzetben Doria tengeri ellentámadást indított a peloponnészoszi félszigeten található oszmán érdekeltségek ellen és két települést, Patraszt és Moront el is foglalták a keresztény erők. Ezen lépések

1. A mostanában divatos „nagystratégia” kapcsán lásd: *Espinosa 2005*: 239–283. *Tracy 2002*: 20–38. Oszmán oldalról újabban: *Fodor 2015*: 56–74.

2. Doria átállásáról lásd: *Kirk 2005*: 18–50. A mediterrán flottákról: *Martinez 1988*: 155–158, 189–212; *Bunes Ibarra 2006*: 77–99.

3. Barbarossáról a korban szokatlan módon pont Hernán Cortés káplánja, egy kortárs spanyol szerzetes írt életrajzot: *Gómara 1989*.

mentén alakultak ki a Habsburg-oszmán erőviszonyok mintegy 10–15 éves periódusra: Az oszmánokat meglepte Doria tengeri ellentámadása, és válaszul 1533-ban az addig a keresztények által csak algíri kalóznak tekintett Barbarossát Kapudán pasává, ennek révén a teljes oszmán hadiflotta legfőbb tengernagyává nevezte ki Szulejmán szultán. Az oszmán hadakozás súlypontja is áthelyeződött: 1532 és 1541 között a korábbi évekhez képest sokkal több energiát, pénzt és haderőt kellett a szultánnak a Mediterrán frontra áldoznia, mivel Andrea Doria aktív tevékenysége az oszmánok által „Mare Nostrum”-nak tekintett tenger partjain fekvő érdekeltségeiket fenyegette.⁴ E változás hatással volt a magyar történelemre is, hiszen 1532 és 1541 között Szulejmán nem vezetett hadjáratot Magyarországra, ezáltal jelentős taktikai előnyt biztosított Ferdinánd számára, hogy ezekben a kritikus években stabilizálja a Habsburgok magyarországi helyzetét, sőt ezzel párhuzamosan, testvére, V. Károly császár pedig a legaktívabb oszmánellenes időszakát élte. Ezen időszak kezdőpontja az 1532. évi bécsi hadjárat volt, ahol V. Károly a korabeli Európa legnagyobb, mintegy 90 000 fős hadseregét gyűjtötte össze a felvonuló és Kőszegnél megálló szultáni főerővel szemben.⁵ Doria mindezzel párhuzamosan, katonai akciókat indított a görög partoknál (a korábban már említett Patrasz és Moron elfoglalása révén.) Az észak-afrikai régióban további császári kezdeményezéseknek vagyunk tanúi: a spanyol rendek már 1526-ot követően visszatérően követelték, hogy V. Károly a spanyol adókból ne a távoli magyar területeken védje meg a dinasztiát, hanem csökkentse az észak-afrikai kalózok fenyegetését, és támadja meg Algírt, vagy más jelentős, ottani települést.⁶ E követelés egyik különleges szószólója maga Izabella császárné volt, aki már 1532-ben sürgette, hogy Károly indítson hadjáratot Algír ellen, hiszen ezzel a kasztíliai rendek egyik legfontosabb követelését tudnák teljesíteni.⁷ Ne felejtjük el, az észak-afrikai kalóztámadások, a „tengeri kisháborúk” folyamatosan pusztították a szicíliai, nápolyi, andalúziai, aragóniai és katalóniai tengerparti településeket, az elhurcolt foglyok ezrei, a tönkretett települések, elnéptelenedett partvidékek felől érkező hírek komoly visszhangot váltottak ki a császári udvarban.⁸

A harmincas években a keresztény hatalmak egyértelműen kezdeményezővé váltak. A kisebb tengeri hadjáratok mellett több jelentős oszmánellenes műveletről beszélhetünk: az 1535. évi tuniszi hadjárat, illetve az 1538. évi Szent Liga katonai tevékenységei (tengeri ütközet Barbarossával Prevezánál és Castilnuovo ostroma), legvégül az 1541. évi Algír elleni hadjárat, majd Brandenburgi Joachim sikertelen expedíciója Buda visszafoglalására.⁹

Az 1535. évi Tunisz elleni hadjárat válasz volt Barbarossa egy évvel korábbi támadására, amikor is elfoglalta a spanyol vazallusi állapotban levő mór várost. A

---

4. Közvetlenül kinevezését követően, Barbarossa már 1534-ben több mint 80 hajóból álló flottát szerelt fel Isztambulban és fosztotta ki a dél-itáliai partokat.

5. Az 1532-es hadjáratról és a hadseregszervezésről lásd: *Korpás 2008*: 140–154.

6. *Korpás 2008*: 109–111.

7. *Korpás 2008*; V. Károly mediterrán politikáját megkérdőjelező munka: *Rodríguez Salgado 2000*: 487–531.

8. A Mediterráneum 16. századi történetéről közelmúltban magyarul megjelent igényes ismeretterjesztő: *Crowley 2014*.

9. *Crowley (2014)* feljebb említett munkáján kívül részletes történeti összefoglaló: *García-Arenal – Bunes 1992*; *Brummett 1993*.

dicsőséges tuniszi hadjáratot a császári propaganda azonnal kihasználta és a Nápolyba diadalíven keresztül visszatérő V. Károly köré egész mítoszt kreált: miszerint megszületett a keresztény Afrikai Oroszlán, aki legyőzi a kereszténység természetes ellenségét, az oszmánokat.¹⁰

1538-ban újabb, nagyobb méretű hadjáratot dolgoztak ki a császári udvarban. Andrea Doria kezdeményezésére V. Károly és környezete egy komplex béke- és szövetségi rendszert hozott létre, hogy komoly csapást mérjenek az oszmánok mediterrán és kontinentális jelenlétére. E rendszernek, azaz az 1538. évi Szent Ligának tervei során a Magyar Királysággal is számoltak. Az oszmánok ellen egy összehangolt tengeri és szárazföldi hadjáratot terveztek, ahol Doria flottája az Adrián hajózott volna az oszmánok ellen, míg az egyesült keresztény haderő Velencén és Szlavónián keresztül, a Magyar Királyság felől támadt volna az oszmán várakra. A szövetség tagjai a Pápai Állam, Firenze, Velence, V. Károly, illetve I. Ferdinánd volt. A tagok mintegy 50 000 gyalogos és 4000 lovasból álló szárazföldi sereggel, és 200 gályából, valamint 100 vitorlásból álló flottával számoltak volna. A szövetség megállapodott a költségek megosztásáról is: a császár állta volna a költségek felét, míg III. Pál pápa hatodát, Velence pedig a fennmaradó harmadot fizette volna.¹¹ A Liga megvalósulását több tényező is befolyásolta. Bár 1538-ban sikerült lezárni a nizzai fegyverszünettel az akkor mintegy két éve zajló aktuális háborút I. Ferenc és V. Károly között, mégis a legnagyobb veszélyt I. Ferenc hozzáállása jelentette, aki egyértelműen jelezte, hogy a hadjárat megvalósulása esetén nem biztos, hogy semleges marad. Károly a békekötéssel párhuzamosan egyeztetett a Szent Liga résztvevőivel a költségek, hadszervezés kérdéseiről, ahol kritikus pont volt az, hogy I. Ferdinánd is részt vegyen-e az expedícióban. Viszont I. Ferdinánd részvételéhez, de még inkább a Szent Liga seregének tervezett szlavóniai és magyarországi átvonulását illetően döntő fontosságú feltétel volt, hogy Szapolyai János szövetséges, vagy legalább semleges legyen a tervezett hadműveletek során. Így az V. Károly 38. születésnapján, 1538. február 24-én megkötött, az ország Habsburg fő alatti egyesítését szolgáló váradi béke tulajdonképpen egy nemzetközi szövetségi rendszer részévé vált, és belpolitikai jelentőségén túl, európai jelentőségre is szert tett. Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a váradi békét V. Károly ratifikálta Toledóban. Ugyanakkor a tervek végül nem az eredeti módon valósultak meg. Egyrészt I. Ferenc kijelentette, hogy amennyiben a Szent Liga támadásba lendül a török ellen, akkor ő nem tudja garantálni a nizzai fegyverszünet betartását és támadással fenyegette V. Károlyt. Másrészt, a császár pénzügyi helyzete sem volt optimális, hiszen a gyarmatokról várt kincsek jelentős késedelmet szenvedtek. (Csak egy fontos részlet, hogy a korai gyarmati pénzek jelentőségét érzékeljük: a kb. 1 millió dukátba kerülő 1535-ös tuniszi hadjáratot konkrétan abból a kb. 1,2 millió aranyból finanszírozták, amit az Inka birodalom meghódítására indult Francisco Pizarro küldött el, miután fogságba ejtette Atahualpa inka császárt és jelentős váltságdíj fizetésére kényszerítette.¹²) De Velence álláspontja is sokat változott: az oszmán és Habsburg szövetség között ingadozó Velence lépésről lépésre csökkentette az általa

10. *Rodriguez Salgado, 2000*, ill. *Rubio Moraga 2006*: 115–126.

11. *Korpás 2008*: 169–204, különösen 184, illetve az összegek és seregek csökkenéséről: 188–191. Vö.: *Korpás 2004*: 335–370.

12. Atahualpa váltságdíjáról és annak a tuniszi hadjáratra gyakorolt közvetlen hatásáról lásd: *Carande 1990*: 155–184.

biztosított zsoldosok létszámát, míg végül egy pár ezer fős kontingens kiállítását ígérte, majd azt is visszavonta. Így, a Magyar Királyságot is érintő, kombinált nagyméretű szárazföldi-tengeri hadjárat pár hónap alatt egy, Andrea Doria által vezetett szövetséges gályákból álló hadiflotta tevékenységére szűkült le. A flotta elfoglalta a boszniai partokon található és oszmán kézben lévő Castelnuovo várát. (Ma: Herceg Novi). Majd, az együttesen több száz hajót számláló oszmán flotta és a Szent Liga 1538. szeptember 28-án csapott össze. A keresztény vereséggel záruló prevezai ütközet egyike volt a 16. század három legnagyobb mediterrán tengeri csatájának. Castelnuovot 1539 júliusában mintegy három hetes küzdelem után Barbarossa visszafoglalta, miután a várát hősiesen védő spanyol terciot és tábornesterüket, Francisco de Sarmientot lemészárolták.¹³

Az 1538-as Szent Liga történelmi értékelése esetén nem csak azt érdemes mérlegelnünk, hogy ez az összetett stratégia milyen formában kapcsolta össze a mediterrán és magyarországi oszmánellenes küzdelmeket, hanem azt is, hogy a Liga évtizedekkel később a sokkal sikeresebb 1571. évi, Lepantónál győztes Szent Liga mintájául szolgált. Don Juan de Austria pont az 1538-as Szent Ligára hivatkozva szervezte meg az 1571-es Szent Ligát, sőt a költségmegosztás kísértetiesen hasonlított az 1538. évihez. Így lepantói győzelem történelmi előzménye az a 1538. évi Szent Liga, amelynek Magyarország is részese volt.

A Szent Liga terveibe „beágyazott” váradi béke, illetve a sikertelen országegyesítési kísérlet vezetett végül ahhoz, hogy 1541-ben Buda oszmán kézre került. V. Károly itineráriumból ismert, hogy a regensburgi diétán résztvevő császár 1541. július 29-én hagyta el Regensburgot és indult el Itália felé 12 000 német gyalogos és 1000 lovas kíséretében, hogy útközben találkozzon a pápával, illetve hogy vízre szálljon Algír ellen.¹⁴ A regensburgi diéta főbb eseményei jól mutatják, hogy a török elleni támogatás milyen politikai kompromisszumok mentén volt elérhető. A diéta felajánlott ún. félromzugot I. Ferdinánd számára 4 hónapra, ellentételezésként interimet fogadtak el vallási kérdésekben, illetve a szabad vallásgyakorlat biztosítása érdekében megegyeztek abban, hogy egy későbbi időpontban általános zsinaton rendezik a protestáns vallási kérdéseket. A fél romzugot úgy tűnik, hogy Ferdinánd számára ígérték, de sokatmondó, hogy V. Károly nagyjából pont egy fél romzugnyi frissen toborzott erővel indult el délnek Genova felé.¹⁵

A császár szeptember 4-én érkezett Genovába és 10-én hajóra szállt, hogy a pápával találkozzon Luccában. E két időpont között kaphatta meg Ferdinánd levelét Buda elestéről. Ismertek Károly levelei szeptember 11-ről, amelyekben Buda elestéről és az algíri hadjárat szükségességéről ír. Ha figyelembe vesszük, hogy a város augusztus 29-ei elfoglalását követően, először Ferdinánd udvarába jutott el a hír, majd onnan egy másik levél megírását követően Genovában értesült a császár, akkor a hír mintegy 11–13 nap alatt juthatott el Budáról a császárhoz. A korabeli infrastruktúra ismeretében ez meglehetősen gyorsnak tekinthető! Például az ugyanazon a napon zajlott mohácsi

13. A Szent Liga terveiről lásd.: *Korpás, 2008*: 169–204; *Guilmartin 2002*: 42–56. Prevezáról újabban: *Pujeau 2010*: 21–138. Görög történetírói aspektusból: *Yasiotis 1988*: 79–115.

14. *Cadenas y Vicent 1991*: 283.

15. Egy Romzug mérete: 24 000 gyalogos és 4000 lovas. A romzugról, a fizetési alapot szolgáló römermonatról, illetve általánosan a Türkenhilfe kérdéséről lásd: *Bagi 2016*: 871–890; *Rauscher 2001*: 363–383. *Rauscher 2003*: 45–83.

csatavesztésről a hírt a császár mintegy két hónappal később, november 15-e környékén kapta meg a Genovától még meglehetősen messze levő Granadában.¹⁶

Az uralkodó a lehető leghamarabb összehívta legbizalmasabb tanácsadóit, ahol több információt is kapott. Azonkívül, hogy Ferdinánd leveléből értesült Buda elestéről, a személyesen jelen levő Andrea Doria arról is tájékoztatta, hogy velencei és raguzai kémjelentések alapján Isztambulból egy 150 hajóból álló flotta hajózott ki.¹⁷ Ez a flotta Barbarossa vezetése alatt valóban ki fog majd hajózni, de csak 1542-ben, és egy – a keresztény világ szempontjából – igencsak szégyenteljes szövetségben a franciákkal Nizza városát ostromolja meg.

E hírek mellett további problémát okozott az is, hogy a regensburgi diétán elfogadott zsinat ügyében III. Pál pápa meglehetősen rugalmatlannak tűnt: semmiképpen nem volt nyitott arra, hogy a Német-római Császárság területén bármilyen zsinat során rendezzék a vallási kérdéseket. I. Ferenc sem tétlenkedett, már korábban egyértelművé tette, hogy az oszmánoktól visszatérő két követe, Cesare Fregoso és Antonio Rincón itáliai meggyilkolását casus bellinek tekinti, amitől csak akkor lett volna hajlandó eltekinteni, ha Milánót V. Károly átadja neki. Ráadásul e komplex politikai konstellációban I. Ferdinánd is segítségért könyörgött, hiszen Buda elestével meglehetősen közel kerültek az oszmán erők a birodalom bécsi kapujához. Közben zajlott a készülődés az algíri hadjáratra és a diéta késlekedése, illetve a császár lassú vonulása okán egyre jobban közeledett a Földközi tenger őszi viharos időszaka, ami kockázatosná tette a hadjárat elindítását.

A császár tanácskozott bizalmas embereivel, sőt pár nappal később, szeptember 12 és 18 között magával a pápával is találkozott Luccában. Az eltérő hatalmi tényezők, a pápát is beleértve, igyekeztek a számukra leoptimalisabbnak tűnő katonai és politikai lépésre rávenni az uralkodót. A császári levelezés alapján úgy tűnik, hogy Andrea Doria és III. Pál pápa azt javasolták, hogy a császári sereg az Alpokon keresztül vonuljon Magyarországra az oszmánok ellen. Ugyanakkor Doria – aktív oszmánellenes tevékenységével és merész tengeri hadjárataival összhangban – részletes javaslatot tett arra vonatkozóan is, hogy halasszák el az Algír elleni hadjáratot és helyette indítsanak ellentámadást Isztambul ellen. Javaslati szerint, zárják le a Dardanellákat a legjobb és legnagyobb 25–35 hadigályával, ezenkívül erősítsék meg az itáliai partokat, elsősorban Otrantot, Brindisit és Szicíliát.¹⁸ Szicíliában gyűjtsenek kétszersültet, ellátmányt, hadi anyagot a flotta számára, illetve az észak-afrikai Monasztirban állomásozó 3000 fős spanyol terciot helyezték át Szicíliába a sziget védelmébe. (Külön érdekesség, hogy ennek a tercionak a tábornestere pont az az Álvaro de Sande volt, aki 1545-ben Magyarországon harcolt, 1560-ban Djerbánál és 1565-ben pedig Ascanio della Corgnával együtt ő vezette a Máltát felszabadító gyalogságot. Mikor élete vége felé Milánó kormányzója lett, az egyik katonája volt Miguel Cervantes, a don Quixote

16. Lásd Korpás, 2008: 55–56. Matilla 1953: 85–86.

17. Tracy 2002: 175.

18. Az első hallásra bizarrnak tűnő gondolat, hogy pár tucat hajóval zárják le a Dardanellákat nem biztos, hogy annyira irreális alapokra épült. A 17. században a hosszú krétai háború idején a velencei flotta Alvise Mocenigo parancsnoksága alatt mintegy két évig sikerrel alkalmazta ezt a taktikát és komoly nehézséget okozott Isztambul ellátásában. Vö.: Meyer Setton 1991: 162–165.

későbbi írója.¹⁹⁾ Végül, de nem legutolsósorban pedig Doria javasolta, hogy Ferdinánd megsegítésére küldjenek hadsereget Magyarországra Buda visszafoglalására. A másik tanácsnok, Alonso d'Ávalos, Vasto márkija más perspektívából nézte a problematikát: ő, mint Milánó kormányzója (1538–1546 között) és az itáliai harcokban jeleskedő hadvezér, azt javasolta, hogy a császári sereg maradjon Itáliában Milánó védelmére. Doriával és a pápával egyetértésben ő is azt javasolta, hogy Algirt halasszák el, hiszen már késő is volt a tengeri hadviseléshez, illetve I. Ferenc is egyre fenyegetőbb magatartást tanúsít, ami Milánó biztonságát veszélyezteti. Ezenkívül hozzátette azt is, hogy Károly küldjön haderőt Ferdinánd megsegítésére. A fenti, több ponton hasonló véleményekkel nagyon szemben állt mindaz, amit a spanyol tanácsnokok képviseltek, közöttük a legkiemelkedőbb személy Juan Pardo de Tavera, toledói érsek prímás volt.

Az algíri hadjárat kapcsán fontos adalék lehet, hogy miért és mikor döntötte el V. Károly a hadjárat megvalósítását. A spanyol tanácsnokok – Mohácsot követően Ferdinándnak nyújtott katonai és pénzügyi segítségek okán²⁰ lassan már mintegy 15 éves múltra visszatekintő – együttes követelése volt, hogy császári öfelsege legyen szíves nem Bécsnél, vagy Budánál megvédeni a spanyol érdeket, főleg akkor, ha ehhez nagymértékben használ fel spanyol pénzeket és katonákat. Így, számukra az algíri hadjáratnak nem volt alternatívája.²¹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk egy különleges érzelmi pontról sem egyaránt. Közismert, hogy Izabella császárné és Károly házassága a dinasztikus érdekeken túlmutató mély érzelmi kapcsolat is volt. A császárné egyben a spanyol érdekek egyik legfőbb szószólója volt és aktívan lobbizott férjénél azért, hogy az algíri kalózfészeket felszámolják. Egyes spanyol történészek úgy gondolják, hogy az sem kizárt, hogy V. Károly 1539. május 1-én elhunyt felesége halálos ágyánál ígéretet tett a hadjárat megvalósítására. Közismert, hogy Izabella halálát követően a császári udvar hosszú hetekig működésképtelenné vált a császár mély gyásza okán. Amennyiben a fenti érzelmi elköteleződés valóban fennállt, akkor érthető, hogy Károly miért nem hallgatott hadvezérei intó szavaira, hogy a mediterrán viharok által fenyegetett, késő ősre halasztott hadjáratot legalább a tavaszig halassza el, ha már nem hajlandó a sereget az öccse, Ferdinánd védelmében és Buda visszafoglalására felhasználni.²²

Sokatmondó az is, hogy V. Károly milyen tartalmú leveleket írt ezekben a napokban egyes politikai tényezőkhöz. A császár 1541. szeptember 11-én a nagy befolyással rendelkező Francisco de los Cobos magántitkár számára írt levelében beszámolt Buda elestéről, Roggendorf haláláról és a teljes hadfelszerelés elvesztéséről. Úgy tudja, hogy I. Ferdinánd követeket küldött Szulejmánhoz²³, hogy tárgyaljanak és bízik abban, hogy sikerrel jár, hiszen kiemelkedően fontos számára, hogy „...szabad maradjon, hogy végrehajthassa az algíri tervezett hadjáratot”, annak ellenére, hogy nagyon sokan,

19. *Korpás 2008*: 199–210.

20. A spanyol rendek Ferdinándnak nyújtott támogatásáról Mohácsot követően lásd: *Korpás 2004*: 5–17.

21. Doria, a pápa és Vasto márkija véleményeiről az alább közlendő leveleken túl lásd: *Tracy 2002*: 173–176.; *Kohler 1999*: 258–259.

22. Ezúton köszönöm Alfredo Alvar Ezquerria szíves közlését. Alvar Ezquerria V. Károlyról szóló életrajzi könyvében külön foglalkozott Izabella halálával és a császári gyász politikai hatásaival. Vö.: *Ezquerria 2016*.

23. Károlyi Árpád alapján e követek Niklas graf zu Salm és Sigismundus Heberstein voltak. Vö. Károlyi 1880: 358.

sőt még a pápa is azt javasolja neki, hogy halassza el.²⁴ Szeptember 27-én a toledói érsekhez, Pardo de Taverához írt levelében már arról nyújtott tájékoztatást, hogy sokan elleneztek az algíri hadjáratot, főleg annak okán, hogy az idő már ennyire előrehaladott, illetve annak okán is, hogy Buda oszmán kézbe került. Amikor a pápával találkozott a Szentatya hasonlóra kérte, de miután látták eltökéltségét, azt mondták neki, hogy meg lehet valósítani a hadjáratot.²⁵ Egy névtelen jelentés 1541-ből szintén hasonló gondolatokat tartalmaz, miszerint nagyon komoly ellenvélemények vannak az algíri hadjáratról a magyar ügyek okán és a császárnak el kellene halasztania a hadjáratot. De mivel az uralkodó egy jöttányit sem engedett, ezért folytatódtak a készülődések.²⁶

Miként folyt le valójában az algíri hadjárat? (E tanulmányban nincs arra mód, hogy részleteiben bemutassuk az expedíciót.) A császár, miután találkozott a pápával La Speziából (szept. 28.) a Baleári-szigeteken található Palma de Mallorcára hajózott (okt. 13.), ahol már várta a legkülönbözőbb helyekről összegyűlt flotta. A mintegy 350 gályából és kerekhajóból álló keresztény flotta kb. összesen 22 000 katonával a fedélzeten október 19-én délnek vette az irányt. A hadsereg kb. 6000 fő német, 6000 itáliai és 8000 spanyol gyalogosból, mintegy 400 máltai lovagból és egyéb erőkből állt. A hadsereg élén Andrea Doria, del Vasto márki és Mexikó meghódítója, Hernán Cortés állt. Rövid, pár napos hajózást követően jutottak el az algíri partokig, ahol október 21-én partra szállt a hadsereg jelentős része, majd október 23-án maga V. Károly és az udvar is. A védők mintegy 5500–6500-an voltak, részben mór és oszmán katonák, köztük pár száz janicsár is. Aznap egy váratlan vihar tört ki és mintegy 150 hajó elveszett, köztük az utánpótlás és az élelem jelentős része is. A haditanács tagjai hamar felmérték, hogy az ostrom kivitelezhetetlenné vált és elrendelték a visszavonulást. A maradék hajókra visszavették a már partra szállt katonákat, köztük a császárt is. A hajókon a szűkös tér okán a lovakat vízbe hajították és megpróbálták visszahajózni. A vihar méretéről sokat mond, hogy V. Károly kb. egy hónapig az észak-afrikai partok mellett ragadt és csak később, november 23-án hajózott vissza az Algírtól keletre kb. 250 km-re található

---

24. „...lo que ay de Buda es que de mas de averse rretirado el exercito del serenissimo rey mi hermano se a perdido Peste y buena parte de la artilleria que ally tenia y el turco en persona quedava sobre aquella cibdad. Es de creer que pues el no venia a mas de socorrerla, aviendolo hecho se bolvera en especial que a los embajadodes del rey mi hermano havia dado salvoconducto para que fuessen a tractar con el. Plazca a Dios que se tomara en ello algun buen apuntemiento y que yo quedare libre para la executar lo de Argel. Y aunque no han fallado paresceres que por este año quedase de hazer la dicha empresa, yo estoy en la misma determinación que hasta aqui y vistonos con Su Santidad, mandare despachar correo con aviso de la resolución que en todo se tomare. V. Károly Francisco de los Coboshoz. Genova, 1541. szept. 11. Archivo General de Simancas, Estado Castilla, leg. 53, fol. 60.

25. „...ay grandes opiniones cerca de la empresa de Argel y parece que mayormente con el estado en que se halla lo de Ungria se devia dexar y detenerse Su Magestad hasta agora syempre esta en su determinacion y se continuan las provisiones...” Jelentés a törökről, 1541 hely és dátum nélkül. AGS, Estado Castilla, leg. 53. fol. 76.

26. „...y aunque llegado (V. Károly) a Genova el dicho principe (Andrea Doria) y otros nos pusieron muchos inconvenientes en la empresa en especial con estar el tiempo tan delante y la nueva estar el turco sobre Buda y Su Santidad quando con el nos vimos hizo lo mismo. Visto que por mia parte se les replico no pudieron dexa de parescerles bien y necessaria nuestra determinacion. Y assy el dicho principe nos torno a decir que se podria bien hazer la dicha empresa...” V. Károly a toledói érsekhez, Juan Pardo de Taverahoz. La Spezia, 1541. szeptember 27. AGS, Estado Castilla, leg. 53, fol. 15–16.

Bejaiából Mallorca irányába.²⁷ Így, 1541 őszén a kereszténység két hatalmas vereséget szenvedett: egyrészt váratlanul és vér nélkül elveszett Buda, az egyetlen olyan oszmánok által meghódított főváros, amely a nyugati-keresztény világhoz tartozott a történelem során. Ezenkívül az oszmánok földközi-tengeri jelenlétének legfőbb erőssége, Algír is megmenekült az időjárás viszontagságainak köszönhetően egy jó eséllyel keresztény sikerrel kecsesgető ostromtól.

Ahogy a folytatásban is majd látjuk, a földközi-tengeri és közép-európai események egymásra gyakorolt hatásai viszont 1542-ben is kimutathatóak voltak. Bár a budai és algíri kudarcok hatása alatt úgy tűnik, hogy V. Károly megígérte testvére, Ferdinánd számára, hogy személyesen áll egy Buda visszafoglalását célzó hadjárat élére.²⁸ E császári szándékot végül is az algíri kudarc, a spanyol rendek félelme az újból erőre kapó észak-afrikai kalózkodástól, illetve az 1542 folyamán kitört újbóli háború I. Ferencsel egyértelműen felülírták. Károlyi Árpád részletesen elemzi, hogy a nagyhatalmú Granvelle magántitkár milyen hatást gyakorolhatott a császári álláspontra, mégis úgy vélem, hogy a körülmények önmagukban nem tették lehetővé, hogy egy ilyen komplex, a teljes Habsburg-birodalmat érintő válsághelyzetben a császár személyesen vonuljon Buda ellen.²⁹

1542 február és április folyamán tartott speyeri diétán V. Károly császár a prozódiumában felsorolta a közelmúlt eseményeit és felkérte a birodalmi diétát, hogy a kereszténység Buda és Algír alatti kettős veresége okán nyújtson támogatást és ajánljon fel haderőt, hogy Buda elfoglalására visszavághassanak.³⁰ A diéta bizonyos korlátozásokkal, de megajánlott két teljes romzugot (48 000 gyalogos és 8000 lovas), azzal a feltétellel, hogy a vallási kérdéseket egy általános zsinat során a lehető leghamarabb rendezik, illetve, hogy toborzási tilalmat vezetnek be a Német-római Császárság területén, és hogy az ott toborzott zsoldosokat a birodalom területén kívül nem lehet felhasználni.³¹ Bár ez utóbbi rendeletet I. Ferenc ellen hozták, de mindhárom Habsburg testvér – Mária kormányzóként a Németalföldön, Ferdinánd Magyarországon, illetve Károly – egyértelműen megszegte e tilalmat. 1542 júniusában a lassan és nehézkesen felálló birodalmi sereg okán újabb diétát hívtak össze, immár Nürnbergben, hogy felgyorsítsák a Buda visszafoglalására indítandó expedíciót. (Brandenburgi Joachim kudarcos hadjáratának bemutatása nem része e tanulmánynak, e tanulmánykötetben több szerzőtársam, kiemelten Bagi Zoltán is foglalkozik a kérdéssel.), illetve Károlyi Árpád részletesen leírta az eseményeket.³² Inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy 1542 júliusában V. Károly levelet írt I. Ferdinándnak, miszerint szándéka, hogy spanyol és olasz gyalogságával Magyarországra vonuljon, hogy őt megsegítse az oszmánok ellen. Ugyanakkor e terve nem valósult meg, hisz I. Ferenc támadása meghiúsította

27. Az algíri hadjáratról lásd: *López de Gomara 1989*: 113–115; *Sandoval 1681*: 299–309.

28. *Károlyi 1880*, II. közl: 374–375.

29. *Károlyi 1880*, II. közl: 377–387.

30. Bagi Zoltán szíves közlése. Ezúton köszönöm Bagi Zoltánnak a császári prozódium kapcsán megosztott gondolatait. A birodalmi diétákról és Buda visszafoglalásáról, Brandenburgi Joachim hadjáratáról lásd e kötetben Bagi Zoltán tanulmányát.

31. Speyeri diéta döntéseiről lásd: *Károlyi, 1880*, III. közl: 449–465., ill. *Brandt 1993*: 365–366.

32. *Károlyi 1880*, I–V tanulmány, különösen az V. tanulmány a hadjárat menetéről.

ebben.³³ Miért változott meg a császár álláspontja? 1542 tavaszán és nyarán a keresztény világ politikája és Magyarország helyzete rendkívül kesze-kusza lett, és a magyar kérdés nemcsak a birodalmi protestáns-katolikus vallási hitviták túszává vált. Ráadásul 1542. március 8-án az Isztambulból visszatérő francia követ tájékoztatta uralkodóját arról, hogy a szultánnal sikeres szövetséget kötöttek a Habsburgok elleni összehangolt háború ügyében.³⁴ 1542. július 12-én I. Ferenc beváltotta korábbi fenyegetését és mint már volt róla szó, Fregoso, illetve Rincón követek Pavia melletti halálára hivatkozva a Pireneusokban, Németalföldön és Lombardia felé többfrontos támadást indított V. Károly ellen. A meginduló háború 1543-ban kiegészült egy újabb fronttal: Áprilisban Isztambulból kihajózott Khajraddin Barbarossa több mint 100 hajóból álló flottája és François de Bourbon seregével egyesülve ostrom alá vették, majd augusztus 22-én sikeresen elfoglalták a császár szövetségese, Savoyai Károly herceg által birtokolt Nizza városát. De az ostromlók nem bírtak a város fellegvárával, majd a szeptember 8-án megérkező felmentő sereg fenyegető árnyékában a francia-oszmán erők visszavonultak. Ezt követően a francia uralkodó kiűrtette Toulon városát és 8 hónapra a mintegy 30 000 fős oszmán sereg rendelkezésére bocsátotta, hogy átteleljenek.³⁵ Az oszmán birodalom erejét, illetve az oszmán nagystratégiai gondolkozást jól mutatja, hogy a franciákkal szövetségben harcoló oszmán flotta és hadsereg mellett maga a szultán is táborba szállt, és 1543 folyamán párhuzamosan elfoglalták Magyarország jelentős városait (Pécs, Székesfehérvár, Tata stb.), ezáltal Brandenburi Joachim sikertelen hadjáratát követően kialakították a keresztényekkel szembeni, Buda várát védő erődítmények láncolatát. Tehát, a rosszul megszervezett, nem igazán jó vezetői képességekkel rendelkező Brandenburi Joachim-féle hadjárat egy olyan feszült nemzetközi helyzetben valósult meg, ahol a Habsburg fivérek több fronton is nyomás alatt voltak, és szűkös erőforrásokból kellett az összes kihívásnak egyszerre megfelelniük. A fenti konstellációban – Joachim fejedelem hadvezéri képességétől függetlenül – kiemelkedő figyelmet kapott a magyarországi front és azon belül az európai mértékkel is jelentős magyar főváros eleste, annak visszafoglalási szándéka.

Sokatmondó, hogy a Mediterráneum és a magyarországi események közötti összefüggésekkel a korajúrkori publikum meglepő módon, még a későbbi évtizedekben is tisztában lehetett: Majdnem egy évszázaddal később, 1633-ban Luis Vélez de Guevara Zaragozában közé tette az algíri hadjáratra visszaemlékező barokk színpadi művét. Érdemes megjegyezni, hogy a korabeli irodalmi és színpadi művek a korabeli közvélemény számára dekódolható, értelmezhető üzeneteket tartalmaztak és a közvéleményt befolyásoló, vagy adott esetben pont az ő felfogásukat tükröző eszközök voltak. Nincs ez másképpen Vélez de Guevara „*La mayor desgracia de Carlos V y hechizerias de Argel*” című művel sem.³⁶ A valójában kevés történelmi valóságot tükröző, inkább erkölcsi üzeneteket tartalmazó műben több történelmi személyiség is megjelenik: V. Károly császár, az algíri hadjáratot irányító legfontosabb hadvezérek, mint Alba hercege, vagy az azték birodalom egykori meghódítója, Hernán Cortés, aki

33. Brandi 1993: 371.

34. A hadjáratról lásd: Brandi 1993: 72–374; Kohler 1999: 277–284

35. Nizza ostromáról és a touloni áttelelésről lásd: Sandoval, 1681: 347–349, López de Gomara 1989: 118–120

36. Vélez de Guevara 1633 (korábban Lope de Vega-nak tulajdonított)

szintén részt vett az expedícióban.³⁷ A műben V. Károly hosszú beszédet tart Alba hercege és Hernán Cortés előtt, ahol magyarázatot ad arra, hogy miért kellett az algíri hadjáratot késő ősszel, meglehetősen kockázatos időjárási viszonyok között elindítani. A beszéd elmagyarázza, hogy a spanyol alattvalók kérését meghallva, V. Károly Algír ellen vonul, hiszen Szulejmán szultán barbár seregével Magyarországra támadt és az ő vadságuk felnyitotta szemét, hogy az algíri „kalóz zsványtanya” hogyan pusztítja a spanyol partokat. De a francia uralkodó minden alkalmat megragadott, hogy a kereszténység békéjét megzavarja, és Milánó megtámadásával fenyegette a császárt, majd Lombardia ellen vonult. Bár, a császár számára fontos lett volna, hogy Itáliában maradjon, de a spanyolok iránti szeretete okán Algír ellen vitte, Itáliában állomásozó seregét:

*„traygo del Papa contra el Turco fiero
muchas mas bendiciones que dinero,
deveme España la mayor fineza
que de Monarca suyo se ha contado,
Pues dexo a Soliman con la grandeza
de su barbaro exercito aprestado
para entrar por Vngria y su fiereza
me causó por quien soy menos cuidado
que el daño que recibe su ribera
de los Corsarios desta ladronera
Francisco poco estable en qualquier cosa
con valiente orgullo que le guía
la paz altera al mundo provechosa
y en que le de a Milan feroz porfia
Mostrar quiere otra vez la valerosa
presumpcion y romper por Lombardia
importante en Italia huviera sido
pero el amor de España me ha traydo.”³⁸*

A merően fiktív színpadi műben meglepően jó és lényegi irodalmi összefoglalást olvashatunk arról a rendkívül komplex politikai helyzetről, amivel a Habsburgok szembesültek 1541–1544 között. Szulejmán támadásai 1541-ben és 1543-ban szoros összefüggésben voltak I. Ferenc Habsburg-ellenes politikájával. Az 1542-ben kiújuló Habsburg–Valois háború bár látszólag Cesare Fregoso és Antonio Rincón Francia szolgálatban lévő ügynökök meggyilkolása okán tört ki, de valójában a Legkeresztényibb Uralkodó célja az volt, hogy oszmánokkal kötött szövetség révén súlyos csapást mérjen a Habsburgok itáliai birtokaira és Milánót megszerezze.

A színdarab keletkezésével szinte egyidőben III. Fülöp király udvari történetírója, Prudencio de Sandoval, pamplona püspöke, az alábbiakat írta 1634-ben V. Károlyról írt neves történelmi művében:

37. *Saen de Casas* 2009, <http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v21/saendecasas.html>. (elérés: 2016. okt. 16.); *González Martínez* 2009: 563–572.

38. *Vélez de Guevara*, 1633.

V. Károly „...Milánóból Genova felé vette az irányt, ahol testvére, *don Fernando király leveleiből értesült Roggendorfelesteről és sok német és magyar haláláról, illetve hogy a török Bécs ellen vonulhat. Ezért Andrea Doria és del Vasto márki azt javasolták neki, hogy halassza el az algíri hadjáratot és maradjon Itáliában, legalább télen. Ez elég lehet arra, hogy Szulejmánt visszatartsák, illetve, hogy a franciák támadásait megakadályozzák, akik már a közelében voltak annak, hogy Lombardiában háborút indítsanak. Leginkább amiatt, mert késő is volt ahhoz, hogy tengerre szálljanak és félő volt, hogy váratlan szerencsétlenség érheti őket. Jó tanácsok voltak ezek több okból is, de nem tűntek megfelelőnek, hogy eltérítsék szándékától, amely szerencsétlenségünkre nagy veszteségeket okozott, ahogy azt látjuk később...’’³⁹*

Sandoval tehát igen fontos dologra hívta fel a figyelmet: egyrészt Buda elestének híre Genovában érte Károlyt, aki ott rögtön tanácskozást tartott. Másrészt a tengeri hadviselésben jártas hadvezérek a következő évre akarták halasztani a hadjáratot, a kiszámíthatatlan és veszélyes őszi mediterrán viharok okán. Illetve, hogy a francia-oszmán fenyegetés kettős nyomásában azt javasolták, hogy Itália legyen az a stratégiai pont, ahol a császárnak össze kellett volna vonnia seregeit, hogy a fenyegetésektől függően, erejét I. Ferenc ellen, vagy Magyarország területén használja fel.

***

Mint látjuk az 1538 és 1543 közötti magyarországi történések, ezen belül Buda eleste, Brandenburgi Joachim hadjárata és az 1543-as szulejmáni hadjárat szoros összefüggést mutatnak nemcsak a történetírásunk által már jól ismert birodalmi vallási vitákkal és diétákkal, hanem V. Károly oszmánellenes küzdelmeivel, különlegesen a földközi-tengeri eseményekkel is. Kivételes helyzetnek tekinthető, hogy a magyar történelem sorsát rendkívüli módon meghatározó esemény kapcsán ilyen mértékben betekintést nyerhetünk a korabeli döntéshozók és befolyásolók gondolkodásába, a döntéseik és javaslataik mögött meghúzódó motivációkba. Külön hangsúlyt érdemel az is, hogy 1542–44 folyamán az európai politika összes „nagy játékosa” addig nem tapasztalt dimenziókban valósította meg terveit: a mediterrán és magyarországi Habsburg politika összekapcsolódása visszavezethető arra is, hogy a legnagyobb ellenfelek, – Szulejmán és I. Ferenc egyaránt – félretéve az ideológiai korlátokat, pusztán a politikai realizmus mentén nyílt szövetséget kötöttek, és aktív, összehangolt katonai lépéseket tettek. Ezáltal többfrontos háborúra kényszerítették a Habsburg fivéreket a magyarországi várakban, a földközi-tengeri vizeken, továbbá Németalföld, a Pireneusok és Milánó váraiban, harcmezőin. Viszont V. Károly maga mellett tudta háborúba hívni VIII.

---

39. Sandoval 1681: 299. *„Partió de Milan para Genova, donde tuvo cartas del re y don Fernando su hermano, en que le decia la perdida de Rocandulfo y muerte de muchos alemanes y húngaros y que se temia que el turco pasaria a Viena; por esto el aconsejaban Andrea Doria y el marques del Vasto que dejase la jornada de Argel y se quedase en Italia, a lo menos por aquel invierno, que bastaria esto para detener a Solimán y para quebrar las alas a los franceses que no deseaban sino verse lejos, para comenar guerra en Lombardia, mayormente que ya era tarde para pasar la mar y necesariamente se habia de temer alguna fortuna. Era sano este consejo por estas y otras muchas razones, pero no bastó alguna para mudarle de su proposito, que nuestra desgracia la llevaba a perder los que veremos”*

Henrik angol uralkodót és Párizs irányába történt áttörése révén, végül vereséget mért a francia uralkodóra, akivel 1544. szeptember 18-án békét is kötött.

A fentiek okán úgy vélem V. Károly esetén 1532–1542 között joggal beszélhetünk mediterrán nagystratégiáról, amelynek egyik legösszetettebb megnyilvánulása volt mindaz, ami 1541–1542 környékén az oszmánellenes ügy kapcsán Európában történt. A császár mellett e nagystratégia legfőbb mozgatórugója Andrea Doria volt, aki – ahogy e tanulmányban idézett forrásokból is kiderül – Buda és Algír kapcsán is egyértelműen az oszmánellenes tevékenységet helyezte előtérbe. Ez ügyben, függetlenül attól, hogy az algíri hadjáratral megvalósult forgatókönyv eltért Doria eredeti elképzelésétől, a császár támogatását is élvezte. Hiszen azonkívül, hogy V. Károly önképét, ideológiai felfogását meghatározta a *hostis naturalis* elleni háború eszméje, ráadásul még elhunyt felesége, Izabella császárné eszmei öröksége érzelmileg is elkötelezte őt az algíri vilajet elleni támadás mellett. E „nagystratégia” egyik meghatározó alkotójaként, Andrea Doria egyértelműen arra törekedett, hogy a kezdeményezést az oszmánoktól átvegye, és a mediterrán küzdelmek súlypontját a nyugati medencéből a Porta által birtokolt keleti medencébe helyezze át. E stratégiaváltozás azt is eredményezhette volna, hogy a spanyol-Habsburg birtokok fenyegetettsége csökken Hispániában és Itáliában egyaránt. Ez az állapot később valóban bekövetkezik majd, hiszen az 1571-es lepantói csatát követően az oszmánok már nem rendelkeztek akkora tengeri haderővel, hogy az észak-afrikai kalózállamokat megerősítve folyamatosan és vehemens nyomás alatt tartsák a keresztény partokat. A kalózkodás nyilvánvalóan nem szűnt meg Lepanto után, de intenzitása csökkent, és nem volt összevethető a Barbarossa testvérek, vagy Dragut idejével. Magyar szemszögből nézve ki kell emelnünk azt is, hogy Doria stratégiája a gyakorlatban a harmincas években csökkentette a Magyar Királyságra helyezkedő oszmán nyomást is, hiszen majdnem 10 év telt el a két nagy, Magyarországot érintő szultáni hadjárat között. A magyarországi események szempontjából fontos nyugalmas időszak majd ezt követően borult fel és veszett el az ország középső része az 1541-et követő években. Akkor, amikor párhuzamosan nyílt francia-oszmán szövetség jött létre és a felek mind szárazon, mind vízen megosztották a Habsburg fivérek erejét.

A másik tanulság, hogy nem volt homogén császári-udvari álláspont: komoly politikai tényezők teljesen eltérő véleményeket képviseltek és próbálták Károlyt a számukra megfelelő irányvonalra rávenni. Sőt az egyéni érzelmeik is befolyásolhatták a döntéshozatalt: a császár két évvel korábban elhunyt felesége felé tett ígérete is ráerősített arra, hogy a Buda, vagy Algír dilemma során Károly a spanyolokat fenyegető algíri kalózfészek ellen intézzen támadást. Az egyik udvari álláspont, Doria elképzelése, csak részben egyezett a spanyol udvaroncok véleményével, akik pont Buda 1541. évi eleste kapcsán egyértelmű példáját mutatták annak, hogy számukra a legfőbb prioritás az észak-afrikai kalózállamok felszámolása és minden más oszmán ellenes tevékenység csak ez után következhet. Különösen sérelmezték, hogy akkor, amikor a császári hadügy pénzelése nagyon gyakran spanyol, vagy az új gyarmatokról befolyó összegekből valósult meg, és azt kívánták, hogy a császár és spanyol király a hispán és itáliai alattvalók érdekét lehetőleg ne Bécs közelében, vagy Magyarországon próbálja megvédeni. Az udvari véleményformálókon belül különleges köztes árnyalatot mutat del Vasto márki álláspontja, aki pozíciója okán érthetően Itália, de leginkább Milánó

biztonságában volt érdekelt. Ezzel együtt fontosnak tartotta, hogy a sereg ne maradjon csak Észak-Itáliában Milánó védelmében, hanem hogy Ferdinánd katonai támogatást kapjon az oszmánok elleni küzdelmeihez. Ezen álláspontját árnyalja az is, hogy del Vasto más időszakokban is már bocsátott spanyol és olasz zsoldosokat Ferdinánd szolgálatára Magyarországon, sőt még 1538-ban Firenze ostromától vont el spanyolok gyalogosokat és küldte őket a Duna-medencébe.⁴⁰

Összességében megállapítható, hogy Buda 1541. évi eleste, majd 1542. évi sikertelen visszafoglalási kísérlete egy rendkívül összetett, az V. Károly által vezetett Habsburg-birodalom teljességét érintő nemzetközi környezetbe illeszkedik bele. A magyar főváros nem azért nem került vissza ekkor keresztény kézbe rövid idő alatt, mert a Habsburg fivérek esetleg nem tekintették volna fontosnak, hogy az Universitas Christiana egyetlen oszmán kézbe került nyugati-keresztény főváros visszaszerzését, vagy esetleg más birodalmi prioritásoknak rendelték volna alá. Hogy miért indították meg Algír ellen a késői hadjáratot és miért nem Buda visszafoglalására használták fel a haderőt? A fentiekből kiviláglik az a rendkívül komplex politikai érdekrendszer, a császár érzelmi köteleességvállalása elhunyt felesége irányába, amelyek befolyásolták a történéseket. De a külső tényezők is jelentős szerepet játszottak 1542/43 folyamán és egy különleges konstellációt alkottak: a két Habsburg fivér, Károly és Ferdinánd úgy próbáltak jelentős haderőt felállítani Buda visszafoglalására, hogy közben legfőbb ellenségeik, a franciák és az oszmánok látványos szövetséget kötöttek, ha még nem is tudatosan koordinált, de mindenképpen összehangolt támadást intéztek a Habsburg-birodalom több nyugati pontján, a Földközi-tenger medencéjében egyaránt. Illetve Buda elestét követően az oszmánok pedig újabb jelentős városok elfoglalásával bővítették ki hódoltsági területüket.

FORRÁSOK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM, RÖVIDÍTÉSEK

Források:

Archivo General de Simancas, Estado Castilla, Leg. 53.

Ezquerria 2016

Alvar Ezquerria: Carlos V. Carolus (In)victissimus. Madrid, 2016

Bagi 2016

Bagi, Zoltán: Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés. A török segély kérdésének tárgyalása. *Századok*, 150. évf, IV, Budapest, 2016: 871–890.

Brandi 1993

Karl Brandi: Carlos V. Vida y fortuna de una personalidad y de un Imperio Mundial. Ciudad de México, 1993

Brummett 1993

Palmira Brummett: Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery. New York, 1993.

Miguel Ángel Bunes Ibarra: Los españoles y el Norte de África. Siglos XV–XVIII. Madrid, 1992.

---

40. Del Vasto márki Magyarországra szánt zsoldosairól lásd: *Korpás, 2008*: 118–121.

Bunes Ibarra 2006

Miguel Ángel de Bunes Ibarra: La defensa de la cristiandad – las armadas en el Mediterráneo en la edad moderna. *Cuadernos de Historia Moderna*. V, Anejos, 2006: 77–99.

Cadenas y Vicent 1991

Vicente Cadenas y Vicent: Diario del emperador Carlos V. Itinerarios, permanencias, despachos, sucesos y efemérides de su vida. Madrid, 1991.

Carande 1990

Ramón Carande: Carlos V y sus banqueros. (Vol. Los caminos del oro y de plata. 3). Barcelona, 1990.

Ramón Cerezo Martínez: Las armadas de Felipe II. Madrid, 1988.

Crowley 2014

Roger Crowley: Tengeri Birodalmak. Végső csata a mediterrán térség feletti uralomért, 1521–1580. Budapest, 2014. *Espinosa 2005*

Aurelio Espinosa: The Grand Strategy of Charles V (1500–1558): Castile, War, and Dynastic Priority in the Mediterranean. *Journal of Early Modern History*, Vol. 9, Issue 3, 2005.

Fodor 2015

Fodor, Pál: The unbearable weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a failed attempt at Universal Monarchy. (1390–1566). Budapest, 2015.

García-Arenal – Bunes Ibarra 1992

Mercedes García-Arenal – Miguel Ángel de Bunes Ibarra: Los españoles y el Norte de África. Siglos XV–XVIII. Madrid, 1992.

Gómara 1989

Francisco López de Gómara (1511–1566): Crónica de los corsarios Barbarroja. Madrid, 1989.

González Martínez 2009

Javier J. González Martínez: Los motivos de la censura civil de La mayor desgracia de Carlos Quinto, de Luis Vélez de Guevara. In: *Actas del XIV Congreso de la Asociación Internacional de Teatro Español y Novohispano de los Siglos de Oro, Olmedo, 20-23 de julio de 2009*, Universidad de Valladolid-Ayuntamiento de Olmedo, Valladolid. 2009.

Guilmartin 2002

John Francis Guilmartin: Gunpowder & Galleys: Changing Technology & Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century. *Conway Maritime Press*, 2002

Károlyi 1880

Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadjárata, 1542. *Századok*, II. közl., Budapest, 1880.

Kirk 2005

Thomas Alison Kirk: Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559–1684. Baltimore, 2005.

Kohler 1999

Alfred Kohler: Karl V. 1500-1558. Eine Biographie. Verlag C. H. Beck, München, 1999

Korpás 2004

Korpás Zoltán: A spanyol Államtanács a mohácsi csatavesztésről. *Lymbus*, Budapest, 2004.

Korpás 2004

Korpás, Zoltán: Las luchas antiturcas en Hungría y la política oriental de los Austrias. In *Alfredo Alvar Ezquerro – Friedrich Edelmayer* (Ed.): Fernando I, 1503–1564. Socialización, vida privada y actividad pública de un Emperador del Renacimiento, Madrid, 2004.

Korpás 2008

Korpás, Zoltán: Álvaro de Sande hadjárata Trencsén vármegyében, 1545. In: *Krász Lilla, – Oborni Teréz* (szerk.) *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Budapest, 2008.

Korpás 2008

Korpás, Zoltán: V. Károly és Magyarország. Budapest. 2008.

Korpás 2008

Korpás Zoltán: Álvaro de Sande hadjárata Trencsén vármegyében, 1545. In: Oborni Teréz. – Krász Lilla, szerk. *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Budapest, 2008.

Korpás 2008

Korpás, Zoltán: V. Károly és Magyarország. Budapest, 2008.

Gómara 1989

Francisco López de Gomara: Crónica de los corsarios Barbarroja. Madrid, 1989.

Martinez 1988

Ricardo Cerezo Martinez: Las armadas de Felipe II. Madrid, 1988.

Matilla 1953

María Montanez Matilla: El correo de la España de los Austrias. Madrid, 1953.

Meyer Setton 1991

Kenneth Meyer Setton: Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century. American Philosophical Society, Philadelphia 1991.

Rubio Moraga 2006

Ángel Luís Rubio Moraga: La propaganda Carolina. Arte, literatura y espectáculos al servicio del emperador Carlos V. In: *Historia y comunicación social*, N° 11, 2006.

Pujeau 2010

Emanuelle Pujeau: E. Preveza in 1538. The background of a very complex situation. In: Proceedings of the Second International Symposium for the History and Culture of Preveza (16–20 September 2009), Preveza, 2010.

Rauscher 2001

Peter Rauscher: P. Carlos V, Fernando I y la ayuda del Sacro Imperio contra los turcos: dinero, religión y defensa de la cristiandad. In: Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530–1558), *Actas del congreso internacional*, vol. IV. Madrid, 2001.

Rauscher 2003

Peter Rauscher: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: *Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner, Peter Rauscher:* Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 38, 45–8. Wien/München, 2003.

Rodriguez Salgado 2000

María José Rodríguez Salgado: ¿Carolus Africanus? el Emperador y el turco. En *J. Martínez Millán* (Ed.), Congreso internacional, Madrid, 3–6 de julio de 2000, Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530–1558) Madrid, 2000.

Saen de Casas 2009

María Carmen Saen de Casas: La mayor desgracia de Carlos V. Didáctica y propaganda al servicio del régimen de Olivares. In: *Ciberletras. Revista de crítica literaria y de cultura* (Nº. 21). <http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v21/saendecasas.html> (elérés: 2016. okt. 16.)

Sandoval 1681

Prudencio de Sandoval: Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V, máximo, fortissimo (Vol. II). Közzétette: *Geronymo Verdussen*, Antwerpen, 1681. II. kötet: 299.

Tracy 2002

James D. Tracy: Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics. Cambridge – New York, 2002.

Guevara 1633

Luis Vélez de Guevara: La mayor desgracia de Carlos Quinto, y hechizarias de Argel. Zaragoza, 1633.

Yasiotis 1988

Yanis Yasiotis: El Peloponeso en el marco de la política mediterránea de Carlos V. *Erytheia*, vol. 19, 79–115

ZOLTÁN KORPÁS

BUDA – ALGIERS – BUDA

THE INTERCONNECTEDNESS OF WARS AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE IN HUNGARY AND
THE MEDITERRANEAN REGION, 1538–1542

ABSTRACT

A fact largely ignored by Hungarian and international historiography is that in 1541 and 1542, the Universitas Christiana suffered three major blows: on 29 August 1541, a Christian capital fell into Ottoman hands; a few months later, the Holy Roman Emperor Charles V suffered a devastating defeat at Algiers; and the next year, 1542, Joachim of Brandenburg's campaign to recapture Buda with an army financed by the Holy Roman and Austrian empires ended in similar failure. The interconnections among these remain unexplored, even though imperial diets of the time made clear references to the mutual effects of distant events, as did the foremost authors (historians and playwrights) of the Golden Age of Spain. Using contemporary sources, stage plays and chronicles, I attempt to fill this gap, exploring a complex decision-making process that in the years 1541–1542 influenced some aspects of imperial strategy against the Ottomans. From the available sources, it is possible to make a surprisingly detailed reconstruction of how the lobby interests and/or individual convictions of certain prominent figures, such as Ferdinand I, Andrea Doria, Marquis del Vasto and the Archbishop of Toledo, influenced decisions as to where Emperor Charles V's military strength should be concentrated in his conflict with the Ottomans: Hungary, North Africa or Italy (against the French). Particularly illuminating is the Emperor's emotional condition. The promise he made to his wife on her deathbed in 1539 may also have had an effect on how events took shape.

This line of investigation offers a rare chance to deepen our insight into the decision-making processes of a transcendent series of historic events that determined the history of Hungary and its capital for several centuries. Just as significantly, it enables us to place the Hungarian events in the broad international setting and to understand the European significance of the fall of Buda. Finally, we see the events in Hungary as part of a broad anti-Ottoman imperial strategy that was primarily implemented in the Mediterranean but closely linked to events in Central Europe. The strategy entered its most active period with the siege of Vienna in 1529 and was dealt a final blow by the failure of Joachim of Brandenburg's campaign. Of the operations mounted by the Empire to contain Ottoman expansion, those in the Mediterranean region were more significant – or have certainly been more thoroughly treated by historians – than those in Hungary.

zoltan.korpasl@gmail.com

HADTÖRTÉNETI HÁTTÉR

JOACHIM BRANDENBURGI ŐRGRÓF
1542. ÉVI SIKERTELEN MAGYARORSZÁGI
HADJÁRATÁNAK OKAI

Istvánffy Miklós történeti munkájának tizenötödik könyvében a lejegyzésre méltó eseményeket a következő sorokkal vezette be: „...szörnyű és véletlen veszése a megvéttet gazdag városnak, s a királyné asszonnak és az árvának ellenségtől még az afrikai Carthago városbélínél is nagyobb családsággal szereztetett számkivetése és a heába lött követségnek kimenetele felett az oly szép virágzó s tettetes hadnak elveszése híre nemcsak Ferdinándnak nagy félelmet és ijedést hozott vala.”¹ A „magyar Livius” által papírra vetettekől is egyértelműen kitapintható, milyen sokként élték meg a kortársak Buda 1541. augusztus 29-i oszmán megszállását. Bethlen Farkas történeti munkájából úgy tudjuk, hogy a magyar király értesülve Wilhelm von Roggendorf vereségéről, attól tartott, hogy a szultáni had egészen Bécsig fog előre nyomulni. „Ezért szétszórt hadserege maradványainak összegyűjtésére és újabb csapatok toborzására küldte Leonhard Velst.”² Verancsics Antal pedig azt jegyezte fel az 1541. évi eseményeket taglaló leírása utolsó bekezdésében, hogy „...az Ferdinándos királ 4000 ispanyolt, olaszokat igyetemben bocsáta Isztargomba és Fejérvárba, [...] kik ott telelínék.”³ Az uralkodó azonban nem csak katonai, hanem diplomáciai lépéseket is tett arra, hogy megőrizze hatalmát a Magyar Királyság uralma alatt maradt területei felett. A békekötés lehetőségét keresve elküldte Niklas Graf zu Salm und Neuburgot és Sigmund Freiherr von Herbersteint a szultáni táborba tárgyalni. A Habsburg követek számára azonban hamarosan világossá tették, hogy a frigy megkötésének záloga az lehetne, ha Ferdinánd teljesen lemond a Magyar Királyságról és Ausztriáért évente százezer aranyat fizet. Amennyiben e feltételeket a magyar király nem teljesíti, akkor a szultán haragját vonja magára, míg országaira pedig a háború pusztítását. Salm és Herberstein megpróbálták legalább a fegyverszünetet kieszközölni, ám ezzel sem jártak sikerrel, így dolgvégezetlenül kellett eltávozniuk a szultáni táborból.⁴

Ferdinánd azonban nem csupán Szulejmánnal kereste a megegyezést, hanem a szultán által Erdélybe küldött, megmaradt Szapolyai-párt tagjaival is.⁵ A magyar király küldötte, Serédy Gáspár, valamint az özvegy királyné képviselői, Fráter György váradi

1. Istvánffy 2003: 68.

2. Bethlen 2002: 81–82.

3. Bessenyei 1981: 90.

4. Bethlen 2002: 82–86.

5. Fodor 1991: 106–115.

püspök-kincstartó, Petrovics Péter és Giovanni Statileo erdélyi püspök az erdélyi Gyalu várában 1541. december 29-én titokban egyezséget kötöttek. Az Oszmán Birodalom expanziójától szintén rettegő János-párt ennek értelmében arra is hajlandó volt, hogy a Magyar Királyságot Ferdinánd fősege alatt egyesítsék, a csecsemő János Zsigmondnak és anyjának pedig le kellett mondania trónigényéről. Eltartásukról a titkos szerződés oly módon gondoskodott volna, hogy Szepes várát és a hozzá tartozó birtokokat kapják meg a lemondásért cserében. A megállapodás azonban csak akkor lépett volna életbe, ha Ferdinánd kötelezettségének megfelelően Budát visszafoglalja az Oszmán Birodalomtól.⁶

A király mindent meg is tett ennek érdekében. Először is saját, közvetlen uralma alá tartozó területeinek katonai és anyagi erejét mozgósította a következő évi hadjáratához. Ferdinánd a cseh és az osztrák rendeket már 1541. december 4-re Prágába hívta, hogy közösen tárgyalják meg a töröksegély (*Türkenhilfe*) kérdését. A december 5-től (a propozíció⁷ átadásától) 1542. január 15-ig tartott általános rendi gyűlésen (*Generallandtag*) az egybegyűltek egy általános vagyoadó kivetését határozták el, amelyből 10 000 könnyűlovast (közülük 1000 itáliai), egy dunai hajóhadat, amelyen 10 000 fő szolgál, valamint 100 ágyút (közülük 40 faltörőt) és 4000 sáncásót kellett kiállítani. A felállított sereg eltartásáról és ellátásáról munícióval, hadszerekkel, élelemmel, takarmánnyal és tűzifával is a cseh és az osztrák rendeknek kellett gondoskodniuk.⁸

Bár az uralkodó személyesen nem tudott részt venni rajta, 1542. február 26-tól március 7-ig Besztercebányán a magyar rendek is gyűlést tartottak. Ezen az egybegyűltek magas adókat szavaztak meg egy jelentősebb had felállítására és a hozzá tartozó hadfelszerelés beszerzésére. Arról is határozat született, hogyha a király a hadjáratot személyesen vezetné, abban az esetben az egész nemesség szintén hadba vonulna úgy, hogy minden nemes saját magán kívül minden 20 jobbágytelek után egy-egy lovassal menne a hadjáratba. Ebben az esetben a főpapoknak a tizedeik után kiállítani köteles legénységen kívül még saját személyükért is 1–1 lovas voltak kötelesek a táborba küldeni.⁹ A rendi gyűlés mindezeket túl határozatot hozott arról is, hogy Perényi Pétert és ecseedi Báthory Andrást országos főkapitánnyá nevezzék ki.¹⁰

A király azonban a Magyar Királyság székvárosának visszafoglalásához legnagyobb és legmeghatározóbb segítségre testvérbátyjától, V. Károlytól és a Német-római Birodalom rendjeitől számított/számíthatott. Munkám további részében vázlatosan bemutatom a birodalmi segélyhad sikertelenségének okait és hátterét az abban az évben tartott két birodalmi gyűlés történetén keresztül.

„Egész Németországnak fejedelmi és népei is, az ily fene és hatalmas ellenségnek szomszédságától, mely mindeneket meggyőzni s igája alá hajtani szokott volna, nem kicsinnyé rettegni láttatnak vala.”¹¹ Istvánffy így ábrázolta, milyen félelmet és megdöb-

6. *Károlyi 1880*: 41–44; *Barta 1979*: 74–75; *Barta 1986*: 422–423.

7. A szó jelentésével és jelentőségével a későbbiekben még részletesen fogok foglalkozni.

8. *Deutsche Reichstagakten I.* 2003, 61, 247–248.

9. *CJH 1899*: 71–75.

10. *Magyar Országgyűlési Emlékek II.* 1875, 375; *Föglein 1923–1924*: 474; *Pálffy 1996*: 180; *Pálffy 1997*: 269–270.; *Pálffy 1999*: 31–32, 48–49.

11. *Istvánffy 2003*: 68.

benést okozott a Német-római Birodalomban Buda eleste. Mielőtt azonban rátérnék az 1542. évi birodalmi gyűlések tárgyalásainak és döntéseinek rövid ismertetésére, érdeemes tisztáznunk ezek háttérét és mozgatórugóit.

A növekvő török veszély és az ennek elhárításához szükséges pénzügyi és katonai erőfeszítések, intézkedések a birodalmat és annak legfőbb döntéshozó testületét, egy sor alapvető jelentőségű kérdés elé állították a 16. században. A Magyar Királyság oszmán hódoltság alá nem került területén 1526-ot követően először ad hoc jelleggel, majd az 1568. évben Drinápolyban megkötött béke után kialakult, jól átgondolt koncepció szerint egy központi kormány szerv (Udvari Haditanács) igazgatott végvárrendszer, amely nem csupán az osztrák örökös tartományokat és a Cseh Királyság államait, hanem a Német-római Birodalmat is védelmezte a „kereszténység ősellenségének” nyugati irányú expanziója ellen.¹² A 16. század közepére pedig az is világossá vált, hogy a birodalom rendjeinek támogatása nélkül nem lehetséges fenntartani ezt a védelmi vonalat. A fentiek ellenére azonban egy különös kettősséget fedezhetünk fel, ha a birodalom török segélyhez való viszonyulását vizsgáljuk. Egyrészt az uralkodónak hivatalból (*ex officio*) kötelessége volt a birodalmat megvédelmezni minden külső támadástól.¹³ Másrészt azonban a külpolitikai célok (mint például a Magyar Királyság elfoglalása, illetve visszafoglalása, majd védelmének kiépítése és fenntartása) eléréséhez szükséges adókkal nem rendelkezett. A választási megállapodás (*Wahlkapitulation*) alapján a rendek segélyével csak azokban az esetekben számolhatott a császár, ha közvetlenül a birodalom területét veszélyeztette külső támadás.¹⁴ Ez azonban az Oszmán Birodalom elleni küzdelem idején csak kivételes esetekben, Bécs 1529. évi ostroma és Szulejmán szultán 1532. évi hadjárata (amely el sem jutott a későbbi császárvárosig) alkalmával realizálódott.¹⁵ A választási megállapodás ugyan általánosságban ajánlott segítséget az Oszmán Birodalom ellen, de ezek konkrét, kézzelfogható megvalósulásához hiányoztak az egyértelmű jogi meghatározások. Ennek tükrében nem meglepő, hogy III. Frigyes császárnak és fiának, a muszlimok elleni keresztes hadjáratot lelkesen szervezni kívánó I. Miksának is¹⁶ szembesülnie kellett a ténnyel, hogy a rendek az e harcra szánt segélyt önkéntes hozzájárulásnak (*freiwillige Hilfe*) tekintették.¹⁷ A helyzetben I. Ferdinánd magyar királlyá, majd császárrá választása sem változtatott. A nyilvánvaló hadászati előnyök ellenére, amelyek a Német-római Birodalom védelmét messze a határaitól, a megmaradt Magyar Királyság területén kínálták, az uralkodó politikai helyzete, aki immár a császár, a magyar és a cseh királyi, valamint az osztrák főhercegi címeket birtokolta, rendjeivel szemben nem vált kedvezőbbé. A töröksegélyt továbbra is mint „*voluntarium subsidium*” vagy „*praecaria voluntaria*” tekintették, és ebben a formában jogaik fontos alapjának tartották.¹⁸ A császári udvarnak is el kellett ismer-

12. Schulze 1978: 67.; Pálffy 2000: 59–70.

13. Schulze 1978: 84.

14. Schulze 1978: 69.

15. Schulze 1978: 69.

16. Miksa utolsó nagy keresztes háborúval kapcsolatos tervéről az 1518. évi augsburgi birodalmi gyűlésen tárgyaltak a rendek. Wiesflecker 1991: 192–197.

17. Schulze 1978: 69; Niederkorn 1993: 53.

18. Schulze 1978: 70.

nie az adó önkéntességét. A rendek szemében pedig minden olyan tett, amely jogukat csorbítani kívánta, olyan kísérletnek számított, főként a protestánsok (ekkor még csak az evangélikusok) számára, amely felfogásuk szerint azt jelentette, hogy az uralkodó „...a Szent Római Birodalom választófejedelmeit és fejedelmeit a Magyar Királysággal és Szlavóniával szemben adózóvá és szolgává teszi.”¹⁹ Így sem I. Ferdinánd, sem utódai nem használhatták ki rangjukat a segélyek kérésénél, hanem csupán, mint magyar uralkodók fordulhattak hozzájárulásért a rendekhez, ami természetesen semmire sem kötelezte azokat.²⁰

A birodalmi töröksegély megajánlásához azonban a birodalmi gyűlés hozzájárulására volt szükség. A rendek a 14. század második felétől kezdődően (1356 Német Aranybulla), az uralmuk alatt álló területeken kialakult territoriális államaikra támaszkodva, igyekeztek az uralkodó hatalmát csökkenteni és csorbítani. A választófejedelmek engedélye nélkül nem hívhatták össze és nem oszlathatták fel a birodalmi gyűléseket. III. Frigyes császárnak még jogában állt részt venni személyesen a rendek tárgyalásain, azonban a 16. században már ez sem illette meg az uralkodót. A gyűlés határozatait pedig a császár és a rendek együttes jóváhagyásával lehetett kibocsátani.²¹

Az uralkodó, illetve a választófejedelmek és fejedelmek közötti hatalmi harc egyik legszembetűnőbb összeütközésére a 16. századot megelőzően, az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlésen került sor. Az ebben az időben még csak a királyi címet viselő I. Miksa nagy reformtervekkel érkezett a Rajna folyó partján elterülő birodalmi városba: az uralkodó birodalmi kormányzásának megerősítését, a tartományok békéjének biztosítását és egy hadsereg felállításához szükséges adó megszavazását sürgette. A választófejedelmek és fejedelmek mindenekelőtt a kormányzást igyekeztek saját befolyásuk alá vonni, és már első javaslatukban hangot adtak ennek a követelésüknek. Az itáliai hadjárat támogatását,²² amelynek Miksa kiemelt fontosságot tulajdonított és nagy pénzköveteléssel kötött egybe, a rendek igyekeztek megakadályozni, mivel attól tartottak, hogy az esetleges külpolitikai siker és a segélyből kiállított hadsereg a király pozícióit erősíthetné. A megszavazott adó csak töredéke volt az eredetileg kért összegnek. Mindemellett az uralkodó toborzási jogát is az adott terület urának az engedélyéhez kötötték.²³ A megaláztatás, hogy a rendek tanácskozásáról kizárták az uralkodót, nem maradt rejtve a külföldi követek előtt, bár I. Miksa a tárgyalások során elérte, hogy kedve szerint részt vegyen a kúriák ülésein. Mindezek ellenére az udvar sikereket is elkönnyelhetett, hiszen megerősítették a tartományok békéjét és a kamarai bíróságot, megtiltották a magánháborúkat.²⁴

19. *Schulze 1978: 70–71.*

20. *Schulze 1978: 73–74.*

21. *Aulinger 1980: 110.*

22. VIII. Károly francia király 1494-ben Nápoly ellen indított hadjárata aggodalommal töltötte el I. Miksát. Az akkor még csak a római királyi címet viselő uralkodó attól tartott, hogy VIII. Károly nem elégszik meg az általa már felvett bizánci császári címmel, hanem kezét kinyújtja az ő jussa, a német-római császári titulus felé is. A franciák hatalmától szintén tartó VI. (Borgia) Sándor pápa (1492–1503) pedig egy szövetség – szent liga – kialakításán munkálkodott. Ezt az okmányt 1495. március 31-én írták alá a velencei Dózsepalotában Miksa, a spanyol király, a korábbi szövetségesétől elpártolt milánói herceg – Lodovico Sforza, a pápa és a dózse. *L. Wiesflecker 1991: 90–94; magyarul: Rázsó 1987: 240–241; Mondin 2001: 386–388.*

23. *Redlich 1964: 38; Frauenholz 1937: 34–35.*

24. *Wiesflecker 1991: 262–265; Koller 1990: 336–339.*

A 16. század első negyedében azonban minden eddiginél veszélyesebb politikai fegyver került a birodalmi rendek kezébe: a hit kérdése. Luther Márton tanainak megjelenésével szinte egyidőben a Német-római Birodalom ellen irányuló oszmán támadás lehetősége is egyre fenyegetőbb realitássá vált.²⁵ A protestáns rendek természetesen tisztán látták, hogy a két kérdés összekapcsolása számukra politikai játéktérük kibővülését jelenti. Az 1555. évi augsburgi vallásbékéig a birodalmi gyűléseken a felekezeti viták mögé szorulva vagy inkább szorítva, nem egyszer a vallási engedmények kicsikarása fejében került napirendre és elfogadásra a töröksegély.²⁶

Mégsem tekinthetjük azonban az uralkodót a birodalmi gyűléseken politikailag „fegyvertelennek” saját rendjeivel szemben. Egyrészt, mint ahogyan látni is fogjuk, az Oszmán Birodalom előretörése felekezeti hovatartozástól függetlenül aggasztotta a tanácskozási összehívott kúriák tagjait. Az evangélikus szász és brandenburgi választófejedelmek, valamint a pfalz-neuburgi palotagrófok a birodalmi gyűléseken a töröksegély ügyében az uralkodói akarat legfőbb támogatóinak számítottak a 16. század folyamán, egyszerűen azért, mivel területeik közel feküdtek a Magyar Királysághoz.²⁷

Másrészt az uralkodó a birodalmi rendek meggyőzésére az „érzelmi zsarolástól” sem riadt vissza. Istvánffy minderről az 1542. évi két birodalmi gyűlés kapcsán a következőképpen írt művében: „Mely gyűlésekben jelen vala Ferdinánd s véle együtt nevezetes magyarországi követek, Kesseti [Kecseti] Márton beszprími püspök, Nyáry Ferenc Hontus vármegyei főispán, Rákóczi György és Bertold Márton, kik a hercegeket és a római birodalombeli szabad városok követit mind közönséges helyen, s mind kiváltképpen kérvén és kényszerítvén a segítségnyújtásra és mind marhájoknak, s mind jóhíreknek-neveknek helyére állatására s hadakozásra szüntelen való könyörgésekkel szorgalmaztatni s serkengetni nem szűnnek vala.”²⁸

A rendekkel való tárgyalások alkalmával a harmadik, ám a legnagyobb hatású „politikai fegyver” azonban az uralkodó kezében a propozíciót vagy előterjesztést tekinthetjük. Ezeknek az iratoknak a kidolgozása a birodalmi gyűlést megelőzően a különböző kormányhivatalokban (Udvari Haditanács, Udvari Kamara, Titkos Tanács, birodalmi fizetőmester) történt. Összeállításába azonban belevonták a legbefolyásosabb birodalmi fejedelmeket is (a választófejedelmek kúriájából: mainzi érsek, szász választófejedeleme; a fejedelmek kollégiumából: a többi területet kormányzó Habsburg-családtag, a bajor herceg, a salzburgi érsek és a würzbergi gróf). Ez a császár kezébe olyan politikai fegyvert adott, amelyben nem csupán a birodalom állapotáról és az azt veszélyeztető eseményekről adhatott számot – és ennek megfelelő adót követelhetett –, hanem lehetővé tette számára a tárgyalás napirendjének legmesszebbmenő befolyásolását is. 1608-ig a rendek a propozícióban ajánlott sorrendet elfogadták, így az uralkodó a töröksegély (*punctum contributionis*) megtárgyalásának első helyre (*articulus primus*) állításával meg tudta akadályozni a protestáns rendek azon törekvéseit, hogy a

25. A kettős királyválasztás, valamint Szapolyai János kiszorulása az országból a Porta döntéshozói számára világossá tette, hogy a Magyar Királyságot csak Bécs elfoglalásával tudják maguknak megszerezni és biztosítani. *Fodor 1991: 7–68.*

26. *Schulze 1978: 81; Aulinger 1980: 208; Niederkorn 1993: 53; Rauscher 2003: 50.*

27. *Kossol 1976.*

28. *Istvánffy 2003: 68.* Werbőczy István vezetésével a magyar rendek küldöttsége az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlésen is segílyt kért a Magyar Királyságnak. *Károlyi 1880: 8–9.*

birodalmi gyűlésen vallási és jogi sérelmeiket (*Gravamina*) előadják, és a nekik tett engedményekért cserében adják meg hozzájárulásukat.²⁹ Mivel a császárnak az Oszmán Birodalom elleni harchoz szükséges támogatás nem a hűbéri jog alapján járt, ezért morális és reálpolitikai érvek egész sorát kellett felsorakoztatni az előterjesztésben. Mindezek mellett az uralkodónak az elhúzódó tárgyalásokkal sikerült elérni azt is, hogy ezeknek a belpolitikai és felekezeti panaszoknak a megtárgyalását a rendek a két birodalmi gyűlés között összeülő deputációs tárgyalásokon vitassák meg.³⁰

Ferdinánd király alig másfél hónappal Buda elését követően, 1541. október 16-án Linzből egy újabb birodalmi gyűlést hívott össze Speyerbe 1542. január 14-re. Már ebben az iratban a király jelezte, hogy a regensburgi birodalmi gyűlésen megszavazott állandó töröksegély (*beharrliche Türkenhilfe*) végrehajtásának kérdését fogja a következő tanácskozás középpontjába helyezni/helyeztetni. Ez jelentős támogatást jelentett volna Ferdinánd számára: 20 000 könnyűlovast (ennek létszáma később 30 000-re emelkedett) az ehhez tartozó tüzérséggel, valamint ágyúkkal és megfelelő számú katonasággal felszerelt hajóhadat. Emellett a levélben az uralkodó természetesen megindokolta az új birodalmi gyűlés kiírásának szükségességét is, hiszen bár röviden, de összefoglalta a szultáni hadjárat főbb eseményeit.³¹

Az 1542. február 9-én felolvasott császári proposíció, valamint az ugyanazon nap előadott második, királyi előterjesztés egyetlen témával, a töröksegély kérdésével foglalkozott. Az előbbiből, amelyet gróf Hugo von Monfort és dr. Johann von Naves olvasott fel, a rendek (újra) értesülhettek az elmúlt esztendő eseményeiről, egészen pontosan a keresztény seregek kudarcairól: egyrészt V. Károly flottájának sikertelen Algír elleni támadásáról (1541. október).³² Másrészt Buda és Pest oszmán megszállásáról, amellyel a Német-római Birodalom tartományai és népei végveszélybe kerültek. Hiszen, ahogy a proposíció fogalmaz, a császárnak biztos hírei vannak arról, hogy ugyanúgy ahogyan a múlt esztendőben a Magyar Királyságot, most a szomszédos államokat támadja majd meg a szultán. Ahhoz, hogy ezt a veszélyt a császár elháríthassa, vissza kell foglalni Budát és kiűzni az oszmán hadakat Magyarországra egész területéről. Emellett pedig V. Károly egy újabb hadműveletet akart végrehajtani a tengeren is. A császár ígéretet tett arra, tavasszal ő is a birodalomba fog érkezni, hogy személyesen részt vehessen a hadjárat előkészítésében. Ehhez azonban a császár és tanácsosai nem tartották elegendőnek az 1541-ben megszavazott állandó töröksegélyt, hanem egy újabb, jelentősebb támogatást kértek a harchoz.³³

Még ugyanezen a napon (február 9-én) Ferdinánd király saját proposíciót nyújtott be. Az iratban újra megindokolták, miért volt szükséges a speyeri birodalmi gyűlés kiírása. Az előterjesztésben a király beszámolt a cseh és az osztrák rendek által Prágában megszavazott töröksegélyről. Eszerint az oszmán hódításnak és portyáknak leginkább kitett tartományok lakóira vagyoadót vetettek ki. A befolyó összegből pedig 10 000 könnyűlovast, egy 10 000 fős hajóhadat, 100 ágyú és 4000 sáncás kiállítását kellett finanszírozni. Mivel azonban hír érkezett arról, hogy az oszmánok Buda és Pest

29. Schulze 1978: 82–88, 93–94, 113–114; Aulinger 1980: 207.

30. Schulze 1978: 78, 81.

31. *Deutsche Reichstagakten I.* 2003: 54–55, 61–62, 72–74.

32. *Wahrhaftige und gewisse Neue Zeitung* 1543.

33. *Deutsche Reichstagakten I.* 2003: 62–63; 238–245.

őrségét jelentősen megerősítették, így az a döntés született, hogy sürgősen felfogadnak 8000 könnyűlovast és 1000 martalócot. Ezt a haderőt aztán a végvidékre kívánták rendelni, hogy az ellenség portyázóinak pusztításától ezek védjék meg az alsó-ausztriai és morvaországi élelemraktárakat, ahonnan majd a hadjáratra vonuló sereget fogják élelmezni. Emellett a király felajánlotta, hogy 100 ágyút és egy dunai flottillát is kiállít. Ám a sikeres hadjáratához ezt a haderőt elégtelennek tartotta, ráadásul saját királyságai és tartományai már kimerültek az állandó hadakozásban, hiszen II. Lajos uralkodása óta rendjei finanszírozták a horvát és vend végvidék védelmét. Ferdinánd tehát Buda és a Magyar Királyság visszafoglalását csak a birodalom segítségével/segélyével tartotta lehetségesnek.³⁴

A birodalmi gyűlésen megjelent választófejedelmek, fejedelmek és a városok képviselői, a felekezeti hovatartozástól függetlenül, ha nem is azonos mértékben, de készek voltak támogatni az uralkodót az Oszmán Birodalom elleni háborúban. A rendek február 13-tól kúriánként kezdtek el tárgyalni a töröksegélyről, majd március 8-tól egy, az összes birodalmi rend képviselőit magába foglaló nagybizottság (*Ausschuß*) kezdte meg munkáját a témával kapcsolatban. Ez a testület dolgozott ki egy tervezetet a választófejedelmek és a fejedelmek kúriájának javaslata alapján a kiállítandó sereg finanszírozására és szervezeti felépítésére.³⁵

Érdeemes rövid kitérőt tennünk és bemutatni a két javaslatot. A választófejedelmek február 23-i szakvéleményében azt olvashatjuk, hogy ők a segélyezést két nagy egységben gondolták kivitelezhetőnek. Az első esztendőben katonai segítséget kívántak nyújtani az 1532. évi regensburgi birodalmi gyűlésen meghatározott kvótaszámok alapján. Ez azt jelentette, hogy az úgynevezett gyorssegélyként (*eilende Hilfe*) 1542-re 40 000 gyalogos és 8 000 lovas, azaz egy dupla *Romzug* kiállításának jóváhagyására tettek javaslatot.³⁶ De mi is ez a *Romzug*? Az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlésen a rendek V. Károlynak a korona megszerzéséért folytatott háborújához egy 20 000 gyalogosból és 4000 lovasból álló had felállítását szavazták meg. A sereget a birodalmi kerületeknek kellett kiállítaniuk a repartíciós elvnek megfelelően, azaz egy megfelelő kvótaszám szerint kellett felállítani és finanszírozni a katonaságot. Ez volt a *Romzug*. Mivel a lovasokra 12, míg a gyalogosokra 4 forintnyi havi zsoldot számítottak, így a had összköltsége 128 000 forintra rúgott (valójában a repartíció alapján csak 127 074 forintra). Ezt nevezték el *Römermonat*nak, amely a 16. század közepétől a birodalmi töröksegély elszámolásának alapja lett. Ezt az tette lehetővé, hogy az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen az uralkodó indítványozta, hogy a császári korona megszerzése helyett (amit ő saját erejéből teljesített) ezt az Oszmán Birodalom elleni harcra fordítsák.³⁷

De térjünk vissza a választófejedelmek kúriájának szakvéleményéhez! A sürgős segély mellé ugyanis azt javasolták, hogy az állandó segély ne csupán a német nemzetet terhelje, hanem az egész kereszténység járuljon hozzá. A választófejedelmek ugyanis úgy vélték, hogy az Oszmán Birodalom haderejének megosztása végett két irányból

34. Pálffy 1996: 172–173; *Deutsche Reichstagakten* I. 2003: 63, 245–250.

35. *Deutsche Reichstagakten* I. 2003: 63.

36. *Aller deß Heiligen* 1599: 245–246; *Károlyi* 1880: 18; *Deutsche Reichstagakten* I. 2003: 485.

37. *Domke* 1882: 19; *Heischmann* 1925: 59–64; *Schulze* 1978: 178–180, 337–339; *Koller* 1990: 295–316, 340–350; *Lanzinner* 1993: 399; *Rauscher* 2003: 55, 63–64.; *Winkelbauer* 2003: 509–510.

kellene hadjáratot indítani. Ezért a császárnak, a pápának, a francia és a portugál királyoknak, valamint az itáliai uralkodóknak egy jelentős hajóhaddal a tengeren, míg Ferdinándnak a jóváhagyott birodalmi segéllyel és más seregekkel a szárazföldön kell támadást indítania. A kúria képviselői tehát azt kívánták V. Károlytól, hogy a flotta kiállítása végett tárgyaljon és békéljen meg más európai potentátókkal. Királyi öccse pedig gondoskodjon a szükséges tüzérségről és élelmiszerkészletről. Mindezeket túl a választófejedelmek kérték, hogy minél hamarabb nevezzen ki az uralkodó a birodalmi had élére egy *Obrist Hauptmann*t, méghozzá a legutóbbi (1541. évi) regensburgi birodalmi gyűlésen kijelölt választófejedelmek és fejedelmek közül.³⁸

A fejedelmi bizottság március 3-i és 4-i a töröksegélyről szóló szakvéleményében már pontos számadatokat, kidolgozott koncepciót olvashatunk a katonaság létszámáról, szervezetéről és finanszírozásáról. A fejedelmek bizottsága is hasonló módon egy *Obrist Hauptmann* kinevezésére tett javaslatot, akinek a munkáját a birodalmi kerületek által kiküldött egy-egy hadakozásban jártas haditanácsosnak kellett segítenie. Ezen tisztségviselők mindegyike a birodalmi rendeknek tartozott volna hűséggel és elszámolással.

Az irat összeállítói azonban úgy vélték, hogy a sereg jobb irányíthatósága végett a vezetési láncolatba egy újabb szintet is be kellene iktatni. Ezért azt javasolták, hogy *Obrist Hauptmann* mellé még két *Obrist*ot fogadjanak fel, és az egyiknek a lovasságot, míg a másiknak a gyalogságot rendeljék alá. A hadakozásban jártas főnemesek közül kikerülő két tisztségviselő pedig az *Obrist Hauptmann*-nak tartozik hűséggel és elszámolással.

A szakvéleményben, hasonlóan a választófejedelmekéhez szintén azt olvashatjuk, hogy a Német-római Birodalom 48 000 katonát állítson ki az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlés végzése szerint. A 40 000 gyalogost 500 fős zászlókban (*Fahne*) kellett felfogadni, negyedüket pedig lőfegyverrel kellett felfegyverezni. A gyalogságnál egy katona havi zsoldját 4 forintban állapították meg. A zászlók tisztségviselőinek egy hónapi illetményét is ez alapján határozták meg. A *Hauptmann* 10 zsoldot (40 forintot), egy zászlós öt zsoldot (20 forintot), a két-két darabont (*Weibel*) két-két zsoldot (8 forintot), egy *Furier* és a seborbély két-két zsoldot (8 forintot), valamint a két zenész négy-négy zsoldot (16 forintot) kellett volna, hogy kapjon. A gyalogosoknak járó fizetésen túl a szakvélemény igyekezett szigorúan szabályozni a különböző mustracsalásokat és visszaéléseket. Emellett arról is rendelkezett, hogy az *Obrist Hauptmann* és a mellérendelt haditanácsosok az összegyűlteket eskessék fel az *Artikelbriefte*, valamint tiltotta a felekezetek közötti súrlódást és minden olyan dolgot (mértéktelen alkoholfogyasztás, félvilági hölgyek társasága, szerencsejáték), amely egy istenfélő gyalogos viselkedéséhez nem illett.

A lovasság felfogadásánál a szakvélemény összeállítói két kategóriát állapítottak meg. Egy-egy vértés lovas havi zsoldjára 12 forintot szántak. Abban az esetben azonban, ha mind a katona, mind pedig a lova páncélozott volt, akkor 18 forint járt. Minden tíz lovas után kötelezővé tették, hogy egy-egy négy ló vontatta szekeret állítsanak ki, amelyet egy lőfegyverrel, két alabárdal vagy nyárrsal, valamint kapával és ásóval is el kellett látni. A szakvélemény szerint ennek a havi eltartása 24 forintra rúgott. Ezek kiállítására

38. Károlyi 1880: 80–81; *Deutsche Reichstagsakten I. 2003*: 484–488.

és felszerelésére azért volt szükség, hogy a sereg tábora védelmére vagy a harctéren bármikor szekérvárat tudjon belőlük kialakítani. Hiányosságokra vonatkozóan azonban szankciót helyeztek kilátásba az irat megfogalmazói. Amennyiben ugyanis akár a lovak vagy a kocsisok számában, akár a hozzájuk rendelt fegyverzetben hiány mutatkozott a mustrán, azt haladéktalanul le kellett vonni a zsold összegéből.

Érdeemes kitérnünk röviden a szakvélemény egy érdekes pontjára. Az irat összeállítói ugyanis a Ferdinánd által felajánlott 100 ágyút nem tartották elegendőnek a hadjárat sikeréhez. Úgy vélték, hogy több lövegre volna szükség, ám hogy ezt kinek kellene kiállítani, ők maguk sem határozták meg.

Ennek a roppant katonatömegnek a fizetésére és ellátására a szakvélemény összeállítói az úgynevezett *Gemeiner Pfennig* kivetését javasolták. Milyen adót érthetünk a fogalom alatt? A 15. században, a huszita- és oszmánellenes harcok időszakában felmerült az ötlete egy általános és közvetlen birodalmi adó bevezetésének. Mindazonáltal mind az 1427-ben Frankfurtban a huszita háborúra, mind pedig az 1471–1472-ben az Oszmán Birodalom elleni háborúra jóváhagyott adó beszédese meghiúsult. Az 1495. évi worms-i reformbirodalmi gyűlésen, I. Miksa egy új adórendszer felállítására tett kísérletet, amelyből egy hadsereg felállításának költségeit kívánta fedezni. A *Gemeiner Pfennig* egyfajta kombinációja volt a vagyon- és fejadónak, amelyre mindenkinek ingó és ingatlan vagyonának fél, illetve egy százalékát kellett befizetnie. A zsidóknak ezen felül fejenként is kellett adózniuk.³⁹ Az így befolyt összeget a birodalom és az egész kereszténység az Oszmán Birodalom és más külső ellenséggel szembeni védelmére és a kamarai bíróság felállítására szánták. Saját birodalmi adóapparátus hiányában és a rendek vonakodásának következtében a plébánosoknak kellett összegyűjteniük az összeget. Ám a remélt 2 millió rénes forintból 1498-ig mindössze 100 000 folyt be. A 16. századra ezt a centralizált birodalmi adót már egy külön birodalmi hivatal szedte be, ugyanis hét birodalmi pénztárost bíztak meg ezzel a feladattal. A század első felében pedig az uralkodó még többször kísérletet tett egy hadsereg felállítása és ellátása érdekében a *Gemeiner Pfennig* kivetésére.⁴⁰ A szakvélemény összeállítói úgy vélték, hogy ezt az adót a kivetéstől számítva három évig kellene behajtani.

A szakvélemény készítői szerint a kerületeknek a rájuk kirótt katonaságot április közepéig kellett volna kiállítaniuk, és a Szent György lobogó alatt vonuló seregnek már május 1-én Bécs mellett kellett volna táboroznia.⁴¹

A rendeknek tehát nagyon világos és körülhatárolt elképzelésük volt a felállítandó birodalmi had szervezetéről és finanszírozásáról is, ám meg kellett találni vezetésére a legalkalmasabb személyt, akit Ferdinánd kinevezhet a posztra. A jelölt, Joachim brandenburgi örgróf személyében már a fejedelmek bizottságának szakvéleményét megelőzően megvolt. Ő személyesen nem jelent meg a birodalmi gyűlésen, távolmaradását pedig betegségével indokolta. Valójában azonban a saját rendjeivel folytatott tárgyalásai tartották vissza. Ennek ellenére tudvalévő volt, hogy megválasztása esetén azonnal személyesen meg fog jelenni Speyerben. Miután Ferdinánd eldöntötte

39. Heischmann 1925: 64; Koller 1990: 316–325.

40. Schulze 1978: 178–180, 310; Wiesflecker 1991: 265; Winkelbauer 2003: 509–510. Heischmann szerint 1544 mellett még 1500-ban és 1551-ben is kísérlet történt a *Gemeiner Pfennig* beszédésére. Heischmann 1925: 64–65; Rauscher 2003: 52.

41. Meyer 1879: 481; Károlyi 1880: 76–79; Deutsche Reichstagakten I. 2003: 489–508, 515–529.

a kérdést, írásban tájékoztatta erről a választófejedelmek kúriáját, majd később szóban Adam Trotta udvari marsallt. Joachim örgróf március 5-én megérkezett Speyerbe, majd hat nappal később tárgyalt a rendekkel. Maga a jelölt vonakodott elfogadni a megbízást, mondván nincsen semmilyen harctéri tapasztalata, de végül mégis engedett a felkérésnek. Természetesen azt, amit az örgróf ellenérvként felhozott a császár, a király és a rendek előtt is ismert volt. Mégis miért esett rá a választás? Hermann Traut szerint ennek két, egymással összefüggő magyarázata van/lehetett:

1. A császár és a király ebben a kinevezésben a felekezetek közötti kiegyezés lehetőségét látta. Személye egyfajta hidat képezhetett a katolikus uralkodó szándéka és a protestáns (evangélikus) rendek között. Ezzel is hangsúlyozva az ügy egyetemességét és felülemelkedését a felekezeti különbségeken.

2. Ferdinánd és az örgróf a kérdésről valószínűleg már előre megállapodott egymással. A király két ok miatt választhatta. Egyrészt Joachim az 1541 októberében tartott naumburgi gyűlésen az ott megjelent birodalmi rendeket igyekezett az Oszmán Birodalom elleni háborúban való részvételre ösztönözni.⁴² Másrészt az örgróf, hasonlóan Ferdinándhoz, maga is titkos kapcsolatban állt a moldvai vajdával, Ștefan Lăcustával. Utóbbi 1542 tavaszán egy szerződésben kötelezte magát, hogy meghatározott összegért és a birodalom védelméért cserébe katonáival a keresztény erőket támogatja az Oszmán Birodalom támadása esetén. Emellett vállalta, hogy alacsony áron 30 000 marhát ad el a birodalmi seregnek, amelyet a Lengyel Királyságon keresztül hajtanak majd a Magyar Királyságba. Ez pedig azt is feltételezheti, hogy az *Obrist Hauptmann* csak egy, a rendeknek megjátszott színjáték volt, amelynek részleteiben előre és titokban megállapodott egymással a király és az örgróf.⁴³

Március folyamán megindultak a tárgyalások arról, kiket nevezzenek ki a főbb hivatalok élére és hogyan szervezzék meg hadat. A lovasság élére Joachim Fülöp hesseni tartománygróft akarta megtenni parancsnoknak. Ám ő nem vállalta a megbízást. A hivatalt tehát két személy között osztották volna meg: gróf Friedrich von Fürstenberg és gróf Dietrich von Manderscheid. A 40 000 főnyi gyalogost az örgróf négy regimentbe akarta osztatni. Ezek élére pedig Ruprecht bajor herceget, Christoph württembergi herceget, Wilhelm von Fürstenberg gróft és Konrad von Bemmelberget akarta kineveztetni. Mindezek mellett javaslatot tett arra, hogy külön *Feldmarschallt*, *Wachtmeistert* és *Quartiermeistert* fogadhasson fel.⁴⁴

Erre válaszul a fejedelmi bizottság április 1-i dátummal a töröksegélyről készült szakvéleménye egy újabb, lényegi ponttal egészítette ki az egy hónappal korábban írottat. Abban az *Obrist Hauptmann* mellé két *Obrist* kinevezését javasolták. Ezzel szemben az új szakvéleményükben azt tanácsolták, hogy immáron három, hadakozásban jártas személy segítse helyettesként a legfőbb katonai vezetőt. Az egyik a lovasság felett parancsnokoljon, míg a másik kettőt a gyalogság élére nevezzék ki.⁴⁵

Az 1542. április 11-i dátummal kihirdetett birodalmi gyűlési végzésekből a választófejedelmek kúriájának, valamint a fejedelmi bizottság márciusi és áprilisi

42. *Deutsche Reichstagakten I. 2003:* 56–59.

43. *Meyer 1879:* 481; *Traut 1892:* 32–33.

44. *Traut 1892:* 39.

45. *Deutsche Reichstagakten I. 2003:* 586.

szakvéleményében javasoltak jelentek meg újra. Természetesen itt már megnevezve a birodalmi sereg vezetőjét is, Joachim brandenburgi örgrófot.⁴⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a birodalmi sereget nem egy hadjáratra, hanem két évre akarták felfogadni. A katonaság téli szállásra rendelésével kapcsolatos ügyekről azonban a speyeri birodalmi gyűlés nem döntött. Ezért ennek a megtárgyalását a július 13-i dátummal megnyitni tervezett nürnbergi birodalmi gyűlésre halasztották. Szintén a rendek újabb tanácskozására kívánták halasztani a *Gemeiner Pfennig* elszámolásával, valamint a kivetett adó birodalmi kerületek közötti arányosításával kapcsolatos kérdéseket. Speyerben határozat született arról is, hogy a két birodalmi gyűlés közötti időszakban az örgróf és a birodalmi rendek közötti kapcsolatot négy, Regensburgba rendelt haditanácsoson keresztül fogják fenntartani.⁴⁷

A birodalmi gyűlés „eufóriája” gyorsan elpárolgott. A birodalmi haderő felállítása sokkal lassabban haladt ahhoz képest, ahogyan a határozatokban megszabták. Már a Joachim munkáját segítő személyek kinevezése sem a meghatározott módon történt. A gyűlés végeztével ugyanis Ferdinánd elutazott és a három helyettes kinevezésének jogát átadta az örgrófnak. Joachim meg is tette a szükséges lépéseket. A lovasság élére Georg von Heidecket, a gyalogság élére Konrad von Bommelberget és Wolf Dietrich von Pfirtet tette meg. A legfőbb hivatalokat is igyekezett betölteni. Johann Hilchen von Lorchoth *Feldmarschall*nak, a lovasok *Wachtmeister*ének Kurt von Hattsteint nevezte ki, míg a csapatok megmustrálását Andreas Pflug birodalmi mustramesternek kellett elvégeznie. A hivatalok elfoglalása azonban lassan haladt. Ugyan Bommelberg és Pfirt *Bestallung*ját már április 12-én (tehát egy nappal a birodalmi gyűlés határozatainak megjelenését követő napon) kibocsátották, ám a két tisztségviselő csak május elején érkezett meg a hadak gyülekezési helyére. Pflug pedig megbízatását csak július 29-én kapta meg.⁴⁸

Nem csupán a tisztségviselők léptek hivatalba azonban jelentős késéssel, hanem a birodalmi kerületek katonaaállítására is nagyon lassan haladt. Az örgróf és a haditanácsosok július 15-én egy listát küldtek el a rendeknek, amelyből kiderül, hogy ekkor még nem érkezett meg az alsó-szász és az alsó-rajnai–vesztfáliai kerületek serege.⁴⁹ A hadállításával kapcsolatban azonban más problémák is felmerültek. Az összegyűlt csapatok nem rendelkeztek megfelelő tüzérséggel és munícióval. A felfogadott csapatok egy részének olyan hosszan elnyúlt a gyülekezőhelyre történő felvonulása, hogy amikor Bécsbe értek már letelt az előre meghatározott három hónapos szolgálati idő.⁵⁰ Ez pedig elvezet bennünket a legsúlyosabb problémához, az állandó zsoldhiányhoz. Számos birodalmi rend egyszerűen megtagadta, hogy katonái fizetését a *Gemeiner Pfennig* megérkezéséig, tehát több, mint három hónapig maga állja. Ráadásul a Speyerben megszavazott adó begyűjtése is késve vagy egyáltalán nem történt meg.⁵¹

46. *Aller deß Heiligen* 1599: 282–294.; *Deutsche Reichstagakten II.* 2003: 1174–1188.

47. *Traut* 1892: 42; *Fichtner* 1971: 395.

48. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzlerarchiv (MEA) Reichstagakten (RTA) Fasc. 8. Fol.: 11r-12v.; *Traut* 1892: 47.; *Deutsche Reichstagakten I.* 2003: passim.; *Deutsche Reichstagakten II.* 2003: passim.; *Deutsche Reichstagakten* 2010: passim.

49. HHStA MEA RTA Fasc. 8. Fol.: 19v-32v.; *Fichtner* 1971: 400; *Deutsche Reichstagakten* 2010: 596–607.

50. HHStA MEA RTA Fasc. 8. Fol.: 9v-19r.

51. *Deutsche Reichstagakten* 2010: 80.

A birodalmi sereg „szervezésével” párhuzamosan Ferdinánd a két birodalmi gyűlés közötti időt arra használta ki, hogy egyrészt saját tartományainak és királyságainak töröksegélyét szervezze. Másrészt, hogy a birodalmi segélynél fellépett hiányosságokat valahogyan orvosolja. A király látva a problémákat már június végén arra a döntésre jutott, hogy személyes jelenléte és vezetése fontosabb a birodalmi gyűlésen, mint a hadjáratban. Ez utóbbit, azaz a tárgyalások vezetéséhez a császári engedélyt azonban csak többszöri levélváltást követően sikerült kicsikarnia bátyjától.⁵² Ilyen előzményeket követően olvasták fel a nem nagy számban megjelent rendek előtt július 24-én Nürnbergben az újabb birodalmi gyűlés propozícióját. Az irat teljes egészében a törökkérdéssel foglalkozott. A propozíció először is világossá tette a rendek számára, hogy mind V. Károlyt, mind pedig az Itáliából és Burgundiából remélt segélycsapatokat hiába várják. Magát a császárt egy betegség támadta meg, amely tíz hétig „ágyfogságra ítélte.” A várt erősítés pedig azért nem futhatott be, mert I. Ferenc francia király újra támadást intézett a Habsburgok ellen, így a császárnak minden katonájára szüksége volt ennek elhárítására.⁵³ A propozíció készítői bemutatták mindazokat a pénzügyi problémákat, amelyekkel Joachimnak és a királynak az elmúlt hetekben szembe kellett nézniük, és amelyektől a Buda elleni támadás függött. A pénzügyi nehézségek érzékeltetésére még azt is belefoglalták a szövegbe, hogy Ferdinánd a saját tartományai jövedelmeiből kénytelen volt Joachimnak adni 30 000 forintot, amelyből egy időre fizethette az összegyűlt katonákat. Ráadásul arról is hírek érkeztek (Fráter Györgytől), hogy a szultán személyesen indul magyarországi hódításai megvédésére.⁵⁴ A propozíció készítői ezért egyrészt azt kívánták a rendektől, hogy tárgyaljanak a hadjárat és a hadak téli szálláson történő ellátásának finanszírozásáról, másrészt az oszmán had feltételezett felvonulása miatt pedig azt kérték, hogy az öt keleti birodalmi kerület (sváb, bajor, frank, alsó- és felső-szász) csapatai álljanak készen arra, hogy erősítésként (*Zuzug*) a Magyar Királyságba vonuljanak.⁵⁵

Az elkövetkezendő több mint egy hónapban a király és a rendek tárgyalását a propozícióban foglaltak határozták meg. Előbbinek az újabb támogatás megszavazásától vonakodó egybegyűltek meggyőzésében segítségére voltak a Joachim által folyamatosan küldött jelentések is, amelyekben a pénz-, élelmiszer- és hadianyag hiányáról számolt be.⁵⁶ Jelentéseit természetesen a birodalmi gyűlés feloszlását követően is küldte a Regensburgba rendelt négy haditanácsosnak, ám ezek tartalma a következő év januárjában ismét Nürnbergben összegyűlt rendek előtt vált ismertté.⁵⁷ A királynak azonban nem csak a rendeket kellett meggyőznie az újabb segélyek megszavazásáról, hanem az örgrófort is arról, hogy maradjon meg hivatalában és folytassa a hadjáratot. Ezért egyrészt azt ígérték neki, hogy észrevételeit és kéréseit továbbítják a kerületeket vezető *Obrist*oknak, másrészt a király a rendekkel megegyezve garantálta az elmaradt

52. *Deutsche Reichstagakten 2010*: 75–76.

53. *Károlyi 1880*: 107–117; *Deutsche Reichstagakten 2010*: 96. Ferdinánd már 1541 végén jelentős segélyt (14–15 000 spanyol gyalogost és 4000 lovast) várt bátyjától, amit a saját kormányzata alatt álló területek költségén kellett volna kiállítani. *Fichtner 1971*: 397.

54. HHStA MEA RTA Fasc. 8. Fol.: 6r-8r.

55. *Deutsche Reichstagakten 2010*: 77, 158–166.

56. *Deutsche Reichstagakten 2010*: 518–539.

57. *Deutsche Reichstagakten 2010*: 81, 539–547.

pénzeknek a birodalmi had táborába történő átküldését. Emellett arról tájékoztatták az örgrófot, hogy az egybegyűltek egy jelentős töröksegélyt hagytak jóvá.⁵⁸

Az 1542. augusztus 28-i dátummal kihirdetett birodalmi gyűlési végzések közül végül összesen négy nem foglalkozott a töröksegély kérdésével. A választófejedelmek és az egyházi rendek többsége némi csökkentéssel és módosítással eleget tett a Habsburg-ház kívánságainak. Azaz jóváhagyták az újabb pénzügyi segítséget, valamint azt is, hogy az említett öt birodalmi kerület küldje a Magyar Királyságba katonaságát az oszmán had támadása esetén. A döntéssel azonban nem minden rend értett egyet. A városok képviselői az újabb magas adóösszeg ellen tiltakozva (a felsőbb kúriák javaslatai valójában nagyrészt velük fizetették meg az új adót) nem fogadták el a birodalmi gyűlés határozatát. Ugyanígy járt el a schmalkaldeni szövetség tagja, valamint egyes evangélikus fejedelmek is.⁵⁹

Mindezek alapján négy, egymással szorosan összefüggő megállapítást tehetünk. Először is Buda oszmán megszállása a Német-római Birodalom rendjeire is nagy hatást gyakorolt. Mind Speyerben, mind Nürnbergben sikerült elfogadtatni velük olyan határozatokat, amelyek egy sikeres hadjárat alapjául szolgálhattak volna: egy jelentős birodalmi sereg kiállítását, amelynek a költségeit az úgynevezett *Gemeiner Pfennig*ből fedezték volna. Ne feledjük, hogy a 16. században az utolsó alkalommal sikerült (ha csak papíron is) egy 48 000 fős hadat mozgósítani a Német-római Birodalomból az Oszmán Birodalom elleni harchoz, amelyet a rendek hajlandóságán kívül Ferdinánd munkája gyümölcésének tekinthetünk.

Másrészt azonban ezt a sereget nem tudták sem teljesen kiállítani, sem a szükséges zsolddal, élelemmel és hadianyaggal ellátni. Az eredetileg meghatározott 48 000 katona helyett csupán 30–32 000 jelent meg a bécsi gyülekezőtáborban. Ráadásul ezek harcértékét is komolyan befolyásolhatta az elmaradt zsold, az akadozó élelmezés. A tüzérség is gyengébb volt az előzetesen reméltől, hiszen csak 30 lövegből állt.⁶⁰

Harmadrészt szintén hozzájárulhatott a kudarchoz, hogy V. Károly nem tudta átcsoportosítani a legharcedzettebb és legtapasztaltabb német és spanyol katonáit sem Itáliából, sem Burgundiából a francia király támadása miatt.⁶¹

Negyedrészt az egész hadjárat kudarcát előre vetítette, hogy sem V. Károly, sem pedig Ferdinánd nem jelent meg személyesen a had táborában. Ez pedig azt eredményezte, hogy a különböző nemzetiségű és alapon felfogadott (pápai segélyhad, örökös tartományok, valamint a Cseh és a Magyar Királyság katonasága) seregnek nem volt egy valódi vezetője. Joachim örgróf ezt a szerepet nem vehette át, hiszen nem rendelkezett akkora tekintéllyel, sem pedig katonai tapasztalattal.⁶²

58. *Deutsche Reichstagakten 2010*: 81, 530–532.

59. *Abschiedt deß Reichßtags zu Nürnberg 1542*; *Deutsche Reichstagakten 2010*, 96., 928–934.

60. *Meyer 1879*: 483.; *Károlyi 1880*: 135–138.

61. *Károlyi 1880*: 139.

62. *Károlyi 1880*: 134, 139.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Abschiedt deß Reichßtags zu Nürnberg 1542

Abschiedt deß Reichßtags zu Nürnberg auffgerichtet... M. D. XLII den XXVI tag des Monats Augusti beschehen. Mainz, 1542.

Aller deß Heiligen 1599

Aller deß Heiligen Römischen Reichs gehaltener Reichstag Ordnung/ Satzung/ vnd Abschied/ sampt andern ...Römisch-Deutsches Reich, Kaiser V. Mainz, 1599.

Aulinger 1980

Rosemarie Aulinger: Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert. Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Schrift 18. Göttingen, 1980.

Barta 1979

Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Budapest, 1979.

Barta 1986

Barta Gábor: „Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526-1606)” In: *Erdély története. A kezdetektől 1606-ig*. I. kötet. Szerk.: *Makkai László, Mócsy András*. Budapest, 1986. 409–541.

Bessenyei 1981

Verancsics Antal: 1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbb László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és jegyzeteket írta.

Bethlen 2002

Bethlen Farkas: Erdély története. Budapest, 2002.

CJH 1899

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták *dr. Kolozsvári Sándor* és *dr. Óvári Kelemen*. Magyarázó jegyzetekkel kíséri *dr. Márkus Dezső*. Budapest, 1899.

Deutsche Reichstagakten I. 2003=Deutsche Reichstagakten unter Kaiser Karl V. Der Reichstag zu Speyer 1542. Erster Teilband. Jüngere Reihe, zwölfter Band. Bearbeitet von *Silvia Schweinzer-Burian*. München, 2003.

Deutsche Reichstagakten II. 2003

Deutsche Reichstagakten unter Kaiser Karl V. Der Reichstag zu Speyer 1542. Zweiter Teilband. Jüngere Reihe, zwölfter Band. Bearbeitet von *Silvia Schweinzer-Burian*. München, 2003.

Deutsche Reichstagakten 2010

Deutsche Reichstagakten unter Kaiser Karl V. Der Reichstag zu Nürnberg 1542. Jüngere Reihe, dreizehnter Band. Bearbeitet von *Silvia Schweinzer-Burian*. München, 2010.

Domke 1882

Waldemar Domke: Die Viril-Stimmen im Reichs-Fürstenrath von 1495–1654. *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte* 11. Breslau, 1882.

Fichtner 1971

Paula Sutter Fichtner: „Dynasticism and its limitations: the Habsburgs and Hungary, 1542.” *East European Quarterly*. Vol. IV. 1971, 4. 389–407.

Fodor 1991

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.

Föglein 1923–1924

Föglein Antal: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. *Századok* 57–58 Budapest, 1923–1924: 466–494.

Frauenholz 1937

Eugen Frauenholz: Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. II. Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums. 2. Teil: Das Heerwesen des Reichs in der Landsknechtzeit. München, 1937.

Heischmann 1925

Eugen Heischmann: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925.

Istvánffy 2003

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2003.
Károlyi 1880.

Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880.

Koller 1990

Leopold Koller: Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1990.

Kossol 1976

Erika Kossol: Die Reichspolitik des Pfalzgrafen Philipp Ludwig von Neuburg. Göttingen, 1976.

Lanzinner 1993

Maximilian Lanzinner: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993.

Magyar Országgyűlési Emlékek II. 1875

Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel. II. kötet (1537–1545). (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitialia regni Hungariae II. köt.) Szerk.: *Fraknói Vilmos*. Budapest, 1875.

Meyer 1879

Christian Meyer: „Die Feldhauptmannschaft Joachims im Türkenkriege von 1542.” *Zeitschrift der preußischen Geschichte und Landeskunde*. Vol. 16, 1879, 480–538.

Mondin 2001

Battista Mondin: Pápák enciklopédiája. Budapest, 2001. Fordító: *R. Vida Ilona*

Niederhorn 1993

Jan Paul Niederhorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.

Pálffy 1996

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38, 2–3. sz., Budapest, 1996: 163–217.

Pálffy 1997

Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39, 2. sz., Budapest, 1997: 257–288.

Pálffy 1999

Pálffy Géza: „Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Szerk.: *Söptei István*. Sárvár, 1999. 29–54.

Pálffy 2000

Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Budapest, 2000.

Rauscher 2003

Peter Rauscher: „Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des ‘Langen Türkenkriegs’ (1548–1593)” In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Herausgegeben: *Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher*. München, 2003.

Rázsó 1987

Rázsó Gyula: A lovagkor csatái. Budapest, 1987.

Redlich 1964

Redlich, Fritz: The german military enterpreiser and his work force. A study in european economic and social history. Wiesbaden, 1964.

Schulze 1978

Winfried Schulze: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978.

Traut 1892

Hermann Traut: *Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542*. Gummersbach, 1892.

Wahrhaftige und gewisse Neue Zeitung 1543

Wahrhaftige und gewisse Neue Zeitung, wie R. Kais. M. auf d. 20. Oct. (1541) ... die Stadt Algier zu erobern ...ankomen. S. L., 1543.

Wiesflecker 1991

Hermann Wiesflecker: Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches. München, 1991.

Winkelbauer 2003

Winkelbauer, Thomas: Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1. Wien, 2003.

ZOLTÁN PÉTER BAGI

THE BACKGROUND TO MARGRAVE JOACHIM OF BRANDENBURG'S FAILED
HUNGARIAN CAMPAIGN IN 1542

ABSTRACT

The Ottoman capture of Buda on 29 August 1541 put all of Christian Europe into a state of shock. King Ferdinand Habsburg explored every opportunity for regaining control of the capital of the Kingdom of Hungary the following year. On 29 December 1541, his representative, Serédy Gáspár, negotiated a secret agreement with the remaining members of the Szapolyai party on the future of the country. György Fráter made the recapture of Buda as a condition for making the agreement public. The King secured considerable support for his campaign from his own lands – the Czech, Austrian and Hungarian nobility. Nonetheless, Ferdinand was counting on the greatest and most decisive assistance from his elder brother Charles V and the nobility of the Holy Roman Empire. Here, through the proceedings of two imperial assemblies, (Speyer, 9 February – 11 April 1542, and Nuremberg, 24 July – 28 August 1542), I attempt to demonstrate the causes that lay behind the imperial armies' failure.

My research has led to four closely interrelated findings.

Firstly, the Ottoman capture of Buda had a great impact on the nobility of the Holy Roman Empire. The resolutions passed at both Speyer and Nuremberg could have laid the foundations of a successful campaign, providing for a large imperial army to be raised at the expense of the *Gemeiner Pfennig*. This was the last occasion in the sixteenth century when an army of 48,000 troops (at least on paper) was mobilized from the Holy Roman Empire against the Ottoman Empire, and we can trace this achievement to Ferdinand's efforts, together with the positive stance of the nobles.

Secondly, however, the army did not reach its full strength, and it was not supplied with sufficient bounty, rations or material. Instead of the specified 48,000, only 30,000–32,000 soldiers gathered at the muster point. Their combat value must have been much impaired by the failure to pay bounty and interruptions in supplies. The artillery was also weaker than envisaged, consisting of a mere thirty guns.

Thirdly, Charles V's inability to reassign experienced, combat-hardened German and Spanish troops from either Italy or Burgundy, owing to an attack by the king of France, must have contributed to the failure.

Fourthly, the whole campaign was doomed to failure by the absence of both Charles V and Ferdinand from the head of the army. This meant that the troops, coming from various nations and sources (papal auxiliaries, hereditary provinces, and troops from the kingdoms of Bohemia and Hungary), did not have a real leader. Margrave Joachim, lacking the requisite authority and military experience, was effectively unable assume this task.

zoliszege@gmail.com

B. SZABÓ JÁNOS

BUDA ELFELEDETT OSTROMAI (1529–42)

EGY HADTÖRTÉNETI „KAKUKKTOJÁS”,

AVAGY A „MILITARY REVOLUTION” ELMÉLET ZÁTONYA?

A BUDA-ENIGMA

Buda 1541. évi harc nélküli oszmán megszállása, amikor a „szövetséges” Szülejmán szultán hadai puskalövés nélkül kerítették kezükre Magyarország fővárosát és egyben legfontosabb erősségét, a magyar történeti tudatban felülírt szinte minden más Budával kapcsolatos eseményt, feledésre ítélve még Buda 1529-es egyetlen tényleges sikeres oszmán ostromát is.¹ Hogy 1529 után hogyan tarthatták meg sikerrel a várat és a várost három alkalommal is Habsburg Ferdinánd király csapataival szemben az oszmánokkal szövetséges Szapolyai János király és hívei, az éppúgy az érdektelenség homályába veszett,² mint annak részletei, hogy miként is dacolhattak Buda birtokában az oszmánok egészen 1686-ig a keresztény hatalmak több ostromkísérletével a tizenöt éves háború alatt, de még 1684-ben is.³ Vagyis a kora újkori Európa egyik legtöbbet – és szinte kizárólag sikertelenül – ostromolt erősségéről beszélhetünk, amelynek oszmán kézre kerülését aligha lehet túlbecsült jelentőséggel felruházni a magyar történelem szempontjából.⁴

Az első alkalom, amikor ez a kérdés a közelmúltban jelentősebb nyilvánosságot kapott, az Buda 1686. évi felszabadításának 300. évfordulója volt, amikor jelentős figyelem fordult a magyar főváros egykori erődítéseire is. A kutatók azonban épp úgy abba a problémába ütköztek, mint Károlyi Árpád majd Wellman Imre ötven vagy száz évvel korábbi munkáikban: igazából megmagyarázhatatlannak tűnt, hogy egy késő-középkori hegyi vár,⁵ hogyan is tudott újra meg újra sikerrel dacolni a fejlett tüzérséggel is rendelkező, kora újkori keresztény hadseregekkel egészen 1686-ig, amelyek még akkor is csak horribilis veszteségek árán voltak képesek kiostromolni az oszmánokat Budáról.⁶

Az évfordulós munkák szerzői jobb híján az ostrom kortárs szemtanúinak véleményeit idézgették, amelyek többnyire a természeti adottságokra hivatkoztak, azaz épp úgy

1 Fodor 1991: 68–119, Iványi 1941: 37–40.

2 Iványi 1941: 42–74.

3 „Buda vára alatt mindmegannyiszor elfogyott a tudományuk” – írta Szakály Ferenc a tizenöt éves háború keresztény hadvezéreiről. (Szakály 1986a: 8.) Az egyes ostromokról: Tóth 2000: 288–292, 352–364.

4 Minderről azonban a külföldi szakirodalom sem „tud”: Duffý összefoglaló munkája is csak egy ostromot említ, az 1541. évit: Duffý 1979: 201.

5 Mivel az 1526 és 1541 közötti „zavaros időkben szó sem lehetett a vár gyökeres átépítéséről.” „Buda erősen középkori vár benyomását tette, amikor 1541-ben török kézre került...” Károlyi – Wellmann 1936: 200–201.

6 Az 1684-es és az 1686-os ostromban is több, 20 000 embert veszítettek az ostromlók (Károlyi – Wellman 1936: 9.; Czigány 1999: 25.)

nem magyaráztak meg igazából semmit a történetekből, mint maguk a feldolgozások.⁷ Sőt, a kontraszt még csak nagyobb lett, tudván, hogy közben Európában milyen komoly fejlődésen ment át az ostromok hadművészete, s Vauban korában igazából még inkább megmagyarázhatatlannak tűnt az a kudarcosorozat, ami Buda közismerten korszerűtlen erődítményei alatt érte a keresztény hadakat a 16–17. században.⁸

Egyesek még azt is megkockáztatták, mintha a város védműveinek ódonága – azaz korszerűtlensége – valamiféle zavarba ejtő előnyt jelentett volna az oszmánoknak. „A nyugat-európai hadszíntereken ekkoriban Vauban elmélete szerint épültek a várak s az ő elvei szerint folytak az ostromok is. – írta Csorba Csaba – A magyarországi várharokban azonban az eltérő körülmények, a sajátos török harcmód és a vaubani elvekre teljességgel fittyet hányó módon épített várak ostroma és védelme a kezdetben túlzottan is magabiztos és fölényes szövetséges hadvezetést elbizonytalanította, és a szokatlan feltételekhez csak nehezen tudtak alkalmazkodni.”⁹

Szem előtt tartva, hogy Vauban első saját tervezésű ostormára, Maastricht bevételére csupán tizenhárom évvel korábban, 1673-ban került sor,¹⁰ aligha túlzás jelezni, hogy az ő konkrét személye, vagy saját erődítési és ostromlási elvei bizonyára nem gyakoroltak ilyen rövid idő alatt oly széleskörű és maradandó hatást az európai hadviselésre, hogy mindig minden történést azokhoz kellett volna mérni már 1686-ban is – ahogyan azt Magyarországon korábban tették.¹¹

A magyarázatra váró probléma azonban ettől függetlenül továbbra is fennállt, hiszen „... mindenkinek, úgy a parancsnokoknak, mint a tiszteknek véleménye abban egybehangzó, hogy a vár erődítései nem oly erősek és ellentállásra képesek, mint azt hitték, – írta a velencei megfigyelő, Cornaro 1686. július 7-én – és hogy könnyű dolog egy nehezen védelmezhető rést löni a falba, különösen a váracs oldalán, minthogy ott csak egy egyszerű rondella van, melyet ágyúkkal könnyen össze lehet löni, ...”¹² Úgy tűnik, a velencei megfigyelő lekicsinylő véleményével nem állt egyedül, a külföldi hadmérnökök és a magas rangú parancsnokok sora is efféle nézeteket vallott¹³ – nem csoda, hogy 1684-ben, az első ostrom előtt még Bádeni Lajos is úgy vélte, hogy nem kell több mint nyolc nap, hogy elfoglalják a várost.¹⁴

Ahogy a kortársak, úgy az utókor kutatója, Domokos György számára is világos volt, hogy ami 1686-ban a keresztény hadsereget várta a budai várhegyen az még „a bástyás rendszert megelőző színvonalon” állt, mivel szerinte „1526 után különböző okok miatt sem idő, sem elegendő anyagi eszköz nem állt rendelkezésre az ország belsejében levő erősségek nagyobb arányú korszerűsítésére. Ez a helyzet azután bő teret engedett a szükségmegoldásoknak, mint pl. a már említett palánképitkezések, vagy a kolostorok erődde alakítása. Számunkra mindezek ismerete azért is fontos, mert a budai vár is a

7 Lásd például *Barta 1985*: 85–87.; *Szakály 1986b*: 56.

8 *Károlyi – Wellman 1936*: 217, 221–224.

9 *Csorba 1989*: 162.

10 *Nolan 2008*: 271.

11 V. ö. *Domokos 1986*: 105.

12 *Bubics 1891*: 178.

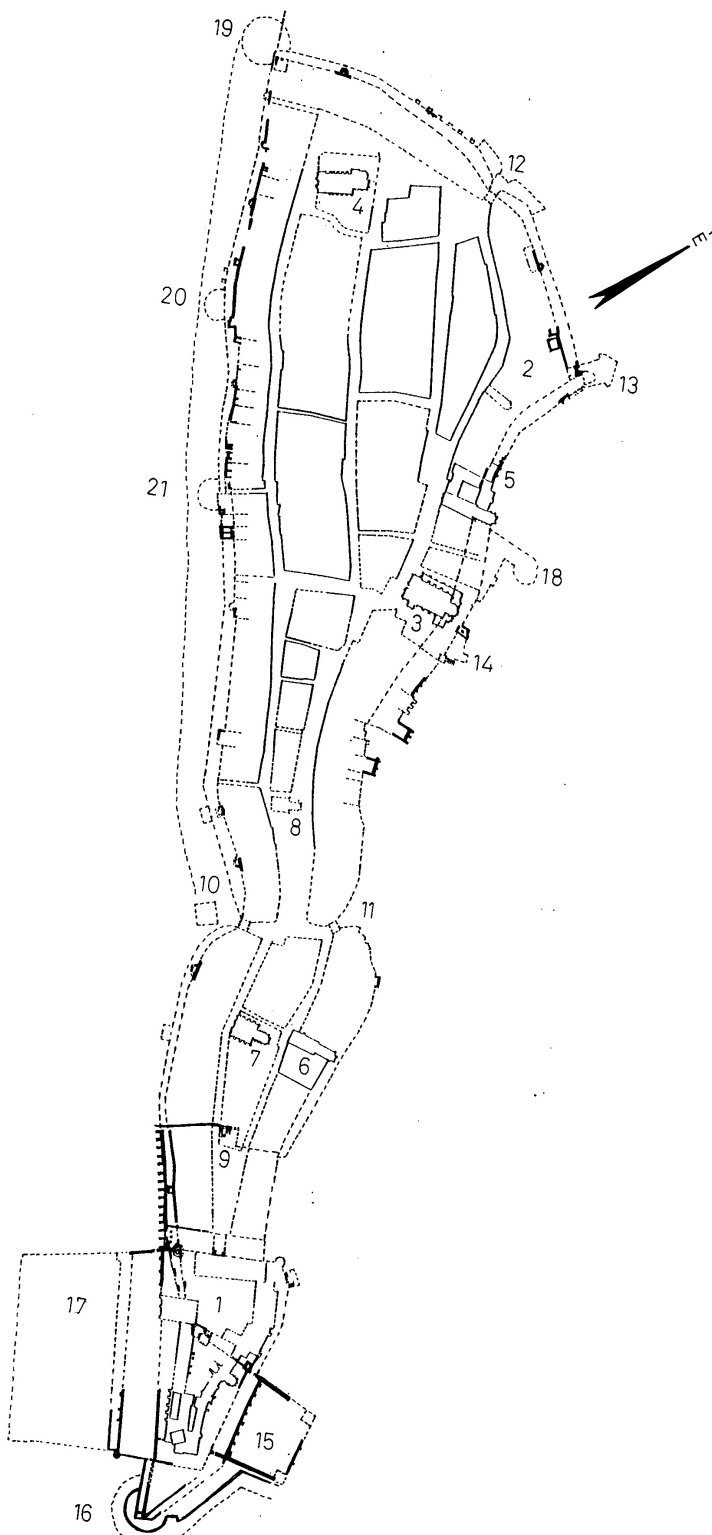
13 *Banfi 1936*: 123–124.

14 *Károlyi – Wellman 1936*: 5.

1. A budai vár védművei
1541-ben.
Végh 1997, 307.

1. Királyi palota
2. gúti Országok háza
(volt Kammerhof)
3. Boldogasszony plébániatemplom
4. Szt. Mária Magdolna
plébániatemplom)
5. Szt. Miklós domonkos kolostor
6. Evangélista Szt. János
ferences kolostor
9. Friss palota
10. Zsidó kapu
11. Szt. János kapu
12. Szombat kapu
13. Erdélyi bástya
14. Kis ajtó
15. Vízvár
16. Déli rondella és kapu
17. Királyi kertek
18. Híradás bástya
19. Föld bástya elődje
20. Veli bég bástya elődje
21. Savanyúleves bástya elődje

most leírt színvonalon állt 1686-ban”¹⁵ A kérdést tehát úgy is fel lehetett volna tenni, hogy ténylegesen mikori színvonalon is álltak Buda erődítései a 17. század végén?

Buda védműveinek kutatása e szempontból régóta számos bizonytalanságot cipelt magával, amelyek nem igazán tisztázódtak 1986-ig.¹⁶ Csak 1992-ben sikerült Végh Andrásnak megnyugtatóan bizonyítania, hogy a budai vár déli nagyronfellája, a 16. század első felében, János király uralma alatt épült fel, és magába foglalta az egyik korábbi, Zsigmond-kori kapuépületet is. Sőt, Végh később azt is bebizonyította, hogy messze nem csak az ún. „Erdélyi-bástya” köthető a János-kori építkezésekhez, hanem az egész új, nagyszabású rondellás bővítési koncepció.¹⁷ (1. ábra)

Buzás Gergely szellemes feltevése szerint apja révén János király kormányzója, a velencei származású Alvise Gritti lehetett a kapocs a Velencei kézen lévő Padova 1520–1530-as években készült védművei és Buda új erődítései között. Gritti apja, Andrea Gritti dózse ugyanis konzekvensen Habsburg-ellenes és defenzív stratégiát követett, amibe akkor is beleillett volna a Habsburgokkal szemben álló János király indirekt támogatása, ha nem lett volna közvetlen kapcsolat közte és törvénytelen fia, János kormányzója között.¹⁸

Vagyis végső soron – ha az építész személyében tévedtek is¹⁹ – mégis az 1930-as évek itáliai kutatóinak Maggiorottinak és Florio Banfinak volt igaza, bármennyire is kevésbé tudott ezzel az igazsággal megbarátkozni az a hazai szakmai közeg a 20. században, amelyben rendületlenül élt a hit arról, hogy nagy dolgokat csak nagy történeti személyiségek vihetek végbe a magyar múltban – János király pedig nemigen számított annak.²⁰ Azaz, ha sokára és nehezen is, de mára tisztázódott, hogy igaz ugyan, hogy azok az erődítések, melyek az oszmán krónikások által „az Iszlám erős védőgátjának” nevezett Budát oltalmazták 1541 után, még túlnyomórészt az oszmán uralom előtt készültek, de már bizony a 16. századi európai ostromtüzérség hatását is tükrözték.

---

15 *Domokos 1986*: 50.

16 Nem véletlen, hogy 15. századi eredetet nem említve, – de ki sem zárva – Domokos György is azt hangsúlyozta, hogy „...a védelem esélyeit csökkentette, hogy a Vár védrendszere teljesen elavult, a kor színvonalától messze elmaradt.” (*Domokos 1993*: 76.), s a kortárs francia hadmérnökök tudásában és hatásában vélte megragadhatónak a szívós oszmán ellenállás sikerét – amelyek révén mégiscsak sikerült valamelyest korszerűsíteni az elavult erődöt: „*Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a franciákkal való jó kapcsolat a törökök számára nemcsak a politika, hanem a haditechnika terén is gyümölcsöző volt.* [Kiemelés B. Sz. J.] Lehetséges, hogy ennek kézzelfogható eredményeként jött létre a Vár nyugati oldalán két fontos, az előbbiekkal ellentétben valóban korszerűnek mondható védmű.” *Domokos 2000a*: 38.; v. ö. *Végh 1997*: 299.

17 *Végh 1992*; *Végh 1997*; Jellemző, hogy mindennek ellenére például Gerő László élete végéig sem tudta a János-kori építést elfogadni, lásd: *Gerő 1994*: 42.

18 *Buzás 2001*: 182; Feld István azonban a módszeres bizonyítás híján kételkedik e feltevés helyességében: *Feld 2004*: 98–99; Andrea Gritti személyes tapasztalatairól és stratégia koncepciójáról: *Finlay 2000*.

19 *Balogh, 1943*: 209–211; *Végh 1997*: 299. 75. j.

20 *Maggiorotti – Banfi 1934*; lásd még *Banfi 1935*: 56–71.; *Banfi 1936*: 111, 115–116; Wellmann Imre, Gerevich László, és Gerő László is korábbra keltezték a rondellát, a Zsigmond-kor és a Mátyás-kor között ingadozva: *Károlyi – Wellmann 1936*: 200; *Gerevich 1966*: 258–260; *Gerő 1975*: 111.

*IRÁNYÍTOTT EMLÉKEZET? – AVAGY MI MINDENRE IS VOLT JÓ
A „HADÜGYI FORRADALOM” VITA*

Hiába volt azonban világos már az 1930-as években néhány kutató számára a valós helyzet, a budai erődítések jellegének a „klasszikus” itáliai bástyás rendszerekhez képest másodrangú, „átmeneti”, „kevert” minősítése, rendszertelensége őket is zavarta.²¹ Több, mint ötven évvel később Geoffrey Parker jóvoltából a „military revolution” általa kidolgozott elméletében ezek a „klasszikus” itáliai bástyás védelmi rendszerek – a „trace italienne”, ahogy Parker fogalmaz – ritka kitüntetett szerephez jutottak a nemzetközi hadtörténeti diskurzusban. Az ő véleménye szerint ez az ostromágyúk ellenében kifejlesztett hatékony építészeti rendszer közvetlenül az ostromló és a védősereg méretének növeléséhez, mindezen keresztül pedig közvetetten szinte beláthatatlan katonai, pénzügyi és államigazgatási újításokhoz vezetett Európában.²² Parker egyre szélesebb körben terjedő nézetei nyomán óriási nemzetközi történészvita kerekedett, a melynek feldolgozásai ma már külön historiográfiai köteteket tölthetnek meg.²³ Igen komoly kritikák is érték Parkert az erődítések kapcsán is: kezdve a korabeli terminológiától odáig,²⁴ hogy az általa megadott növekedési adatok nem fedik a valóságot, sem a helyőrségek, sem az ostromló seregek tekintetében.²⁵

Parker ugyan első írásában még az 1530-as éveket jelölte meg a változások kiindulópontjaként²⁶ – ami egybevág Domokos György véleményével is, aki Horst de la Croix nyomán csupán az olaszbástyás rendszerek tesztidőszakának nevezte az 1530–1550-es időszakot²⁷ – később azonban hátravonta a „kezdet” időpontját 1500 körülre.²⁸ Parker azonban anélkül tette ezt, hogy érdemben reagált volna a „klasszikus” bástyás rendszereket megelőző időszak korai jelenségire – habár az általa is ismert angol anyag alapján nyilvánvalóvá tette, hogy voltak ilyenek –,²⁹ a nagyléptékű modellekre jellemző leegyszerűsítő megközelítésben tárgyalva a „trace italienne” megléte vagy nem léte viszonylatában a modernitás-elmaradottság kérdéseit. Így a 16. század első fele ugyanabban a sajátságos „szürke zónában” maradt – ahogy a század első felének olasz

---

21 „...sajátságos erődítési eljárás jellemzi a Zápolya János-korabeli építkezéseket is, melyek részben már a hadiépítészet modern vívmányára, az olasz bástyás rendszerre vallanak. De csak részben, mert a bolognai mester számolva a várhegynek helyzet- és természet-adta szükségleteivel, az Esztergomi- és az Olasz-rondellában a már idejét multa átmeneti korszak technikáját elevenítette fel, s csupán az északkeleti bástyában hódolt a modern rendszer igényeinek. Ami aztán a török uralom alatt történt, az már teljes visszaesés a középkor primitív szakába, melynek rég elavult normáit követte egyébként jelentéktelen építkezéseiben. Mégis Budavára hadiépítészeti arculatának legjellemzőbb vonásait az átmeneti kor technikájából nyerte, de azokon kívül a közép- és újkori hadiépítészettől is kölcsönözött egymástól elütő elemeket, melyeknek zavaros egyvelege miatt híjával maradt egységes építészeti rendszernek. Valóban Budavára hadiépítészeti stílusáról beszélni nem lehet, mert ilyen nem volt, lévén egy szabálytalan (»irregularis«) produktum.” *Banfi 1936*: 123. *22 Parker 1988*.

23 *Jacob – Visoni – Alonzo 2016*.

24 *Martens 2012*: 1990.

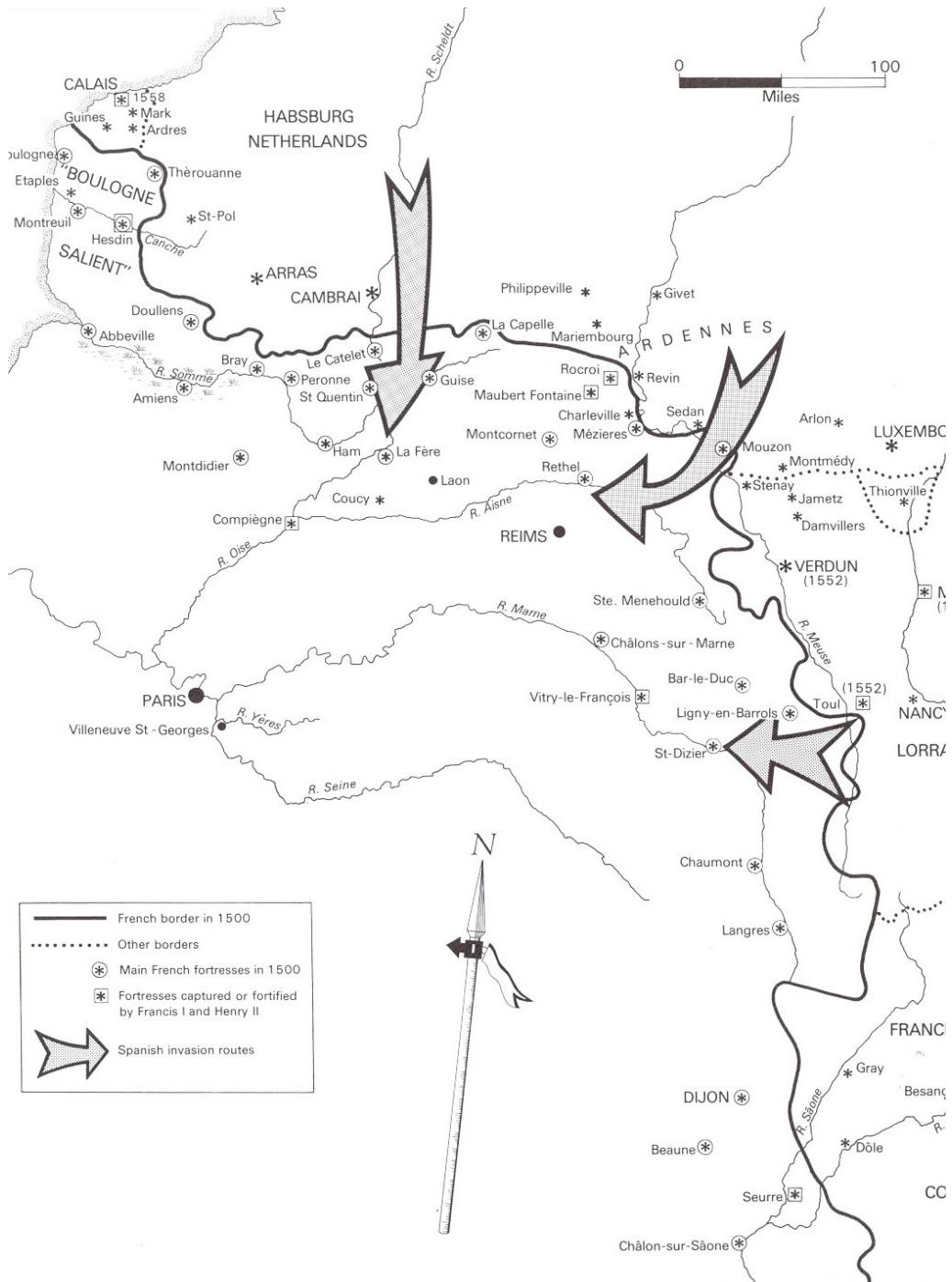
25 *Lynn 1995*; *Kingra 1993*.

26 *Parker 1995*. (Első megjelenése 1976.)

27 *Domokos 2000b*: 15–17, v. ö. *Hale 1983*: 1–30.; valamint: *Faucherre – Martens – Paucot 2014*.

28 *Parker 1988*. Valószínűleg egy – legalábbis hazánkban – kevésbé ismert angol tanulmánykötet tág szemlélete is hozzásegíthette ehhez a felismeréshez: *Duffy 1980*.

29 *Parker 1988*: 26–28, v. ö. *Buzás 2014*: 2–11.

2. Franciaország határvédelmi rendszere a 16. században
 Duffy 1980, 44

kutatói számára is többé kevésbé „láthatatlanok” maradtak a történések, így inkább egy képzeletbeli határvonalon elhelyezkedő, azaz a Buda sikertelen 1530–1542-es ostromaival közel egyidős eseményekre irányult a vita reflektorfénye.

John A. Lynn Therouanne 1513-as, majd Boulogne 1544-es elhúzódó angol ostromát, valamint Metz 1552-es sikeres francia védelmét sorakoztatta fel ellenpéldaként – utóbbit V. Károly akkoriban szinte elképzelhetetlenül nagy 60–80 000 fős serege ellenében vitték sikerre a francia védők.³⁰ Ezek révén ő amellet érvelt, hogy nem csak a modern bástyás rendszerek, de akár „középkori” falak mögött is képesek voltak kellőképpen nagyszámú és elszánt védőseregek ügyes és kitartó védekezéssel komolyan hátráltatni, vagy akár meghátrálásra is kényszeríteni egy ostromló sereget – szinte függetlenül annak nagyságától.³¹

Parker erre csak azzal tudott „visszavágni” vitacikkében, hogy Lynn nem is igazán megbízható adatokból dolgozott – így táblázataiból nem lehet valódi tudományos konzekvenciákat levonni. (Pl. Metz ostroma esetében Lynn táblázata 60 000 támadót és 10 000 védőt mutatott – a francia felmentő sereg nélkül – míg a téma legalaposabb francia feldolgozója, Gaston Zeller 55 000 támadóról, de csak 5800 védőről tudott, és említést tesz még egy 37 000 fős francia felmentő seregről is.) Arra azonban így sem adott érdemi választ, hogy ha mindez így is van, az miért is nem Lynn tételét támasztja alá, miszerint „... míg az újkori erődítmények valóban előnyösebbek voltak a felújított középkori falaknál, a hadseregek méretére gyakorolt hatásuk nem volt jelentős”.³² Ráadásul nem is túl elegáns a pontos számadatok vitatása azok után, hogy a kora újkori hadseregek létszámnövekedését demonstráló – elég fontos – adatsorban az ő 1988-as könyvében a Metz ostromának idején a császári seregek még nem kevesebb, mint 150 000 fővel szerepeltek – könnyedén megfelelkezve róla, hogy ez a szám igen nehezen feleltethető meg a többi adatnak, hiszen nem az egy helyen, egyszerre felvonultatott hadseregre vonatkozik.³³

Hasonlóképpen nehezen követhető Parkernek az gondolatmenete, mely az 1988-as könyvében egyrészt a rendszer terjedése szempontjából annak jelentőségét hangsúlyozta, hogy Franciaország északi határán 1544-re már egy tizenöt tagból álló „új-stílusú” erődív épült volna ki. Ennek 1012 darab tüzérségi eszközből álló felszerelésére is horribilis összegeket költött I. Ferenc király³⁴ – miközben azt is tudta, hogy ez a késő-középkori eredetű védelmi övezet épp 1544-ben teljesen hatástalannak bizonyult V. Károly német-római császár támadása ellen. Mivel állítólag a francia király „figyelmét

---

30 Tracy 2002: 239–240.

31 Lynn 1995: 177.

32 Parker 2005: 61–87.

33 Parker 1988: 24. Az már csak hab a tortán, hogy a tendenciózusan kiválasztott, gyakran szinte anomáliának számító adatokból összeállított adatsor, – amely a korban egyáltalán nem tipikus seregméreteket mutat be, mint pl. a Bécs védelmére 1532-ben felvonultatott közel 100 000 ember (v. ö. Zombori 2003; Korpás 2008. 140–143.; Tracy 2002:138–141.) – szándékosan egy irreálisan alacsony 1492-es bázis számról indul, hogy ki tudja mutatni a „növekedést” már a 16. század első felében is. Holott a kiindulási pontnak tekintett granadai háborúban a kasztíliai és aragóniai korona nemhogy a jelzett 20 000 főt, de az ezt megelőző években összességében ennek a háromszorosát, sőt négyszeresét is képes volt kiállítani. (McJoynt 1995: 30.)

34 Parker 1988: 12, az itt szereplő 1012 „artillery pieces”-ről sajnos a könyvben nem is derül ki, hogy ezek közül 733 darab egyszerű szakállas puska volt, lásd: Contamine 1984: 252.

elkerülte az a tény, hogy a keleti határa kevésbé biztonságos. Erre a figyelmetlenségre maga a császár hívta fel a figyelmét, mivel körülbelül 42 000 fős hadsereget vezetett Lotaringián keresztül Párizs felé. [...] [2. ábra] Egyik középkori falat a másik után döntötték romba a császári ostromszerelvények: Commercy, amelytől I. Ferenc három hetes kitartást várt, három nap után megadta magát; Ligny majdnem ilyen gyorsan elesett. Csak St. Dizier állt ellen alig 200 kilométerre Párizstól – mivel „trace italienne” módjára volt megerősítve, de a helyősége kifogyott az utánpótlásból, és hat hét után megadta magát. A császári hadsereg elfoglalta Vitry, Joinville, Vacouleurs, Châtillon-sur-Marne, Château-Thierry és szeptember 10-én Soissons városát. Egy másik hadsereg [VIII. Henrik angol királyé] közben megostromolta és bevette Boulogne-t. Szeptember 18-án Ferenc békét kötött. Nehezen lehetne jobban érzékeltetni a *trace italienne* fölényét³⁵ Vagyis, ha a Parker által 1988-ban említett észak-francia erődítmények valóban annyira korszerű bástyás szisztéma szerint lettek volna is kiépítve, mint ő hitte – amiben azért akadt, aki kételkedett³⁶ – aktuálisan akkor sem voltak képesek befolyásolni Franciaország stratégiai védelmét, mert ekkor még egyszerűen túl kevés volt belőlük.³⁷ Ennek ellenére mégis sikerült a „trace italienne” rendszert megtennie a francia siker kulcsának, noha egy gyanútlan kívülállónak – no meg I. Ferenc mellé küldött velencei követnek is – a franciák által elvesztett erősségek listája, valamint az a tény, hogy eközben mezei seregük gyakorlatilag tétlenül szemlélte az ország dülését, talán mégis inkább a sikertelenség benyomását keltette. Igaz a két hosszúra nyúlt ostrom Boulogne-nál és St. Diziernél végső soron meghiúsította V. Károly nagyszabású terveit is: az angol csatlakozás elmaradása, és a szokásos pénzhiány miatt, a császár nem kívánt egyedül megmérkőzni a franciákkal.³⁸

De hogy még árnyaltabb legyen az összkép: a kulcsfontosságú St. Dizier esetében is jogos a gyanú: az ostrom idején még korántsem voltak kifogástalan „trace italienne” erődítései, hiszen a keleti-határ késő középkori várvonalának módszeres megújítására – mivel jó részüket egyszerűen lerombolta a császár – csak ezután került sor, beleértve magát St. Diziert is.³⁹ (3. ábra) A francia szolgálatban álló, kiváló itáliai hadmérnök Girolamo Marini csak nem sokkal az ostrom előtt érkezett St. Dizier-be, ahol rögtönzött intézkedésekkel javíthatott a szakirodalom szerint elhanyagolt, rossz állapotban lévő, omladozó falú erődítmény védelmének hatékonyságán, amelynek addig mindösszesen csak két bástyája volt. (Nem tudni milyen formában és állapotban.) A középkori kerítőfalakat belülről földtöltéssel erősítette meg, a teljesen védtelen nyugati oldalon

35 Parker 2005: 78, 59. j.

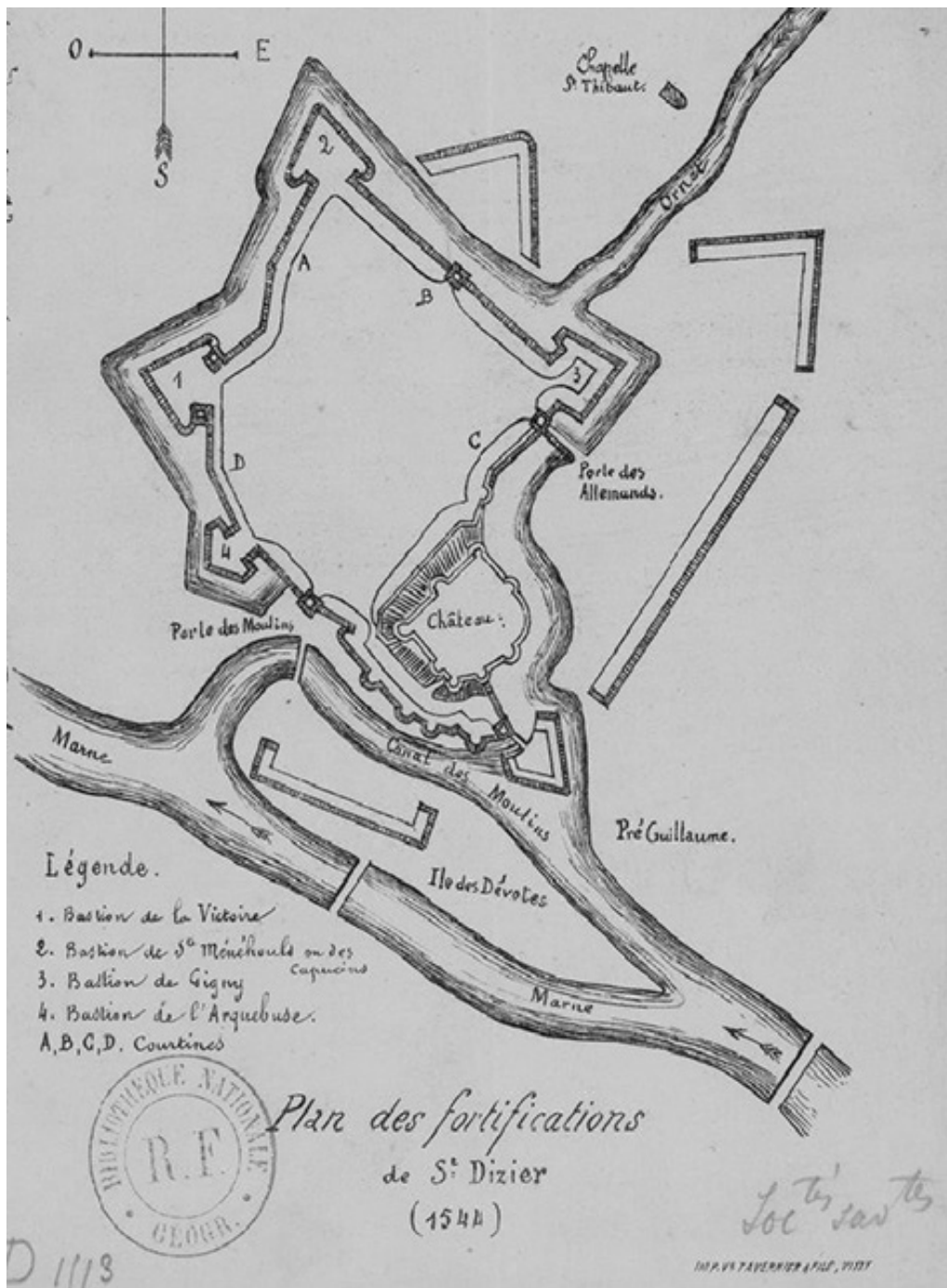
36 Lynn 1995: 177; Boulogne 1544. évi ostromának közismert korabeli angol ábrázolása is ezt a véleményt látszik alátámasztani, lásd például: <http://www.myoldmap.com/dominic/maryrose/boulogneallsmall.jpg> letöltve: 2017. február 3.

37 Sajátos módon, abban, hogy ezt az igen drága erődítési rendszert tegye meg Parker nem csak teóriája alapjának – mint valamiféle globális hatás kiváltóját és egyben a „Military Revolution” hatásainak fokmérőjét is –, a védendő térségek eltérő kiterjedése, így az erődítési rendszerek igencsak eltérő költségvonzatai sosem befolyásolták. Holott a tér szerepével, épp a németalföldi hadszíntér szükségessége miatt, maga is igencsak tisztában volt, lásd Parker, 2005: 79., 83–84.

38 Az 1544-es hadjáratról: Tracy 2002: 192–194. és Knecht 1994: 490–492.

39 Knecht 1994: 491, 58. j.; Zeller 1928: 11–15., 30–32.; Buisseret 2002: 27–29; Beck 2001: 29–32; Girolamo Marini életrajza: Dizionario Biografico degli Italiani: [[http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-marini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-marini_(Dizionario-Biografico)/) letöltve 2017. február 3.]

3. St. Dizier az 1544-es ostrom után
<http://gallica.bnf.fr> Letöltve 2017. febr. 3.

a városkapu helyére hevenyészve felhúzatott egy bástyát, amely azonban nem készült el teljesen az ostrom időpontjáig, a szabálytalan trapéz alakú erődítés délkeleti sarkát pedig a középkori kastély elé emelt előművel (*cavalier*) szilárdította meg. Nem véletlenül tulajdonította a francia szakirodalom – Parkerrel ellentétben – az erősség hat hetes kitartását sokkal inkább a 2200 fős védősereg, a 700 felfegyverzett polgár és a városba szorult 300 nemesi önkéntes hősiességének, mintsem korszerű védműveinek – amelyek közül külön „kitűnt” a városban álló középkori templom tornya, ahonnan nyugat-délnyugati irányba különösen jó belövési lehetőség kínálkozott az ostromlók állásaiba.⁴⁰

NEM CSAK A POLITIKA A LEHETŐSÉGEK MŰVÉSZETE

St. Dizier 1544. évi helytállását tehát nehéz lenne a valóságban – Parker módjára – elvonatkoztatni minden egyéb körülménytől és pusztán a „trace italienne” rendszer meglétéből levezetni. Hiszen itt például több mint 3000 védő nézett farkasszemet egy alig 14 000 katonából, ezen belül 1600 árkászból, aknászból álló ostromló sereggel. Még nehezebb lenne felfedezni az „új trendeket” Metz már említett 1552. évi sikertelen császári ostromában – ahol Guise herceg és a francia védők minden kísérletet visszavertek az ósdi késő-középkori falak mögött. (4. ábra) Az óriásira duzzasztott ostromsereg ezúttal inkább teherterhelésnek bizonyult, az ellátási nehézségek miatt legyengült katonák ugyanis hulltak, mint a legyek a zord téli időben. A védők oldalán a komoly katonai talentummal megáldott francia parancsoknak viszont kiváló hadmérnökök, elegendő katona és megfelelő készletek álltak a rendelkezésére, hogy állja az ostromot. Ami legalább hasonlóképpen fontos volt, az az elegendő idő, hogy felkészítse Metzét a védelemre: a gyöngye középkori falakat kulisszaként használva, új földtöltéseket emeltetett a városfalakon belül, árkok és fedett utak szolgálták a franciák védelmét, s ezek fedezékéből ismételtelen sikerrel verték vissza a falon lőtt rések elleni császári rohamokat.⁴¹ Ezt a metódust kettős sienai töltésnek nevezték – mivel Siena 1500. évi ostromakor alkalmazták először a védők sikerrel – akkor épp a firenzeiek és francia szövetségeseik ellen.⁴² Ez az olcsó, gyors, rögtönzött módszer jól vizsgázott 1509-ben Padova védelmének is – ahol a 35–40 000 fős francia–császári ostromsereget sikerült végül dolgavégezetlenül távozásra bírnia a 15 000 velencei védőnek⁴³ – s a jelek szerint jó szolgálatot tett 1540–41-ben Buda és Pest keresztény védőinek, majd 1542-ben az oszmánoknak is.⁴⁴

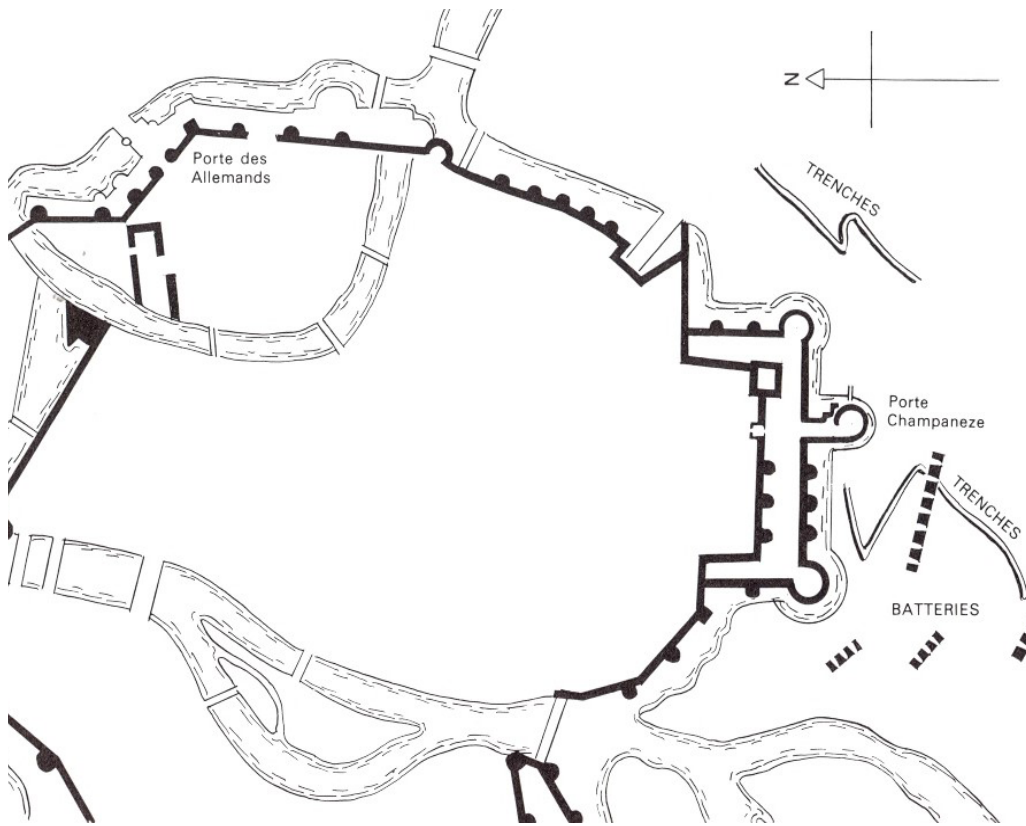
40 *Rozet 1910*: 60–67. A francia mű értelmezésért Zeidler Miklós barátomnak tartozom köszönettel.

41 *Duffy 1979*: 51–52; *Tracy 2002*: 239–240.

42 *Duffy 1979*: 15–16.

43 *Saggiorato – Ravazzolo – Greco 2010*.

44 „György barát megbízásából Domenico da Bologna, János király építész Budán készíttetett árkokat és sáncokat. A tornyoktól és bástyáktól kevésbé védett, hosszú nyugati fal előtt un. magas utat ásított, vagyis a falak előtt húzódó futóárkot, amelynek külső oldalát sánc módjára építették meg lőrészekkel ellátva. A magas út maradványai valószínűleg a mai Lovas út terasza alatt rejtőznek. Az olasz hadmérnök a vár nyugati oldalán elterülő királyi kertekben egy sáncot készíttetett puskásoknak, és más sáncokat is ott, ahol a falak gyengék voltak” *Végh 1997*. 299.; valamint lásd még e számban Végh András tanulmányát Pest védelméről. Feltűnő, hogy az 1540 tájékán Szapolyai oldalán feltűnő Domenico da Bologna, korábban Habsburg szolgálatban tevékenykedett, így talán itteni tevékenysége nem volt teljesen független az 1538-

4. Metz ostroma, 1552. Duffly 1980 51.

A Metznél is tapasztalható rögtönzött megoldások egyáltalán nem voltak elszigeteltek: Pármát 1521-ben, Marseillest 1524-ben, Sienát 1552–53-ban, Saint Quantint 1556-ben Poitierst 1569-ben ugyanilyen rögtönzött erődítésekkel és módszerekkel védték meg, ahogy 1572–73 telén a La Rochelle városának ősi falait védő francia hugenották is felül tudtak kerekedni az ostromló királyi seregen.⁴⁵ Ciprus szigetén 1570-ben nem a tökéletesen kiépített modern nicosiai erőd, hanem a jórészt elavult védművekkel rendelkező Famagusta bevétele jelentett az oszmánoknak komolyabb problémát 1571–1572-ben, mert az nagyobb őrséggel bírt és kikötővárosként jelentős tengeri utánpótlással is rendelkezett.⁴⁶ Ugyancsak ekkoriban próbálta II. Fülöp spanyol király remek hadserege erőszakkal térdre kényszeríteni a lázadó észak-németalföldi városokat 1572 és 1576 között. Bár a pacifikálandó terület messze nem tartozott a legkorszerűbben megerősített térségek közé Németalföldön – hiszen a Habsburgok módszeres erődítési programja éppenséggel elsősorban a francia támadások kivédését célozta a déli határvidéken⁴⁷ –, a téli ostromok esetében, az időjárási viszontagságok, és az azokból

ban megkötött váradi békétől.

45 Duffly 1979: 15, 110–11.

46 Crowley 2014: 267–314; Duffly 1979: 195–196; Perbellini 2012: 188–194.

47 „Holland és Utrecht, amelyek 1572-ben csak egyetlen erőddel rendelkeztek, és három további várossal, ahol egy vagy két bástya is volt”: Parker 2005: 75., v. ö. Bragard 2016.

adódó szállítási nehézségek miatt még a keresztény Európa legkiválóbb hadserege is időnként ostromtüzérség nélkül volt kénytelen megbirkózni az efféle feladatokkal.⁴⁸

Bizonyára okkal írta már 1574-ben Don Luis de Requesens, németalföld Habsburg kormányzója, hogy „Nem lenne rá sem idő, sem a világ minden pénze elegendő, hogy erővel bevegjük azt a huszonnégy várost, amely fellázadt Németalföldön, ha olyan sok időnkbe telik bevenni őket, mint amennyi időt korábban elpocsékolunk hasonló városok bevételeire”.⁴⁹ 1581-ben ugyancsak megoldhatatlan feladat elé állította az orosz cárság Pszkov városa Báthori István lengyel király magyar, német és skót zsoldosokat is felvonultató, több mint húszezres hadseregét: a város tetemes védőseregén, vastag falain, oldalazó ágyútűzre is alkalmas masszív tornyain, no meg a hideg időn végül is nem tudtak felülkerekedni.⁵⁰ Ahogy Gusztáv Adolf svéd király 9000 svéd, német, skót katonája sem volt képes boldogulni Pszkovval 1615-ben – pedig ott sosem épült ki a „trace italienne” rendszer, és ezúttal „csak” valamivel több, mint 4000 ember védte.⁵¹

BUDA ESETE A „HADÜGYI FORRADALOM” MODELLJÉVEL

Látnunk kell, hogy minden olyan modell, amely monokauzális módon értelmezi a hadtörténeti eseményeket, szinte magától értetődően téves: a sikeres várvédelmet ugyanis minden említett esetben valójában nem egy, hanem számos körülmény tette lehetővé, melyek közül csak az egyik – és a jelek szerint talán nem is mindig a legfontosabb⁵² – a mindenkor legkorszerűbb erősítések megléte. Buda és Pest 1529 és 1542 közötti ostromai pedig tökéletes példát szolgáltatnak minderre.

Hogy a számos ostrom után a kortársak Budát már a 16. század közepére szinte bevehetetlennek tartották, arról 1548-ból Lorenzo Contarinitől értesülhetünk, aki ennek ellenére Buda várát csupán csak közepes erősségnek minősítette.⁵³ Egyfajta mérnöki megközelítésben például Buda „...a XVII. század végén már nem kiépítettsége, hanem csak nagysága miatt volt nehezen elfoglalható...”⁵⁴ – holott a katonai szemzőgből a nagy kiterjedés éppenséggel lehetett akár probléma is, hiszen például 1529-ben épp a védendő falak nagysága jócskán nehezíthette a mindössze 2000 fős védősereg dolgát. S lám, ugyanaz a korszerűtlen késő-középkori védelmi rendszer már 1530-ban számosabb – egyes becslések szerint háromszor ekkora – és jóval elszántabb védősereg

48 *Duffy, 1979*: 61–64, 70–73.

49 Idézi: *Parker 2005*: 77–78.

50 Pszkov falai 10 kilométer hosszan nyúltak el, 37 toronnyal és 48 kapuval rendelkezett. Igaz a Velikaja folyónál fából épült a fal, de erről az oldalról az ellenség támadásával nem kellett számolni a védőknek.

A falak átlagos magassága 6,5, vastagsága 4–6 méter volt: *Razin 1961*: 354–355; *Frost 2000*: 61; az ostromlók és védők létszámadatai meglehetősen bizonytalanok tűnnek, lásd: *Szabó 2009*: 114.; Magáról az ostromról: *Szabó 2011*: 102–105; lásd még: *Nagy 1994*: 217–254.

51 *Razin 1961*: 188–193.

52 Már e munka írása közben szembesültem azzal, hogy már 1989-ben Csorba Csaba is egy hasonló, több szempontú értelmezési keretben próbálta vizsgálni a 17. század végén a magyarországi oszmán erősségek ellenállási lehetőségeit: *Csorba 1989*.

53 *Banfi 1936*: 123, 82. j.

54 *Winkler 2007*: 194.

oltalmában mégiscsak ellent tudott állni Roggendorf első ostromának.⁵⁵ Nem véletlenül fogalmazott tehát úgy Domokos György, hogy „... összességében azt kell mondanom, hogy a Vár ellenálló képességét, bizonyos hátrányos tényezők ellenére is, természeti adottságainak köszönhetette, amelyeket viszont a mégoly korszerűtlen falak is jelentősen tovább erősítettek.”⁵⁶ Különösen fontosnak tűnik ez az állítás annak tükrében, hogy a közvélekedés szerint az egész újkori európai modern erődépítészet a vizek kivételével épp az ilyesfajta természeti tényezők – pl. hegyek – kiküszöbölése révén látta megvalósíthatónak az ideális védelmi rendszerek kiépítését. Marsigli, a kor elhíresült császári hadmérnöke pedig 1684-ben éppenséggel úgy találta, hogy „Budaváránál sem az építészet, sem a természet nem működik közre hathatós ellenállás kifejtésére.”⁵⁷

Az is jól látható, hogy messze nem elhanyagolható tényező a rendelkezésre álló emberi és anyagi erőforrások mennyisége sem! 1538-ban a váradi békében Szapolyai János király nem kevesebb mint 5000 katonát kért Buda védelmére – míg ő maga azt ígérte, hogy 4000 emberrel fogja oltalmazni a várost és a várat.⁵⁸ 1540 március végén pedig Thurzó Elek, a magyarországi királyi helytartó figyelmeztette Ferdinánd királyt, hogy „...most még 6–8000 zsoldossal Buda tartható lenne, de ha az oszmán Budát elfoglalná, akkor ezt csak 60 vagy több ezer emberrel lehet innen kivetni. János király pedig ne gondolja, hogy Buda védelmére 10–20 000 forint elegendő leszen.”⁵⁹

Thurzó váteszi sorai azért is különösen figyelemre méltóak, mert az oszmánok a későbbiekben szinte sosem kísérelték meg 6000 embernél kisebb védősereggel oltalmazni Budát, s 1686-ban a sikeres ostromló sereg „...összlétszáma papíron, az ostrom során beérkezett erősítésekkel együtt mintegy 90 000 főt tett ki. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez papíron számított létszám, amely a valóságban akár 25 százalékkal kevesebb is lehetett, mint azt a Párkánynál végzett szemle töredékes adatai mutatják. A tüzérség, ismét a későbbi utánpótlásokkal együtt, mintegy 250 lövegből állt, s ennek egynegyedét a nagy kaliberű ostromágyúk tették ki.”⁶⁰ Ha azonban a 25%-al kisebb létszámokat tekintjük, az is meghaladja 70 000 főt. Ilyen óriási méretű sereg pedig soha azelőtt nem próbálkozott még Buda és Pest bevételével, és az ostrom húszezer főt meghaladó veszteségét tekintve – mely önmagában is több volt, mint az elmúlt százötven évben több ostromló hadsereg összlétszáma –, talán nem is tekinthető véletlennek, hogy a korábbi kísérletek nem jártak sikerrel.

Az 1540-es években azonban egy ekkora sereg még szinte elképzelhetetlenül nagy erőt jelentett a keresztény Európában.⁶¹ Amikor 1542-ben Ferdinánd király büszkén írta bátyjának, hogy a német birodalmi segéllyel együtt több mint negyvenezres sereget tud majd felvonultatni Buda visszaszerzésére, a császár azt kérdezte tőle, mit is akar kezdeni azzal az óriási haderővel – s ne feledjük V. Károly mintaszerűen megtervezett és lebonyolított franciaországi hadjáratában 1544-ben is csupán egy 14 000 fős sereget vezetett St. Dizier ostromára.⁶²

55 *Iványi 1941*: 37–40, 42–45.

56 *Domokos 1993*: 67.

57 *Banfi 1936*: 124.

58 *Iványi 1941*: 48–49.

59 *Iványi 1941*: 52.

60 *Domokos 2000a*: 25–52.

61 *B. Szabó 2015*: 28–30.

62 „Buda és Pest ostromlására sok ez; sőt félni lehet, hogy tétlenség miatt önmagát emészti fel; ha több

Az ostromsereg megfelelő mérete értelemszerűen nem elválasztható az erődítés felmentésére várható erők nagyságától: Buda előbb, mint az oszmánok szövetségeseinek, I. János királynak a vára, majd az Oszmán Birodalom határát őrző fontos erősségként, 1530-tól számíthatott a kor legpotensebb hadigépezetének támogatására. A 16. század végéig pedig nem volt olyan keresztény európai sereg, amely minőségben és mennyiségben a siker reményében vehette volna fel a harcot a vár alatt egy akár 40–60 000 fős oszmán felmentő sereggel.⁶³ Ez okozta Roggendorf ostromló seregének végzetét 1541-ben, és a várható felmentő sereg miatt érzett páni félelem motiválhatta Vels seregének és a különben jelentős birodalmi haderő szinte harc nélküli meghátrálását is 1540-ben és 1542-ben.⁶⁴ Végül pedig ennek a jelentős taktikai előnynek az elvesztése pecsételte meg az oszmán végvár sorsát. A 17. század végén már hiába vonult fel számottevő nagyságú oszmán sereg Buda felmentésére, az addigi sorozatos vereségek után egyszerűen nem mert megütközni az ostromlók seregével – ami a korban is meglepetést keltett, korábban pedig elképzelhetetlen lett volna.⁶⁵

Végezetül essék még néhány szó az 1540-es évek végére elkészült új budai erődítések korszerűségéről vagy korszerűtlenségéről. Ugyan az már a mai szakirodalomból is kitűnik, hogy a korszakban tevékenykedő itáliai hadmérnökök messze nem csak a bástyás rendszer elterjesztésén munkálkodtak ekkor szerte Európában⁶⁶ – de még a kortársak által korszerűnek tartott erősségek tervezését és építtetését sem tekinthetjük a korban pusztán itáliai mérnökök monopóliumának. VIII. Henrik király például Anglia partvédelmi berendezéseinek modernizációját az 1530-as évek végén egy Magyarországi Mária királyné ajánlásával Habsburg Németalföldről érkező közép-európai szakemberre, a morvaországi Stefan von Haschenpergre bízta.⁶⁷ Ha pedig a Habsburg-uralom alatt álló Németalföldön 1520 és 1535 között épült különféle új erődítésekre,⁶⁸ vagy Németországban Strassbourg, Augsburg, Ingolstadt hasonló korú, „Dürer-iskoláját” követő bollwerkjeire vetünk egy pillantást, akkor is kitűnik, hogy ebben az időszakban még szerte Európában igencsak tág határok között mozgott a tervezők és a megrendelők számára a „korszerűség”, a „modernség” értelmezése.⁶⁹

---

felé osztják, akkor meg attól lehet tartani, hogy a török a szokásos gyorsaságával az egyes hadtesteken terem, s külön-külön teszi tönkre egyiket a másik után” írta V. Károly Ferdinánd királynak 1542. május 210-én. *Károlyi 1880*: 135–136.

63 *Káldy-Nagy 1986*; Ágoston 2014: 37–42.

64 *Veszprémy 2000*: 16–21; *Iványi, 1941*: 58–60, 68–74; *Károlyi 1880*: 129–133.

65 *Domokos 1993*: 46; Így a döntő roham a török felmentő sereg szeme láttára folyt le, s „...amint egy Amszterdamban megjelent újság hírül adta, Buda elfoglalására „maga a nagyvezír a tanú, aki 50 000 emberrel a maga nemzetéből mindezt megszorodott szemmel nézte végig, majd hátrahagyva tábortát szégyenszemre a menekülést választotta...” (Rövid és hiteles beszámoló arról, ami a korábbi királyi rezidencia, a nemes Buda város sikeres, ámbátor véres ostromakor történt. Amszterdamban, Jan Potgieter *könyvtárusnál*, a Beurs-slys-ön. In: *Napló 1999*: 117.

66 A bástyás rendszer mellett már látszólag anakronisztikus védműformák továbbélésére a 16. századi Magyarországon: *Feld 2008*; a 15. századi európai előzményekről: *Buzás 2014*: 2–10.

67 A róla szóló legfontosabb irodalomhoz eddig sajnos nem fértem hozzá: *O'Neill 1945*; *Hale 1983*: 67.

68 Méghozzá számos helyen, így Maastricht-ban, Limburg-ban, St Omer-ben, Arras-ban, Bouvigne-ben, Breda-ban, Douai-ban, Gravelines-ben, Utrecht-ben, Eembrugge-ben: *Bragard 2016*: 224–226; *Martens 2008*: 94–97.

69 *Duffy 1979*: 4–7; *Hale 1983*: 78; *Winkler 2007*: 160–161. – Ziegenhain 16. század első felében épült rondellái még a 18. században is több ostromot álltak ki sikerrel.

1540 tájékán Buda új elemekkel megerősített védműveiről tehát nem állíthatjuk sommásan, hogy már ekkor „elavultak” lettek volna, mert még nem az épp hogy elterjedőben lévő itáliai bástyás rendszert követték.⁷⁰ Ami pedig 1541-ig megépült, az bizony ezután sokáig félelmetesen komoly akadálynak bizonyult a mindenkori ostromlók számára. Nem véletlenül írta róla még 1686-ban is az itáliai Semplicerio Bizozero: „Falainak vastagsága, tornyainak és rondelláinak erőssége – hozzátéve a meredek fekvést és a sziklás alapzatot – Buda általános vélemény szerint emberi erővel bevehetetlen”.⁷¹

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ágoston 2014

Ágoston Gábor: Az Oszmán Birodalom stratégiája és hadügye 1300 és 1700 között. In: U. ö. *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest, 2014: 15–42.

Balogh, 1943

Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943.

Banfi 1935

Florio Banfi: Domenico da Bologna architetto della fortezza di Buda. *L'Archiginnasio* Bologna, 1935, 30: 56–71.

Banfi 1936

Florio Banfi: Buda és Pest erődítményei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, V, Budapest, 1936, 102–131.

Barta 1985

ifj. Barta János: Budavár visszavétele. Budapest, 1985.

Beck 2001

Bernard Beck: Les urbanistes et ingénieurs italiens au service de François Ier et Henri II en Normandie et en France. *Cahier des Annales de Normandie*, Caen–Rouen, Année 2001, n° 31: 21–34.

Bragard 2016

Philippe Bragard: The Defensive system of Southern Netherlands under Charles V. and Philip II. *CEAMA* (Revista do Centro de Estudos de Arquitetura Militar de Almeida) Almeida, 2016, 13: 221–246.

Bubics 1891

Bubics Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszaveréséről. Budapest, 1891.

Buisseret 2002

David Buisseret: Ingénieurs et fortifications avant Vauban. L'organisation d'un service royal aux XVIe–XVIIe siècles. Paris, 2002.

Buzás 2001

Buzás Gergely: Gótika és kora reneszánsz. *Magyar Építészet*, 2. Budapest, 2001

---

⁷⁰ Ám arról, hogy milyen mértékben mutatható ki tényleges kapcsolat Buda erődítései és a Maggiorotti által már 1936-ban felvetett itáliai előképek és párhuzamok (Piacenza, Padova, Milánó, Treviglio,) között, mindeddig tudtommal nem láttak napvilágot komolyabb magyar tanulmányok: *Maggiorotti 1936*: 100.

⁷¹ Idézi: *Banfi 1936*: 124.

Buzás 2014

Buzás Gergely: A tűzfegyverek hatása a későközépkori várépítészetre Magyarországon. *Archaeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. Visegrád, 2014. (A tanulmány a 2012 október 18-án, a budapesti Hadtörténeti Intézetben rendezett VII. Fields of Conflict konferencián elhangzott előadás írott változata)

Contamine 1984

Philippe Contamine: Les industries de guerre dans la France de la Renaissance: l'Exemple de l'Artillerie'. *Revue Historique* 271. Paris, 1984. árpilis: 249–280.

Crowley 2014

Roger Crowley: Tengeri birodalmak: A kereszténység és az iszlám harca a Földközi-tenger feletti uralomért, 1521–1580. Budapest, 2014. Fordító: Varga Benjámín.

Czigány 1999

Czigány István: Bevezetés. In: *Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról*. Sajtó alá rendezte *Czigány István* és *Hankó Ágnes*. Budapest, 1999: 7–34.

Csorba 1989

Csorba Csaba: A török végvárok ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során In: *Bodó Sándor – Szabó Jolán szerk.: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699) Studia Agriensia* 9. Eger 1989: 159–185.

Domokos 1986

Domokos György: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XXXIII. 1. sz., Budapest, 1986: 47–109.

Domokos 1993

Domokos György: Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái. II. Harcok a felmentő sereg ellen és a győzelem kivívása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106, Budapest, 1993/2: 43–95.

Domokos 2000a

Domokos György: Buda ostromai – Budapest Negyed, 29–30, Budapest, 2000, ősz–tél: 25–52.

Domokos 2000b

Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest 2000.

Duffy 1979

Christopher Duffy: Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660. London–Henley, 1979.

Duffy 1980

Michael Duffy ed.: The Military Revolution and the State 1500–1800. Exeter, 1980.

Faucherre – Marten s– Paucot 2014

Nicolas Faucherre–Pieter Martens–Hugues Paucot eds.: La genèse du système bastionné en Europe / The genesis of the bastioned system in Europe 1500–1550, Navarrenx, CHA, 2014.

Feld 2004

Feld István: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. *Studia Miskolcinsia* 5. Miskolc, 2004: 97–123.

Feld 2008

Feld István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia* 27. Eger 2008: 175–195.

Finlay 2000

Robert Finlay: Fabius Maximus in Venice: Doge Andrea Gritti, the War of Cambrai, and the Rise of Habsburg Hegemony, 1509–1530. Renaissance Quarterly, Vol. 53, No. 4 New York, Winter, 2000: 988–1031.

Fodor 1991

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.

Frost 2000

Robert I. Frost: The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. London, 2000.

Gerevich 1966

Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest 1966.

Gerő 1975

Gerő László: Várépítészetünk. Budapest, 1975.

Gerő 1994

Gerő László: Mátyás király budai palotája. Kiskőrös, 1994.

Hale 1983

J. R. Hale: Renaissance War Studies London, 1983

Iványi 1941

Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. Tanulmányok Budapest Múltjából, IX, Budapest, 1941: 32–83.

Jacob – Visoni-Alonzo 2016

Frank Jacob – Gilmar Visoni-Alonzo. The Military Revolution in Early Modern Europe, a Revision. London, 2016.

Káldy-Nagy 1986

Káldy-Nagy Gyula: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Ruzsás, Lajos – Szakály Ferenc szerk.: Mohács – Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986: 163–194.

Károlyi 1880

Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880.

Károlyi – Wellmann 1936

Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.

Kingra 1993

Mahinder S. Kingra: The trace Italienne and the military revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648. Journal of Military History 57. Lexington (Virginia), 1993: 431–446.

Knecht 1994

Robert J. Knecht: Renaissance Warrior and Patron: The Reign of Francis I., Cambridge, 1994.

Korpás 2008

Korpás Zoltán: V. Károly és Magyarország (1526–1538). Budapest, 2008.

Lynn 1995

John A. Lynn: The trace italienne and the Growth of Armies: The French Case. In: Clifford J. Rogers ed.: The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe Boulder, CO, 1995. 169–199.

Maggiorotti 1936

Leone Andrea Maggiorotti: Gli italiani nell'architettura militare dell'epoca moderna e contemporanea. – Gli architetti militari italiani in Ungheria. Roma, 1936. (L'opera del genio italiano all'estero: gli Architetti Militari. 2.)

Maggiorotti – Banfi 1934

Leone Andrea Maggiorotti – Florio Banfi: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. Roma, 1934.

Martens 2008

Pieter Martens: La défense des Pays-Bas et l'architecture militaire pendant la régence de Marie de Hongrie (1531–1555) In: *B. Federinov, G. Docquier* ed.: Marie de Hongrie. Politique et culture sous la Renaissance aux Pays-Bas, Morlanwelz, Musée royal de Mariemont, 2008: 90–105.

Martens 2012

Pieter Martens: Siege warfare (early modern). In: *G. Martel* ed.: The Encyclopedia of War, vol IV, Oxford, 2012: 1987–1994.

McJoynt 1995

Albert D. McJoynt: Introduction to The Art of War in Spain: The Conquest of Granada, 1481–1492, by William H. Prescott. London, 1995: Greenhill Books, [<http://xenophongroup.com/santiago/BOOK/CHB.pdf> letöltve 2017. február 3.]

Nagy 1994

Báthory István emlékezete. Szerk.: *Nagy László*. Ford.: *Galántai Erzsébet* et al. Budapest, 1994.

Napló 1999

Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról. Sajtó alá rendezte *Czigány István és Hankó Ágnes*. Budapest, 1999.

Nolan 2008

Cathal J. Nolan: Wars of the Age of Louis XIV, 1650–1715: An Encyclopedia of Global Warfare. Westport–London, 2008.

O'Neill 1945

O'Neill, B. H. St. J.: Stefan von Haschenperg. *Archaeologia*, 91, London, 1945: 137–155.

Parker 1988

Geoffrey Parker: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800. Oxford, 1988.

Parker 1995

Geoffrey Parker: The 'Military Revolution, 1560–1660' – A Myth? In: *Rogers* 1995: 37–54.

Parker 2005

Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében In: *Veszprémy 2005*: 61–87.

Perbellini 2012

Giovanni Perbellini: The Military Architecture of Venetian Famgusta. In: Medieval and Renaissance Famagusta: Studies in Architecture, Art and History. eds.: *Michael J. K. Walsh, Nicholas Coureas, Peter W. Edbury*. Farnham, 2012: 187–197.

Razin 1961

Evgenij Andreevic Razin: A hadművészet története. 2. Budapest, 1961. Fordította a Móricz Lajos vezette munkaközösség.

Rozet 1910

Albin Rozet: L'Invasion de la France et le siège de Saint-Dizier par Charles Quint en 1544 d'après les dépêches italiennes de Francesco d'Este,..., Paris, 1910.

Saggiorato – Ravazzolo – Greco 2010

Fabio Saggiorato – Carla Ravazzolo – Alessandro Greco: Assedio! Padova 1509. Padova, 2010.

Szabó 2009

Szabó Béla: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége
Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2009.

Szabó 2011

Szabó Béla: Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: *Szabó Sarolta* szerk.:
Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben.
Nyírbátor, 2011: 93–108.

B. Szabó 2015

B. Szabó János: Mohács: régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Budapest, 2015.

Szakály 1986a

Szakály Ferenc: Bevezető. In: Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Szerk. *Szakály Ferenc.*
Budapest, 1986: 5–21.

Szakály 1986b

Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. Budapest, 1986.

Tóth 2000

Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.

Tracy 2002

James D. Tracy: Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign, Strategy, International Finance and Domestic Politics. Cambridge, 2002.

Veszprémy 2000

Veszprémy László: Buda és Pest legkorábbi ostromai a kezdetektől 1542-ig. Budapest Negyed 29–30,
Budapest, 2000, ősz-tél: 3–24.

Veszprémy 2005

Veszprémy László szerk.: A korai stratégiai gondolkodás. Budapest, 2005

Végh 1992

Végh András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: Várak a késő középkorban. *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992: 124–131.

Végh 1997

Végh, András: A középkori várostól a török erődig. In: *Budapest Régiségei XXXI.* Budapest, 1997: 295–310.

Winkler 2007

Winkler Gusztáv: Erődvárosok, városerődítések. Budapest, 2007.

Zeller 1928

Gaston Zeller: L'organisation défensive des frontières du nord et de l'est au XVIIe siècle, éditions Berger-Levrault. Paris, 1928.

Zombori 2003

Zombori István: Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. *AETAS* 18. Szeged, 2003/2: 66–78.

JÁNOS B. SZABÓ

BUDA'S FORGOTTEN SIEGES (1529–42)

A FREAK OF MILITARY HISTORY OR THE DEMISE OF THE MILITARY REVOLUTION THEORY?

ABSTRACT

Buda was one of the most frequently besieged fortresses of early modern Europe. Since the sieges were almost all unsuccessful, the passage of the city into Ottoman hands was an event of the utmost significance. We cannot dismiss the Hungarian capital's fortifications as 'obsolete' merely because they did not follow the Italian bastion system, a design that was only beginning to be widely adopted. As they stood in 1541, with many recent additions, the city's defences proved a formidable obstacle to every subsequent besieger, and the Ottomans fought off every attempt by the Christian powers during the Long War and even in 1684 without any significant modernization.

Any model involving a monocausal interpretation of the military events of that time is necessarily false. As many sixteenth-century European examples show (Parma, 1521; Marseilles, 1524; Metz, 1552; Sinea; 1552–53; Saint Quentin, 1556; Poitiers, 1569; La Rochelle, 1572–73), the successful defence of a fort is the outcome of several circumstances, of which the presence of the most modern available fortifications is only one. The sieges of Buda and Pest between 1529 and 1542 serve as perfect examples of this.

By the middle of the sixteenth century, contemporaries saw Buda as almost impregnable, although the sheer size of the combined defensive system of the city and the castle posed problems for troops trying to hold it. The German garrison in 1529 was only 2000 strong and struggled to defend the long walls against the Ottoman attackers. In 1530, however, a substantially larger defending army – three times the size, according to some estimates, and much more determined – withstood a siege by Ferdinand Habsburg's general using the same late medieval defensive system.

Another factor of undeniable importance was the availability of human and material resources. In the Peace of Váradi in 1538, King John Szapolyai asked for no less than 5000 soldiers to defend Buda, and in late March 1540, the Regent of Hungary warned King Ferdinand that 'Buda could still be held with 6–8000 mercenaries, but if the Ottoman captures Buda, 60,000 or more men would be needed to eject him.' Elek Thurzó's opinion was borne out by subsequent events: the Ottomans never attempted to protect Buda with anything less than 6000 men, and the combined strength of the successful besieging army of 1686 was more than 70,000.

The number of troops required for a siege also depended on the expected strength of the relief army. As the stronghold of Ottoman ally John I, Buda could count on support from the most potent military machine of the age from 1530 onwards, and later it was a major fort defending the frontier of the Ottoman Empire. Throughout the sixteenth century, no Christian European army was quantitatively or qualitatively capable of facing up to an Ottoman relief force of 40–60,000 troops with any hope of success. This decided the fate of Roggendorf's besieging army in 1541, and the panic induced in what was a substantial imperial army by the expected relief force in 1540 and 1542 must have lain behind Vels' decision to retreat almost without a fight.

janos.bszabo@gmail.com

VÉGH ANDRÁS

BUDA ÁRNYÉKÁBAN.
PEST VÁROS ERŐDÍTÉSEI AZ 1540-ES ÉVEK
ELEJÉN

Pest városa síkságon, vízjárta ártéri területek között egy homokos kiemelkedésen épült. Későközépkori, a 15. század utolsó harmadából származó városfala félkörívben kerítette körbe a Duna-parti települést. Az egyetlen falat csak néhány kapu és torony erősítette, első pillantásra nem kínálva különösebb védelmet egy komolyabb támadó sereg ellen. A város mégis sikerrel állt ellen 1541 tavaszán, majd 1542 őszén két komolyabb ostromnak is. Mi lehet ennek a magyarázata? A válaszhoz tekintsük át, mit tudunk a pesti városfalról, annak eredetéről, jellegéről, végül 16. századi erősítéséről. Látni fogjuk, hogy a sokhelyütt a ma is álló városfalak ellenére ismereteink mennyire bizonytalanok, illetve mennyi kérdés merül fel a téma kapcsán.

Kezdjük a történet elejénél, a 13. században. A tatárjárásról megemlékező források, illetve későbbi határjárások úgy mondják, hogy Pest városát nagy árok övezte.¹ Falat nem említene az iratok, Spalatói Tamás szerint nagy sietséggel próbáltak új védműveket emelni az idemenekültek, amellyel nem készültek el.² A *magnum fossatum* eredete lehet, hogy a tatárok elleni védmű volt, de ez biztosan nem állítható. Mindenesetre 1406-ban megemlítik, hogy körülölelte a várost.³ Hogy hol helyezkedett el? Nem tudjuk pontosan. Alapvetően mindig a Kiskörút vonalát szokták szóba hozni, de erre még semmilyen régészeti ásatás, vagy geológiai fúrószoonda sem adott bizonyítékot.⁴ A régi térképekről jól ismert Rákos-árok túl messze és túl szabálytalanul húzódik ahhoz, hogy a várost körülölelő ároknak lehetne tartani.⁵ Ez valójában az először 1061-ben említett *insula Pest* – Pest sziget határa lehetett.⁶ Jankovich Miklós és Rómer Flóris óta figyeltek fel arra a városfalmaradványra, amelyet leginkább a Vármegyeház utca vonalában észleltek.⁷ Írásné Melis Katalin gázvezeték fektetés közben tett megfigyelései szerint a falhoz égett pusztulási rétegeket lehet kötni, amelyek a 13. századból származnak. A régész szerint a pusztulás a tatárjáráshoz köthető, a fal tehát a korai Pestet kerítette be.⁸ Két tény gondolkodtat el ezen állítás bizonytalan alapjairól. Az egyik történeti, a másik régészeti. Egyrészt Spalatói Tamás nem említ a tatárjárás pesti pusztításának részletes

1. 1281. IX. 21. – BTOE I. 185. sz. (MOL DL1102); 1336. VI. 9. – AO XX. 271. sz. (MOL DL 3007)

2. *Gombos* 2237. sz.

3. 1406. V. 3. – BTOE III. 454. sz. (MOL DL 9203)

4. *Györfly* 1998: 552.

5. *Tringli* 1992.

6. *Györfly* 1998: 538.

7. *Rómer* 1873: 33–36.

8. *I. Melis* 1976: 313–321; *I. Melis* 1994.

leírásában falat, hanem sietve emelt védművekről szól, másrészt a korai Pest város leletei nem csak ezen falon belül, hanem azon kívül is előkerülnek.⁹ Márpedig tudjuk, hogy a tatárjárás után a település korábbi jelentőségét Buda javára elvesztette, sőt alárendelt viszonyba került vele.¹⁰ Mindez a lakosság jelentős csökkenését, következésképp a lakott terület kibebbedését is kellett, hogy jelentse. Pest önállósulása csak a Zsigmond-korban kezdődött el.¹¹ Véleményem szerint meggondolandó az a lehetőség, hogy ezt a korai városfalat – amely tehát kisebb területet kerít be –, ne a 15. század elején feléledni kezdő Pest első városfalának tartsuk-e? A kérdés tisztázása újabb régészeti kutatásokat kíván.

A Kiskörút belső házsorában ma is sokhelyütt álló városfalat Mátyás király idejére szokás keltezni, első említése 1493-ból való.¹² A datálás régészeti ásatások eredményeire, a városfal kolozsvári analógiáira, illetve arra a történeti tényre is épül, hogy Pest Mátyás alatt nyerte el az önálló szabad királyi városi rangot. A fal a jellegzetes pártázat magasságáig ma is sok helyütt áll, így öleli körbe néhol szögletesen törő szakaszokkal, szabálytalan félkörben Duna-parttól Duna-partig a várost.¹³ A falat erősítő kapuk és tornyok mára elpusztultak, de részben régészeti ásatás, részben kiváló hadmérnöki felvételek 1686-tól kezdődően, és sok látkép is megörökítették. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a két legkorábbi, nürnbergi eredetű fametszet, amelyek már a most tárgyalt évekbe vezetnek el minket. Az egyik Erhard Schön Buda 1541-es ostromát bemutató hatalmas látképe, amelyen a Gellért-hegy mögött feltűnik Pest Duna-parti látképe is.¹⁴ A kép érdekessége a Duna mentén is ábrázolt városfal és annak bástyái. Ezek közül az északi kettőt ismerjük is, de az innen dél felé továbbfutó fal a későbbi térképeken már megszakad. Kérdés: végigfutott-e eredetileg a pesti városfal a Duna-parton is, ezáltal teljesen körbezárva a települést, vagy csak a nürnbergi metsző invenciója a vízparti fal. A másik metszet Virgil Solis műve és az 1542-es pesti ostromot ábrázolja.¹⁵ Ezen a képen keletről a mai Rákóczi út vonalából látjuk kissé távolról a várost. A képen látható tornyok és kapu jól megfeleltethetők a térképeken ábrázolt alaprajzzal. Tornyokat írtunk, de ezt leginkább méreteik miatt tesszük, mivel a kisméretű, fél, vagy háromnegyed kör alaprajzú tornyok már a tűzfegyverek korában készültek, ritkán, s akkor is csak kis mértékben emelkednek a városfal pártázata fölé. A Duna-parton a fal mindkét végét egy-egy kör alakú rondella zárta le. Kérdés, mikor épültek. Korántsem biztos, hogy a Mátyás-korban, ez talán túl korai keltezés lenne, lehetnek későbbi bővítmények is. Régészeti ásatás sajnos még nem vizsgálhatta ezeket az építményeket. Történeti forrásokból és régészeti feltárásból három kaput ismerünk. Északról délre haladva a Bécs kaput, a mai Vörösmarty tér torkolatánál, a Hatvan kaput az Astoriánál, valamint a talán Cegléd kapunak nevezett a Kálvin téren.¹⁶ De lehetett, egy negyedik kapu a Vámház téren is, a városon átvezető észak-déli főút vonal,

9. Ld. 2. jegyzet. Jó példa erre a Kossuth Lajos utcában Zádor Judit által végzett feltárás.

10. *Kubinyi 1972*: 71–77.

11. *Kubinyi 1973*: 84.

12. 1493. X. 12. – (DL 46241); *Csorba 1976*.

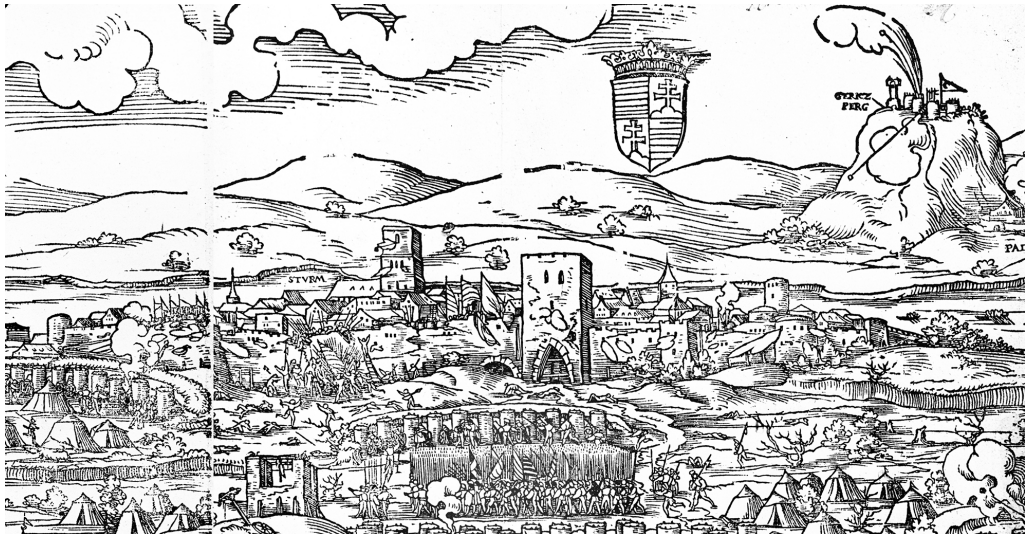
13. *Csorba 1976*; *I. Melis 1976*: 321–327; *I. Melis 1987/1988*; *I. Melis 2002*.

14. *Rózsa 1963*: Kat. 1.

15. *Rózsa 1963*: Kat. 236; *Szalai 2015*.

16. *I. Melis 1987/1988*; Bécs kapu: 1516. IX. 15. – (MOL DL 71146), 1522. II. 1. (MOL DL 106083, p. 609–610); Hatvan kapu: 1512. IV. 18 – (MOL DL 106083, p. 145.)

Pest ostroma (részlet). Virgil Solis, 1542.

a mai Váci utca ezt kívánná, azonban a török kori térképek és látképek itt nem jelölnek kaput. Ásatás itt még nem folyt. A feltárt kapuk egységes alaprajzúak és méretűek. A négyzetes kapukat kívül a sarkokra állított, belül pedig átlós támpillérek támasztották meg, a látképek tanúsága szerint a városfal pártázata fölé emelkedtek. A kapuk előtti rondellák a Solis metszet és a korabeli leírások tanúsága szerint török kori építmények, 1542-ben még nem említették és nem ábrázolták ezeket.

Szót kell még ejtenünk a pesti vár – Bécs vára kérdéséről. Gerevich László, majd Melis Katalin is foglalkozott ezzel a témával.¹⁷ Ha a történeti forrásokra nézünk, a pesti várra vonatkozó konkrét adat Anonymus elbeszélésén kívül más nincs.¹⁸ Hogy P. mester a nála szokásos módszerrel a római ellenerőd romjaiból kreálta-e a Taksony vezér által Bilának és Baksnak adott várat, vagy ténylegesen használatba vették eleink a honfoglalás után valamikor a kijavított falakat ezt nehéz eldönteni. Mindenesre a castrum belsejében feltárt Árpád-kori sírok ennek ellentmondani látszanak.¹⁹ Az azonban bizonyos, hogy a pesti plebániatemplom 12. század végi, 13. századi építések a vár már nem lehetett használatban. Erre a templomnak a római erőfalakhoz viszonyított elhelyezkedése a legjobb bizonyíték. Bécs vára teljesen más kontextusban merül fel, és semmi köze Anonymus pesti várához. Az északi Bécs kaput 1522-ben említik meg, amely Pestről a közvetlenül szomszédos Bécs-Újbécs településre vezetett ki.²⁰ Bécs vára bizonyosan a kaputól kijebb, attól északabbra, Bécs területén állt, hiszen amikor 1467-ben megemlítik, akkor a budai káptalan halászóhelyét zavaró malmok kapcsán merül fel a neve.²¹ De miféle vár állhatott itt? A Dunát elzáró török lánc Matrakcsi

17. Gerevich 1976; I. Melis 1994/1995.

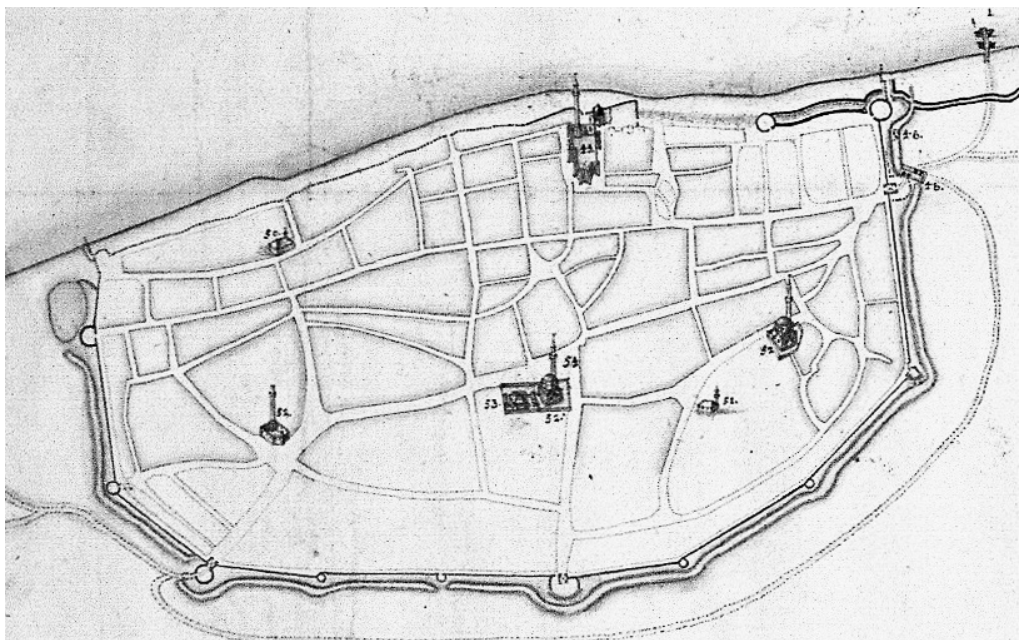
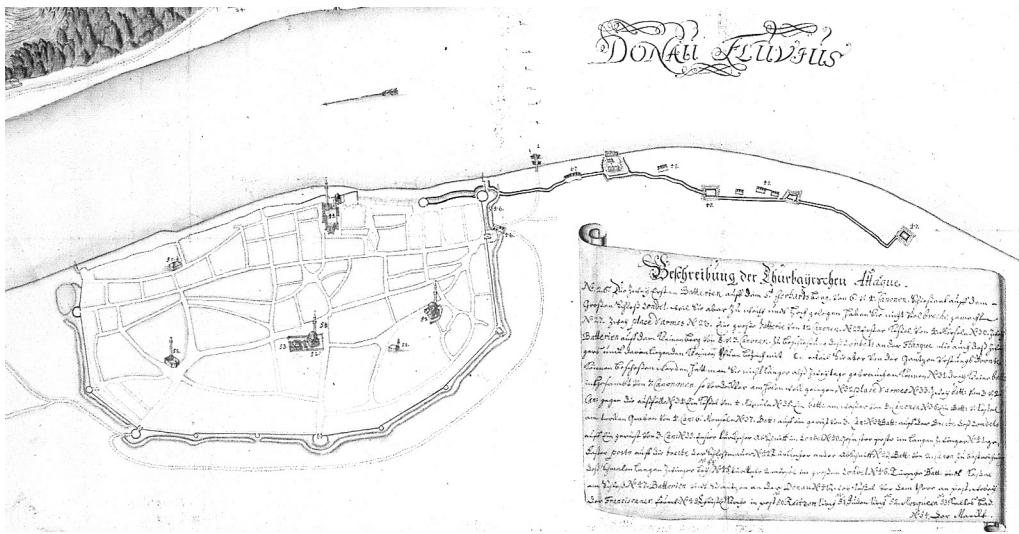
18. SRH I. 115.

19. Beszédes – Kovács 2011: 118–121.

20. Ld. 16. jegyzet

21. 1467. IV. 26. – (MOL DL 106012)

2. Pest térképe a fontosabb épületek látképeivel. H. Bredekow, 1686
 Számozás (a térkép feloldása szerint magyar fordításban): 49. Templom Pesten
 50. Rác templom 51. Zsidó templom 52. Mecsetek 53. Hideg fürdő 54. Piac

Nászuh miniatúráján egy a pesti városfaltól északra álló toronyhoz van erősítve.²² Ismert egy 18. századi térképeken, nagyjából a mai Széchényi téren ábrázolt rom is, amelyet mint Zsigmond király hídjának romjait említenek.²³ Eszerint kellett lennie a

22. Végh 2004.

23. Pest-Buda várostérképe a hajóhíd környékén. Mikoviny Sámuel, 1742 körül (BFL XV.16.d.241/cop11)

várostól északra egy toronyszerű, erődítmény jellegű építménynek, amely romosan még a város visszafoglalása utáni időt is megérte. És erre vonatkozhat Bertrandon de la Broquière 1433-ból származó leírása, amelyből arról értesülünk, hogy Zsigmond király francia kőfaragókkal egy tornyot kezdett el építeni a pesti parton, hogy a folyót lánccal lezárhassa, de nem végezték be a művet.²⁴ Azt gondolom a Bécs/Újbécs területén álló tornyot jogosan azonosíthatjuk az 1467-ben először említett Bécs várával. Melis Katalin a pesti várat és egyben Bécs várát a városon belülré helyezte, a Váci utca, Régiposta utca, Apáczai Csere János utca és Deák Ferenc utca határolta területre. Az általa feltételezett négyzetes alaprajzú erődítmény két sarkát a városfal rondellái, harmadikat a Bécs kapu, míg a negyediket a Váci utca és a Régiposta utca kereszteződésében feltárt falrészletekből rekonstruált torony képezné. Ez utóbbi torony rekonstrukciója a kiásott csekély maradványok miatt azonban erősen kérdéses.

A város erődítéseinek ismertetése után végül térjünk rá az ostromok sújtotta évekre. Antonio Mazza az 1541-es ostromról és előzményeiről írott művében röviden bemutatja Pest városfalait is.²⁵ Leírása szerint a várost régi, magas fal védi, amelyet nem övez árok. Ez meglepő kijelentés, hiszen a 17. századi látképeken már egyértelműen látszik a falak előtti árok.²⁶ Árkot azonban a Solis-féle látképen sem ábrázoltak. Mazza megemlékezik a kis tornyokról is, amelyeket azonban szerinte rosszul lehet oldalazva védeni. Mindezek ahhoz vezettek, hogy a falakat könnyű volt megközelíteni. 1541 tavaszán ágyútűzzel egy 32 és egy 18 öl széles szakaszon a földig rombolták a falat, a védők puskatűzétől azonban minden ostromkísérlet összeomlott. Honnan zúdították a pusokák tűzét a támadókra? Mazza szerint a várost védő németek a fal mögött 4 és fél lábra, egy 50 láb széles, és mély árkot ástak, emögött pedig egy 10 láb magas sáncot emeltek. Innen könnyen sűrű tűz alatt tarthatták a rést, amely mögött a támadás az árok miatt nem tudott kibontakozni. Egy ekkora méretű árok és sánc nyilván nem készíthető el az ostrom néhány napja alatt, a falat romboló ágyúk tűzében. Détschy Mihály mutatta ki, hogy 1540–1541 telén a Ferdinánd király szolgálatában álló Johannes Maria Speciecasa hadiépítész sáncokat ásott a város védelmére.²⁷ Többek között Istvánffy Miklós leírására is hivatkozik, amely egybevág Mazza kortársi elbeszélésével: Speciecasa a város belsejében itáliai módra emelt erődítményeket és sáncokat építtetett.²⁸ Antonio Mazza leírását figyelembe véve egy nagyon ötletes megoldást figyelhetünk meg, amely nem a fal előtti térséget erődítette, hanem éppen a fal takarását is felhasználva a fal mögötti térséget. Hogy erre mennyi hely lehetett a város falain belül, ezt persze pontosan nem tudjuk, de azért jogos azt feltételezni, hogy a város sűrűn épült házsorai nem mindenütt érték el a falakat. Egy adatunk mégis van. 1512-ben megemlékeznek a Hatvan kapu melletti állatvásár térről.²⁹ Ennek helyét a kutatók tévesen a falon kívülre helyezték, pedig a forrás éppen azt mondja, hogy a pestiek a vásárvámost szedő szigeti apácák kárára a vásárt Pest városából helyezték át a Rákos mezőre.³⁰ A pesti falakon

24. Bertrandon de la Broquière 1892: 235; Szamota 1891: 93–94.

25. Mazza 1875: 221–222.

26. Pl. a Hallart-Wening féle látképsorozaton. Végh 2015: C.6.1–4. táblák

27. Détschy 1994: 227–228.

28. Istvánffy 1622: 150/b, 151/b, 152/a, 153/b, 156/a.

29. 1512. IV. 18 – (MOL DL 106083., p. 145.)

30. Benda 2016: 15.

belül közvetlenül tehát volt akkora terület a Hatvan kapunál, ahol az igen jelentős állatvásárokat is le lehetett bonyolítani. Itt nem lehetett probléma árkot és sáncot ásni. A fal mögötti árkot régészeti ásatáson is megfigyelték. Melis Katalin a Károly körút menti városfalszakasz feltárásakor a fal belső oldalán több árok részletet is kibontott, amelyek véleménye szerint a 16., a 17. és a 18. századból származtak.³¹

Összefoglalva a fent elmondottakat, először is meg kell állapítanunk, hogy a pesti városfal kutatása még rengeteg megválaszolatlan topográfiai és kronológiai problémát rejt magába. Az írott és képi források behatároltsága miatt leginkább a régészet tárhat fel olyan újabb adatokat, amelyek pontosabbá tehetik tudásunkat. A város sikeres védelméről szóló források bemutattak egy olyan sajátos és újszerű hadiépítészeti megoldást, amelynek segítségével egy nagy kiterjedésű és elavult falakkal rendelkező várost lehetett megvédeni a 16. század negyvenes éveinek elején. Nem lévén hadtörténész B. Szabó Jánosnak köszönöm meg, hogy felhívta figyelmemet egy fontos párhuzamra. 1552-ben a franciák Metz városát hasonló módon, az elavult középkori falak mögött emelt árkokkal és tüzérség elhelyezésére alkalmas sáncokkal védték meg az V. Károly vezette császári sereg ellen. A pesti példa tehát nem egyedülálló, és a példák sora feltehetően szaporítható.³² Ez a feladat azonban már a hadtörténészekre vár.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AO XX

Anjou-kori Oklevéltár XX. (1336) Szerk. *Piti Ferenc*. Budapest–Szeged 2004.

Benda 2016

Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a későközépkori Budán, Pesten, Óbudán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41, 2016: 7–40.

BTOE I

Budapest Történetének Okleveles Emlékei I. 1148–1301. *Csánky Dezső* gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendelte *Gárdonyi Albert*. Budapest, 1936.

BTOE III.

Budapest Történetének Okleveles Emlékei III. 1382–1439. Összeállította *Kumorovitz L. Bernát*. Budapest, 1987.

Bertrandon de la Broquière 1892

Le voyage d'outremer de *Bertrandon de la Broquière* : premier conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne. Publié et annoté *Charles Henri Shefer*. Paris 1892.

Beszédes – Kovács 2011

Beszédes József – Kovács Eszter: Újabb eredmények a Belvárosi Plébániatemplom és a Március 15. téri erőd kutatásában. *Aquincumi Füzetek* 17, 2011: 112–122.

Csorba 1976

Csorba Csaba: Pest városfalának vázlatos története. *Budapest Régiségei* 24/1, 1977: 349–368.

---

31. *I. Melis 1994.*

32. Lásd *B. Szabó János* írását e számban.

Détschy 1994

Détschy Mihály: Adatok Joannes Maria Speciecasa hadiépítész életpályájáról. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Szerk.: *Pamer Nóra*. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* 6.) Budapest 1994: 227–234.

Gerevich 1976

Gerevich László: A pesti és budai vár. *Budapest Régiségei* 24/1, 1976: 43–58.

Gombos 1937–43

Gombos F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI*. I–IV. Budapest 1937–1943.

Györffy 1998

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest 1998.

Istvánffy 1622

Nicolai Istvánfi *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae 1622.

Kubinyi 1972

Kubinyi András: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. (Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 60.) Berlin 1972.

Kubinyi 1973

Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története II. Szerk. *Gerevich László*. Budapest 1973: 7–204.

I. Melis 1976

I. Melis Katalin: Beszámoló a középkori pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. *Budapest Régiségei* 24/1, 1976, 313–348.

I. Melis 1987/1988

I. Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. *Archaeologiai Értesítő* 114–115, 1987/1988: 199–225.

I. Melis 1994/1995

I. Melis Katalin: Régészeti kutatások a középkori pesti vár területén. *Archaeologiai Értesítő* 121–122, 1994/1995: 7–78.

I. Melis 2002

I. Melis Katalin: Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körüti szakaszán: Budapest V. Károly körút 28–30. *Budapest Régiségei* 35, 2002: 549–585.

Mazza 1875

Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. Közli: *Nyáry Albert*. *Magyar Történelmi Tár* 20, 1875: 191–240.

Nagy 1946

Nagy Lajos: Az Eskü-téri római erőd, Pest város öse. Budapest 1946.

Rómer 1873

Rómer Flóris: A régi Pest. Történeti tanulmány. Budapest 1873.

Rózsa 1963

Rózsa György: Budapest régi látképei. *Monumenta Historica Budapestinensia* 2. Budapest, 1963.

SRH I

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Ed. *Szentpétery, Emericus*. Budapestini 1937.

Szalai 2015

Szalai Béla: Buda várának első hiteles, keleti nézetű, eddig ismeretlen látképe 1542-ből (Rövidített változat). *Magyar Grafika* 59, 2015, 58–61.

Szamota 1891

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest 1891.

Tringli 1992

Tringli István: Petzval József pesti éve. *Technikatörténeti Szemle* 19, 1992: 25–33.

Végh 2004

Végh András: Matrakcsi Nászuh Buda-ábrázolása. *Budapest Régiségei* 38, 2004: 207–216.

Végh 2015

Buda I. 1686-ig. Írta és összeállította *Végh András*. Budapest 2015. *Magyar Várostörténeti Atlasz* 4.

ANDRÁS VÉGH

IN THE SHADOW OF BUDA. THE FORTIFICATIONS OF PEST IN THE EARLY 1540s

ABSTRACT

Studies of the military events of 1541 tend to concentrate on Buda Castle and its fortifications, but the campaigns fought between 1540 and 1543 involved several sieges in which the walls of the free royal town of Pest on the other side of the Danube played a major part. The town walls have hitherto received little attention even in respect of two occasions when the defenders successfully fought off attacks, in 1541 and 1542. There are written sources concerning works on strengthening the town wall at the turn of 1540 and 1541. Here we assess the structure and elements of the Pest town wall using information from historic building research, archaeological excavations, written sources and, not least, contemporary visual representations. We also examine its condition in the early 1540s, the period of the military events.

vegh.andras@mail.btm.hu

EMLÉKEZET

VADAI ISTVÁN
TINÓDI SEBESTYÉN BUDA VESZÉSÉRŐL

„Hiba van a kréta körül:
Egyet felír, kettőt töröl...”
Arany János: A betyár, 10–11.

Tinódi Sebestyén a 16. század kiemelkedő versszerzője, ő az első, aki megszer-kesztett versgyűjteményt hozott létre, sőt azt nyomtatásban meg is jelentette.¹ Meglepően sokrétű alkotó, a históriás ének minden típusát művelte. Szerzett bibliai tárgyú históriákat (*Judit asszony*, *Dávid és Góliát*, *Jónás próféta*), írt széphistóriát (*Jason és Medea*), ismerjük régmúlt eseményeket feldolgozó történeti tárgyú művet (*Zsigmond király és császár históriája*), életművének legnagyobb részét azonban nem ezek alkotják. Gyakorlatilag Tinódi teremtette meg a történeti tárgyú históriának azt a válfaját, amely jelenkorú eseményt mond el, vagyis a tudósító éneket. A tudósító ének Tinódi igaz műfaja, saját korából nem is ismerünk mástól ilyen típusú verset, és a 16. század második feléből is csak néhányat. Ez utóbbiak között talán *Tőke Ferenc* Szigetvár 1566-os ostromáról szóló históriája a legismertebb. Tinódi főművének, a *Cronicá*-nak éppen ez a speciális műfaj alkotja gerincét.

Sebestyén deák 1541 és 1554 között különféle hadieseményeket versel meg: portyákat, párbajokat, városromokat. Bámulatra méltó gyorsasággal dolgozik, olykor már hetekkel az események után készen van históriájával, úgy dolgozik, mint egy haditudósító. Persze nyilvánvalóan túlzó az a kép, ahogyan az *Egri csillagok* filmváltozatában a versszerző deák az ostromlott vár bástyáján, golyózápor közepette sebtében, lúdtollal körmöli művét. Tinódi maga mondja el 1554-es kötetében, a *Cronica* előszavában, hogy általában nem személyes tanúja volt az eseményeknek, hanem „Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dolgokba jelön voltanak” szerezte értesüléseit. Mindenesetre fűrgén értesült az eseményekről, alaposan tájékozott volt kora politikai helyzetéről, hadtörténetéről. Verseit a történettudomány elsőrangú forrásmunkaként kezeli, adatai általában megbízhatóak, szándékosan nem torzítja el az eseményeket.² Ismét a *Cronica* előszavát idézhetjük: „...sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam.” Ez a mondat egyenesen a históriás ének műfaj-definíciója lehetne. Olyan költői alkotás, amely igazmondásra, objektivitásra törekszik, nélkülözi tehát a fikciót, vagy ahogyan a korban mondták: a fabulát.

A fabula és história látszólag ellentétes fogalmak. Szembenállásukról Pirnát Antal írt alapvető tanulmányt,³ amely lényegében a *res gesta* (lött dolog) és a *res ficta* (költött dolog, fikció) fogalmait értelmezi. A história ezek szerint megtörtént esemény elbeszélése, történetírás, a fabula pedig költői lelemény, azaz irodalom. Egészen sarkosan

1. Tinódi 1554.

2. ld. Szakály – Dávid 1996

3. Pirnát 1984

fogalmazva: az egyik igazat mond, a másik hazudik. A történetírás (történetmondás) és költői fantázia (inventio poetica) ilyen erős szembeállításra arra feltétlenül jó, hogy az elméleti különbségre rávilágítson, azt azonban maga Pirnát sem állítja, hogy e fogalmak vegytisztán megvalósulnának a régi magyar irodalomban. Nincs teljesen objektív történetírás, és nincs olyan fikció sem, melynek ne lenne köze a valósághoz, annak ábrázolásához. Pap Balázs legújabb műfajelméleti megállapításai szerint az a költő, aki igyekszik objektív módon elbeszélni egy eseménysort, rendre *historiá*-nak nevezi művét; ha azonban szubjektív módon állást foglal, és a saját gondolatait foglalja versbe, akkor jellemző módon elkerüli ezt a megnevezést, és *ének*-nek nevezi versét.⁴

A történeti tárgyú históriás énekeket két csoportra bonthatjuk. Régmúlt eseményt feldolgozó, illetve jelenkorú eseményt elbeszélő históriákra. A 16. század szerzői általában az előbbit művelik (Valkai András: *Bánk bán*, Görcsöni Ambrus: *Mátyás király*), Tinódi jellemzően az utóbbit. A régmúlt eseményt feldolgozó művek rendre idegen nyelvű prózai művek nyomán jönnek létre (pl. Bonfini, Thuróczy krónikáit versbe szedve), a jelenkorú históriák személyes megfigyelésen, szemtanuk elbeszélésein alapulnak.⁵ Ebből következik, hogy az első csoport általában teljesen érdektelen a történettudomány számára, a második viszont annál fontosabb. Ahogy említettük, Tinódi versei történeti kútforrások, nem véletlen tehát, hogy a *Cronica* modern szövegkiadása⁶ jegyzeteit tekintve inkább történész munkának mondható, mintsem irodalomtörténész kiadványnak. Részletesen tárgyalja a szóba kerülő történelmi személyeket, helyszíneket, eseményeket, nemigen foglalkozik azonban a versek műfajával, versformájával, dallamával, a költemények létrejöttének körülményeivel, a szövegek változataival.

A *Buda veszéséről*... jó példa arra, hogy rávilágítsunk a körülmények összetett voltára. Látszólag egyszerű helyzetben vagyunk, a szöveg ép, nyomtatásból ismerjük, a kolofoon tájékoztat a szereztetés idejéről (1541). A versben elmondott történeti események azonosíthatóak, úgy tűnik, hogy e költemény kapcsán nem túl sok jegyzetelnivaló akad. A filológia és poétikai bonyodalmak csak tüzetesebb vizsgálat után érzékelhetőek.

Tinódi verse – mint az irodalmi szövegek egy jelentős része – diakrón módon létezett. 1541-es születése, és 1554-es megjelenése között nem volt állandó szövege. Tinódi – ahogyan más históriáin – ezen a versén is több alkalommal változtatott. Mielőtt azonban rátérnénk Tinódi szerkesztői, átdolgozói tevékenységére, a rend kedvéért számoljunk el a história külső szövegváltozataival.

A *Buda veszéséről*...szövegének három forrásáról van tudomásunk. Az első a *Cronica* szövege. A második egy 1592-ben megjelent nyomtatvány,⁷ de ennek egy példánya sem maradt ránk. A kiadvány emlékét Szathmári Pap Mihály feljegyzése őrizte meg, saját példányának adatait pedig Bod Péter *Magyar Athenas* kötetének 200, 293. lapjaira lejegyezte. A Tinódi-vers egy öttagú kolligátum részét képezte, és ennek tagjai Johannes Manlius monyorókeréki nyomdájában jelentek meg 1592-ben. Vélhetően a Tinódi-versnek ez az önálló kiadása szolgálhatott közvetett forrásul egy

4. *Pap 2014*: 51–58

5. A históriás ének definíciójáról, alcsoportjainak rendszeréről, illetve ennek problematikájáról ld. *Pap 2014*: 7–50; *Vadai 2007*.

6. *Sugár–Szakály 1984*.

7. RMNy 696. sz.

17. századi kézirat, a *Mihály deák-kódex*⁸ számára. A kódex tulajdonosa egy sor bibliai tárgyú história mellett Tinódi versét is lemásolta. A megelőző vers másolási ideje 1679, az íráskép alapján a *Buda veszéséről...* is ekkor került a kéziratba. A szövegeltérések vizsgálata azt mutatja, hogy a *Cronica* szövegéhez képest javításokat nem, csakis szövegromlásokat tartalmaz, a história címében például nem Terek János *fogságáról*, hanem *fogásáról* szerepel; a kolofon *ezeröttszáz negyven és egy esztendőben* dátumát pedig *ezer öt száz nyögven [!] és egy esztendőben* alakra rontja. Talán csak a 44. sor *ragadozó ebnek* kifejezése igazítás, a *Cronica* szótagszámhibás *ragadozó ebeknek* kifejezését módosítja. E legutóbbi azonban egyszerű ritmusérzékkel külső forrás nélkül is végrehajtható javítás.

A három szövegforrás minden bizonnyal egyszerű leszármazási sort alkot (*Cronica*, 1554 → Monyorókerék, 1592 → *kézirat(ok) → *Mihály deák-kódex* (1679)). A *Mihály deák-kódex* sok pontatlansága, elírása arra mutat, hogy nem egy jól olvasható nyomtatvány, hanem talán nehezebben kibetűzhető kézirat másolata. E forrásnak szövegkritikai értéke nincs, arra azonban figyelmeztet, hogy Tinódi e históriája nem csak saját korában, és nem csak az 1554-es kötet példányaiban terjedt, hanem külön is kinyomtatták, és a 17. században is másolták.

A vers utóélete után térjünk vissza a história keletkezésének idejéhez. Buda 1541-es eleste fordulópontot jelent Tinódi Sebestyén életében. Pontosabban szólva, nem is a város eleste, hanem pártfogójának, Török Bálintnak fogságba vetése. Ettől kezdve ugyanis gazdátlaná válik, fel kell adnia korábbi pozícióját, el kell hagynia a szigetvári udvart. Sebestyén deák Török Bálint familiárisából ekkor válik vándorlantossá, és ezt követően alakítja ki a tudósító ének műfaját, a históriás éneknek azt a változatát, amely életművét teljesen egyedivé, speciálissá teszi. Lényegében a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* című verset tekinthetjük az első tudósítóéneknek.

A tudósítóének műfaji előzményei között talán csak a *Szabács vidala* (1476) előzi meg, illetve néhány deák típusú veszedelemének keletkezése: Gergely deák éneke *Jaksics Demeter veszedelméről* (1487 után), Szabadkai Mihály verse a *Cantio Petri Beriszlo* (1515), *Gesztai László éneke* (1525 után). Ez utóbbiak lírai elemektől sem mentes panaszversek, bennük ugyanúgy a familiáris költő beszél urának sanyarú sorsáról, ahogyan Tinódi is teszi Török Bálint fogságáról szólva. E korai verses előzmények jól rávilágítanak arra, hogy pályája elején Sebestyén deáknak is az lehetett a fő feladata, hogy megörökítse ura haditetteit, illetve hogy közvetlen környezetét szórakoztassa.

A költemény familiáris szerző verse, és így óhatatlanul szubjektív nézőpontból ábrázolja az eseményeket. A *Buda veszéséről...* tehát a tudósítóének kategórián belül is egy szűkebb csoporthoz a veszedeleménekekhez tartozik. A lantos ura elvesztésén panaszodik benne, tehát a költemény lírai elemeket is használ. Rögtön ilyen a vers hangulatát meghatározó nyitóstófa:

Siralom adaték sok rendbéli népnek,
Ki hírével leszön föld kerekiségének,
Mert vége lón immár mi víg életünknek,
Ezt tevé fogsága kegyös vezérünknek.
(*Buda veszéséről...*, 1–4)

8. Stoll 2002, 109. sz.

Már a legelső szó kijelöli az alaptónust, amely végigvonul a költeményen, hogy aztán a zárószakasz legutolsó szavával ugyanide jusson vissza:

Ezörötszáznegyven és egy esztendőben
Budáról császárnak el-alámentében,
Szigetben ki szörzé, vala nagy fektében,
Vitéz urán való nagy *kesergésében*.
(*Buda veszéséről...*, 197–200)

A *sírás* és *kesergés* motívuma teljesen természetes, hiszen Tinódi nyilván szemtanúja volt annak a jelenetnek, amikor Pemflinger Kata hírül kapta férjeura fogságba esését, „...sírva apolgatta két futosó fiát”. Érdekes a gyászos pillanatot rögzítő két sor:

Erő szakaszkodék kezének, lábának,
Földhöz üté magát, ott sokan sírának.
(*Buda veszéséről...*, 182–183)

Ez a sorpár ugyanis pontosan ebben a megfogalmazásban ismétlődik a *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* című vers 39–40. sorában, csak hogy itt nem Török Bálint feleségének a reakcióját írja le, hanem Perényi Péter asszonytársáét, Székely Kláráét. Arra gondolhatnánk, hogy ez a históriásénekek sztereotip fordulata, formulája lehetett, ám a sorpár kifejezéseit a 16–17. századi költészetben máshonnan nem tudjuk adatolni. Valószínűbb, hogy Tinódi önidézetéről van szó. Az érintett két vers további összefüggéseire később még visszatérünk.

A *Buda veszéséről* szóló énekvers hangütése, lírai kezdete és zárószakasza persze nem jelenti azt, hogy a szerző meghamisítaná az eseményeket. Tinódi – ha nem is túl részletesen – de tárgyilagosan beszéli el Török Bálint és Memhet basa 1540-es dárdai találkozóját, Buda német ostromát, és azt a jelenetet, amikor a szultán magához kéri a csecsemő János Zsigmondot. Mint közismert, Török Bálint ekkor esik fogságba, a gyermeket kísérő öt főúr közül egyedül ő nem térhet vissza. Az elbeszélte eseménysor tehát megfelel a valós eseményeknek, legfeljebb annyi hozzáfűznivalónk lehet, hogy a történet meglehetősen epizód-szerű, az országos események, Buda tényleges ostroma, vagy a kialakuló politikai helyzet ismertetése helyett csak Török Bálint személyére, családjára fókuszál. Még Izabella és János herceg sorsa is másodlagos ehhez képest. Mindezt persze csak akkor nevezhetjük hiányosságnak, ha a verset az 1554-es *Cronica* felől szemléljük.

Az 1554-es kötet első fele, a tudósító énekek összefűzött sorozata valóban átfogó képet nyújt Tinódi korának politikai- és hadieseményeiről. Ezt a könyv címe is pontosan megfogalmazza: „Cronica, Tinódi Sebestyén szörzése. Első részében János király halálátul fogva ez esztendeig Dunán innet Erdély országgal lőtt minden hadak, vesződelmek, revidedön szép nótákval énökbe vadnak. Más részében külömb-külobb időkbe és országokba kött dolgok, istóriák vannak.” Az első rész tehát megszerkesztett, kronologikusan haladó gyűjtemény, és innen a versbeszedett történelemkönyv felől nézve mondhatjuk csak azt, hogy a *Buda veszéséről...* epizód jellegű. Valójában a

Cronica első részében, a kronológiailag megfelelő helyen (tehát az *Erdéli história* 53–76. soraiban) Tinódi elmondja Buda ostromát, és Török Bálint fogságba esése kapcsán még egy utaló strófát is megfogalmaz:

Sokat ez dolgokról nem illik szólanom,
Mert tölem már sokat hallottak, jól tudom,
Erdéli gondomat ezzel sem múlatom,
Csak ennek sommáját én tünektek mast mondom.
(*Erdéli história*, 77–80)

Vagyis a kötet összeállításakor, 1553 őszén Tinódi úgy döntött, hogy a *Buda veszéséről...* szóló siraloméneket nem illeszti be a *Cronica* első részébe, nem szerepelteti önálló versként a megfelelő időrendi helyen, hanem csak összefoglalja a tartalmát. Nem mondott le a vers közléséről, de úgy ítélte meg, hogy az *Erdéli história* viszonylag tárgyilagos hangnemébe nem illek bele, és az országos eseménytörténet ismertetését megakasztaná.

De lépünk vissza a vers keletkezési idejéhez, 1541-hez. Az árván maradt Pemflinger Kata elhagyja Szigetvárat, Batthyány Ferenc németújvári udvarában talál menedéket. Tinódi pedig vándorlantossá válik. Verseinek kolofonjait időrendbe sorolva felrajzolhatjuk azt az útvonalat, amit bejárt. Baranyavárott az Istvánffyaknál, Daruváron és Dombóváron Werbőczy Imrénél vendégeskedik. Ezután Nagyszombatban bukkan fel, hogy valamikor az 1540-es évek közepén Kassán telepedjen le, 1553-ig innen keltezi históriáit.⁹ A *Cronica* első részének anyagát, azokat a históriákat, amelyeket a nyomtatványban folyamatos, kronológiai rendben haladó egységgé formált, részben Kassán, részben pedig Kolozsvárott, már a mű nyomtatása közben szerezte (a *Török János vitézsége*-t pedig Kolozsvárra tartva, Debrecenben). Az első részt alkotó tudósító énekek (*Erdéli história*; *Szegedi veszedelem*; *Az vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról*; *Budai Ali basa históriája*; *Ördög Mátyás veszedelme*; *Eger vár viadaljáról*; *Egri históriának summája*; *Terek János vitézsége*) kivétel nélkül 1552–53-ban keletkeztek, vagyis a kötet szerkezetét meghatározó koncepció is csak ekkor alakulhatott ki.¹⁰

Az 1540-es évek versei a *Cronica* második részébe, a „külömb-külömb”-féle darabok közé kerültek. Ennek részben a műfaji sokszínűség az oka. A bibliai tárgyú históriák mellett találunk itt vitézi buzdító éneket (*Hadnagyoknak tanúság*), sőt kimondottan szórakoztató darabot is (*Sokféle részögösről*). A másik szóba jöhető okot már említettük, a *Kapitán György bajviadalja* vagy a *Verbőci Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja* egyaránt epizód jellegű, nem tartoznak az országos jelentőségű eseménysorhoz.

Felfigyelhetünk azonban egy műfaji természetű jelenségre is. Vegyük szemügyre azt a verset, amely közvetlenül a *Buda veszéséről...* után áll – ez a *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról*. Első – nagyon felületes – pillantásra

9. Tinódi pályaképét többen is megrajzolták, legutóbb Szakály 1984. Ez a munka a korábbi szakirodalom alapos bibliográfiáját is tartalmazza.

10. Tinódi kötetének szerkezetéről ld. Vadai 2008: 79–85.

azt gondolhatnánk, hogy a három főúr egyszerre esett fogságba, és együtt raboskodtak a Héttoronyban. Pedig ez nem így van. Majláth István ugyan valóban rabtársa volt Török Bálintnak, de Majláth már 1541. július 20-án fogságba esett. Perényi Péter pedig kétszer is török kézre jutott, először 1529-ben Kajdacsnál, másodszer 1532-ben Eszéknél. Tinódi ez utóbbit énekli meg, hiszen e második alkalommal szabadulhatott Perényi a szultán fogságából úgy, hogy saját fiát adta át túszul. Ez az esemény érinti Székely Klárát oly érzékenyen, hogy „erő szakaszkodék kezének, lábának”. A *Buda veszéséről...* megemlékezik arról a mozzanatról, hogy Török Bálint az ostrom során találkozik Perényi Péterrel, aki arra figyelmezteti, hogy ne higgyen a töröknek, mert az könnyen megcsalhatja (93–96). Nyilván saját kétszeri fogságára gondol. Tinódi tehát három különböző eseményt fűz össze, három példát sorol arra, hogy a török hitének, fogadásának soha nem szabad hinni:

Jól értitök immár hitit az tereknek,
Urak úgy higgyetök hitetlenségöknek,
Egymást szeressétök, jobb ti fejetöknek,
Úgy leszen romlása gonosz terök népnek.
(*Prini Péternek...*, 125–128)

Érthetjük úgy, hogy a *Buda veszéséről...* egyetlen példát, a rákövetkező vers pedig három példát mutat ugyanarra a dologra, a török álnokságára. A *Buda veszéséről...* egy kurta sora pedig még egy továbbit megdoldja ezeket. A 172. sorban a már fogságba esett Török Bálint azt üzeni fiainak, hogy fogadják mindenben felesége parancsolatját, és „gondolnák az Pökri Lajos példáját”. Szakály Ferenc és Sugár István kiadásának jegyzeteiben nehezen értelmezhetőnek ítélik ezt az utalást, hiszen Pekry Lajost, a vitéz, de féktelen törökverőt 1537-ben nem a török, hanem Ferdinánd veti fogságba. Ő is hosszú ideig, hat évig raboskodik, mint Török Bálint, de ezt Tinódi 1541-ben még nem tudhatta.¹¹ Az utalás szerintünk két féle úton közelíthető meg. Könnyen lehet, hogy Pekry Lajos feleségére, Zsófia hercegnőre történik itt célzás, aki mindent megtett, hogy kieszközölje férje szabadulását. Takáts Sándor híres nagyasszonyokról szóló könyvében hosszasan ecseteli a hűséges feleség erőfeszítéseit, kitartó levelezését, folyamodványait.¹² Török Bálint 1541 nyarának végén még nem tudta, hogy Zsófia azévből megbetegedett és meghalt, így férje kiszabadításra tett kísérletei nem valósultak meg. A másik eshetőség, hogy a Pekry Lajosra tett utalás csupán ennyi: „Ne bízzatok senkiben!” Vagyis nem csak a török, hanem Ferdinánd is lehet álnok. Az utalás – bárhogy is értjük – valóban meglehetősen furcsa, hiszen a *Cronicá-t* Tinódi Ferdinánd királynak ajánlotta! Pekry esetét felemlgetni egy ilyen kötetben még akkor sem igen ildomos, ha a lantos csak közvetíti Török Bálint szavait.

A fentebbi gondolatmenetet folytatva: egész kis csokrot köthetünk a *Cronica* második részének azon darabjaiból, amelyeknek morális tanulságuk van. Ilyenek a bibliai históriák (*Judit asszony, Dávid és Góliát*), ilyen a *Hadnagyoknak tanúság*,

11. Sugár – Szakály 1984: 571

12. Takáts 1981: 55–73. Talán nem is véletlen, hogy a Zsófia hercegnőről szóló fejezetet közvetlenül a „keserves asszonyról”, Pemflinger Katáról szóló követi (74–88)

de ilyen a két fentebb bemutatott veszedelem-ének is, Török Bálinté, illetve a Príni Péterről és Majlát Istvánról szóló. Ezek a versek tehát nem férnek bele a *historia* szigorúan vett definíciójába, mert az objektív történetmondáson túl morális mondandót közvetítenek. A „próféták módjára hadakozzatok” kifejezés mindkét bibliai tárgyú szövegben megtalálható (*Dávid*, 362, *Judit* 406). A *Hadnagyoknak tanúság* pedig mindkét bibliai példát felemlíti (61–72). Nem pusztán arról van szó, hogy Tinódi levonja a tanulságot az elbeszélte történetekből –, ezeket a verseket eleve példázatként mondja el. Ha pedig így van, akkor a *Buda veszéséről...* a többi példázatként szolgáló vers között speciális tartalommal töltődik fel. Kötetbeli helyéből fakadóan, a siralomének példázattá emelkedik.

Ez a funkcióváltás már csak azért is magától értetődő, mert a vers a *Cronica* megjelenésekor eredeti szerepében már nem is volt értelmezhető. Az utolsó előtti strofa fohászokodása így szól:

Ti jó keresztyénök, tegyünk áldozatot,
Hogy Isten hallgasson tőlünk imádságot,
És megszabadítsa jó Terek Bálintot,
Hívön szolgálhassa ez szegín országot.
(*Buda veszéséről...*, 193–196)

1554-ben azonban már nincs értelme az 1550-ben meghalt Török Bálint kiszabadulásában reménykedni... A vers nyilván azért szerepel a kötetben, hogy – az előszó szavaival élve – „lenne végemlékőzet”. Török Bálint személyét illetően már nem aktuális, morális üzenetét, a törökkel szembeni összefogásra buzdító szerepét tekintve viszont annál inkább.

A régi magyar irodalomban a vers mindig énekelt szöveget jelent,¹³ Tinódi is dallamra szerezte históriáit, a *Cronica* pedig kottákat is közöl az egyes darabok mellett. A *Buda veszéséről...* is énekelt szöveg, szerzetése után a költő bizonyára lantkísérettel adta elő. Saját kéziratos példánya bizonyára volt belőle, erről esetleg másolatok is készülhettek. A kéziratosság médiumában, és a „második szóbeliség”-ben¹⁴ létezett a vers egészen addig a pillanatig, amíg nyomtatásban is napvilágot látott.

A médiumváltás gyakorta radikális következményekkel jár. Elsősorban azt jelenti, hogy a korábban egyetlen írásos példányban levő szöveg megtöbbszöröződik. A kinyomtatott példányok rögzítik ezt a változatot, és még akkor is vissza lehet térni ehhez az alakhoz, ha egy-egy másolat el is tér a forrásától. A szöveg konzerválódik, mert a nyomtatás stabilizálja. Ugyanakkor a szöveg nyomtatott kiadása változásokkal is jár. Ha a szerző tisztában van azzal, hogy műve kiadásra kerül, igyekszik ehhez a médiumhoz igazítani, átformálni a művét. Tinódi esetében ez azt jelenti, hogy kötetét tudatosan megszerkesztette. Döntött a kötet részekre osztásáról, a versek sorrendjéről, tematikus csoportokat hozott létre, és fentebb már láttuk, hogy emiatt a versek egymást

13. Ez alól csak ritka kivételek vannak. Nem énekelték például a csiziókat, naptárverseket, vagy Pesti Gábor fabulái után illesztett verses tanulságokat.

14. Tarnai Andor kifejezése az írásbeli szövegek szóbeli terjedésére (ld. *Tarnai 1984*). Szűkebb értelemben ez az írásbeli alkotások *előadását, megszólaltatását* jelenti, tágabb értelemben az írásbeli művek *hatását* a szóbeli kultúrára.

is értelmezik. A szerző előszót írt a kötethez, így az egyes históriák új kontextusba kerültek. Tinódi maga hangsúlyozza, hogy a mű célja a „végemlékőzet” fenntartása, vagyis azok darabok, amelyeknek eredeti célja a tudósítás, kötetbe szerkesztve már az emlékezet megőrzését szolgálják.

Amikor Tinódi megszerkesztette a *Cronica* anyagát, az egyes históriák szövegén is igazított. Ez újabb természetes velejárója médiumváltásnak. Tinódi úgy szerkesztette meg a kiadást, hogy a versek gyakran utalnak egymásra. Korábban már láttuk, hogy az *Erdéli história* Buda ostromát úgy beszéli el, hogy hivatkozik a Török Bálint fogságba eséséről szóló darabra. De hasonlóképpen utal az *Enyingi Terek János vitézsége* esetében is, sőt az utalás kölcsönös, ez utóbbi vers is hivatkozik az *Erdéli históriá*-ra. Később szerzett darab természetes módon utalhat a korábbira, a kereszthivatkozás azonban csak utólagos szerkesztéssel, az egyik hivatkozás utólagos beszúrásával hozható létre.

Tinódi köteténél szerencsés helyzetben vagyunk, mert a szerkesztés bizonyos mozzanatai az akrosztichonok segítségével felderíthetőek. A 16. század verseinél igen gyakori, a históriáknál pedig szinte kötelező mozzanat, hogy a strófák kezdőbetűi értelmes szöveget alkossanak. Tinódi minden verse akrosztichonos, és a versfők szövegéből hol a neve, hol históriájának rövid tartalma bukkan elő. Magától értetődő, hogy az akrosztichonos vers úgy készül, hogy az egyes strófák a versfőszöveg egyes betűire íródnak, tehát az akrosztichon *korábbi*, mint maga a vers. Miután a szöveg létrejött, az akrosztichon már nemigen módosítható. Egy-egy betűt megkísérelhetünk a strófafezdő szó átírásával, cseréjével megváltoztatni, de a teljes versfőszöveg nehezen manipulálható. Ez megfordítva is igaz. Ha a szerző a vers szövegén igazít, strófákat húz ki belőle, vagy told bele, akkor ezek a lépések az akrosztichon szövegét is érintik, abban egy-egy betű hiányát, vagy beszúrását eredményezik. Vagyis az akrosztichonok vizsgálata felfedheti előttünk, hogy a szöveget – akarva, vagy akaratlanul – megváltoztatták.

Például Apáti Ferenc versének, az 1520-as években írott *Cantiléná*-nak például ez az akrosztichonja maradt ránk: FRANCÜSCS APATI. Világos, hogy a hatodik strófa *Ügyedet* kezdőszavát a szerző eredetileg *Igyedet* alakban írta, a szerző keresztnevében I-betűt kell olvasnunk. Az akrosztichon tehát konzerválta a szerző nyelvjárását! De a keresztnev még ebben a kiigazított alakjában is hibás, hiányzik a 9. betűje, egy U. Egészen bizonyos, hogy innen egy egész strófa veszett el, nehezen hihető ugyanis, hogy a szerző hibás akrosztichont használt volna. Vagyis az akrosztichon megőrizte a szövegváltozás nyomát, egy strófa kihullásának tényét, és a hiány pontos helyét is megmutatja.

Amikor Tinódi sajtó alá rendezte kötetét, több vers szövegéhez is hozzányúlt. Egy korábbi tanulmányban részletesen bemutattam már Sebestyén deák akrosztichonjait, és megjelöltük azokat a helyeket, ahol a versfőszövegek változtatás nyomait mutatják.¹⁵ Ezek a fentebbi példával ellentétben nem szöveghiányt, hanem utólag betoldott strófákat jeleznek. Például az Egervár viadaljáról való éneknek másod része egyik akrosztichon-szava így fest:

VVVVVVVVVVVVVITEZEVKNEK

15. *Vadai* 1997: 617–638

A vitézöknek szó ö hangját Tinódi ev betűkapcsolattal jelölte, vagyis az akrosztichon most is megőrizte a szerző ő-ző nyelvjárását, sőt betűjelölését is. De miért ismétlődik a szókezdő v 12-szer? A história második részében emlékezik meg Tinódi a várvédő vitézeiről. Eredetileg, a história előadásra szánt, kéziratoss változatában csak Dobó és Mecskei neve szerepelhetett az első V-betűs strófában. Amikor a költő úgy döntött, hogy nyomtatásban jelenteti meg munkáját, kiegészítette a verset. További 90 vitéz nevét illesztette a költeménybe, hogy „lenne végemlékőzet”. Hogy a korábban megalkotott akrosztichon szövege ne váljon teljesen olvashatatlaná, Tinódi minden betoldott strófát azonos betűvel kezdett. Így alakult ki a furcsa akrosztichon, mely a toldás ellenére továbbra is kibetűzhető.

Ilyen toldás található *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* szövegében is, az előbbi példához hasonlóan itt is az elesett vitézek névsora került utólag a nyomtatott históriába. Másféle indok alapján bővült viszont a *Károly császár hada Saxoniában*. Itt az akrosztichon latin szövegében a CAPTIIIIIIIIIIVITATE szó olvasható, az I-betűs strófák pedig egy hízelgő, Ferdinánd-párti szónoklatot rejtenek. A korábban egyértelműen János-párti Tinódi itt szabályos hűségnyilatkozatot tesz a Habsburg uralkodó mellett.¹⁶

Tudjuk, hogy Tinódi a *Cronicá*-t Ferdinándnak ajánlotta, munkájáért 50 forintnyi jutalmat is kapott. Nyilvánvaló, hogy a kiadás összefügg Tinódi megnevelésével is. Nemeslevelének indoklása hangsúlyozza, hogy érdemeit „historiáknak magyar nyelven ritmusokba való ékes foglalásával” szerezte. Világos tehát, hogy a szerzőnek olyan művet kellett nyomdába adnia, amely elismerően emlékezik meg Ferdinándról. A *Károly császár hada Saxoniában* eredetileg nem tartalmazott hízelgő strófákat, ezeket az akrosztichon tanúsága szerint Tinódi csak 1553 végén illesztette a versbe.

Miről tanúskodnak a *Buda veszéséről...* versfejei? Megváltoztatta-e a szerző e korai históriáját is? A válaszhoz kissé hosszabban idézzük a költeménynek azt a részét, ahol Török Bálint 1540-ben felkeresi Memhet basát a dárdai táborban:

45 Lám, mi nem láthatánk oly jó fejedelmet,
Ki megrontja vala gonosz terek népet,
Szabadítja vala ez keresztyén népet,
Értök szerencsére vetöm én fejemet.”

50 Indula, Tárdánál az táborban juta,
Egy sátort az basa hamar vonyattata,
Ott nagy tisztóséggel abban szállattatá,
Fő-fő terekkel neki udvartata.

55 Jó Verbőczy Imre nála kedves vala,
Mint egy atyjafiát úgy szereti vala,
Mert nagy szíve szerént neki szolgál vala,
Basa sátorában akkort vele vala.

16. Tinódi pártállásáról ld. *Varjas 1982*, 161–164; *Vadai 1997*, 627–630

- 60 Terekek csudálják szépön termött voltát,
Mert régön hallották ő jó vitéz voltát,
Azomban elhozák császár ajándokát,
Azután elhozák basa ajándokát.
- Öltözött lovakat, aranyas ruhákat,
Avval az császárnak nagy kegyelmes voltát,
És Memhet basának minden barátságát
Úrfi ott ajánlá nagy hív szolgálatját.
- 65 **Rajta az basa lón oly nagy vigasságban,**
Hamar behívata az ő sátorában,
Szép édös beszéddel lón vele tanácsban,
Hogy császárnak lenne hív szolgálatjában.
- 70 Termetét, szövényét basa megszömlélé,
Udvara népit es széllal megszömlélé,
Szebben termött embört soholt ő nem lele,
Az úrfival basa ott arról beszéle:
- Udvara népével Budára sietne,
Szolgálna császárnak, és ott vele lenne,
75 Mit császár akarna, mindaz-tévő lenne.
Úrfi elbúcsúzik, basátúl elméne.
- Sok mulatság nem lón akkort ő dolgába,
Házátúl sieté az romlott Budába.
Immár basa vala Kányánál táborba,
80 Szent Gellérnél vannak némötök barlangba.

A vers teljes akrosztichonja: SEBASTIANVS LIJTÖRTVS DE TINOD IN CIVITATE SziIGETH FECIT E. A latin mondatból csak a literatus szót tartalmazó strófákat emeltük ki. A 61. sor Öltözött szavát Tinódi saját hangjelöléséhez igazodva Evltevzevtt-nek írta, így az akrosztichonban eredetileg nem Ö, hanem E szerepelt. A hangjelölést nem csak a modernizált kiadás torzítja el, már az 1554-es nyomtatványban megváltozott az eredeti versfő, mert a nyomdász, Hoffgreff György a saját hangjelöléséhez igazodott. Ez az apróság azonban nem jelez semmiféle értelmet módosító szövegváltoztatást. Két másik helyen viszont találunk ilyet.

A literatus szó második betűje, az I, kettőzve szerepel a szövegben. Az I és J betűk ebben az esetben egyenértékűek, sőt könnyen lehet, hogy Tinódi a J helyén is I-t írt. A 49–52. sorok szerves részét képezik az eseménysornak, Török Bálint itt érkezik meg a dárдай táborba. Az 53–56. sorok azonban csak kiegészítő információt tartalmaznak, Werbőczy Imre nem játszik szerepet a történetben. Tinódi szempontjából persze fontos személy, könnyen lehet, hogy személyesen tőle értesült a dárдай találkozó részleteiről.

Tudjuk azt is, hogy Baranyavárott 1543-ban éneket szerez róla (Verbőci Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja), és talán a Jason és Medea széphistóriát is nála szerezte, hiszen e vers keletkezési helye, Dombóvár szintén Werbőczy-birtok bolt. Nagyon valószínű tehát, hogy 53–56. sorok ennek az ismeretségnek, személyes kapcsolatnak az emlékét őrzik. Az akrosztichon betűkettőzése arra mutat, hogy az 1541-es ósváltozatban a Werbőczyre vonatkozó strófa még nem szerepelt. De semmi nem indokolja, hogy a toldást a vers kinyomtatási idejéhez kössük. 1554-ben már semmiféle személyes kapcsolatról nem tudunk. A legvalószínűbb az, hogy Tinódi kevéssel a vers szereztetése után, vagyis Werbőczynél vendégeskedve, 1543-ban bővített egy strófával *Buda veszéséről...* szövegét.

Itt az akrosztichon kettős I-betűje kapcsán egy rövid kitérőt kell tennünk. A versfejek betűismétlődéseit bemutató tanulmány megjelenését követően Domokos Gyöngyi kiváló dolgozatot közölt az *Eger vár viadaljáról* szóló Tinódi-vers és annak Zsámboky Mátyás által készített latin fordítása kapcsán.¹⁷ E tanulmány kamatoztatja az akrosztichonok betűismétlődéseit, elszámol azokkal a szöveghelyekkel, ahol ezek utólagos toldásra utalnak. A tanulmány szerzője azonban kifogást emel a „reduplikált” I-betűk ügyében. Szerinte ezek Tinódi hangjelölésének részét képezik, és nem tekinthetők toldást jelző ismétlődéseknek. Ezt a véleményt csak részben tudom elfogadni. Igaz, hogy a kettőzött I-betűk különféle helyzetben jelennek meg (Domokos Gyöngyi négy csoportot mutat be ezekből), és a kétjegyű betűk (*gy, ny, ty*) után az egyik I lehet a palatizálás jele. Igaz, hogy a VIIADAL szó esetében a második I lehet hiátustöltő szerepű (*vijadal*). Am mégis feltűnő, hogy a kettőzött I-k főként a *Cronica* első részében fordulnak elő. A *Cronicá*-ba fel nem vett versek akrosztichonjai *soha* nem használnak ilyen kettős I-t, a *Cronica* második részében *általában* nem találunk ilyet, az első részben pedig csak *ritkán*, és e ritka alkalmak többször egyértelműen toldott strófáknál jelennek meg. Sebestyén deák kilenc alkalommal illesztette a *deák* jelentésű *literatus* szót az akrosztichonba, és ebből nyolc esetben egyetlen I-vel jelölte az *i*-hangot. Kizárólag egyszer – éppen a *Buda veszéséről...* most vizsgált helyénél – szerepel betűkettőzés. Emiatt fenntartom azt a véleményemet, hogy a Werbőczy Imrét említő strófa nem volt benne a vers ósváltozatában.

Folytatva az idézett részlet vizsgálatát, felfigyelhetünk rá, hogy a *literatus* szóból hiányzik az A-betű, vagyis hiányzik a 68. és 69. sor közül egy egész strófa! Nem valószínű, hogy Tinódi a szereztetés során felejtett ki egy betűt. Már csak azért sem, mert az imént láttuk be, hogy később *igazít* a versfőszövegben. Ha máskor nem, hát az igazítás során javíthatta volna az akrosztichont. Korábbi tanulmányomban több példát mutattam a versek utólagos toldására, olyan példát azonban eddig nem találtam, ahol a szerző eltüntet a szövegből egy részt. Néhány akrosztichon-sérülés arra mutat, hogy Tinódi olykor igazított verseinek a szövegén. A históriák egymásra történő utalásai, a hivatkozó-strófák feltétlenül ilyenek. Az *Erdéli história* első részének eredetileg magyar nyelvű akrosztichona lehetett, amelyből – a többi részhez hasonlóan – a vers rövid summáját lehetett kibetűzni. Ezt az akrosztichont Tinódi teljesen lecserélte, és Ferdinándhoz szóló latin nyelvű ajánlássá formálta. Talán ennek az erős átszerkesztésnek a következménye, hogy a versfőkben hibásan szerepel az *austriaco* szó, helyette az

17. Domokos 2008.

AVTCRAO betűsor áll. Nem dönthető el, hogy ez a gyors átszerkesztés eredménye, vagy többszörösen átalakított szövegről, kényszerű strófacserékről van e szó.

A *Buda veszéséről...* esetében látszólag egyszerűbb a helyzet. Itt talán csak egyetlen strófa kallódott el. Még az is elképzelhető, hogy nem Tinódi szándékos kihagyásáról van szó, hanem a szedés során a nyomdász volt figyelmetlen. E feltevés ellen azonban nem csak azt hozhatjuk fel, hogy Tinódi nyilván ellenőrizte a szöveget, és korrigálhatta volna a hibát. A kötet többi versénél nem fordul elő ilyen, az akrosztichon segítségével észrevehető strófa hiány. Van egy másik körülmény is, mely gyanússá teszi a *Buda veszéséről...* szövegét. Pontosán a hiányzó strófát követő részben (69–72), azt olvashatjuk, hogy Török Bálint feltűnően magas, szép termetű volt, és ez a törökök körében csodálatot váltott ki. Érdekes módon ugyanez a mozzanat jelenik meg a vers egy korábbi pontján, az 57. sorban, közvetlenül a Werbőczy Imrét említő, utólag betoldott strófa után. Nem világos, hogy ez a motívum miért ismétlődik a versben. Úgy tűnik, hogy Tinódi többször is módosított a szöveget, és valamilyen átalakítás, strófaáthelyezés eredményezte az ismétlést.

Ha nem csupán egyetlen A-betűs strófa hiányát tételezzük fel, hanem a szövegismétlődésre felfigyelve a szöveg erőteljesebb átalakítását gyanítjuk, akkor nem sok esélyünk van kikövetkeztetni, hogy milyen szövegrészt tüntetett el Tinódi. Nem tudjuk, mi hangzott el Memhet basa sátorában, csak azt, hogy Török Bálint megfogadta, hogy „Mit császár akarna, mindaz-tévő lenne”. Talán ennél konkrétabb ígéret is elhangzott... Ha a hiányzó strófába Ferdinánd király személyét érintő megjegyzést képzelünk, érthető lenne, hogy Tinódi miért cenzúrázza a *Cronica* szövegét. Emiatt gondoljuk úgy, hogy a szöveg ezen a ponton 1553 végén, a vers nyomdába adásakor változtatott meg.

Összefoglalva a *Buda veszéséről...* szövegtörténetét, megállapíthatjuk, hogy Tinódi folyamatosan módosított a versen. Az ősváltozat még Szigetváron íródott 1541-ben. 1543-ban ezt kiegészítette egy Werbőczy Imrét említő strófával, mivel nála vendégeskedett, vagy talán rövid időre szolgálatába is állt. Tíz évvel később, amikor nyomdába adta főművét, egy strófát kiiktatott a költeményből, és talán további, az akrosztichont nem érintő, de a szövegismétlődésből mégis gyanítható módosításokkal is élt. E változtatások során a *Buda veszéséről...* szöveggörnyezete, szöveghelyzete, médiuma is megváltozott. 1541-ben szóban előadott siralomének volt. 1543-ban talán már kéziratot másolata is lehetett Werbőczy Imre környezetében, és ekkor a vers már az eseményeket megörökítő, a szereplők körét bővítő tudóstó énekként funkcionált. Bizonyára Tinódi állandó repertoárjához tartozott, és annak emlékét őrizte, hogy egykor Török Bálint lantosa volt. 1550-ig még fennállt a remény, hogy ura valamikor kiszabadulhat. Török Bálint halála után a vers aktualitását veszítette, már csak a múlt felidézését szolgálhatta, „hogy lenne végemléközet”. 1554-ben pedig egy olyan nyomtatvány részévé vált, ahol a szöveggörnyezet és a kötetszerkezet révén példázattá, morális tanulságot hordozó intéssé, figyelmeztetéssé vált. Szervesen beépült a török ellenes összefogásra buzdító *Cronica* anyagába.

Így vált Buda veszése a török hódoltság kiépülésének szimbólumává.

FELHASZÁLT IRODALOM

Csörsz 2008

Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika (A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai), szerk.: *Csörsz Rumen István*, Kolozsvár, 2008.

Domokos 2008

Domokos Gyöngyi: Függőbeszéd Zsámbokyra, avagy Az Eger vár viadaljáról való ének szövegvariánsai, in: *Csörsz 2008*: 55–78.

Pap 2014

Pap Balázs: *Históriák és énekek*, Pécs, 2014.

Pirnát 1984

Pirnát Antal, „*Fabula és história*”, ItK, 88, 1984: 137–149

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600, szerk. *Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos*, Budapest, 1971.

Stoll 2002

Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, 2002

Sugár–Szakály 1984

Tinódi Sebestyén: *Krónika*, kiad. *Sugár István*, bev. *Szakály Ferenc*, Budapest, 1984 *Bibliotheca Historica*

Szakály 1984

Szakály Ferenc: *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve: Tinódi Sebestyén élete és életműve*, in: *Sugár, Szakály, 1984*. 5–85.

Szakály–Dávid 1996

Szakály Ferenc, Dávid Géza: *Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez*, ItK, 100, 1996: 481–489

Szegedy-Maszák 2007

A magyar irodalom története, A kezdetektől 1800-ig, főszerkesztő: *Szegedy-Maszák Mihály*, a kötetet szerkesztette: *Jankovits László, Orlovsky Géza*, Budapest 2007.

Takáts 1981

Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*, Budapest, 1981.

Tarnai 1984

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, 1984

Tinódi 1554

Tinódi Sebestyén: *Cronica*, Kolozsvár, Hoffgreff György, 1554. RMNy 109 – Faksimile kiadás, szerk. *Varjas Béla*, kísérő tanulmány *Bóta László*, Budapest, 1959 *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 2

Vadai 1997

Vadai István: *A függőleges beszéd – Tinódi akrosztichonjairól*, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szerk.: *Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter*; Szeged 1997. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 35.

Vadai 2007

Vadai István: A tudósító ének műfaja, 1554: Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája, in: *Szegedy-Maszáék Mihály 2007*: 274–285

Vadai 2008

Vadai István: Kolozsvárott kötetet komponálni. In: *Csörsz 2008*, 79–85

Varjas, 1982

Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei, Budapest, 1982.

ISTVÁN VADAI

SEBESTYÉN TINÓDI ON THE FALL OF BUDA

ABSTRACT

In 1541, the lutenist Sebestyén Tinódi was a *familiaris* of Bálint Török and the fall of Buda touched him directly, because his employer was taken into captivity. Tinódi recorded the events in *The Fall of Buda and the Captivity of Bálint Terek*, a melancholy poem that historians traditionally look on as a historical record. It is possible, however, to take a subtler approach to the function of the text. Diachronic examination reveals changes of wording and context. In its 1541 form, it could be regarded as a song of lament and danger. Tinódi altered the poem in 1543 when he was in the court of Imre Werbőczy: the acrostic reveals that he added a stanza. The expression of hope for Bálint Török's release lost its currency after Török died in 1550. Nonetheless, Tinódi included it in his printed book, the *Cronica*. This was not merely to preserve the memory of his former employer, but because the poem had become a parable of Ottoman perfidiousness. Its placing in the *Cronica* promoted this new role, the texts on either side of it drawing moral lessons from similar events (the examples of Péter Perényi and István Majlát). An examination of the acrostic also shows that Tinódi adjusted the text for printing. For some reason, he removed one stanza. The repetitions within the text also show that he had edited the poem, possibly to suit it to a book dedicated to King Ferdinand. He altered several more of his poems for the *Cronica*, inserting propagandist stanzas or creating acrostics praising the King. The missing stanza may have been unfitting for a book supporting Ferdinand. The poem thus went through several versions between the original of 1541 and the published version of 1554. There were changes in its wording, medium of transmission and context. This implies that its meaning also changed. A narrative of a specific event was raised to a parable of general applicability, a call to unite against the Turks.

istvan.vadai@gmail.com

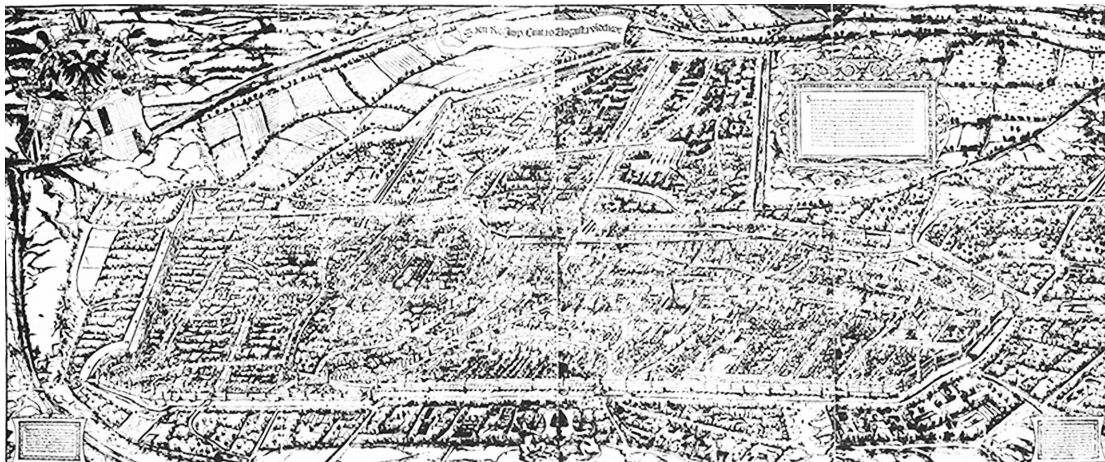
GÖDÖLLE MÁTYÁS
BUDA ÉS PEST
1541/42. ÉVI OSTROMAINAK ÁBRÁZOLÁSAI

Buda várának 1541. évi török elfoglalását a történészek ma a 16. századi magyar és Közép-Európai történelem egyik legjelentősebb sarokpontjának tartják. Az előző években megerősített és jól védhető vár 150 évre a török berendezkedés magyarországi központja lett. Azt, hogy ennek az eseménynek a történelmi jelentőségét már a kortársak is felismerték, a számos történelmi forrás és híradás mellett az is jól érzékelteti, hogy ez az alkalom nyújtott lehetőséget arra, hogy Buda legelső ismert ábrázolása után majd ötven évvel új és igen jelentős látképek készüljenek az ostromlott városról. Azonban az ábrázolások történelmi forrásként való vizsgálatánál épp olyan kritikai hozzáállás szükséges, mint az írott forrásoknál, mivel elsősorban nem dokumentációs céllal készültek. Ma már széleskörűen elfogadott, hogy nem szabad korabeli „fényképként” tekinteni a látképmetszeteket, még ha sokszor csábító is az írott forrásoknak való megfeleltethetőség. Ugyanakkor tényleg találhatunk rajtuk hiteles részleteket, a valós topográfiának megfelelő elrendezést, mivel a kor művészeinek ábrázolási metódusában jól megfér egymás mellett a valós és a fiktív elemek együttes szerepeltetése. Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy szinte soha nem maradt ránk a metszetek előképéül használt, esetleg a helyszínen készített előrajz vagy vázlat, mi csak a kereskedelmi termékként,

1. Buda látképe a Schedel-krónikából, 1493

2. Augsburg látképe, Hans Weiditz, 1521

üzleti céllal készült könyvillusztrációt vagy röplapot ismerjük, amelyeknek megvannak a maguk műfaji sajátosságai.

Az 1541/42-es ostromképekhez kapcsolódóan röviden szólnunk kell Buda első, valamelyest hiteles ábrázolásáról, mivel széles körben ismert volt Nyugat-Európában és éppúgy Nürnbergben készült, mint 48 évvel későbbi utódai. Hartmann Schedel 1493-ban Nürnbergben kiadott Világkrónikájának¹ 138–139. oldalán jelnet meg Buda keleti nézetű, két dűcről nyomtatott, fametszetű látképe.² (1. kép) A Michael Wolgemut és Wilhelm Pleydenwurf műhelyében készült metszeten a Duna fölött látszik a budai várhegy a királyi palota déli végétől a Nagyboldogasszony templomig. A látkép a krónika azon kevés vedutája közé tartozik (32 a több mint százból), amelyek a valósághoz többé-kevésbé hűen mutatják be tárgyukat. A városképek többségénél teljesen fiktív ábrázolásokat használtak, nemegyszer ugyanazzal a fametszettel illusztrálva több város látképét is, mint például Mainz, Bologna és Lyon esetében, sőt még arra is van példa, hogy egy hitelesnek tartott látképet használtak fel egy másik város ábrázolásához is. Buda látképét – főleg a királyi palota tekintetében – sokan vizsgálták már a hitelesség szempontjából, próbáltak következtetéseket levonni az egykori épületek elhelyezkedésére és kialakítására.³ Általánosan megállapítható, hogy a fametszet előképeül szolgáló rajz 1470, a Nagyboldogasszony templom Mátyás-tornyának felépülése előtt készülhetett, és elrendezésében nagyjából hitelesen mutatja a palota épületeit, míg a polgárvárost sokkal elnagyoltabban, a templomok elhelyezésétől eltekintve, sematikusan ábrázolja, a városfalak nélkül. A palotaépületek részletformáinak vizsgálatához azonban érdemes

1. A kolofonok szerint 1493. július 12-én latin nyelven (*Registrum huius operis libri cronicarum...*) és még abban az évben Georg Alt fordításában december 23-án németül (*Register Des buchs der Croniken...*) is megjelent a kötet Anton Koberger kiadásában és nyomdájában. Fontosabb új irodalma: *Rücker 1988; Füssel 2002; Posselt 2015*. A krónika magyar vonatkozásairól lásd *Soltész 1993*.

2. Mérete 24,1×52,5 cm, összeillesztéstől függően (a kötet lapjai átlagosan 47×33 cm), felirata a bal oldali dűcön felül jobbra: „BVDA”. *Rózsa 1999: kat. 118, Tóth 2006b*.

3. A sokszor túlzónak vagy hipotetikusnak tűnő eredmények kritikája itt nem lehet feladatunk. Lásd például *Lux 1920, Balogh 1952, Feuer-Tóth 1982, Magyar 2005, Tóth 2006a*

szem előtt tartani Papp Szilárd észrevételeit, aki a Krónika látképeit összevetette a rajtuk ábrázolt, és ma is fennálló korabeli épületekkel (Münster, Köln, Erfurt) és ebből az derült ki, hogy a legtöbb esetben egy épületen belül is keverednek a valós és fiktív építészeti elemek, felcserélődnek homlokzatok és befejezettnek mutatnak csak jóval később elkészült épületrészeket.⁴ A Krónika Nürnberg-ábrázolásán – aminél a városban élő, helyi alkotóknak az autopszia lehetősége is fennállt –, számos részlet eltér a valóságtól, a Frauenkirchét például meg sem jelenítették a metszeten. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a Schedel Krónika fametszetein – még a hitelesnek tartottakon is – sokkal inkább keverednek a valós és ideálképi ábrázolások és nagyban befolyásolta őket az illusztrációs gyakorlat saját logikája, így az összképi hatás, a könyv formátumához való igazodás vagy a tér kitöltése. Ezért az illusztrációk célja inkább a „város” sűrített ideálképének bemutatása – amihez egyes esetekben felhasználtak valós elemeket is – mint a hiteles látvány dokumentálása volt.

A 16. század 20-as, 30-as éveiben jelennek meg Nyugat-Európában a több dúcra nyomott, nagyméretű, fametszetes város- és ostromképek. Ezek kialakulásának előfeltétele volt a pontosabb helyszínrajzok készítése, amelyek alapján a művészek egy ideális nézőpontból, „madártávlatosítva” (Planvedute) alkották meg a látképet.⁵ Ez azt jelentette, hogy amennyiben nem volt a város közelében megfelelő nézőpontként alkalmas hegy, akkor egy olyan ideális, a felszínhez képest jóval megemelt pontból ábrázolták a várost, ahonnan az emberi szem azt még nem láthatta. Erre jó példa Augsburg 1521-es látképe, amelyet az aranyműves Georg Seld rajza alapján Hans Weiditz metszett fába.⁶ (2. kép) Egy másik módszert, az inkább oldalnézeti látképet választotta Anton Woensam Köln városának 1531-ben készített monumentális vedutájához.⁷ (3. kép)

A városlátképekhez képest a korszak ostromképei kevésbé valószerűek, mivel ezeken az esemény jelentőségének bemutatása az elsődleges, amihez a városkép és a tájháttér a lokalizálhatóságot teszi lehetővé.⁸ A képi ábrázoláson a hosszabb ideig tartó történeti eseménysort egy jelenetben lehet csak bemutatni, ezért a rajzolók vagy a legfontosabb momentumot emelik ki, vagy több, időben eltérő jelenetet fűznek össze egy kompozícióba. A szemben álló seregek, csapattestek érzékeltetése mellett a metszetenek helyet kapnak a tábori katonaelet zsánerszerű ábrázolásai is. Egy másik jelentős eltérés a látképekhez képest, hogy az ostromképeknek az aktualitása a fontos. A megerősödött városi polgár és kereskedőréteg megnövekedett hírigényét kielégítő kiadók igyekeztek gyorsan reagálni a történésekre, így kevesebb idő állt rendelkezésre az ábrázolás elkészítésére. A korai röplapokon még általános volt a teljesen fiktív látképek használata a szöveges rész illusztrálására, illetve a kiadói gyakorlatot is mutatja, hogy egy metszetet időnként több különböző röplapon is felhasználtak.

Bécs 1529. évi török ostroma oly nagy jelentőségű esemény volt, hogy több ostromképet is ihletett.⁹ Hans Sebald Beham különleges fametszete a Stephansdom

4. Papp 2005: 16–17.

5. Rózsa 1963: 9–10.

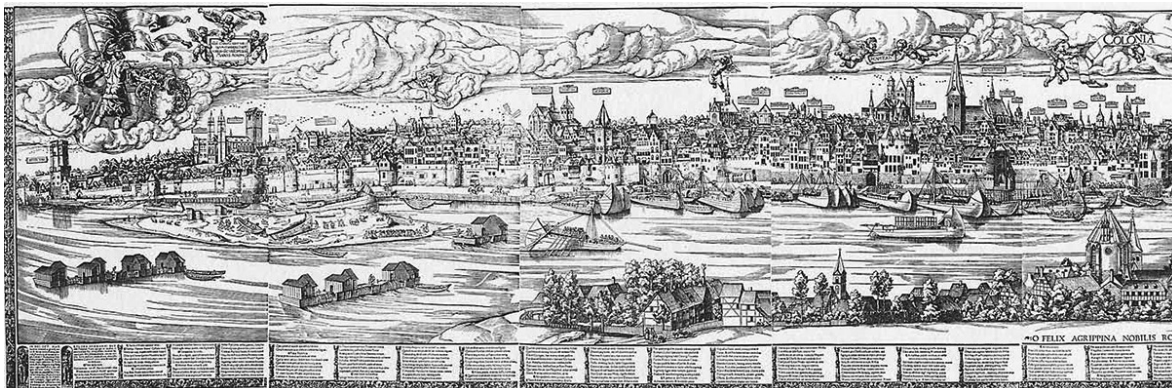
6. A nyolc dúcra, két sorban nyomott, színezett metszet mérete: 80×191,5 cm, Augsburg, Städtische Kunstsammlungen.

7. Kilenc dúcra nyomott fametszet, 69,2×352,6 cm, Berlin, Kupferstichkabinett.

8. A csataképekről általában lásd Rózsa 1987: 12–13.

9. Kat. Wien 1979: Kat. 147–150.

3a, 3b. Köln látképe, és részlete. Anton Woensam, 1531

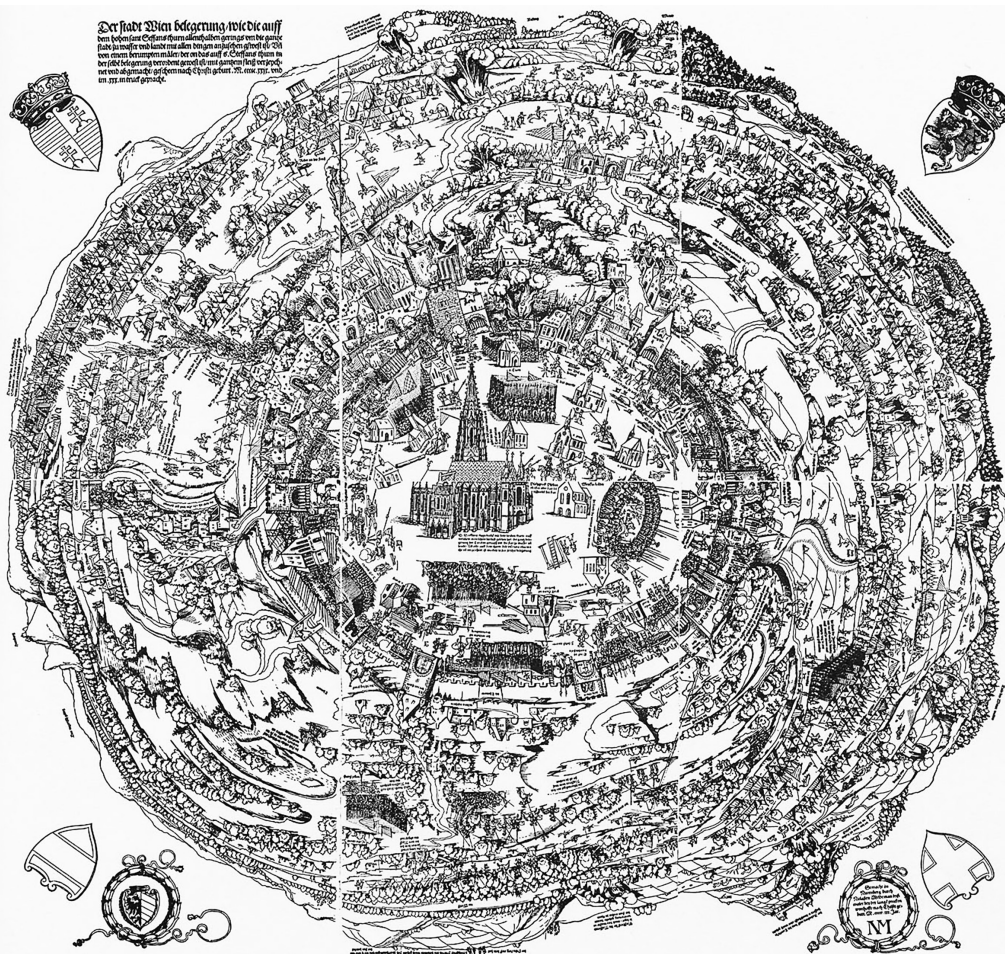
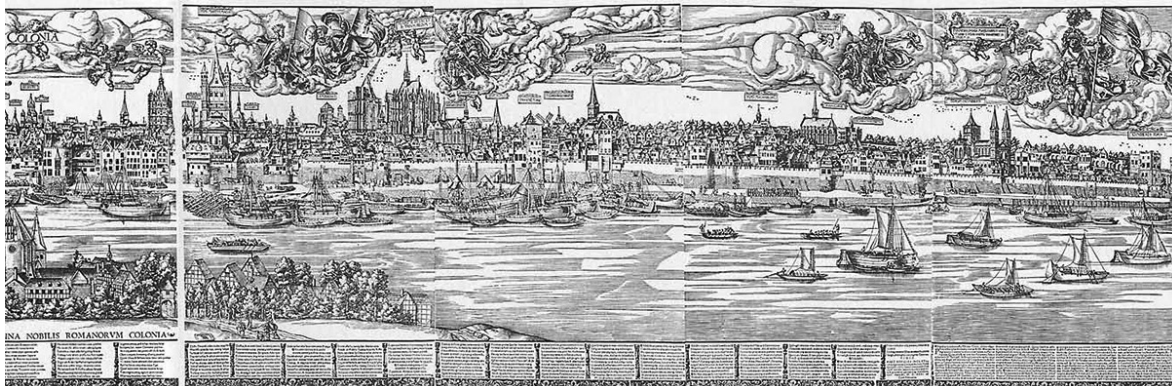
tornyából ábrázolja felülről, 360 fokal körpanorámában az ostromlott várost és az azt körbevevő seregeket.¹⁰ (4. kép) A szabályos kör alaprajzú város közepén az északi oldalnézetből ábrázolt Stephansdomon kívül a többi épület meglehetősen sematikus és az ostromló csapatok elhelyezése sem mutat egyedi stratégiát.¹¹ A bécsi ostrom másik ábrázolását Erhard Schön fametszetes röplapjáról ismerjük, amely nürnbergi mesterdalnok, Hans Sachs versének illusztrációjaként jelent meg Hans Guldenmund kiadásában.¹² (5. kép) A röplap eredeti, Sachs versével ellátott formáját nem ismerjük, feliratok nélküli, „avant la lettre” példányából is csak kettő ismert. Ennek az is oka lehet, hogy a nagyméretű önálló fametszetek sokkal sérülékenyebbek, és kevésbé éltek túl az évszázadokat, mint a könyvillusztrációk. A nürnbergi városi tanács a Meldemann-féle,

10. Hat dűcrről nyomott, színezett fametszet, 81,2×85,6 cm, Niklas Meldemann kiadása Nürnberg, 1530, Wien Museum, Kaiser Ferdinand 2003: Kat. V.14.

11. Érdekes összevetni a metszetet Sebald Beham öccsének Barthel Behamnek a lavírozott tusrajzával, amely a török tábor felől, madártávlatban ábrázolja Bécs ostromát és a fő hangsúlyt a török tábori élet bemutatására koncentrálja. Wien Museum, Kaiser Ferdinand 2003: Kat. V. 17.

12. *Hans Sachs: Historia der Türkischen Bälegerung der statt Wien...*, Nürnberg, Hans Guldenmund, 1529, négy dűcrről nyomott fametszet, 54,8×77,1 cm, Wien Museum, Röttinger 1925: No. 241, Kaiser Ferdinand 2005: Kat. V. 16.

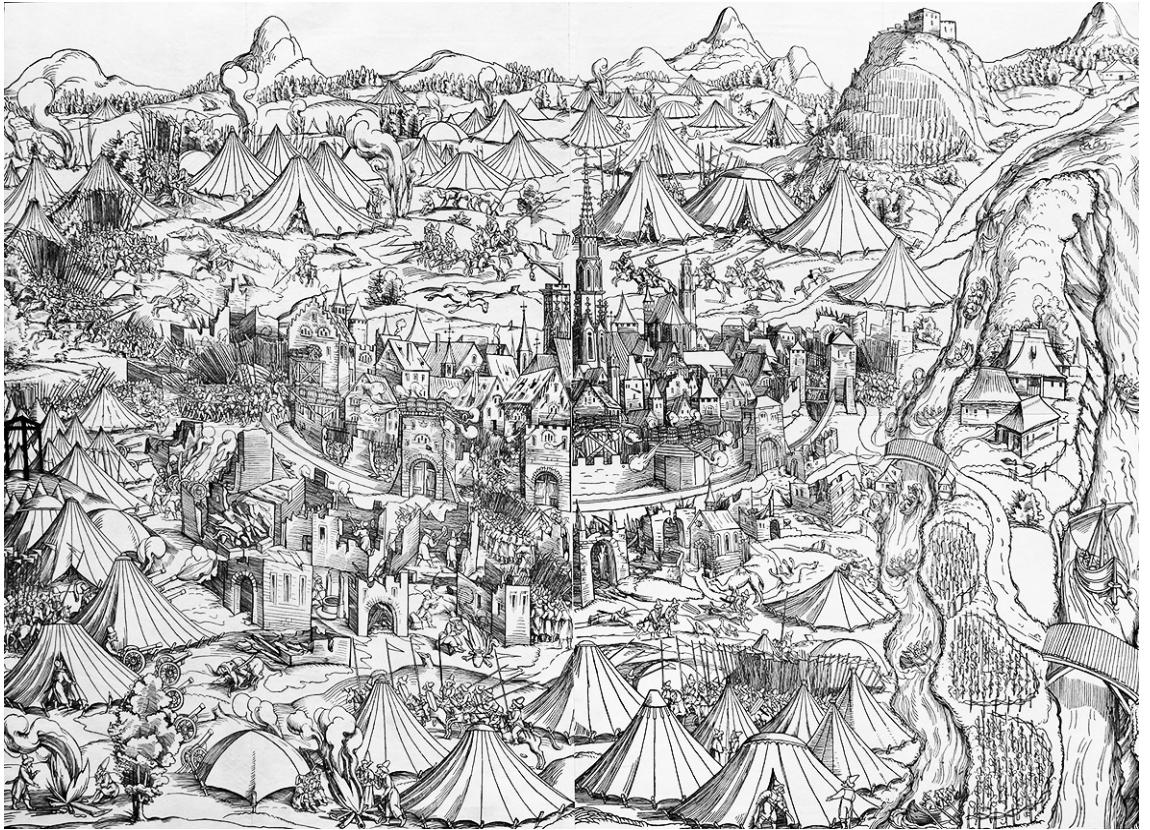
4. Bécs 1529. évi török ostroma, Hans Sebald Beham, 1530

fent említett röplap kiadása védelmében megtiltotta Guldenmundnak saját, konkurens röplapja terjesztését.¹³ Az ábrázolás csak elnagyoltan mutatja a Duna-sziget melletti, hegyekkel körülvett Bécs városát, és csak a kiemelkedő Minorita-templom és a Stephansdom épülete azonosítható, s arányaiban a török sátrak jelentősebbek, mint a bécsi épületek. Öt évvel a bécsi ostromkép után, a münsteri anabaptisták uralmának megdöntésekor Schön fametszeten ábrázolta Münster ostromát.¹⁴ (6. kép) A kép kompozíciója szinte teljesen azonos a bécsi ostromképpel, ugyanúgy a középpontban látjuk a szinte teljesen kör alakú várost, amit körülvesznek az ostromló csapatok. A két ostromkép összevetése jól mutatja, hogy általában mennyire sematikus volt a röplapokon szereplő ostromok ábrázolása.

Végül említsük meg a budai ostromképekkel egy időben készült, Wolfenbüttel 1542. évi ostromát bemutató röplapot, amelyet az ifjabb Lucas Cranach készített.¹⁵ (7. kép) Stílusában és belső magyarázó feliratainak elrendezésében igen közel áll az alább tárgyalandó 1541/42-es pest-budai ostromképekhez.

A Buda és Pest birtoklásáért folyó 1541/42. évi hadjáratok idejéből három

5. Bécs 1529. évi török ostroma, Erhard Schön, 1529

13. *Kelényi 1932*: 11; *L' Empire du sultan 2015*: Kat. 11. (Robert Born)

14. Két dűcről nyomott fametszet, 34,4×56,1 cm, Berlin, Kupferstichkabinet

15. Nyolc dűcről nyomott fametszet, 74,×108,9 cm, Rijksmuseum; A stockholmi National Gallery példányán megvan a metszet alatt a tíz hasábos vers is.

8. Jagelló Anna képmása, Erhard Schön, 1519

9. Habsburg Mária képmása,
Erhard Schön, 1519

egykorú metszetes ábrázolást ismerünk az ostromokról. Egyet Buda 1541-es Roggendorf általi sikertelen ostromáról, kettőt pedig a következő évből, amikor az egyesült keresztény sereg megpróbálta visszafoglalni Pestet a töröktől. A Buda várának 1541-es ostromáról tudósító metszet alkotója a nürnbergi fametsző, Erhard Schön (1491 körül – 1542) volt.¹⁶ Az 1491 körül született művész tanulmányairól nem sokat tudunk, de stílusa alapján valószínűleg megfordult Albrecht Dürer műhelyében, egyes feltételezések szerint lakott is a művész házában. Korai művein Düreren túl még Hans Springinklee hatása érzékelhető, akivel együtt dolgozott egyik legkorábbi könyvillusztrációs munkáján, az 1516-os kiadású *Hortus Animae*-én. Dürer 1528. évi halála után Schön lett a legtermékenyebb nürnbergi fametszővé, aki a művészfejedelemtől eltérően főleg a köznép számára alkotott, s így kevésbé nyerte el kifinomult műértők kegyét. 1542-ig tartó munkássága során 116 könyvbe kb. 1200 illusztrációt alkotott és majd kétszáz önállóan megjelent egyleveles röplapábrázolást is készített.¹⁷ Az utóbbiak közül több mint hatvan darabon a nürnbergi cipészből lett mesterdalnok, Hans Sachs verseit illusztrálta, illetve egészítette ki fametszeteivel. Mivel 1525 után Nürnberg evangélikussá lett, ezek zöme a protestáns eszméktől vezérelt antikatólikus gúnyirat, de megtalálhatóak közöttük az általános emberi butaságot kifigurázó röplapok éppúgy, mint a történeti vonatkozású eseményekről való híradások. Főleg Bécs 1529-es ostroma után lettek népszerűek a törökökről szóló röplapok (*Türkenzeitung*), amelyekben keveredtek a valós hírek az orientalizáló egzotikum zsánereivel.¹⁸

16. Munkásságáról máig a legalapvetőbb *Röttinger 1925*, összefoglalóan *Chipps 1983*: 162. sk.

17. *Geisberg–Strauss 1974*: No. 1119–1315.

18. Lásd például Schön és Sachs magyar vonatkozású röplapját egy a mohácsi csata után török fogságba

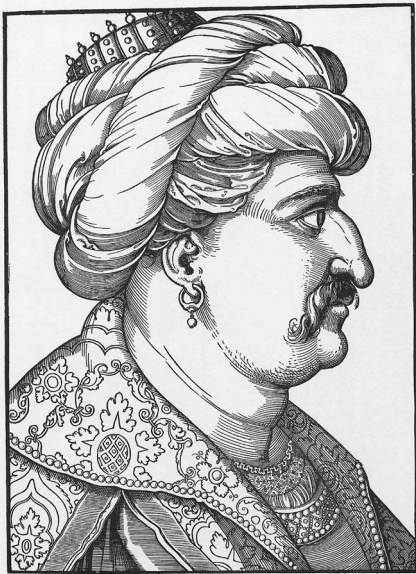

színüleg a váradi béke után, Szapolyai és Jagelló Izabella házassága idején készült, 1539 körül. Az egyénített fiziognómiával rendelkező arckép előképe talán a diplomáciai eseményként is számottevő eljegyzés során készült mátkaportré²⁵ lehetett, amelyet a jövődöbéli férjről küldtek a menyasszony dinasztiájának.

Schön török témájú történeti eseményt bemutató röplapjai között is van magyar vonatkozású példány. Szulejmán 1532-es Bécs elleni hadjárata Kőszeg váránál megakadt, s ezzel elmúlt a veszély az osztrák főváros fölül. Hans Sachs elbeszélő költeménye megkönnyebbülve mutatta be a Kőszeg alól elvonuló szultáni sereget. A vers illusztrálására készült Schön metszete, amelynek egyetlen egykorú, a verset nem tartalmazó levonatát ismerjük.²⁶ (14. kép) Az ábrázolás előterében a díszes szultáni menet sorakozik fel, ennek részletező bemutatása áll a fókuszban, míg Kőszeg ostromának sematikus képét a háttérben, fölül láthatjuk. Szerencsés módon fennmaradt Schön barna tinta rajza a szultáni kocsi részletéről, amely az egyetlen ismert előrajz a művész fametszetes oeuvréjéhez.²⁷ (15–16. kép)

Az 1541. évben I. Ferdinánd sereget küldött Wilhelm von Roggendorf generális vezetésével a Szapolyai János özvegye, Jagelló Izabella és egy éves fiának gyámja,

12. I. Szulejmán képmása,
Erhard Schön, 1532

Fráter György által birtokolt Buda várának bevételére.²⁸ A májustól augusztus végéig, Buda török megszállásáig tartó hadi események nagy érdeklődést váltottak ki a Német-Római Birodalom területén, számos röpirat és humanista írás született a történekről.²⁹ Az ostromról az Erhard Schön–Hans Sachs alkotópáros is készített egy röplapot, mely Stefan Hamer kiadásában jelent meg Nürnbergben. Az „Ein ware Contrafactur oder verzeychnus der Koeniglichen Stat Ofen in Vngern jr belegerung sampt dem vnglvckhafftigen Scharmuetzel des pluturstigen Tuercken mit dem Koeniglichen heerleger im September des 1541. jars.” című egyleveles nyomtatványon fölül Schön öt dúcrol nyomott fametszete szerepel, míg alatta Sachs 15 hasábos, 8 soros versszakokból álló költeménye olvasható.³⁰ A röplap egyetlen egykorú, erősen színezett levonatát a bécsi Albertina gyűjteménye

25. A műfaj 16–17. századi hazai példáiról lásd *Buzási 2001*.

26. Felirata: „Ein Klag zu Gott, uber die grausamliche manigfaltigen wütereuy, deß Blutdirstigen Türcken umb gnedige hilff“, három dúcrol nyomott fametszet, 25,1 × 114,3 cm, British Museum, *Röttinger 1925*, No. 245. Első magyarországi közlése *Borbély 1933*.

27. 23,6 × 37 cm, Getty Museum, *Stewart 1988*: 235, pl. 12.

28. Az ostrom máig legrészletesebb leírása *Veress 1901*: 138–186.

29. Rövid összefoglalásuk *Bessenyei 1986*.

30. A címben szereplő szeptemberi dátum nyilvánvalóan tévedés, mivel az alatta lévő versben is említve van az helyes augusztus 20-ai nap. *Röttinger 1925*, No. 253, *Kelényi 1932*: 12–19, *Alchin 2015*.

örzi³¹ (17. kép), de mivel az eredeti fadúcok Hans Derschau gyűjteményéből 1817-ben porosz királyi tulajdonba, majd a berlini Kupferstichkabinetbe (Staatliche Museen zu Berlin) kerültek, még a 19. században készültek róluk új, az alatta levő verset már nem tartalmazó levonatok.³² (18. kép) A röplapnak létezett egy eltérő című, csak leírásból ismert variánsa, amelyet hat dúcra nyomtak és a konkurens nürnbergi kiadó, Niclas Meldemann jelentette meg.³³

Schön fametszetén a budai vár ostromát látjuk nyugati nézetből, az akkori Madárhegy, a mai Naphegy felől.³⁴ Fönt, közepen, koronás, négyelt pajzsban megjelenő magyar címer van, alatta, tőle bal felé a hosszan elnyúló teljes várhegy látszik. (19. kép) A bástyákkal erősített, lőrésekkel tagolt pártázatos várfal³⁵ mögött a házak rendszertelen tömegéből emelkednek ki a topográfiailag hiteles helyen ábrázolt és feliratokkal azonosított templomok.³⁶ Északról délre: a Mária Magdolna templom (Maria Madalena), a Szent Miklós domonkos kolostor (S. Niclas prediger Closter), Nagyboldogasszony templom (Unser Frauen), a Szent Zsigmond prépostság (S. Sigmund) és a ferencesek Szent János

13. Szapolyai János képmása,
Erhard Schön, 1539 körül

31. 46,4 × 147,6 cm, „Steffan Homer zu Nurenberg”, Inv. Nr.: DG 1950/401., *Róza* 1999, Kat. 1. Az Albertina példányáról 1870 körül a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága színezett másolatot készítettet Bicsérdy János miniatúrafestővel, amely példányt nem sikerült fellelni. A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága rajz és fénykép lajstroma. *Archaeologiai Értesítő* 1878: 193–196; *Wehli* 2005: 368.

32. A fadúcok csak kis mértékben sérültek, ill. koptak meg, így csak néhány, a képen levő felirat változott meg az eredetihez képest. Új levonatok: Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz: T.9129 és 209/1939. Legutóbbi méltatásuk *Tóth* 2006c. *Alchin* 2015: 32 feltételezi, hogy eredetileg is több változat készülhetett a dúcokból és az Albertina példánya nem a berlini megmaradt dúcokról nyomódott. Amennyire felvételek alapján meg lehet állapítani a bécsi példányról, a kopásoktól eltekintve feltehetőleg a berlini dúcokról nyomták azt is.

33. A lapnak fényképfelvétele sem ismert, *Kelényi* 1925: 12.

34. A 16. század eleji budai topográfia rekonstrukcióját lásd *Végh* 2015: A.3.3 térkép

35. A képen már a budai védművek Szapolyai János és Fráter György alatti megerősítései látszanak. *Végh* 1997: 297–299.

36. A polgárváros templomait lásd *Végh* 2006, 61–70.

15. A szultán hordszéke Schön fametszetén, 1532

kolostora (S. Johannes Parfuser Closter). A polgárvárost beépítetlen előudvar választja el a királyi palota tömbjétől, amelynek falaihoz nyugat felől csatlakoznak a négyszögletű falakkal övezett királyi kertek (königs Garten). A várhegy déli rondellájából kettős, egy helyen bástyával erősített kortinafal vezet a Duna partjára, ami a nyugati nézetben a valóságban nem látszhatott. Itt a rajzoló kifordítva a síkot, meg akarta mutatni a stratégiai fontosságú, a vár vízellátását biztosító részletet. A várhegytől délre Dunába ömlő Ördögárok túloldalán látjuk a folyó felé meredek, nyugati oldalán ellaposodó Gellérthegyet (Geretsperg), melynek tövében a Rudas fürdő épületét is jelezték (Bad). (20. kép) A Gellérthegy fölött látunk rá a folyó túloldalán levő, bástyás falakkal körülvett Pestre (a Pest felirat csak az Albertina példányán szerepel, az új levonatokon nem). A folyón dél felé két,

14. A szultáni menet Kőszeg ostrománál, Erhard Schön, 1532

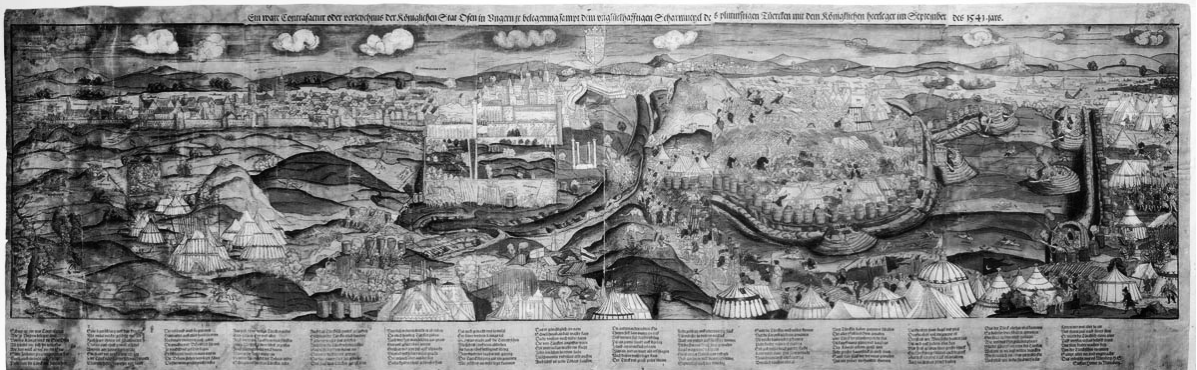

16. A szultán hordszéke Schön tollrajzán, 1532

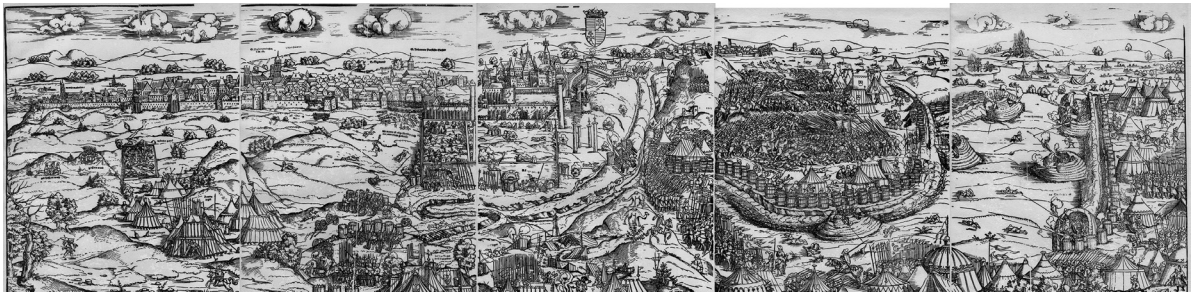
egymással és a budai parttal híddal összekötött sziget látszik, amely talán a forrásokban emlegetett Ónos sziget lehet. A metszet jobb szélénél a kelenföldi mezők fölött a feltűnik a Csepel sziget északi csücske. A látkép egésze alapvetően hitelesnek tartható, mind a domborzati, mind az építmények elhelyezése szempontjából.³⁷ Ez főleg akkor szembetűnő, ha összevetjük Schön és kortársai korábban említett ostromképeivel. Az a néhány elem, amelyben eltér a valós topográfiától, megmagyarázható a röplapillusztrációk műfaji

37. A részletformák esetlensége és főleg a perspektíva hiánya miatt ezzel ellentétes megállapításra jutott Salamon 1885, III: 287, ill. részben Kelényi 1925: 18, míg ezen a véleményen volt Kremmer 1923: 94–96; Rózsa 1963, Kat. 1. s öt követően a metszet valamennyi újabb méltatója.

17. Buda 1541. évi ostroma, Erhard Schön, 1541/42, eredeti levonat

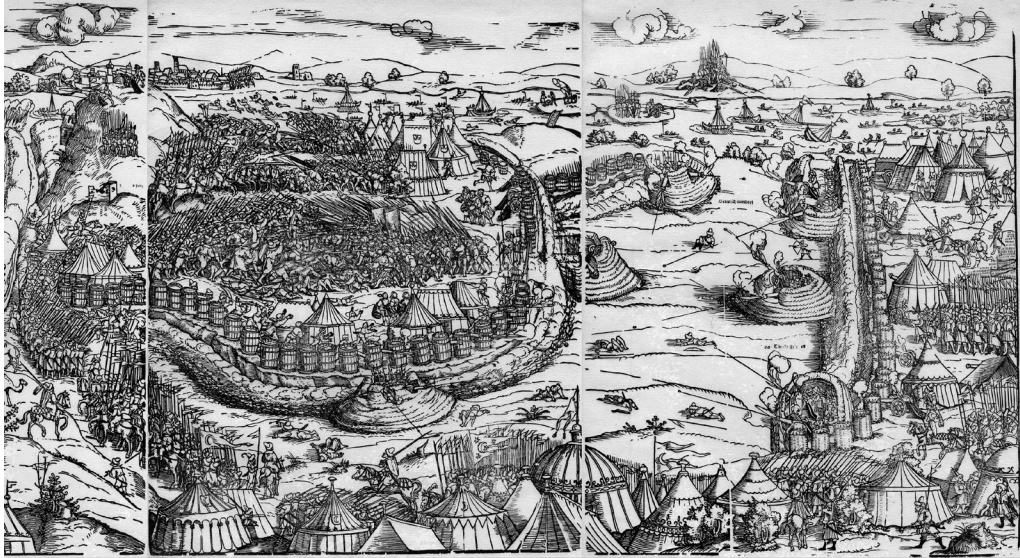

18. Buda 1541. évi ostroma, Erhard Schön, 1541/42, 19. századi levonat

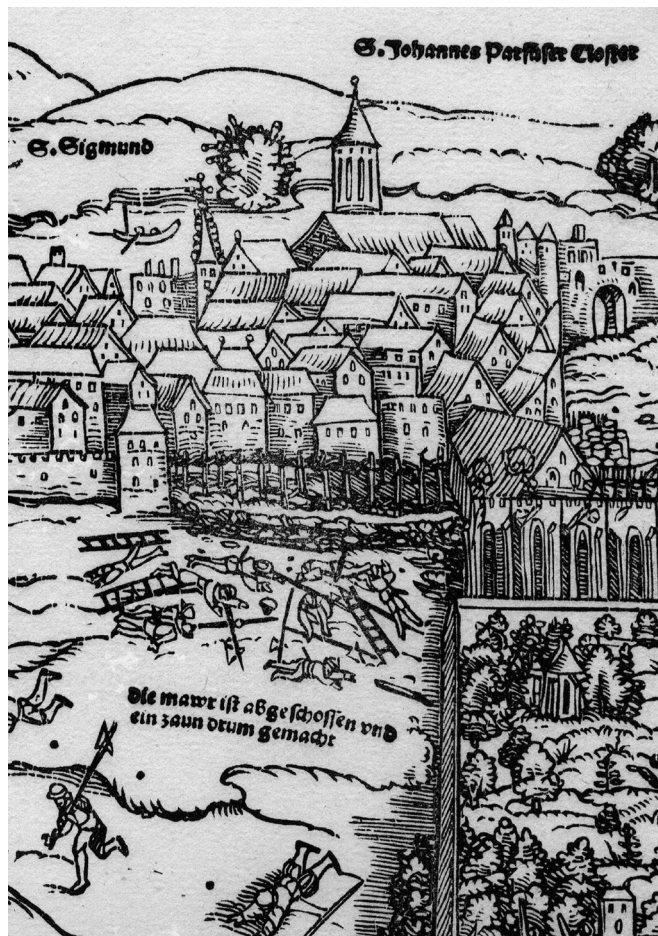

19. A budai vár ostroma (részlet Schön ostromképéről)

20. A Gellérthegy és Kelenföld
(részlet Schön ostromképéről)

21. A lerombolt és újjáépített
városfal (részlet Schön
ostromképéről)

sajátosságaiból, mint például a lapos pesti oldal dombokkal való tagolása és kitöltése. Arra az eltérésre pedig, hogy a Várhegy a valóságtól eltérően délről észak felé lejt, az lehet a magyarázat, hogy a madárhegyi nézőpontból a pont szemben levő királyi palota több emeletes épületei miatt ez a rész magasabbnak tűnhetett, mint a távolabbi, kissé már rövidülésben látszó polgárvasar az alacsonyabb épületeivel. A viszonylag pontos feliratok és az olyan részletek szerepeltetése, amelyek nem játszottak kiemelt szerepet az ostromban (pl. a logodi várlejtőn levő barátok kertje (Munchsgarte) vagy az alhévízi Rudas fürdő, azt feltételezi, hogy a metszet előképe valamilyen helyszínen készült vázlatrajz lehetett.³⁸ Ez leginkább az ostromhoz kapcsolódó katonai hírszolgálat útján juthatott el Nürnbergbe.

Ha a fametszeten látható eseményábrázolásokat vizsgáljuk, két szempontot érdemes figyelembe vennünk. Az egyik, hogy az ábrázolás hogyan viszonyul Hans Sachs röplapon szereplő versének szövegéhez, a másik, hogy milyen, a versen kívüli információt hordoz még a budai ostromról.³⁹ Sachs hosszú költeménye számos információt tartalmaz a hadjárat lefolyásáról.⁴⁰ Ezek közül Schön metszetén az alábbiak találhatóak meg: a gellérthegyi tábor és a Roggendorf által megszállt dunai szigetek; a Kelenföld felőli török támadás; a csehek bástyája (Bemisch rundeel) lövetése; a Pestről való ágyútűz; „a király völgyében levő tűz”, amely a vizirondella mellett (az Ördögárok dunai torkolatánál) arra szolgált, hogy a megvilágítsa a törököknek a Dunán átkelő, visszavonuló keresztény sereget; a gellérthegyi tábor török elfoglalása; a vízbe menekültek és a folyóban úszó hullák. Ugyan akkor néhány jelentős, a versben szereplő esemény nem szerepel a képen, amit részben az magyaráz, hogy több, időben egymást követő, ugyanazon a helyen történő harci cselekményt lehetetlen egyetlen időpillanatban visszaadni. Ilyen például a dunai sziget és a cseh bástya török általi elfoglalása majd visszafoglalása, vagy a török rondella megtámadása és visszaverése. Ezeket túl még olyan jelentős mozzanatok hiányoznak a metszetről, mint a török támadás visszaverése a kiszórt és felgyújtott löporral, a keresztény sereg Pestre való átkelése szekerekkel és ágyúkkal, a törököknek magukat megadó, Pest feladása és a török általi elfoglalása, a rengeteg zsákmány feltüntetése. A fametszeten viszont feltűnik néhány, a versben nem említett részlet is hadjáratból. Például a Madárhegy oldalában felállított, a várat lövő ágyúállások, a fővezéri sátor a Madárhegyen (der von Rogendorff Hauptmann)⁴¹, a Zsidó kapu és a palota előudvara közötti leomlasztott és palánkkal újjáépített várfal (die Maur ist abgeschossen und Ein zaun darmb gemacht) az ostromlétrákkal és a fal alatt heverő halottakkal⁴² (21. kép), valamint az Ónos szigeti, török hajókat lövő és elsüllyesztő ágyúállás. Viszont az ostromnak volt egy-két jelentős

38. Tóth Sándor észrevétele még azt is valószínűsíti, hogy aki a helyszínen készült rajzot készítette, nem csak látképet alkotott, hanem belülről is ismerhette a várat. Erre utal, hogy a metszeten megjelenik a palota nyugati belső udvarának négy boltíves áthidalású támpillérközből álló alapépítménye, amelyet a régészeti feltárásból ismerünk, de külső pontból az előtte lévő várfalak takarása miatt nem lehetett rálátni. *Tóth 2006c*: 312.

39. A budai erődítések és a 1541-es ostrom rekonstruált helyszínrajza: *Végh 2015*: 25, 17. ábra

40. Első részletesebb bemutatása *Bleyer 1897*: 538–541.

41. Alchin feltételezését, hogy a metszeten Schön tudatosan ábrázolta volna a fővezéri tábor áthelyezését a Madárhegyről a gellérthegyi táborba, mivel ott is látszanak címerpajzsos sátrak, nem tűnik kellően alátámasztottnak. *Alchin 2015*: 35.

42. Ez a részlet a sikertelen június 2-ai ostromra utalhat.

22. Huszár őrség (részlet Schön ostromképéről)

23. Vadászatról visszatérő katona (részlet Schön ostromképéről)

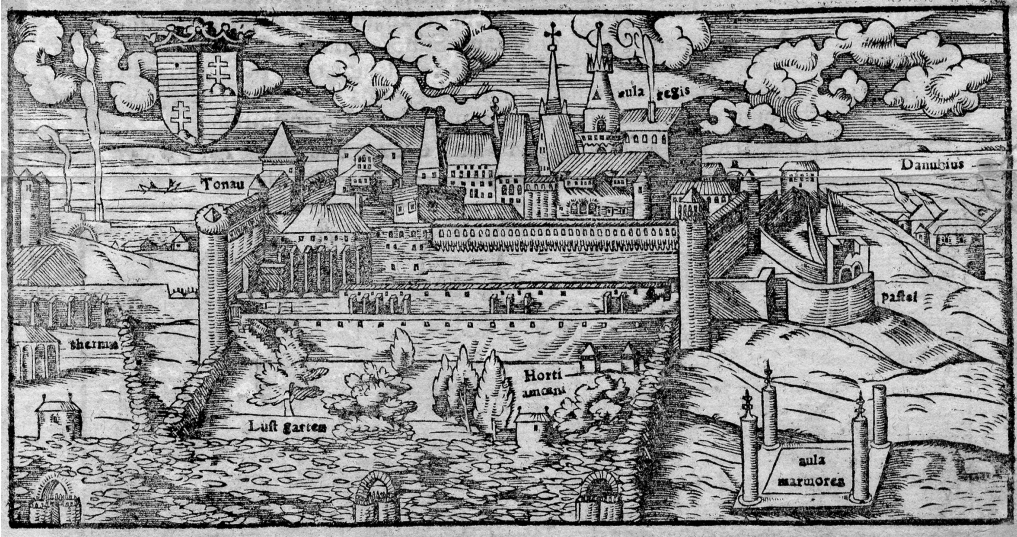

24. Tábori jelenet markotányosnővel és kockázó katonákkal (részlet Schön ostromképéről)

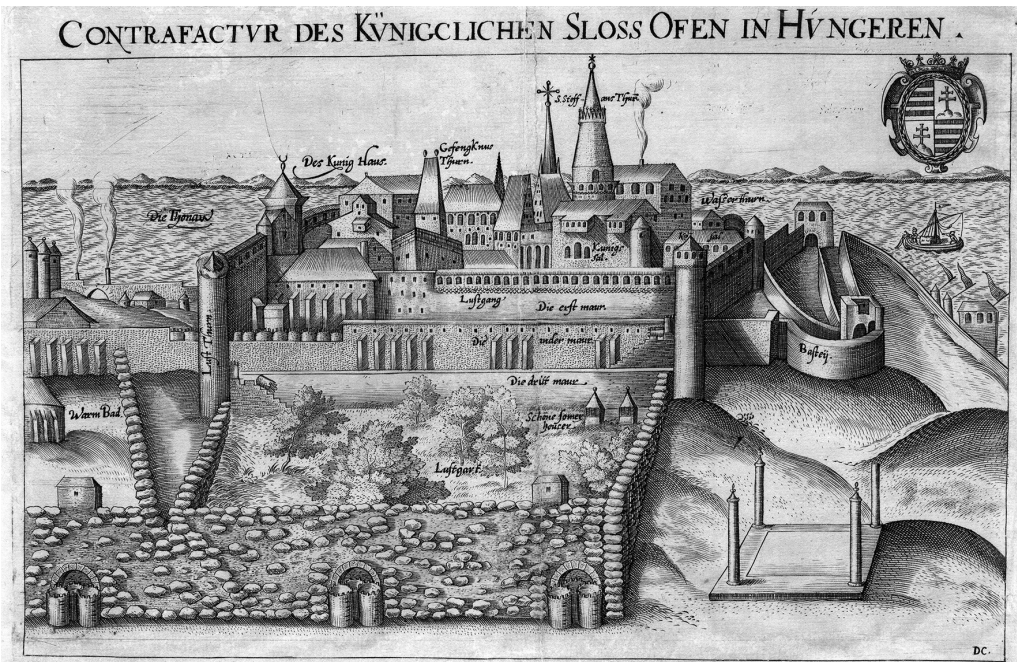
mozzanata, ami nincs jelezve a képen. A Bécsi kaput és szögletbástyát lövő észak-keleti ágyúállások és legfőképp a várbeli polgárok június 14-ei sikertelen árulási kísérlete, amit részben magyarázhat, hogy ezeket a vár keleti nézetéből lehetett volna csak jól bemutatni. Ezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a metszet az ostromfolyamat több, időben eltérő cselekményére is utal,⁴³ alapvetően azonban a keresztény sereg augusztus

43. Alchin 2015: 32

25. Buda látképe Sebastian Münster *Cosmographiájában*, 1550

26. Buda látképe, D. C. jelű mester, 1580 körül

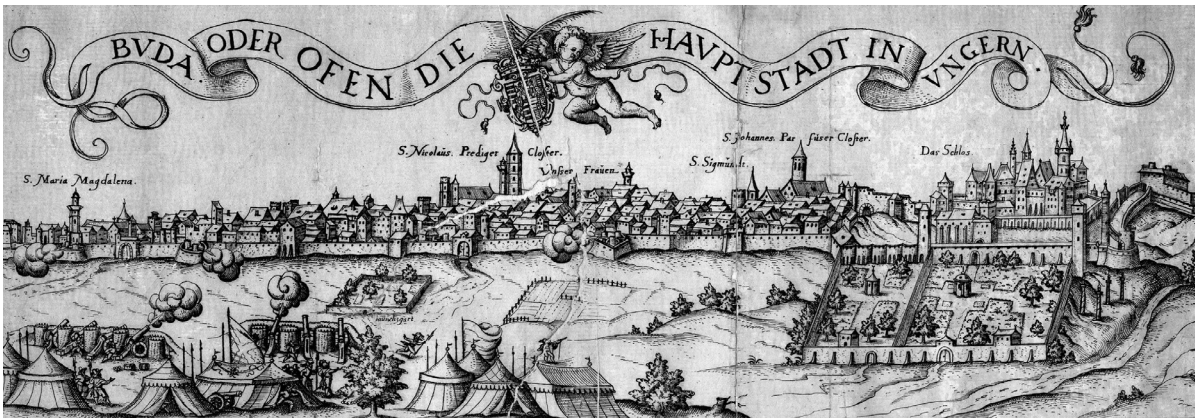
21/22-ei sikertelen visszavonulási kísérletét és vereségét állítja fókuszba. Nem pusztán illusztrációja Sachs versének, mivel egyrészt rendelkezett valamilyen helyszínen készült előrajzzal, másrészt az ostromról is volt – Sachs versén kívül – más forrásból információja.

S ami legfőképpen hiányzik az ábrázolásról – és egyébként Sachs verséből is –

27. Buda látképe a *Civitates orbis terrarum*ban, 1572

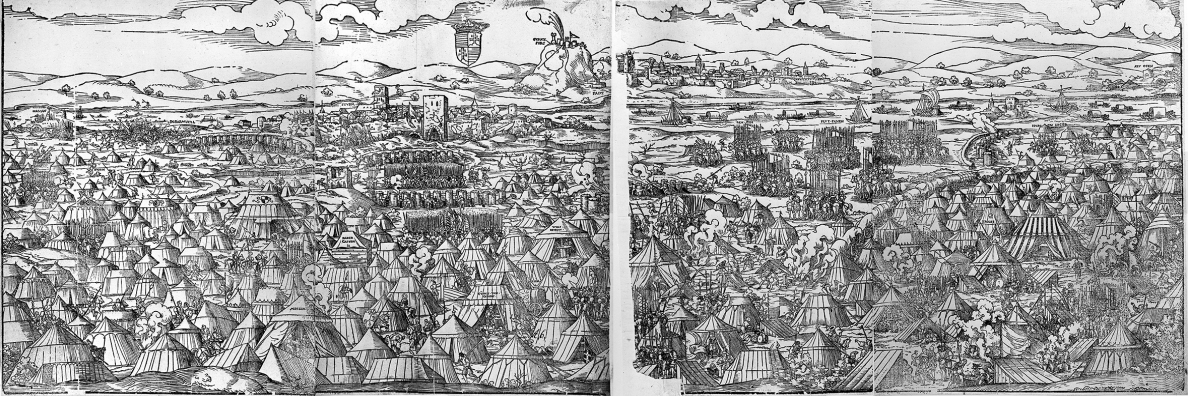
28. Buda látképe, Johann Sibmacher, 1598

az a hadjárat végeredménye, Buda törökök általi elfoglalása. Ennek valószínűleg nem az a magyarázata, hogy a röplap abban a rövid időintervallumban készült volna, mikor már tudták Roggendorf seregének vereségét (augusztus 22.), de még nem kaptak hírt Buda megszállásáról (augusztus 29.), hanem talán a kereskedelmi logika indokolta, hogy az újabb jelentős eseményt egy másik kiadványban tegyék közzé. Ugyanis ismerjük Sachsnek egy másik elbeszélő költeményét is a budai eseményekről, amelyben a Szultán cseléről, Buda elfoglalásáról és a 600 keresztény hadifogoly lemészárlásáról tudósított. Ebben a versében a mesterdalnok jóval kevesebb konkrét információt közöl az eseményekről, mint korábbi írásában és a dátumok itt sem helytállóak.⁴⁴ Az „Ein tyrannische that des Türcken, wie er sechshundert gefangne knecht ellendiglich hat laszen niederhawen, auch die künigin ins ellend verschickt im 1541. jar.” című versnek⁴⁵ ismerjük illusztrált röplap-formájú

44. Buda elfoglalását augusztus 27-én írja a tényleges 29. helyett, valamint a foglyok lemészárlását szeptemberre teszi, pedig ez megelőzte a vár megszállását.

45. *Bleyer 1897: 542–544.* Sachs e versének létezik magyar fordítása *Tandori Dezső* tollából: „A török tirannusi tettéről: hogyan öletett le nyomorultul hatszáz hadi foglyot, és hogyan kergette el a királynőt is

29. Pest 1542. évi ostroma, Virgil Solis, 1542/43

30. Pest városa és a Gellérthegy (részlet Solis ostromképéről)

kiadását Erhard Schön fametszetével.⁴⁶ Ez azonban úgy tűnik, tényleg csak a verset illusztrálta sematikusán, nem jelenik meg rajta a plusz információ és Buda látképe sem. A képen török katonák mészárolják le a lefegyverzett zsoldosokat, míg Szulejmán alakja egyszer lovon ülve, másodszor meg sátorban ülve jelenik meg, amint parancsot ad a három elfogott zászlótartó kivégzésére, amely jelenet a háttérben látszik. A vers végén Sachs – talán már a visszafoglaló hadjárat tervének ismeretében – felszólítja és lelkesíti a német fejedelmeket, hogy összefogva, csatában győzzék le a törököt és védjék meg a hazát.

az 1541-es évben.” Ez a fordítás szerencsétlen és kissé megtévesztő módon, éppen Schön 1541-es budai ostrommetszete alá tördelve jelent meg, Sachs másik, korábbi versének helyén. Budapest 1986: 58–59.

46. 27 × 37,2 cm, Röttinger 1925, No. 252; Kelényi 1932: 19.

31. Pest ostroma, Virgil Solis, 1542/43, nürnbergi példány

Schön metszeteről szólva még meg kell említenünk az előteret kitöltő katonai táborábrázolás zsánerjeleneteit. Ezeknél az egyes csapattestek, szinte csak felirataikkal megkülönböztetett táborai (Hussenerleger, Welschleger, Reuterleger) ép úgy fiktívek, mint az általános tábori elfoglaltságokat (őrség, vadászat, markotányos nő, tábori konyha, kockajáték, 22–24. kép) bemutató figurák. Ezek előképei az olyan katonai viseleteket bemutató grafikus sorozatok voltak, mint például Schön, Sebald Beham és Niclas Stör Guldenmund nürnbergi kiadásában megjelent fametszetei az 1529-es török ostrom résztvevőiről.⁴⁷

Az 1541-es ostromkép a Buda-ábrázolások számára meghatározóvá vált a következő évszázadban, amit az is erősített, hogy az elkövetkező 150 éves török uralom alatt jóval nehezebb volt nyugati utazóknak Budára jutni.⁴⁸ Mivel Schön sokkal egységesebb és az egész várhegyet bemutató képet közölt, a későbbi metszők inkább ezt követték mind a királyi palota, mind a vár vonatkozásában, mint a jóval gyakoribb Schedel Krónika ábrázolását. A Sebastian Münster *Cosmographiae universalis*ában (Basel, 1550) megjelent fametszet (25. kép) palota-ábrázolása,⁴⁹ még ha némely esetben ki is egészíti új információval,⁵⁰ épp úgy Schönt követi, mint a D. C. jelű mester 1580 körül készült rézmetszete.⁵¹ (26. kép) A vár látképét pedig szinte változtatás nélkül veszi át az egyik legrepresentatívabb látképes kiadvány Buda vedutája⁵² (27. kép) és Johann Sibmacher 1598-as rézmetszete is.⁵³ (28. kép)

47. Kat. Wien 1979, Kat. 151/1–14.

48. Kelényi 1932: 18.

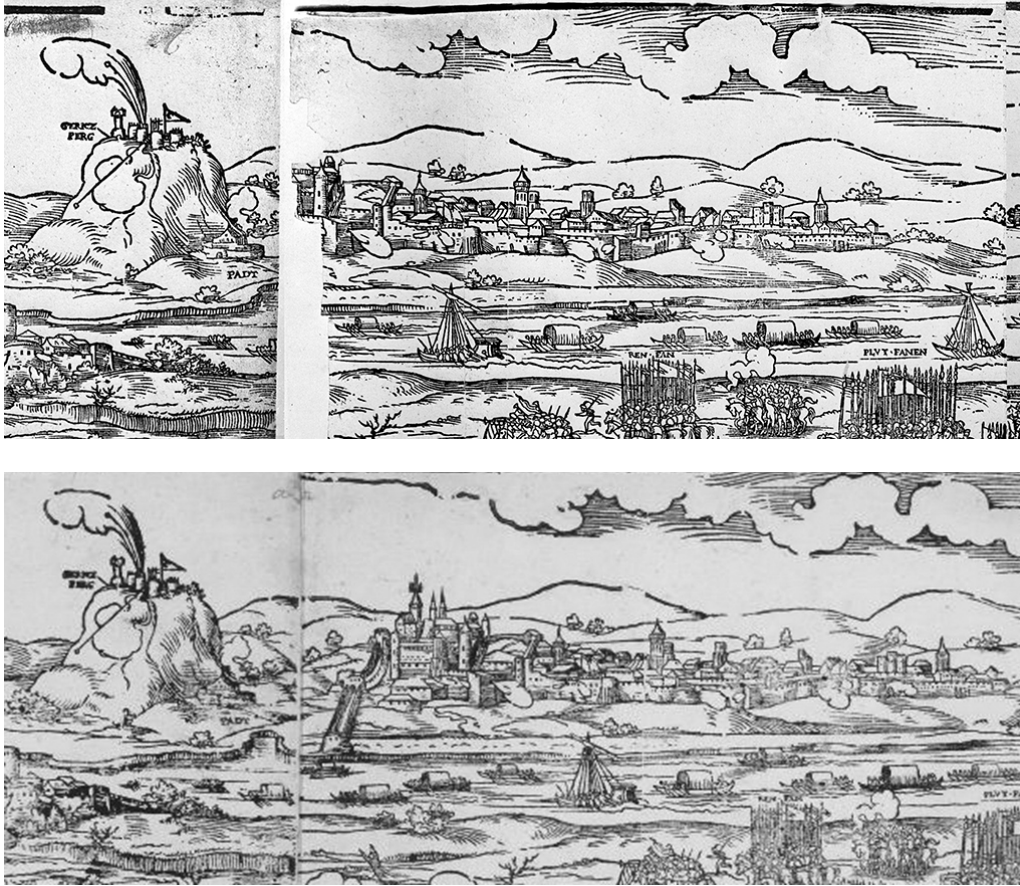
49. Rózsa 1999: Kat. 38.

50. Ilyen például az a talányos, négy oszlopos építmény, amely Schön metszetén jelenik meg a várhegy dél-nyugati oldalán és a *Cosmographia* metszetén az „aula marmorea” feliratot kapta. Mátyás király reneszánsz építményeként való meghatározási kísérletét lásd *Wellner 1981*.

51. Rózsa 1999: Kat. 38.a.

52. Georg Braun–Franz Hogenberg: *Civitates orbis terrarum* I., Köln, 1572, 41–42. Rózsa 1999: Kat. 2.

53. Uo., Kat. 6..

32a, 32b. A budai vár képe a Pálffy-gyűjtemény egykori lapján és a nürnbergi példányon, Solis, 1541/42

A Buda sikertelen ostromát követő évben nagy nemzetközi keresztény sereg szerveződött, hogy egy hadjáratban visszafoglalja a várat a töröktől.⁵⁴ A főleg a Német-Római Birodalom tartományaiból származó, de a pápai állam, Milánó, Velence, Ragusa katonáiból verbuválódott és a magyar-horvát erőkkel kiegészülő hadsereg vezetésével II. Joachim brandenburgi örgrófot bízták meg. A jókora késedelemmel csak szeptemberben Buda alá érkező csapat a jól védhető vár bevétele helyett végül Pest ostroma mellett döntött. Erről az ostromról a nürnbergi Virgil Solis (1514–1562) készített fametszetet, amelyet sokáig csak leírásokból és archív felvételtől ismertünk.⁵⁵ Egyetlen, ma lappangó példányát elsőként gróf Pálffy János pozsonyi műgyűjteményében írta le Peregriny János⁵⁶ és általa kerülhetett a róla készült, igen jó minőségű üvegnegatívra készült

54. A hadjárat részletes feldolgozása Károlyi 1880.

55. Röttinger 1924; Röttinger 1925: No. 253; Rózsa 1999, Kat. 378.

56. Négy dúcrol nyomtatott fametszet, a középső illesztésnél 2–3 centis hiánnyal, 36,3 × 101,1 cm. Peregriny 1919: 152, 99. sz.

Die Niederlag und gefenghens Herzog Johans Erbd erich zu Sachsen engentlich Abcontrafact.

Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs
 Die Niederlag und Schmach des Herzogs

33. A mülbergi csata, Virgil Solis, 1547

felvétel a Történelmi Képcsarnok gyűjteményébe.⁵⁷ (29. kép) A látképen keleti nézetből látjuk a Pestet körülvevő keresztény tábornak, amelynek zsánerszerű ábrázolása a kép nagy részét kitölti. Pest falakkal és bástyákkal erősített városa nem túl nagy méretben a második dúcon szerepel, elég sematikus képpel, egyedül talán a keleti oldalon álló nagy kaputorony azonosítható a Hatvani kapuval. A metszet topográfija alapvetően hitelesnek tartható, bár jóval kevesebb a felirattal azonosított helyrajzi- vagy tereptárgy, mint az 1541-es ostrom ábrázolásán. A megnevezés nélküli Pest (mellette egyedül a STVRM felirat olvasható) és Buda egymáshoz való viszonya, valamint a Gellérthegy (GERICZ PERG) a tövében található fürdővel (PADD) elhelyezése helytálló, és a kép jobb szélén feltűnik a Schön metszetén nem szereplő Óbuda (ALT OFEN) valamint a Margitsziget is. Az ostrom eseményei nem azonosíthatók egyértelműen, a Pesttől délre ábrázolt csata (SCHARMVCZL) talán az október 1-jén történt török kitérés lehet, ami a valóságban a Váci kapu előtt, északon történt, míg a városfal keleti oldalán látható ostromlétrás támadás esetleg a legfontosabb, október 5-ei ostromot kívánta illusztrálni. (30. kép) A keresztény tábor elrendezése elég sematikus, a feliratok között vannak általános seregrész megnevezések (HVSERN, ITALIAN, HVSERN LEGER), de akad egy két személyi sátorra utaló is (WOLF DITRICH, CŪNZ VON GERING).

Az archív fényképen megjelenő Buda ábrázolás azért nem keltette föl régebben a veduta-kutatók érdeklődését, mert a királyi palota helyén csak egy torony képe szerepel, így inkább fiktívnek tűnt a látkép. 2015-ben Szalai Béla közölte a fametszet egy újabb példányát⁵⁸ a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum gyűjteményéből, és ez néhány elemében eltér az egykori Pálffy-gyűjteményben levőtől. (31. kép) A feliratos cím

57. Mind a négy dúc levonataról külön felvétel, MNM TKCs, Neg. 4698-4701.
 58. Szalai 2015.

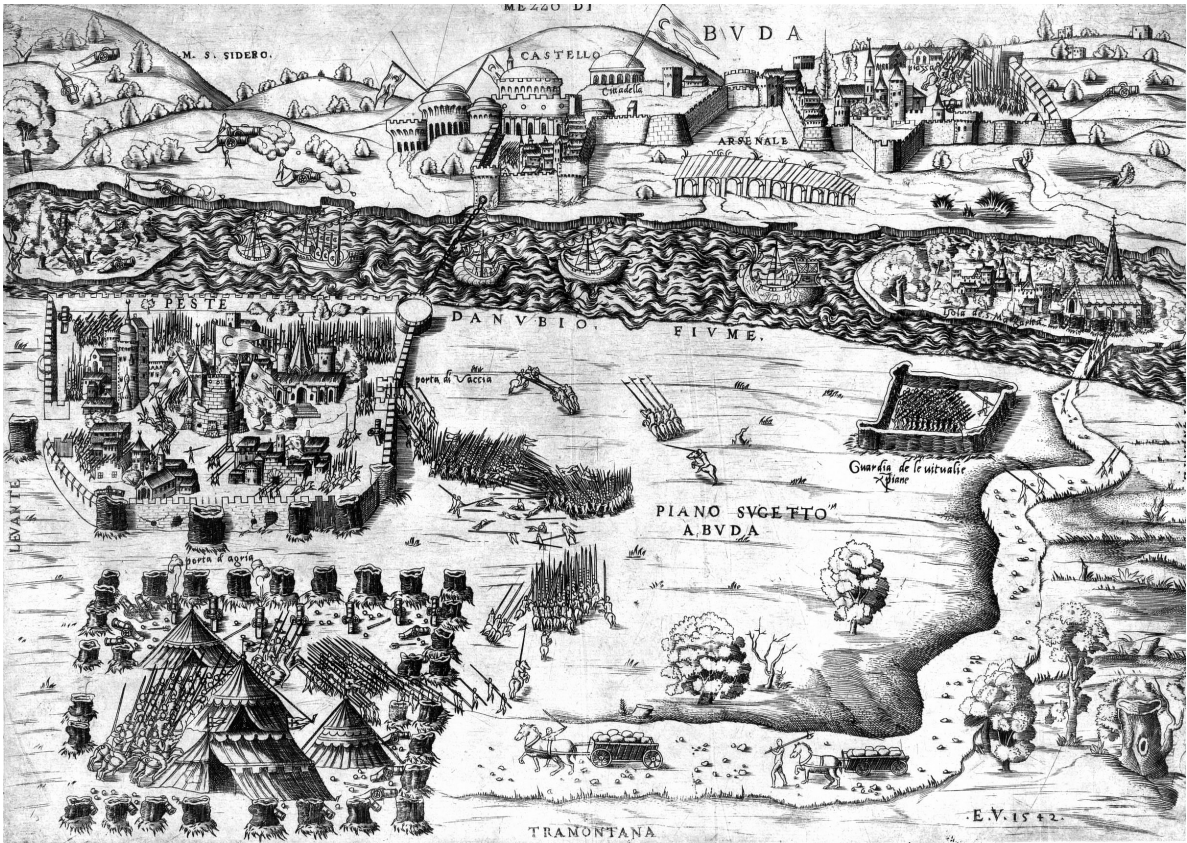
34a, 34b. Az ágyúk torkolat-tüzei Virgil Solis a mühlbergi csatát és Pest ostromát ábrázoló metszeteiről

nélküli lapot ott Erhard Schön műveként és Nicolaus Meldemann kiadásaként tartják nyilván Buda 1541-es ostromaként.⁵⁹ A csak három dúcrról nyomott nürnbergi példány bal oldaláról hiányzik a negyedik dúcrról nyomott lap, de a fő különbség az, hogy ahol az eddig ismert példányon középen a 2–3 cm széles sérülés volt, ezen a levonaton nincs hiány, így pontosan megállapítható, hogy egy nagyobb 5–6 cm-es rész eddig hiányzott a metszetről. Ez azért fontos, mert a lap felső részén pont erre a részre esett a budai királyi palota egy eddig ismeretlen ábrázolása, most viszont láthatjuk, hogy azt is ábrázolta a művész, megalkotva a Schedel Krónika utáni második hiteles, keleti nézetű palota-ábrázolást. (32. kép) A várhegy képe jól megfeleltethető Schön 1541-es látképének, a templomok és a palota épületei nagyjából oda esnek, ahol azok ábrázolásra kerültek. Mivel nagyon hasonló a fent, középen látszó koronás magyar címer, és a két metszet stílusa is közel áll egymáshoz, felmerül a kérdés, hogy nem Erhard Schön volt-e mind a kettő készítője. Schön halálának terminus post quem-je 1542. szeptember 20, míg ante quem-je 1542. december 20. Nem tudjuk, hogy az október 9–10-én felhagyott

59. Die Belagerung der Stadt Ofen im Jahre 1541, 36,5 × 85,8 cm, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, Inv. Nr.: HB 262, (<http://objektkatalog.gnm.de/objekt/HB262>)

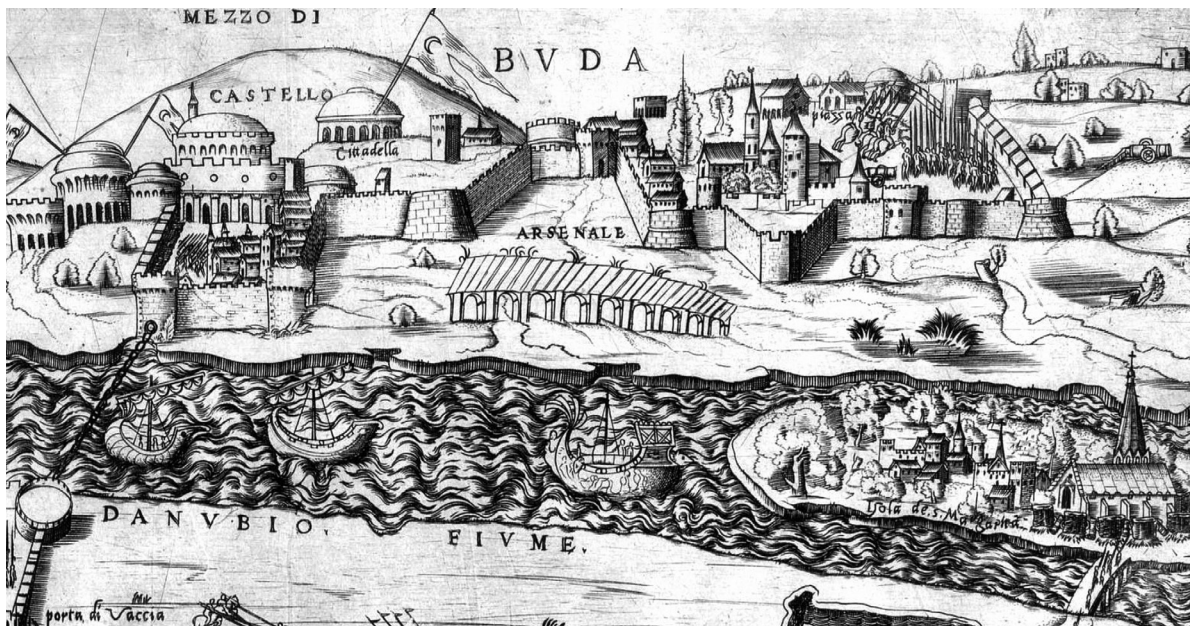
35. Pest ostroma, Enea Vico, 1542, részlet

ostrom híre milyen állapotban, illetve, élve találta-e még a nürnbergi metszőt, de valószínűbb azt feltételezni, hogy a metszet nem azonnal az események után született, s így valószínűbb az is, hogy már nem Schön készítette, hanem a néhány esetben vele együtt dolgozó fiatalabb művész, Virgil Solis. Mivel Schön művészete nagyban hatott fiatalabb pályatársára, nem könnyű a metszetet stíluskritikai alapon meghatározni. Az, hogy a feliratok Schönnél kisbetűsek, itt meg verzályissal íródtak nem lehet perdöntő, mert ezeket sokszor nem a műhelyvezető művész alkotta, hanem valamelyik társa. Az ostromábrázolásokon látható torkolattüzek füstjét vizsgálva viszont úgy tűnik, hogy az 1542-es pesti ostromkép megoldásai inkább hasonlítanak Solis egyéb műveire, mint Schönére.⁶⁰ (33–34. kép) Solis metszetéhez kapcsolódóan meg kell említenünk Hans Sachs Pest ostromáról írott költeményét, amelynek ugyan nem ismerjük illusztrált kiadását, de talán köze lehet a metszet elkészüléséhez.⁶¹ A „Der unglückhafte Scharmützel und Sturm des Markgrafen zu Brandenburg und des Herzogen zu Sachsen vor

60. Például Solis 1547-ben készített, mind méretében mind műfajában analóg, a mühlbergi csatát ábrázoló fametszetes röplapján nagyon hasonló a torkolattüzek kialakítása. Stefan Hamer kiadása, Nürnberg, 39,4 × 75,6 cm, Gotha, Herzogliches Museum

61. Sachs ezen versére Szalai Béla hívta fel a figyelmemet. Említi *Alchin* 2015: 35. is.

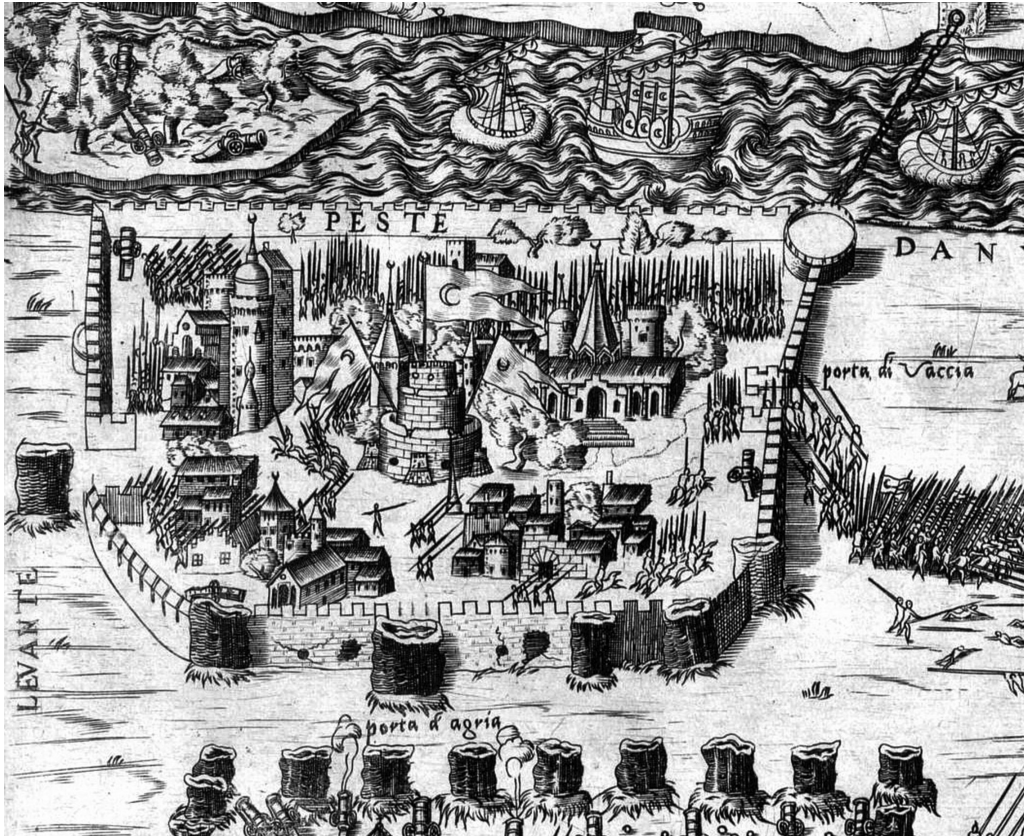
36. A budai vár és a Margitsziget képe (részlet Vico ostromképéről)

Pest in Ungern in 1542” című verset Georg Steinbach nürnbergi kiadásából ismerjük.⁶² A Pest ostromát részletesen elbeszélő költeményt nagy valószínűséggel egy olyan hasonló illusztrált röplapra szánták, mint amilyen Schön és Sachs közös, Buda 1541. évi ostromát ábrázoló lapja. Ezt a feltevést erősíti meg az a tény, hogy míg azon 15 versszak szerepel (egy-egy dúc alá 3–3 versszakot nyomtattak) Sachs pesti versének 12 versszaka jól illik Solis négy dúcról nyomtatott pesti ostromképéhez, szintén 3–3 versszakkal egy dúc alatt. Így talán egyazon röplapra szánhatták a verset és a metszetet, mivel ilyen nagy méretű, szöveg nélküli metszet megjelentetésére nem nagyon akad példa a korszakban.

Az 1542-es pesti ostromot a páрмаi születésű Enea Vico (1523–1567) is megörökítette fiatalkori rézmetszetén.⁶³ (35. kép) Az ábrázolás jóval kezdetlegesebb, mint Solis előbb tárgyalt fámetszete, a topografikus elrendezés néhány alapvető vonásán (Duna folyó, Pest és Buda viszonya) kívül képzeletbeli formákat mutat. A metszet sokkal kevésbé látképi ihletettséggel, inkább helyszínrajzként próbálja rögzíteni a jelentősebb tereptárgyakat s az eseményábrázolás jelleg is csak jelzésszerűen van jelen a képen. Ennek a kezdetlegességnek ellenére számos olyan információt tartalmaz az ábrázolás, amely először itt jelenik meg a pest-budai veduták között. Itt van elsőként megnevezve a Duna folyó (DANVBIO FIVME), és a hullámzó víz művészi kivitelezése egészen kvalitásos megoldást kapott. A Margitsziget is felirattal van ábrázolva (Isola de s. Margarita) és egy nagyobb templomépülettel jelezve van rajta a domonkos kolostor is.

62. Egy leveles nyomtatvány 12 tíz soros versszakot tartalmaz, Országos Széchényi Könyvtár, Röplapgyűjtemény, 192, *Bleyer 1897*: 544–546; *Hubay 1948*: 192. sz.

63. Sznignatúra a kép jobb alsó részén: „E. V. 1542.”, 29 × 40,5 cm; OSZK, Apponyi M. 25; *Rózsa 1999*: Kat. 100.

37. Pest látképe (részlet Vico ostromképéről)

Pest sematikus városábrázolásán a valós, északi oldalon tünteti föl a Váci-kaput (porta di Vaccia), míg szintén helyesen a keleti oldalnál jelöli a később Hatvani kapunak is nevezett Egri kaput (porta d'agria). A budai várhegy ábrázolásánál megkülönbözteti a teljesen fiktív, centrális épületekkel (Cittadella) jelölt palotarészt (CASTELLO) a templomokkal ábrázolt polgárvárostól (piazza). (36. kép) A vár leginkább hiteleshez közelítő eleme a Duna partján lévő vízi-rondellához lefutó kortinafalak ábrázolása, míg a vízváros területére helyezett fegyvertár (ARSENALE) íves árkádós formája építészetileg szinte értelmezhetetlen. A metszet egyik különösen hangsúlyos eleme a dunai zárólánc⁶⁴ ábrázolása, a pesti városfal északnyugati saroktornya és a budai vízirondella között. A törökök által használt záróláncot az 1542-es pesti ostrom alkalmával említik először a források,⁶⁵ amit Vico metszete is megerősít. A védelmi stratégiai fontosságát jól érzékelteti, hogy azon az 1546-os török miniatúrán, amelyen először ábrázolta némileg hitelesen Pest-Budát egy török miniatör, Matrakcsi Nászuh, szintén szerepel a zárólánc

64. A bécsi Udvari Fegyvertárból származó, a hagyomány szerint 16. századi lánc egy darabja a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van. 215 × 22 cm, ltsz: 62.19.C., *Bayern–Ungarn 2001*: Kat. 5.13.

65. Lásd *Kalmár 1947*: 345.

képe.⁶⁶ Vico metszetének eseményábrázolása nagyon kezdetleges, szinte csak egyetlen momentumra szorítkozik. Ez Pesttől északra, a Váci-kapu előtt látszik, ahogy a városból kitörő török csapat megütközik a keresztény sereggel. A jelképes ábrázolás talán az október 1-jei török kitörést hivatott illusztrálni. Ezen kívül nem látunk más eseményt, ostromot, csak a keresztény sereg ágyúállásokkal körbevett sematikus táborát, ahonnan Pestet lövik. (37. kép)

1542 októberében a keresztény csapatok szégyenszemre elvonultak Pest és Buda alól és a két város a Magyarországon 150 évre a berendezkedő török hódoltság központjává lett. A sikertelen hadjáratról a magyar király, I. Ferdinánd így írt fivérének, V. Károly német-római császárnak: „Az a véleményem, hogy soha ilyen szégyen és gyalázat még nem érte a birodalmat, nem is szólva a kárról és veszteségről, mely abból ezután következik.” Ma úgy látjuk, hogy a király nem túlzott, az ország Buda elestéből következő három részre szakadásának a magyarság részére káros, máig ható következményei voltak. Öröm az ürömben viszont, hogy az 1541/42-es nagy történelmi fordulópont hívta életre Pest-Buda három korai, nagyon jelentős ábrázolását, amelyek talán e tragikus események nélkül nem születtek volna meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alchin 2015

Andrew Alchin: The 1541 Siege of Buda as described by Hans Sachs depicted by Erhard Schön. Journal of the International Map Collectors' Society No. 142 (2015 autumn), 28–36.

Balogh 1952

Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történelmi források alapján. Művészettörténelmi Értesítő 1952, 29–40.

Bayern – Ungarn 2001

Bayern – Ungarn Tausend Jahre. (Ausstellung Katalog, Haus der Bayerische Geschichte) Hrsg.: Wolfgang Jahn et al, Passau, 2001.

Bessenyei 1986

Bessenyei József: „Jött, látott, megvett ím, téged a hetyke törökség” Buda elestének nemzetközi visszhangja. Budapest 1986, 60–63.

Bleyer 1897

Bleyer Jakab: A magyar vonatkozású német történelmi népelemek 1551-ig. Egyetemes Philológiai Közlöny 1897, 149–159, 235–253, 334–347, 417–436, 538–552.

Borbély 1933

Borbély Andor: Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról. Hadtörténelmi Közlemények 34. (1933), 71–73.

Buzási 2001

Buzási Enikő: Mátka-portrék – egy képtípus 16–17. századi története és példái. In: A szépség dicsérete. 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra. (Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum) Szerk.: Ridovics Anna, Budapest, 2001, 43–45.

---

66. *Végh 2004: 211.*

Chipps, 1983

Jeffrey Chipps: Nuremberg, a Renaissance City, 1500–1618. Austin, 1983.

Feuer-Tóth 1982

Feuer-Tóth Rózsa: Renaissance baumotive auf der Budaer palast-darstellung des Schedel'schen Weltchroniks. *Acta Archaeologica* 34. (1982), 235–247.

Füssel 2002

Stephan Füssel: Hartmann Schedel's Chronicle of the World, 1493. The complete and annotated Nuremberger Chronicle. Köln, 2002.

Geisberg – Strauss 1974

Max Geisberg – Walter L. Strauss: The German Single-Leaf Woodcut: 1500–1550. New York, 1974.

Hubay 1946

Hubay Ilona: Török rabszolgaság. *Budapest* 1946, 458–461.

Hubay 1948

Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718. Budapest, 1948.

Kaiser Ferdinand 2003

Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. (Ausstellung Katalog, Kunsthistorisches Museum) Hrsg.: Wilfried Seipel, Wien, 2003.

Károlyi 1880

Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Új adalék külviszonyaink történetéhez. Budapest, 1880.

Kalmár 1947

Kalmár János: Duna-zárólánc a XVI. századból. *Budapest* 1947, 345–346.

Kat. Wien 1979

Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. (Ausstellung Katalog, Historisches Museum der Stadt Wien) Hrsg.: Dürriegl, Günter, Wien, 1979.

Kelényi 1932

Kelényi B. Ottó: Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei. Különös tekintettel Buda 1541. évi ábrázolására. (*Fővárosi Könyvtár Tanulmányok I. – Különlenyomat a Fővárosi Könyvtár Évkönyve 2. kötetéből*) Budapest, 1932.

Kremmer 1923

Kremmer Dezső: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. *Budapest Régiségei* 10. (1923), 81–215.

L'Empire du sultan. 2015

L'Empire du sultan. Le monde ottoman dans l'art de la renaissance. (Exposition catalogue, BOZAR) Red.: Born, Rober et all., Bruxelles, 2015.

Lux 1920

Lux Kálmán: A budai királyi várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1920.

Magyar 2005

Magyar Károly: „Et ... introvit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria” Habsburg Mária és Buda. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. (Kiállítási katalógus, BTM) Szerk.: Réthelyi Orsolya et al., Budapest, 2005, 87–105.

Nagy Szulejmán 1994

Nagy Szulejmán szultán és kora. (Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum) Szerk.: *Gerelyes Ibolya*, Budapest, 1994.

Papp 2005

Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest, 2005.

Peregriny 1919

Peregriny János: Néhai nagyméltóságú erdődi Pálffy János gróf pozsonyi palotájában található festmények, miniaturek és grafikai lapok jegyzéke. Budapest, 1909.

Posselt 2015

Bernd Posselt: Konzeption und Kompilation der Schedelschen Weltchronik (Monumenta Germaniae Historica, Schriften, Band 71.) Wiesbaden, 2015.

Rózsa 1963

Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Budapest, 1963.

Rózsa 1987

Rózsa György: Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge. Budapest, 1987.

Rózsa 1999

Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. (2. átdolgozott kiadás) Budapest, 1999.

Röttinger 1924

Heinrich Röttinger: Neue Mitteilungen über Virgil Solis. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge 16 (1924), 77–85.

Röttinger 1925

Heinrich Röttinger: Erhard Schön und Niklas Stör, der pseudo-Schön. Zwei Untersuchungen zur Geschichte des alten Nürnberger Holzschnittes. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 229.) Strassburg, 1925.

Rücker 1988

Elisabeth Rücker: Hartmann Schedels Weltchronik, das größte Buchunternehmen der Dürerzeit, mit einem Katalog der Städteansichten. München, 1988.

Salamon 1885

Salamon Ferencz: Budapest Története I–III. Budapest, 1885.

Sigismundus 2006

Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. (Kiállítási katalógus, Szépművészeti Múzeum) Szerk.: *Takács Imre*, Budapest, 2006.

Soltész 1993

Soltész Zoltánné: A Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*. 1993. dec, 62–69.

Stewart 1988

Alison G. Stewart: New Drawings by Erhard Schön and His Circle. *Master Drawings* 26, No. 3. (1988 Autumn), 233–239.

Szabó 1984

[*Szentmártoni*] *Szabó Géza*: Szapolyai János korabeli arcképe. *História* 1984/5–6, 19.

Szalai 2015

Szalai Béla: Buda várának első hiteles, keleti nézetű, eddig ismeretlen látképe 1542.-ből. *Magyar Grafika* 59. évf. 6. sz (2015. dec.), 58–61.

Tóth 2006a

Tóth Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus* 2006, 200–217.

Tóth 2006b

Tóth Sándor: Hartmann Schedel Világkrónikájának ikerföliója Buda látképével. In: *Sigismundus* 2006, Kat. 4.1. (311–312.)

Tóth 2006c

Tóth Sándor: Buda ostroma 1541-ben. In: *Sigismundus* 2006, Kat. 4.2 (312–313.)

Végh 1997

Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. *Budapest Régiségei* 31. (1997), 295–310.

Végh 2004

Végh András: Matrakcsi Nászhuz Buda-ábrázolása. *Budapest Régiségei* 38. (2004), 207–213.

Végh 2006

Végh András: Buda város középkori helyrajza I. Budapest, 2006.

Végh 2015

Végh András: Buda I. kötet, 1686-ig. (Magyar Várostörténeti Atlasz 4.) Budapest, 2015.

Veress 1901

Veress Endre: Izabella Királyné 1519–1559. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1901.

Wehli 2005

Wehli Tünde: A képes krónika 19. századi másolata: a Bicsérdy-kódex. *Ars Hungarica* 2005/1–2, 363–382.

Wellner 1981

Wellner István: Reneszánsz kerti építmények a budai várban (A villa marmorea és az aula marmorea). *Művészettörténeti Értesítő* 30. (1981), 260–265.

MÁTYÁS GÖDÖLLE

IMAGES OF THE 1541–1542 SIEGE OF BUDA AND PEST

ABSTRACT

Fifty years after the publication of a woodcut view of Buda in Schedel's World Chronicle of 1493, the appearance of new engravings of Hungary's capital reflects the historical significance of the Habsburg-Ottoman struggle for possession of Buda between 1540 and 1542. The views produced then stand out in terms of both size and quality, and defined the typology of views of the two cities for many decades. Erhard Schön's woodcut, published in Nuremberg in 1542 as an independent pamphlet (the only surviving print is held in the Albertina collection in Vienna) represents Buda Castle under siege by Roggendorf's army in 1541, with a fifteen-column verse text by Hans Sachs underneath. This was the first view of the city from the west. A comparison with the illustrated siege pamphlets of the time shows that Schön's woodcut represented Buda castle with surprising topographical precision, and must have been based on a drawing made in situ. It also authentically represents some events from the siege. The drawing was not produced merely as an illustration of Sachs' poem, because it includes some details not referred to there. Schön's younger colleague Virgil Solis made an engraving of a similar time of the siege of Pest the next year, in 1542. Previously known only from an archive photograph, a copy of the woodcut was recently identified in Nuremberg. It is also free of the title lettering and text commentary that were customary on pamphlets. This copy also includes the east view of Buda Castle, previously unknown because of damage to the image on the print recorded on the archive photograph. It is very likely that this woodcut was also printed beside a poem by Hans Sachs, because he wrote a 12-verse poem on the 1542 siege of Pest that would have fitted well under the four-block woodcut image of the siege drawing. The labels on the drawing showing geographical points, buildings and military formations suggests more thorough knowledge than was typical for the average pamphlet-maker. The largely fictive engraving of the 1542 siege by Enea Vico, despite lacking the authenticity of those by Schön and Solis, is important to use because of its text and some of its features. It identifies the Vác Gate, the Hatvan Gate and Margit Island. It also has the first image of the Danube blockade chain, which subsequently appears on Matrakçı Nasuh's Turkish miniature of the captured cities of Buda and Pest, made in the Ottoman miniature style, radically different from the Western mode of representation.

godolle.matyas@hnm.com

KITEKINTÉS

IRÁSNÉ MELIS KATALIN
TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK
A PESTI KÖZÉPKORI VÁROSFAL KUTATÁSÁHOZ

Pro memoria
Feuerné Tóth Rózsa (1928–1985)
művészettörténész

II.

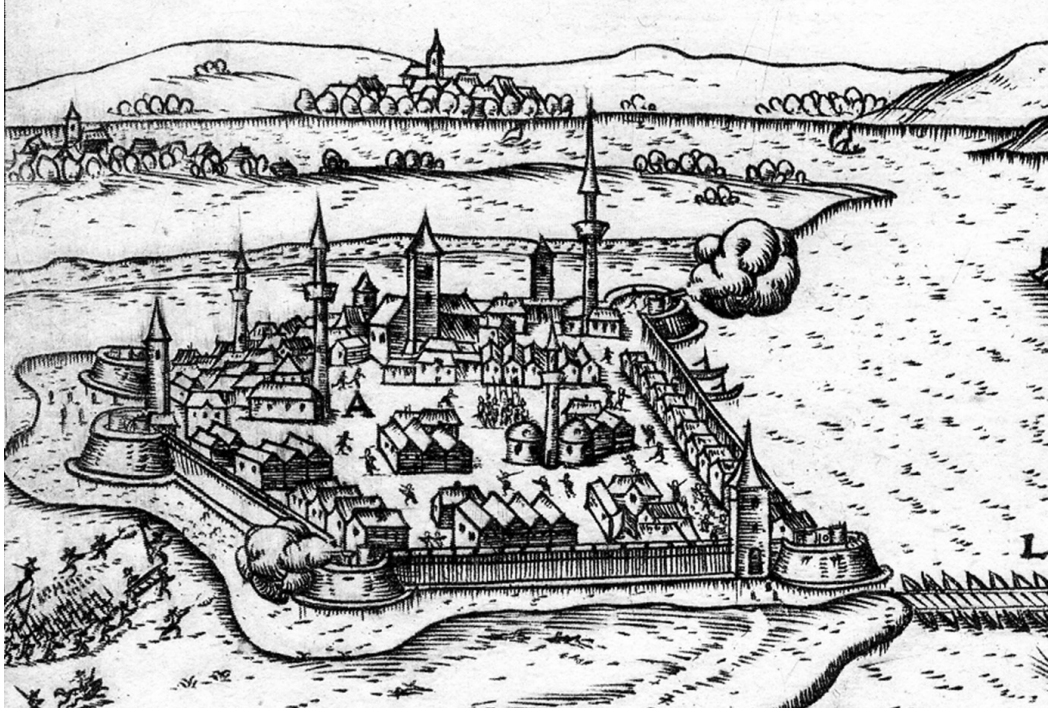
A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA (1541–1686)

A törökök, 1541-ben harc nélkül elfoglalták Budát és Pestet. A 16. század első felében megerősített, 15. századi pesti városfal épségben maradt, amely a történeti adatok szerint jelentős építmény volt. A kedvezőtlen földrajzi fekvésből adódó stratégiai gyengesége ekkor még nem mutatkozott meg. A falak ellenálló képességét mutatja, hogy a városfal 1526 és 1542 között az egymást követő ostromoknak is ellenállt, kibírta a heves ágyútüzeket. 1542 őszén zajlott az első, töröktől való visszafoglalási kísérlet, amikor az egyesült német-magyar seregek felvonultak Buda alá, hogy elűzzék a törököket. Elsőként Pestet szerették volna visszaszerezni, az ostromló sereg körbezárta a várost, amelyet lövetni kezdtek. A törökök kitortek a falak mögül, de a támadást nem tudták visszaverni. A német-magyar seregek heves ágyútűzzel folytatták a küzdelmet, „... egyetlen napon háromezer hatszáz golyót is kilőttek Pestre” és 100 rőfnyi (kb. 70–80 m)

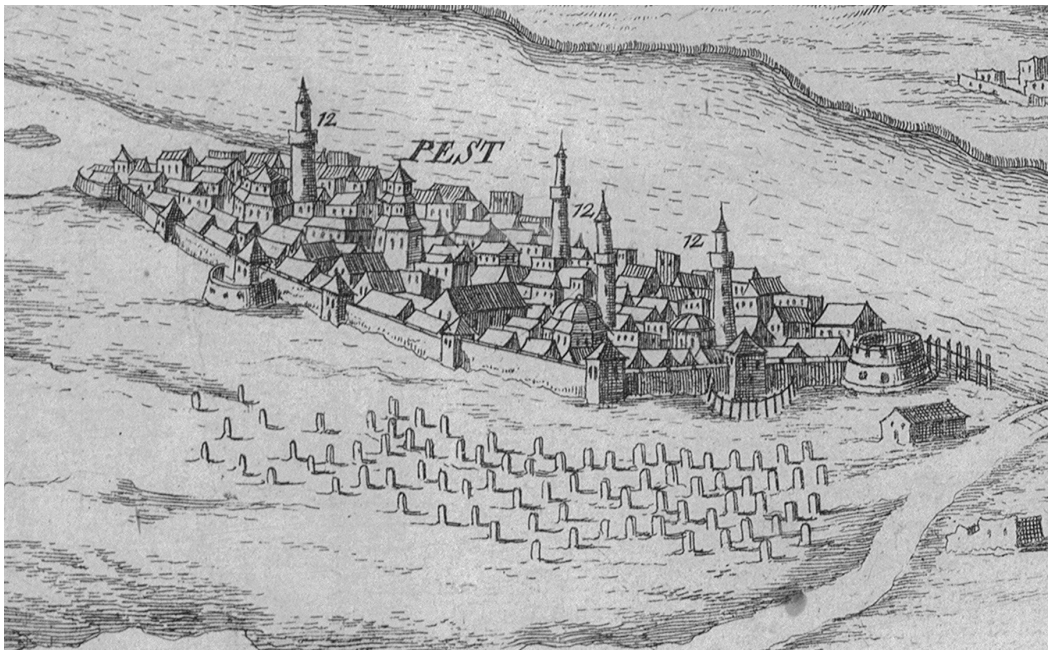

1. E. Vico: Buda és Pest látképe az 1542-es ostrom idején. 1542

2. H. Sibmacher: Buda és Pest látképe északról, 1602. Pest, részlet

3. M. Wening - L. N. d'Hallart: Buda ostroma északról, 1684. Pest, részlet.

hosszan megrongálták a városfalat. Általános rohamot kezdtek és a gyalogság rövid időre három bástyát is elfoglalt. A törökök elszántan védekeztek, a falon belül árkot ástak, és az ostromot visszaverték. A császári sereg helyzetét a sikertelen katonai események mellett az időjárás viszontagságai is nagyon megnehezítették. A nagy őszi esőzés és a hideg beálltával a Buda felszabadítására érkezett sereg visszavonult.¹

Az európai közvélemény nagy figyelemmel kísérte az eseményeket, a tudósítók az ostromokról készült rajzokkal illusztrálták a beszámolóikat. Az 1542-es, budai eseményeket bemutató ostromképek közül Enea Vico (Ferrara, 1523–Párma, 1567) rézmetszete a legértékesebb a számunkra (*1. kép*). Kelet felől, madártávlatból lerajzolta a Csepel-szigetet, a Margitszigetet, a Dunát, a budai oldalt és Pestet. Vico sohasem járt Magyarországon, de a rendelkezésére álló források alapján részletesen lerajzolta a pesti középkori városfalat és megörökítette a Pest körüli hadműveletek jellemző mozzanatait. A rézmetszet azoknak az 1541 után készült európai városkép-együtteseknek a sorába tartozik, amelyek Budát, megszállott, vagy ostromlott városként mutatták be. Voltak olyan művészek, akik korábbi látképeket használtak fel, de voltak olyanok is, akik a hódoltság kezdetéről származó rajzokat másolták le.² Vico szemlátomást mind a két forráscsoportot használta. A budai oldal és Buda ábrázolása valóság-hű és kitalált részleteket tartalmazó, egyszerű, vonalas rajz. A pesti oldal másféle rajzstílusban készült, és a pesti városfal ábrázolása is pontosabb. Az egész városfalat megrajzolta, de mivel az volt a célja, hogy bemutassa az 1542-es ostrom eseményeit, a városfalnak csak az északi, Duna-parti nagy rondella és a Hatvani kapu közötti falrészletet rajzolta meg részletesen, ahol a hadi események lejátszódtak. A rondellák és a kapuk között a külső tornyok ugyanúgy helyezkednek el egymás mellett, mint ahogy ez a valóságban volt. Lerajzolta a Pesttől északra elhelyezkedő, négyszögletes erődöt, és a dunai hajóhidat tartó láncot. Valamilyen külső erődítmény lehetett a Váci kapu, „porta di Vaccia,” előtt is. Vico egy négyszögletes építményt rajzolt, amelynek az északi oldala palánkokból állt. A császári sereg a Váci kapu előtt kezdte el a támadást, de a kapun kitörő törökök visszaverték az ostromlókat. Közben a városfal keleti oldalát heves ágyútűz alá vették, a Hatvani kapu, „porta d’agria,” mindkét oldalán nagy sérülések keletkeztek a városfalon. Feltehetően a Váci és a Hatvani kapu közötti három külső tornyot is megrongálta az ágyútűz. A Hatvani kapu egy nagy kerek torony, ugyanilyen az egyik külső torony a Hatvani kapu mellett. A városfal D-i oldala vázlatos, csak Kecskeméti kapu előtti, és a Váci utca déli végén álló nagy rondellát tüntette fel.³

A PESTI VÁROSFAL A 17. SZÁZADI LÁTKÉPEKEN

A 16–17. század fordulóján és a 17. század első felében készült látképeken a pesti városfal rajza nem forrásértékű, a rajzoknak nincsenek valóság-hű részletei. Hans Sibmacher Buda 1602-es ostromát megörökítő látképén Pest szabálytalan négyszög alaprajzú városnak látszik, erőteljes rondellákkal, és a várost nagy vizesárok is védelmezi (*2. kép*).⁴ Wilhelm Dilich 1650-ben megjelent rézkarca ugyanilyenek ábrázolta Pestet.⁵ A városfal 1604-ben feltehetően nagyon megrongálódott, amikor a várost két évig uraló császári csapatok a kivonulás előtt felgyújtották és lerombolták Pestet. Az 1684-es városképek a 17. század elején kijavított és külső védőművekkel megerősített, középkori városfalat mutatják.

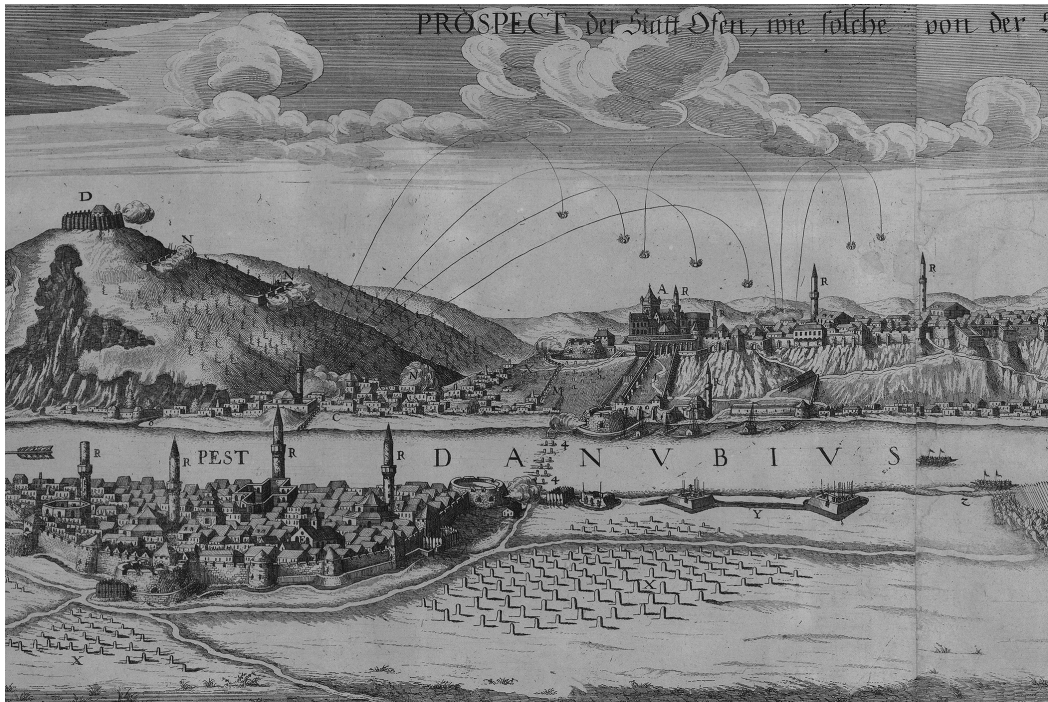

4. M. Wening – L. N. d’Hallart: Buda ostroma délről, 1684. Pest, részlet

1684-ben a Buda török alóli felszabadítására érkezett császári seregben hadmérnökök és rajzoló is voltak, akik nemcsak a hadi eseményeket, hanem az ostromlott városokat is megörökítették. A pesti városfal kutatásának az egyik legfontosabb forrásai a Luis Nicolas d’Hallart rajzai nyomán, Michael Wening vegyes technikával készült látképei. Három, 1684-ben készült grafikán Buda ostromát a négy égtáj felől ábrázolták és ezeken a pesti városfalnak minden oldala látszik. Az északi oldal a „Buda ostroma északról, 1684” (3. kép),⁶ a Duna-parti, nyugati és a déli oldal a „Buda ostroma délről, 1684” (4. kép),⁷ és a városfal teljes körvonalát a Budát és Pestet kelet felől ábrázoló „Buda ostroma keletről, 1684” látkép mutatja (5. kép).⁸ Ez utóbbin a pesti városfalat, kapuit és rondelláit ugyanolyanok rajzolták, mint amilyeneket a budai királyi palota déli várfalán, Buda keleti városfalán és a Víziváros északi városfalán feltűntettek. Ezek a rajzok az egyes kapuk, tornyok, rondellák pontos alaprajzi elhelyezkedését mutatják, a felmenő falakat azonban, csak vázlatosan ábrázolták.

A Buda ostromát északról bemutató, 1684-es veduta részletesen ábrázolja a városfal É-i oldalát (6. kép). Az északi Duna-parti nagy rondella és a Váci kapu közötti rövid falszakaszon a városfal külső oldalához semmi sem volt hozzáépítve. Az északi rondella emelete a városfal teteje fölé magasodik, az ágyúk részére nagy lőrések vannak benne. A Váci kapu csúcsíves torony, az emelet szintén a városfal fölé magasodik. A kapu előtt széles palánkokkal körbevett külső ágyúállás látható, a palánk között lőrések voltak. Bár a kapu előterében még nem volt régészeti feltárás, de feltételezhető, hogy az 1604-es rombolás után külső ágyúállás készült a városkapu előtt. A Váci kapu melletti külső

5. M. Wening – L. N. d'Hallart:
Buda ostroma keletről, 1684.
Pest, részlet

6. A Váci kapu és a pesti város-
fal északi oldala. 1684.
M. Wening – L. N. d'Hallart:
Buda ostroma északról, 1684.
Pest, részlet

tornyot a többi külső toronnyal szemben, négyszögletesnek rajzolták. A Deák téren állt, de a pontos elhelyezkedését nem ismerjük. A Váci kapu előtt török temető helyezkedett el. A Duna-parton a rondella mellet palánkkerítés, az északi oldalán a kikötő és a hajóhíd maradványai láthatók.

A Pestet keletről ábrázoló grafika ÉK-i részén a Váci kapu déli oldala, a Váci és a Hatvani kapu közötti három külső torony látható (7. kép). A középső, legkisebb torony a mai Károly körút 28–30. telken állt. Bár a 20. század első felében az alapjait is kiszédték, a rendelkezésünkre álló helyszínrajzokról ismerjük pontos elhelyezkedését. A kinagyított városfal-részleten látható a városfal előtti külső ágyúállás, amelyet a 17. század első felében a törökök építettek. A rajz szerint a Váci kapu ÉK-i sarkától indult, és a harmadik külső torony É-i oldalánál (Károly körút 14–16. körül) véget ért. Az ágyúállás előtt árkot ástak, a kiásott földet az árok külső oldalán felhalmozták. A Hatvani kapu rondellája előtt egy a Váci kapu előttihez hasonló, magas palánkokból kialakított külső ágyúállást rajzoltak, a palánkok között lőrések voltak (8. kép). Ezt a faépítményt is feltehetően az 1604-es tűzvész és rombolás után építették a törökök. A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfal szakaszt már nem rajzolták meg olyan részletesen, mint az É–ÉK-i oldalt.

7. A pesti városfal ÉK-i szakasza. M. Wening – L. N. d'Hallart: Buda ostroma keletről, 1684, részlet.

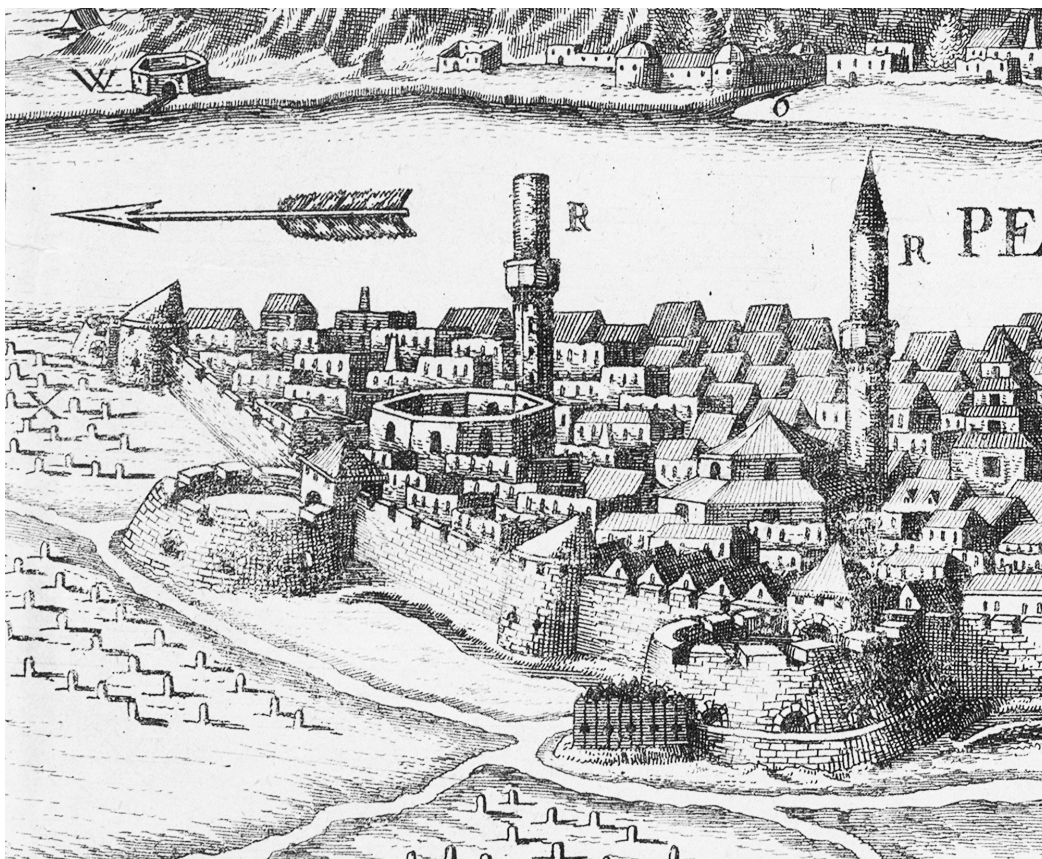

8. A Hatvani kapu és a pesti városhatár északi oldala. 1684
 M. Wening – L. N. d'Hallart: Buda ostroma keletről, 1684. Pest, részlet

A két kapu között kettő helyett egy tornyot tűntettek fel. Ez talán a nagyobb, a Kecskeméti kapu melletti (Múzeum körút 29.) torony (9. kép). A Hatvani kapu nyugati oldalán véget ért a Váci kaputól induló széles árok, de a kapu keleti oldalán egy keskeny és sekély árok látszik, amely a Kecskeméti kapunál véget ért. Ha ez az árok valóban létezett, szintén a törökök ásták, mert a középkorban, közvetlenül a városhatár előtt nem volt ilyen.⁹ A városhatár déli oldalának részletes rajza a „Buda ostroma délről” látképen látható (4., 10. kép). A Kecskeméti kapu nyugati oldalán jól látható, hogy a rondellát nem a városhatárhoz, hanem a kaputorony DNy-i sarkán álló támpillérhez építették. A valóságban egy kisebb barbakan lehetett, amelynek a maradványait is kiszedték a Kálvin téri 18–19. századi vámház, csatornák, lóvasútpálya építése során. A Kecskeméti kapu nyugati oldalán (Vámház körút 16.) helyezkedett el a városhatár déli, középkori külső tornya. Megmaradt a torony keleti oldalának az a része, amely egybeépült a középkori városhatárral, és a 18. századi forrásokból tudható, hogy torony szinte teljes egészében megmaradt, hiszen a lebontás előtt laktak benne. A Déli rondellát a 17. századi látképekről és a 18. század végi iratokból ismerjük. Ugyanolyan nagy, háromszintes, építmény, mint az északi, Duna-parti rondella (10. kép). Figyelemre méltó, hogy a Duna-parti északi és a déli rondellát nagyobbak és főként magasabbnak ábrázolták, mint a Hatvani, vagy a Kecskeméti kapu előttiiket. A 18. századi helyszínrajzokon látható, hogy a két nagy rondella alapterülete egyforma volt, a régészeti kutatás alapján szerkesztett rekonstrukció szerint a Hatvani kapu előtti rondella alapterülete is megegyezett az előbbiekével. A Hatvani kapu előtti rondellát a 16. században, 1541 előtt építették, de amikor a törökök 1542-ben és 1604-ben

9. A Kecskeméti kapu és a pesti városfal keleti oldala. 1684.
M. Wening – L. N. d'Hallart:
Buda ostroma keletről, 1684.
Pest, részlet

10. A keckskeméti kapu, a Déli rondella és a pesti városfal déli oldala.
M. Wening - L. N. d'Hallart:
Buda ostroma délről, 1684.
Pest, részlet

renoválták, talán meghagyták a középkori magasságát. Ugyanezen a látképen látható a városfal Duna-parti, Ny-i oldala (4. kép). Az Északi rondellát 1602 és 1604 között, amikor Pestet a császári csapat tartotta, Lala Mehmed Budáról romossá ágyúztatta. A császáriak elvonulása után a törökök bizonyára valamennyire helyreállították, de az 1684-es rajz szerint a lőréses pártázat nem készült el (6. kép). A Duna-parton, a Régiposta utcában, a városfalnak egyetlen látható részlete maradt meg, az úgynevezett Színházi rondella. Se régészeti, se műemléki kutatás még nem vizsgálta, az alaprajzi méreteit 18–19. századi helyszínrajzokról ismerjük. A látkép szerint az Északi rondellától kőfal indul, amely a cc. a mai Március 15. tér ÉNy-i sarkáig ért (4. kép). A Színházi rondella nagyobb része a falon kívüli területre esik. A Március 15. tértől a városfal DNy-i sarkáig magas palánkkerítés húzódik, amely egyben a város árvízi gátja volt. Lehetséges, hogy az 1785-ös Balla térképen látható, Duna-parti árvízi gát, a törökök által is fenntartott középkori eredetű építmény maradványa lehetett.

A RÉGÉSZETI KUTATÁS EREDMÉNYEI

A 20. század második felében meginduló pesti régészeti feltárások során, a hódoltság kori épületmaradványok között, számtalan török és magyar régészeti lelet is előkerült.¹¹ 1526-ban, a török sereg elindult a mohácsi csataterőről, majd Pestre és Budára érkezve, mindkét várost felgyújtották. Pesten a tűzvészből csak a városfal, és a kőházak nagyobb része maradt meg. Miközben a város lakossága igyekezett az 1526-os károkat kijavítani, újabb háborús események következményeit kellett elszenvedniük. II. Lajos király (1516–1526) halála után a magyar nemesség Szapolyai Jánost (1526–1541) és Habsburg Ferdinándot (1526–1561) választotta királlyá. A két király között fegyveres harcok indultak Buda megtartásáért, illetve Buda elfoglalásáért. Ferdinánd király és szövetségesei minden alkalommal Pest elfoglalásával kezdték az ostromot, de Budát nem tudták elfoglalni. A szembenálló felek 1538-ban Nagyváradon békét kötöttek, és megállapodtak abban, hogy együtt készülnek a közeledő török veszély elhárítására. 1541-ben, Szapolyai János király halála után, seregei élén Nagy Szulejmán szultán (1521–1566) megérkezett a pesti határba. A magyarokkal való tárgyalások közben a török sereg elfoglalta Budát, a Magyar királyság három részre szakadt, és az ország középső részén megkezdődött a török hódoltság időszaka.

A PESTI VÁROSFAL HELYREÁLLÍTÁSA AZ 1542-ES OSTROM UTÁN

A városfalkutatás számos új adattal gazdagodott az 1996–97-es Károly körúti ásatással, amely a Hallart rajzokon négyzetesnek ábrázolt Deák téri és a következő, Károly körút 28–30. telken lebontott külső torony között zajlott (7. kép). A Károly körút 28–30. telken (Budapesti Főpolgármesteri Hivatal, Városház utca 9–11. északi udvar) a városfal 120 m hosszú szakaszát tártuk fel. Először nyílt lehetőség arra, hogy a 15. századi városfal mindkét oldalán kutathattunk. Az első, hódoltság kori régészeti jelenségeket a városfal maradványain ismertük fel. Sorra előkerültek az 1542-es ostrom nyomai, helyenként az

11. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal belső oldala a 18–20. századi pincefalak elbontása után.
X. a sérült falrészletek kijavítása. 1542. Fotó T.B., 1996

alapfalakban is előtűntek a javítások. E. Vico is nagy lyukakat rajzolt a Hatvani kapu melletti falszakaszokra (1. kép). Az ásatási területen, több helyen, például a Bárczy István utca közelében, a városfal külső oldalán látszott egy javítás. (A belső oldalt nem láttuk, mert erre a falrészletre ráépült a Városháza ÉNy-szárnya.) Közvetlenül a városfal előtt előkerült egy 2,4 m hosszú, 90 cm széles, a 16. századi járószinttől mérve 1,6 m mély gödör, amely átvágta a középkori, a 15. és a 16. századi sóderes járószintet. A városfal maradványa a 16. századi járószint felett 220 cm magas volt. A bontott faltetőtől indult egy közel 200 cm széles befalazás, tört kövekből álló folt. Átvágta a járószintet mutató falkiugrást, és 90 cm mélyen beleért az alapfalba. A javítás után a gödröt 16. századi régészeti leletekkel – vastag falú házi kerámia, kályhaszem töredékek – kevert földdel feltöltötték. Több, hasonló gödör a városfal belső oldalán is előkerült. Az 1. ovális gödör tele volt négyszögletes, tál alakú kályhaszem és vastag falu, nagy, osztrák edények töredékeivel (19. kép). A Bárczy István utcától 25 méterre kezdődött egy 22 m hosszú falrészlet, amelyet szinte teljesen újjá építettek (11. kép). A lebontott falrészlet magassága a járószint felett 180–220 cm volt, a falsíkon több, nagyobb folt került elő, és megsérült az alapozás is. A 180–190 cm mély, 15. századi alapfalban a javítások 140–150 cm, vagy 100 cm mélyek voltak, és szabálytalan alakú, jobbára lapos kövekből építettek voltak. A középkori járószintet jelentő falkiugrást más, 30–38 cm széles, elnagyolt faragású, lapos kövekből egészítették ki. Szintén az 1542-es hadi eseményeket követő javításokból származott az 52–62 m közötti falszakasz előtti 3. ovális gödör (12. kép). A legszélesebb javítás alatti 4. ovális gödör feltárására nem volt lehetőség. A járószint felett, a 15. századi kváderköves falsíkon itt is jól elkülöníthetők a nagyrészt alaktalan kövekből falazott javítások foltjai (13. kép). A gödrök betöltésében még nem kerültek elő török leletek. Az ovális gödröket és az épülettörmelékes réteget egy újabb homokos feltöltés takarta el.¹¹ A városfalon belüli katonai felvonulási terület felszínét egyengették, ez gyakorlatilag egy újabb feltöltést, szintemelést jelentett, amelyből még mindig hiányoztak a hódoltság kori, nem magyar régészeti leletek. Ez érthető, hiszen a török uralom első évében, de

még pár évtizeddel később is, a török katonaság és a szorosan hozzájuk kapcsolódó civil csoportok nem lakták be az egész várost. Sok magyar család Pesten maradt és még a 16. század végén is számolni lehetett jelentős létszámú magyar lakossággal. Az 1547-es török adóösszeírásban a lakókerületeket, mahallékat, magyar utcanevekkel sorolták fel, évtizedekkel később jelentek meg az új és a török nevű városrészek.¹²

Megfigyeléseink szerint a Károly körúton feltárt középkori utca déli oldalán az 1542-es ostrom után szükség szerint kijavították a kőházakat, amelyek 1684–86-ban pusztultak el, és a romokat 1686-ban betemették. Vegyes építőanyagú házak maradtak, az utca felé eső három helyiséget kőből, a többi helyiséget tapasztott favázas vagy favázas vertfalakból építették.¹³

A 16. századi városkép-leírások meglehetősen ellentmondásosak. Aki csak átnézett Budáról, vagy végighajózott a Dunán, a kimagasló minaretek és kupolák között nem látta az elhanyagolt, sáros utcákat, az összetákolt házakat. 1577-ben Sweiger Salamon lement a pesti Duna-partra. Egy óra alatt körbejárta a pesti városfalat, a vastag és erős kőfalakkal kapcsolatban megjegyezte, hogy jobbak, mint Buda, Esztergom, vagy Belgrád falai, mert azok erődítései erősen rongáltak. A falakon belül rossz és csúnya házakat látott.¹⁴ 1587-ben Reinhold Lubenau nem járt Pesten, csak Budáról nézett le a városra. „Pest városa soksarkú, vagy kerek tornyokkal ékes, szilárd fallal van körülvéve. Sokkal jobbak és szebbek a házai, mint Budának.”¹⁵

A 16. század végéig Pesten, a török birodalom egyik legtávolabbi katonai helyőrségében,

*12. Budapest V. Károly körút 28–30.
Az I. ovális gödör. Az alapokig
szétlőtt városfalrészlet ki javítása.
1542 . Fotó B.M., 1996*

13. Budapest V. Károly körút 28–30. Falpótlások a szabályos kősorokból épített középkori városfalban. 1542. Fotó T.B., 1996

nagyobb háborús események nélkül zajlott az élet. Ekkor azonban a császári hadvezetés újból tervbe vette Buda felszabadítását és 1598-ban Mátyás főherceg serege megérkezett Buda alá. A hadjárat sikertelen volt. Pest ostromával meg sem próbálkoztak, majd a sereg a kedvezőtlen időjárásnak köszönhetően visszavonult. 1602-ben indult a következő hadjárat. A császári seregek fővezére Hermann Christof von Ruswurm tábornok volt, aki a visszafoglalási kísérletet ismét Pest ostromával kezdte. A törökök elszántan védekeztek, de az utcáról-utcára vívott küzdelemben végül a császáriak győztek, és Pestre bevonultak a németek. A két éves német parancsnokság alatt Lala Mehmed folyamatosan lövette Budáról Pestet, és a Duna-parti városrész teljesen elpusztult a folyamatos ágyútűzben. A város többi részét 1604 szeptemberében Jagenritter Wolf kapitány semmisítette meg, amikor a császári haditanács 1604-ben Bocskai István hadműveletei miatt utasítást adott a város kiürítésére, a falak szétdúlására és a romok felégetésére. Ezzel azonban még nem értek véget a 17. század eleji katonai események. Bocskai István seregei élén Pest alá érkezett és letáborozott a Rákosmezőn. A törökök nagy ünnepeket rendeztek, átadták Bocskainak az Ahmed szultán által küldött koronát, majd ezt követően tárgyalások kezdődtek. A harcokban kimerült ellenfelek, törökök, magyarok, németek a zsitvatoroki békében (1606) kiegyeztek egymással és megállapodtak abban, hogy Buda török vár marad.¹⁶

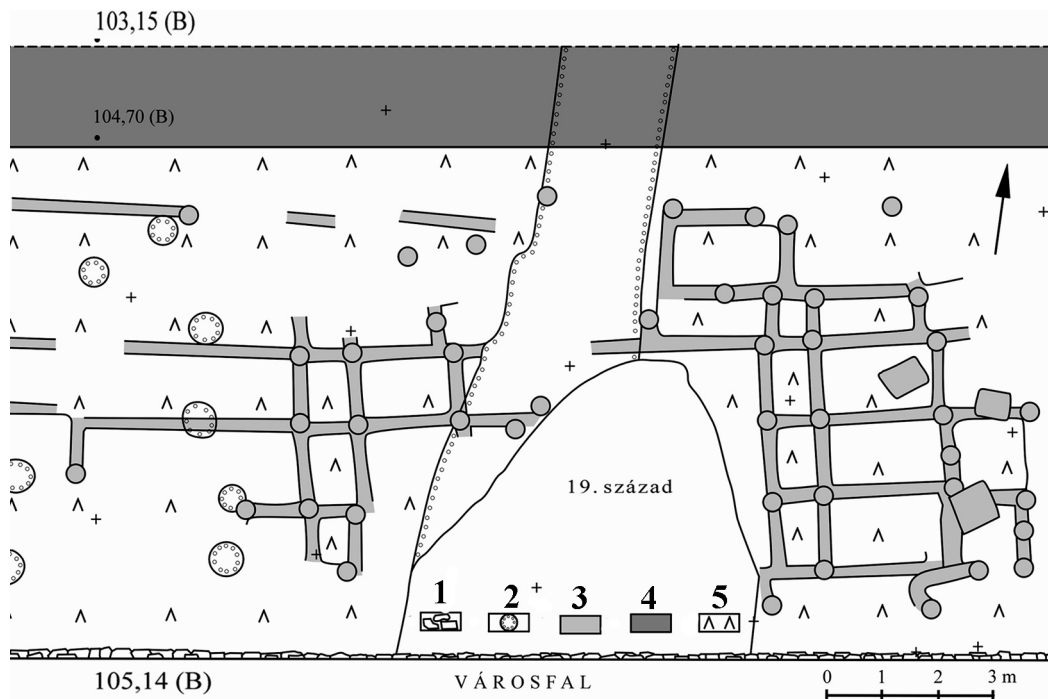
A Buda visszafoglalására indított hadjáratok során kiderült, hogy a löfegyverek és a haditechnika fejlődése következtében a 17. század elejére Pest katonai ereje elenyészett, a középkori eredetű városfalak már nem nyújtottak megfelelő katonai védelmet. Különösen védtelen volt a város a Várhegyről érkező tüzérségi támadással szemben. Mindezek ellenére a zsitvatoroki béke után nem maradhatott romos állapotban a török katonai

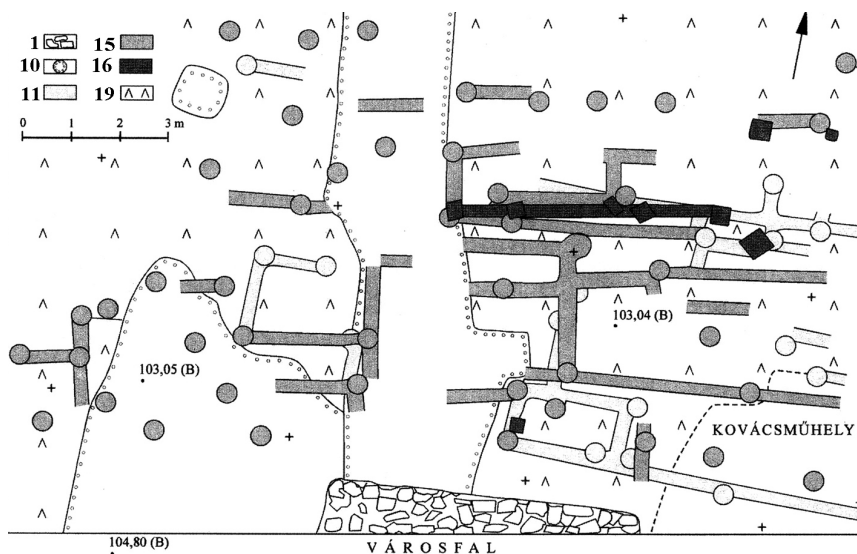
14. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás cölöplyukai az V. ásatási szelvényben. 17. század.
Fotó B.M., 1997

15. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás cölöplyukai az V. ásatási szelvényben. 17. század.
Fotó B.M., 1997

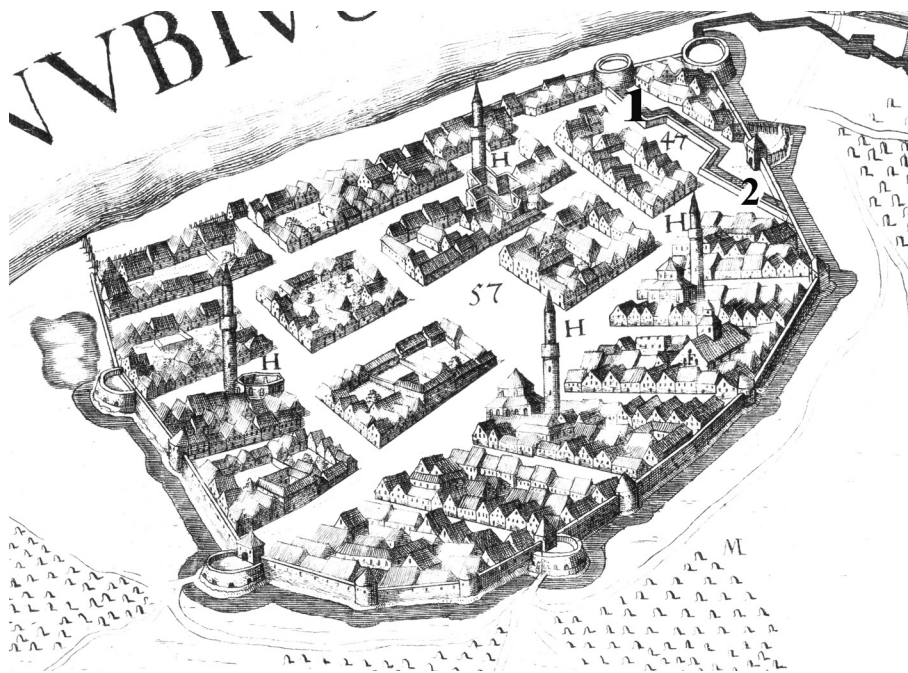

16. V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás rekonstruált alaprajza az V. ásatási szelvényben.
 1. bolygatatlan homok; 2. vermek árkok, 12. század; 3. városfal 15. század; 4. ágyúállás II. periódus, 17. század; 5. külső sáncárok belső oldala, részlet. 17–18. század. Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

17. Budapest V. Károly körút 28–30. A külső ágyúállás rekonstruált alaprajza a VI. ásatási szelvényben.
 1. bolygatatlan homok; 2. vermek árkok, 12. század; 3. városfal omladéka, 15. század; 4. ágyúállás I. periódus; 5. ágyúállás II. periódus; 6. ágyúállás III. periódus, 17. század.
 Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

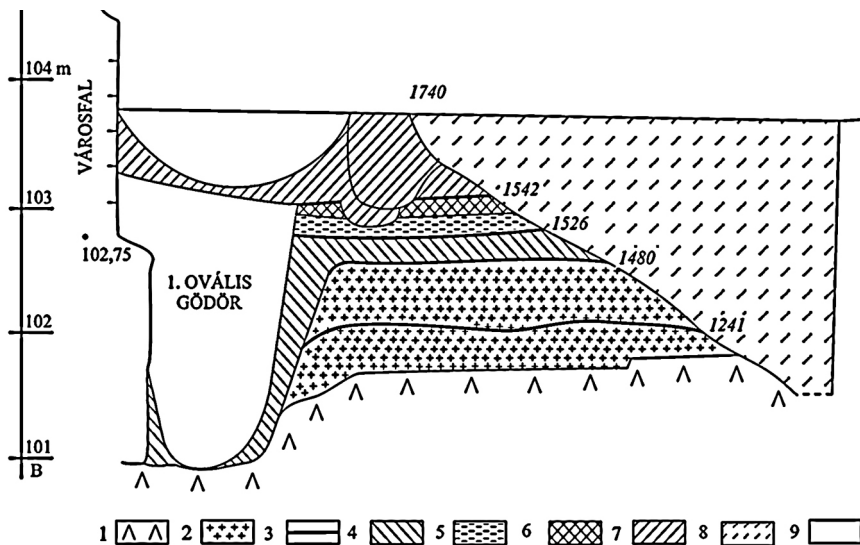

18. Pest madártávlatból. Részlet. M. Wening – L. N. Hallart: Buda és Pest ostroma délről.
Pest, részlet. 1686. Rózsa 1995, 30, 20. kép.

helyőrséget befogadó pesti erőd. A régészeti kutatások feltárták a 17. századi építkezések maradványait. A város épületeivel azonban, nem sokat törődtek. A városkép a 17. század folyamán nem sokat változhatott. 1663-ban Heinrich Ottendorf szerint Pest „...rossz fallal és egyes helyeken tornyokkal és félkör alakú bástyákkal van megerősítve.”¹⁷ Eduard Brown 1669–1670-ben úgy látta, hogy „Pest négyszög alakban terül el a síkvidéken, Budáról nézve kellemes látványt nyújt városfalával és karsú mecsettornyaival.”¹⁸ A 17. századvégi metszetekről, térképekről megismert városfal kiterjedésében, erősítéseinek számában megfelelt a fal valóságos állapotának. A 17. század végén 12 bástya volt a városfalon. A városfal 16–17. századi megerősítésével kapcsolatban több kérdés is felmerül, de egyelőre csak az erődrendszer részleteit és ezeknek az időrendjét ismertük meg. A hadtörténészekre vár, hogy a pesti városfalat az ágyúállással, külső, belső sáncárkaival együtt behelyezzék a hódoltság kori katonai építészet emlékei sorába.

A KÜLSŐ ÁGYÚÁLLÁS

A városfal É-ÉK-i oldalára épített külső ágyúállás az É-i irányból várható támadások ellen erősítette a városfal, a hajóhíd és a kikötő védelmét. A Buda 1684-es ostromát keletről ábrázoló városképen jól látszik a külső ágyúállás (5. kép). A Váci kapu előtti lőréses palánkokkal körbevett előkapu ÉK-i oldalán indult, és egy keskeny, külső kapu

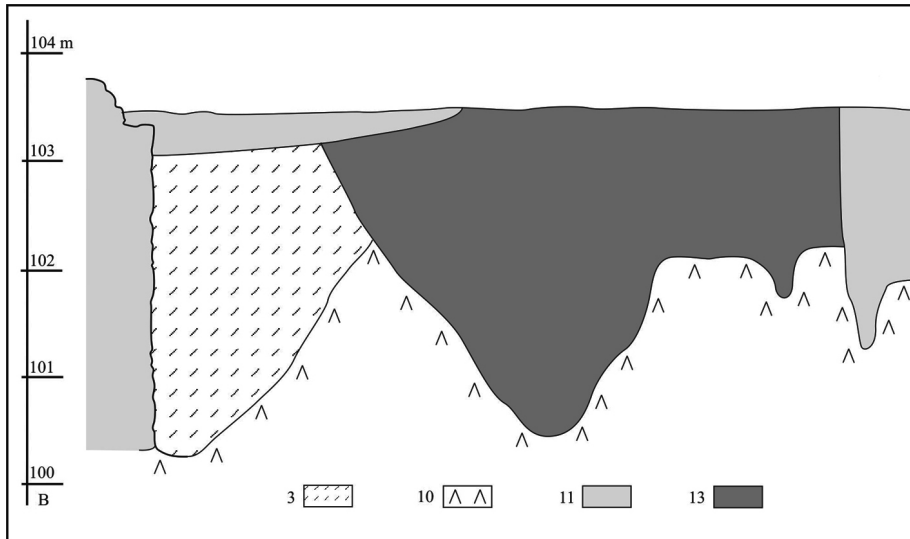

19. Budapest V. Károly körút 28–30. Az 1. ovális gödör a városfal belső oldalán kialakult rétegsorban. 1. bolygatatlan homok; 2. épületmaradványok és feltöltések, 1100–1480; 3. járószintek, útrétegek; 4. feltöltés, 1480–1526; 5. égett, épülettörmelékelt feltöltés, 1526–1541; 6. épülettörmelék, 1542.
Rajz Kuczogi Zsuzsanna, 1996

volt rajta. Derékszögben befordult a városfal felé, és a Váci kapu melletti négyszögletes külső torony nyugati oldalához kapcsolódott. A torony keleti oldalán a városfal előtt haladt kelet felé, és félkörívben elhaladt a következő, az előbbinél kisebb, körszelet alaprajzú külső torony előtt, amely a Károly körút 28. telken állt. A tornyot megkerülő ágyúállás a következő, feltehetően a Károly körút 14–16. körül elhelyezkedő nagyobb, harmadik ÉK-i külső torony nyugati oldaláig tartott.

A feltárás előtt a külső ágyúállásnak nyoma sem látszott, ezért a városfallal foglalkozó, korábbi tanulmányokban szó sem esett róla. A régészeti feltárás során azonban, az ásítás szerinti IV–VII. szelvényekben, a feltárás utolsó fázisában előkerültek a külső ágyúállás 80 m hosszú szakaszának a nyomai. Addig is nagy nehézséget jelentett, hogy a városfal külső oldalán az utolsó középkori (1541 előtti), sóderes járószinten 90–110 cm vastag, tömör, világosszürke agyagréteg került elő, amelyben helyenként laza, szürke agyagporral teli függőleges 30–32 cm széles cölöplyukak látszottak. Ezeket már a külső ágyúállás nyomainak gondoltuk. Az építmény alaprajza, szerkezete azonban csak akkor derült ki, amikor a városfal külső oldalán a mélyítés elérte a legalsó, bolygatatlan humusz, vagy homokréteget (14. kép). Szabályos rendben megjelentek a jellegzetes világosszürke agyagporral betöltődött 15–40 cm mély, 30 cm átmérőjű cölöplyukak és a 20–25 cm vastag palánkok 8–10 cm-es bemélyedései (15. kép). Ezek a városfalhoz épített 10–11 m széles, külső ágyúállás nyomai voltak. Az ágyúállás faszerkezete gerendákból és palánkokból ácsolt, téglalap keresztmetszetű kazettákból állt, amelybe finoman iszapolt, világos, szinte fehér (meszes?) szürke agyagot döngöltek. (Az anyag összetételét nem tudtuk megvizsgáltatni.) Az első gerendasort a városfaltól 60–70 cm-re verték le (16. 17. kép). A városfal előtt hat kazettasor nyomait mértük fel. A hatodik kazettasor maradványainak

20. Budapest V. Károly körút 28–30. Belső árkok az északi udvaron.

3. belső árok, 17. század; 10. bolygatatlan homok; 11. fal és feltöltés, 19-20.század; 13. árkok, 18. század
Rajz Kuczogi Zsuzsanna, 1996

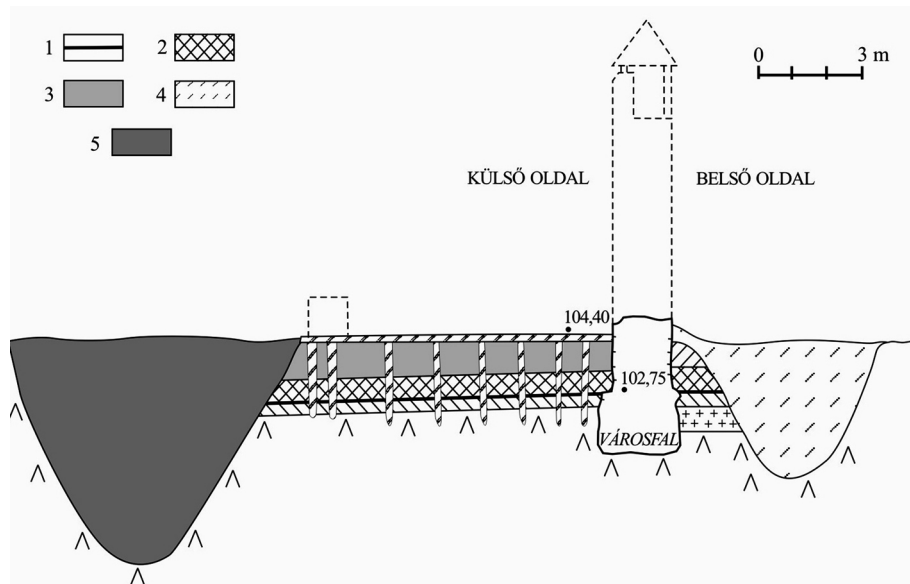
szétnyomott külső szélé 100–150 cm-re megközelítette a 18 századi sáncárok ugyancsak szétnyomott belső szélét. Az ágyúállás magasságát nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a városfal közelében az első kazettasorban, a fehéres szürke agyagréteg teteje és a bolygatatlan talajban álló cölöpök alja között 270 cm volt a távolság. A cölöpök legalább 3–4 m hosszúak lehettek. A Hallart metszetek szerint a külső ágyúállás közel 400 m hosszú lehetett.¹⁹ Hozzávetőleges számítások szerint legalább 2700 cölöpre és ettől jóval több palánkra volt szükség. A kazettákba pedig, legalább 5000 m³ világosszürke agyagot kellett beledöngölni. Nem tudjuk, hogy a cölöpöket, és széles palánkokat honnan hozták, de a sötétszürke agyag sok helyen előkerült a pesti síkságon. Véleményünk szerint az ágyúállást hosszan tartó, békés időszakban, a zsitvatoroki béke után, a 17. század első felében készítették.

Az ásatási adatok szerint az ágyúállásnak volt egy korábbi, rövidebb formája, amely a Károly körút 30. telken, a Deák téri torony közelében elérte a városfalat (17. kép). Ezzel kapcsolatban arra lehetne gondolni, hogy a városfal ÉNy-i oldalán esetleg már a 16. században, az 1542-es ostrom után külső ágyúállást építettek, ennek azonban semmiféle bizonyítéka nem került elő. Az azonban tény, hogy a két ágyúállás-részlet azonos elemekből, azonos méretű gerendákból, kazettákból állt. Több helyen javítások voltak, néhány cölöp helyére négyzetes gerendákat vertek le.

A BELSŐ ERŐD FALA

Az 1542-es ostrommal kapcsolatban feljegyezték, hogy az elszántan védekező törökök a városfal belső oldalán árkokat ástak és sáncokat emeltek. A 17. századi rajzok szerint ez a belső védőmű a kisebbik, déli Duna-parti (Színházi) rondellától indult, átszelte a város ÉNy-i sarkát, a Váci kapu és a Deák téri külső torony között csatlakozott a városfalhoz.²⁰ Középső szakaszán négyszögletes bástya volt (18. kép). A Pestet madártávlatból ábrázoló rajzon ez a belső védőmű két részből, egy falból és előtte egy árokból áll. Feltételezzük, hogy a falnak és az ároknak is megtaláltuk egy-egy kisebb részletét. A Váci utca 16. és a Váci utca 18. telkek közös határán, az 1945-ben lebombázott házak bontása közben előkerült egy 10 m hosszú, 1,20–1,40 m széles kváder borítású fal, amely a 16–17. századi járószint felett 6 m magas volt. Mindkét oldalán újkori pincék voltak, nem találtunk régészeti jelenségeket. (A falat 1977-ben, a Fontana üzletház építése közben elbontották.) Átnéztük a terület újkori építéstörténeti adatait és nem találtunk olyan épületet, amelynek ez a fal része lehetett volna. A 17. század végi pesti telekkönyvek (1688 és 1696) szerint régi kövekből épült házak álltak ezen a környéken. A szóban forgó fal semmi esetre sem két későközépkori polgárház közötti kerítésként épült.²¹ Bizonytalan eredetű, 1686 előtti, kb. 1,60–1,80 m széles, K–Ny-i irányú, a 18–20. századi házak alaprajzába nem illő falrészletek kerültek elő a Régiposta utca 6. és 8. házak pincéjében. A pincefelújítás közben nem volt lehetőség a régészeti feltáráásra, de ezek a falak megmaradtak a kutatás számára.

A Váci utca 16–18. telekhatáron fennmaradt 6 m magas kőfalrészletről biztosan lehet

21. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal, a török ágyúállás és a sáncárcok metszetrajza. 1. Járószint, 15. század 2. fele; 2. épülettörmelék, 16. század 2. fele; 3. a török ágyúállás gerendái az agyagrétegben, 17. század; 4. belső sáncárcok, 17. század; 5. külső sáncárcok, 17–18. század.

Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

tudni, hogy átvészelte a török háborús eseményeket és feltételezhető, hogy az ÉNy-i belső török erőd részlete volt. A belső erőd fal előtti árok részletét a városhaltól 21 méterre a Károly körút 30. telken találtuk meg. A rendkívül kedvezőtlen ásatási körülmények között sikerült átvágni és a régészeti metszetből megismertük a méreteit és a kiásás idejét. Az árok a visszatemetés idején 7 m széles és 4,5 m mély volt. A geodéziai felmérések szerint az árok szélei a terület 1540 körüli járósintjén jelentkeztek, és ezen a szinten állt az árokból kidobált, 12–16. századi magyar régészeti leletekkel keveredett földhányás. Az árkot a 17. század végén, nagyrészt az árokból korábban kiásott földdel visszatemetették.²²

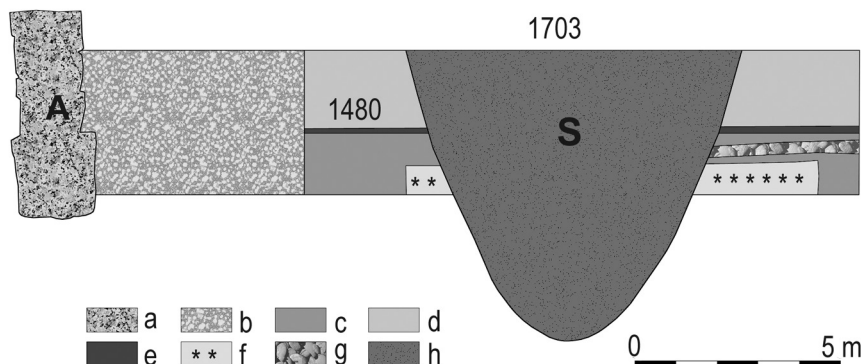
A BELSŐ SÁNCÁROK

A Pestet madártávlatból feltüntető rajzon a belső erődítés és a városhalt találkozásánál, és a déli városhalt szakaszon a Királyi Pál utca és a Bástya utca Ny-i végén is látható az árkot jelölő satírozás (18. kép). Ezzel a rajzoló a városhalt belső oldalán futó árkot tüntette fel. A belső árkot a Károly körúti ásatási területen a városhalt teljes hosszában megtaláltuk. Feltételezhető, hogy a törökök a külső ágyúállás építésével egy időben a városhalt belső oldalán szintemelést végeztek és árkot ástak a városhalt közelében. A Károly körúti ásatási területen megmaradt a török árok 108 m hosszú részlete. Egybefüggő teljes metszet nem maradt meg, mert vagy kiszélesítették és lemélyítették a 18. század első éveiben (19. kép), vagy beleépítették a későbbi épületek alapfalait, pincéit (20. kép). A török árkot az 1686 utáni tereprendezés során betemették, és szétnyomták az árok városhalt előtti szélét. Az árok belső széle pedig megsemmisült, amikor a 18. század első éveiben kiásták az új, városhalt belüli nagy árkot. Egyetlen helyen került elő a török árok alja és a belső oldal (20. kép). Az ásatási metszetek szerint a török árkot a városhaltól 250 cm-re ásták, a betemetés szintjén 600 cm széles és 450–500 cm mély volt.²³ Az árok partja a városhalt külső oldalán levő ágyúállás szürke agyag rétegének a tetejével, cc. az ágyúállás járósintjével volt azonos szinten (21. kép). Ez a szint a 15. századi városhalt járósintjéhez képest 70 cm-rel magasabb volt.

Hasonló árok nyomaira bukkantunk a Magyar utca 48–50. sz. telken. A jelenkori pincefalak kihordása után, a városhaltól 560 cm-re megjelent az árok belső széle, az árok oldala fokozatosan lejtett a városhalt felé. Közvetlenül a városhalt mellett kétszintes, jelenkori pince volt, ennek építésével megsemmisítették az árok városhalt felőli oldalát. Az árok belső oldala alatt a városhalt építésénél korábbi, 13. századi alapokon álló kőház falai kerültek elő. A ház romjait kevert, homokos barna feltöltés fedte be. A ház a 15. századi városhalt nyomvonalába esett, és a városhalt építése előtt lebontották.²⁴ A Károly körúti és a Magyar utcai árokszakaszok alapján feltételezzük, hogy a városhalt belső oldalán végig árok húzódtott.

A KÜLSŐ SÁNCÁROK

A 17. századi ostromképek feltüntetik a külső ágyúállás előtti árkokat (5. 7. kép). A Károly körút 28–30. telken előkerült egy 8 m széles, 6 m mély külső sáncárok. A kutatás egyik fontos kérdése a késő középkori városhalt előtti árok elhelyezkedése és története.

22. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal külső oldala.

A. városfal, 1480; S. külső sáncárok, 18. század; a. kőfal, 1480; b. feltöltés, 18–20. század; c. feltöltés, 13–15. század; d. feltöltés 16–17. század; e. útréteg, 1480; f. fazekasműhely 1200–1241; g. útréteg, 1300–1480; h. feltöltés, 18. század vége. Rajz Iránsné Melis Katalin, 1997

A feltárásokból kiderült, hogy a városfal mellett 8–10 m széles sávban nem volt árok. Korábban leírtuk, hogy a külső, nagy árok városfal felőli, belső oldala megközelítette, illetve elpusztította a török ágyúállás külső oldalát. Az itteni, rendkívül laza szerkezetű, folyós homokban az ágyúállás nem állhatott a 6 m mély árok partján, mert beleomlott volna. Ez azt jelenti, hogy az általunk megismert 8 m széles, 6 m mély árkot az ágyúállás szétszedése után ásták ki. A Károly körút 30. telken lehetőség nyílt a külső árok mindkét oldalának feltárására (22. kép). A 8 m széles árok és a városfal között 8 m volt a távolság. A régészeti metszeten látható volt, hogy az árkot beleásták a városfal építése idején kialakított vastag, agyagos, köves, sóderes járósíntbe, amelyen a dunai kikötőhöz tartó forgalom zajlott (22. kép).²⁵ Lehetséges, hogy a középkorban, a 16. század elején, ásták ki az első árkot, amely az 1684-es látképeken már a török külső védelmi rendszerhez tartozott.

Az ágyúállás előtti külső árokról Evlia Cselebi török világutazó leírásában találunk adatokat. „Pest várának alakja és földje. Pest csak egyszerű fallal van kerítve, de ez nagyon erősen van megépítve. A Duna parton ötszáz lépés. Mindössze öt iszkenderi bástyája van, ágyú a Dunára néző nagy bástyákon vannak. Ámde a Duna partján levő bástyák némelyike között itt-ott tömésfal palánka is van. E várnak a szárazföld felőli oldala háromszögletű. Összesen 12 erős tornya van, minden toronyban öt–hat kolumburna és sáhi zárbugán ágyú van. A tornyok felső részei deszkazsindellyel fedett zászlós kupolák, egyik toronytól a másikig ötven lőrés van, minden lőrés kétlépésnyi. E várnak négyszögű kerülete ezerhét száz lépés. Összesen hat kapuja van, a nyugatra nézők részint a hídfőre, részint a Vác vára irányába nyíló kapuk. A Váci-kapu azonban igazában észak felé nyíló kapu. A Hatvani-kapu keletre néz. A Szolnoki-kapu keletről dél felé hajlóan nyíló, nagy kapu. Más kis kapuk a Duna partjára nyílnak, s ez oldalon semmi árok nincs. Némelykor, ha a Duna megárad, a vár falait verdesi, ezért árokra szükség nincs. A száraz felől a földből metszett sekély árka van, de ez nagyon széles, sőt a régi időben a Duna körítette, aminek a jelei most is láthatók. A száraz felől semmi magaslata nincs. Déli oldalon a

Duna folyón túl Gürz Eliász hegye (Gellért hegy) nagy magaslat úgy, hogy a várban az ágyúgolyó miatt még lúd, tyúk sem járhat.”²⁶

Evlia Cselebi 1660–1664-ben többször is járt Magyarországon és feltehetően személyesen látta azokat az épületeket, amelyekről írt. A leírásban több olyan szófordulat van, amelyben megnevezi a pesti erődítés egy-egy részletét, technikai jellegzetességét. A fordítás szerinti „tömésfal palánkát” a Duna folyó partján lévő bástyák némelyike között említi. A Duna mellett azonban csak két rondella van, ezek között pedig következetesen kőfalat mutatnak a 17. századi grafikák. A Duna parton a Színházi rondellától délre folyamatosan faszervezetű, nagy palánkokkal borított fal látható, de még nem kerültek elő a maradványai. Cselebi „tömésfal palánka” kifejezése a városfal egészére és a városfal előtti, cölöpszerkezetes ágyúállásra is vonatkozhat. Ez azt mutatná, hogy az ágyúállás 1660 előtt épült.

A Károly körút 28–30. telken látszott, hogy a belső sáncárok partja a városfal külső oldalán lévő, az ágyúállás kazettáiba döngölt szürke agyagréteg tetejével azonos szinten volt. Az ágyúállás faanyagának kiszedése után a szürke agyagot a városfal mellett hagyták (22. kép). Az agyagréteg szétfolyva, az ágyúállás előtt húzódó, 8 m széles, 6 m mély, a 18. század elején kiszélesített árok széléig ért. 1660–1664 között Evlia Cselebi a városfal előtti árkot szélesnek és sekélynek találta, és úgy tudta, hogy régebben a Dunából folyt bele a víz. Ennek a régi vízfolyásnak a nyomait is látta. A 17. századi grafikák mutatják az ágyúállás előtti széles árkot, és még a külső parton levő magasítást is feltüntetik, amelyet a kidobált földből alakítottak ki. A régészeti adatokat elemezve megállapítottuk, hogy a külső török sáncárok a 18. századi árokhoz képest kisebb volt, semmiképpen sem érhetett össze az ágyúállással. Az ágyúállás lebontásának az idejét nem tudjuk pontosan, de legkésőbb 1684-ben történt. Bár ebben az évben a várost kétszer is felgyújtották, a hadi események között, békés időszakban sor kerülhetett a bontásra. Tény, hogy az ágyúállás nem égett el, nem ment tönkre, a faanyagot az utolsó szálig kiszedték, a szürke agyagot szétterítették. Ha az ágyúállás elégett volna, a városfalon is jól látható, erőteljes égésnyomok keletkeztek volna, ilyeneket pedig, nem láttunk.

BUDA FELSZABADÍTÁSA. 1684, 1686

1684. március 5-én megalakult az európai államok török ellenes szövetsége, a Szent Liga, és rövid időn belül megindultak Buda felé a nyugati, felszabadító csapatok. 1684. június 30-án a törökök felgyújtották és kiürítették Pestet, a császári sereg Lotharingiai Károly vezetésével bevonult a romok közé. Lehetséges, hogy az ágyúállást a kivonuló törökök szedték szét. Az is előfordulhatott, hogy az ágyúállás megmaradt, mert a tűzvész csak a város belterületén pusztított. Ebben az esetben a császáriak szedték szét, és a kiszedett gerendákat, cölöpöket felhasználták a Duna-parti sáncok és a lőállások építésénél. Az ostrom kezdeteként a császáriak a pesti partról lövetni kezdték Budát, de rövidesen kiderült, hogy a budai török ágyúkkal szemben Pest kézentartása is nagy katonai veszteségekkel jár. A további veszteségek elkerülése érdekében a császári hadvezetés kiürítette Pestet, a maradék épületeket lerombolták és a rommezőt újra felgyújtották. Hazánk második legnagyobb középkori városának maradványai végleg eltűntek a föld színéről. Buda

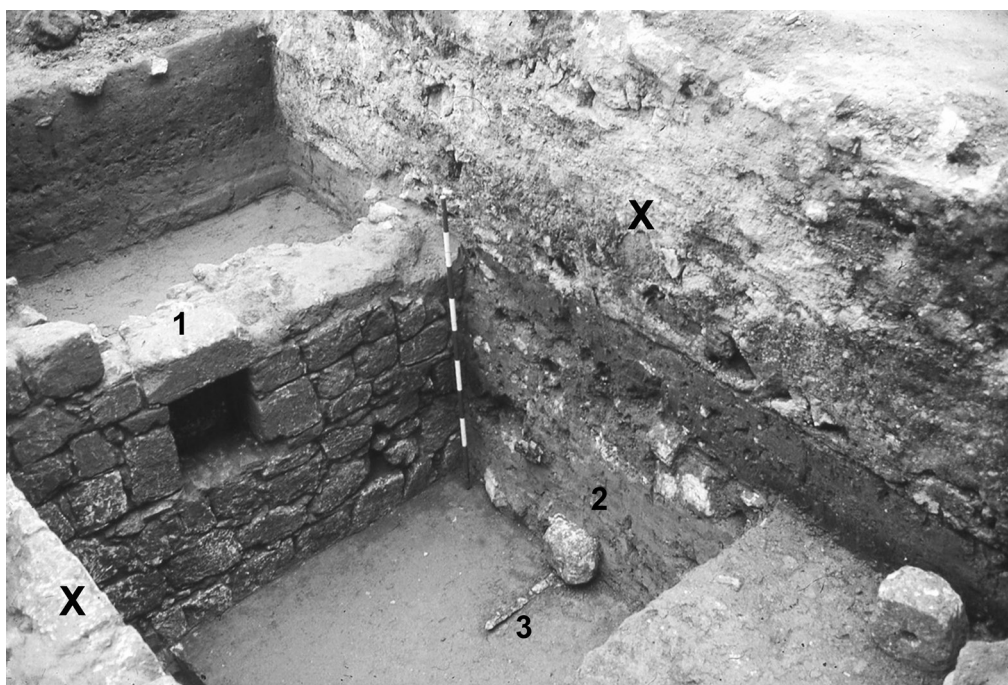

sikertelen ostroma után a császári sereg elvonult Buda alól, 400 sebesültet hagyva az égő városban, és Pest újra török fennhatóság alá került. 1686 májusában az egyesült, európai seregek ismét elindultak a párkányi táborból és június 16–17-én megérkeztek Buda alá. Miksa Emánuel bajor választófejedelem június 17-én a bajor hadtest élén néhány óra alatt elfoglalta és megszállta a pesti romokat. Hetvenöt nap múlva az egyesült európai seregek felszabadították Budát és véget ért a 150 éves török hódoltság időszaka.²⁷

III.

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL LEBONTÁSA, BEÉPÍTÉSE (18–19. SZÁZAD)

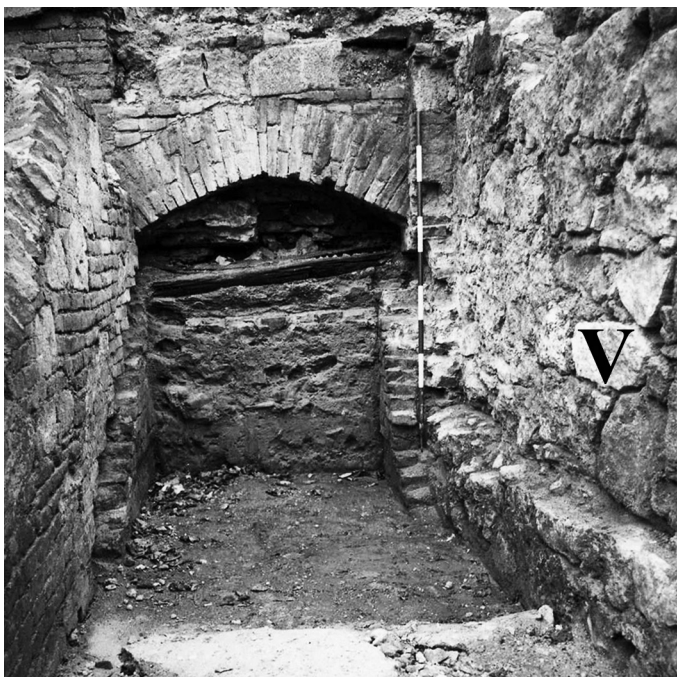
Buda felszabadítása után rövidesen újjáalakult a pesti városi tanács, és a romba dőlt Pesten azonnal elkezdődött a romeltakarítás. Minden ásatási helyszínen megtaláltuk a tereprendezés nyomait. A felszín egyenetlenségeit égett épülettörmelékkel kevert földdel feltöltötték, amelybe sok, különböző korú régészeti leletzúzalékot, állatsontokat keverték. Több helyen emberi csontok és teljes csontvázak is előkerültek. A feltöltés a beépítetlen területen általában 60–80 cm, de a házak romjai között és a pincékben 2–3 m vastag volt (23. kép).²⁸ A Károly körút 28–30. telken feltártuk, amint a városfal belső oldalán kiásott 16–17. századi sáncárcokot az árokpártok oldalán felhalmozott földdel

23. V. Károly körút 28–30. 67. ház, pince. 1. világító ablak, 16. század 1. fele. 2. feltöltés, 3. kardpenge, 1686. X. lovarda fala, 18. század. Fotó B.M., 1996

betemették. A betöltésben 12–17. századi régészeti leletek voltak. A 15–17. századi útrétegek felett helyreállították az 1686 utáni út felszínét. Ez volt a lelőhelyen feltárt 7. úttest (1686–1714), amelyet az Invalidus ház (Városház) építése előtti tereprendezéssel szüntettek meg. A 17. század végén kialakított utca vonalát egy 18. század elején készült pesti városalaprajzról ismerjük. Az utca keleti fele nagyjából követi a korábbi útvonalat, a másik fele egyenesen ÉNy-i felé folytatódik. Az utcarészlet keleti részén, a török, 6. útréteg (1604) belső oldalán, egy rövid szakaszon megtaláltuk a 7. (17. század végi) útréteg keleti szélét. 4 szegélykő az eredeti helyén maradt, mellettük pedig, jól látszottak a kiszédett kövek helyei. ÉNy-i irányban, 36 méterrel távolabb, ugyancsak az úttest keleti szélén 30 cm magas, 40 cm széles volt a kőpadka. Az alsó kősor széles kőlapokból állt, és ezekre két sorban, 20×20×22 cm-es kockaköveket raktak. A köveket az úttestet alkotó, szürkés-agyagos homok tartotta össze.²⁹

A városfalon kívüli sáncárkot a romeltakarítás után meghagyták. Először a török háború utáni járvány elleni védekezésre szolgált, de a 18. század első éveiben, katonai, védelmi szerepe lett, ezért a városi tanács utasítására kiszélesítették és lemélyítették. Ebből az árokból a Városháza Károly körúti, északi udvarán 81 m hosszú részletet feltártunk. A később betemetett árok belső széle a városfaltól 11–12 méterre a 18. századi járószinten jelent meg (21. kép). A belső széle mellett 1–1,5 méterre kerültek elő a török ágyúállás külső cölöplyukai. Több helyen keresztül vágtuk, a kiszélesedő V alakú árok 8 m széles és átlagosan 6 m mély volt (22. kép). Felső része a laza szerkezetű 11–17. századi régészeti rétegekbe, alsó fele pedig, az ugyancsak laza szerkezetű, bolygatatlan homokba

24. V. Károly körút 28–30. Városfal belső oldalához épített pince bejárata. 1686–1716. Fotó B.M. – T.B., 1996

volt beásva. A régészeti metszetek megmutatták, hogy a nagy árok két szélét belevágták az 1686-os, felszabadító háborút követő tereprendezés feltöltés rétegébe.³⁰

A romeltakarítás után, 1688-ra a pesti tanács felmérte a város telkeit. A térkép elveszett, de fennmaradt a telekkönyv, a Zaiger. Az új telektulajdonosok többsége részt vett a török elleni harcokban, de sokan nem tartották meg a pesti ingatlanjaikat, és az 1696-os telekkönyv szerint sok telek már gazdát cserélt.³¹

A török alóli felszabadító háború befejezése után a pesti városfal kijavítható állapotban maradt. Lehetséges, hogy a romeltakarítással egy időben a városfal újjáépítéséhez is hozzákezdtek, és az építkezést a 18. század első éveire befejezték. A városfal első újkori említése 1703-ból maradt fenn. A szeptember 1-én tartott tanácsülés jegyzőkönyvében olvasható, hogy a tanács az esetleges kuructámadás (Rákóczi szabadságharc) ellen őrséget rendelt ki a városfal egyes részeire. Így a felsővízi rondellára (obere Wasser Rondell, – Apáczai Csere János utca 7. előtt, úttest), a Kernhofer ház melletti meghasadt rondellára (Sütő utca É-i vége?) és a boszorkány rondellára (Hexen Rondell) – ez utóbbit nem lehet azonosítani. 1751-ben, helymeghatározás nélkül a drabant (meghasadt) rondellát (Trabanten Rondell) említették, amelyről szintén nem tudjuk, hogy melyik torony lehetett.³² A romba dőlt kaputornyok és a külső tornyok elnyerték a 18. századi rajzokon látható formájukat. A városfalon a 18. század eleji újjáépítés nyomai végig fennmaradtak. A falkutatások során látszott, hogy a középkori falmag kváder borítását általában nem pótolták, hanem

vastag vakolatrétegekkel alakították ki az egyenletes falfelületeket. Az egész falat vastagon bevakolták és sárgászürkére befestették, a kapuk belső falait bemeszelték. Az 1684-es Hallart–Wening rajzokon a pesti városkapuk egyformák. Ugyanígy látszanak a 18. századi rajzokon is, mert a 18. század elején kijavított és felújított városkapuk továbbra is a középkori alapokon álltak, és a falak nagy része is középkori volt. Erre lehet következtetni a városkapukat egyformának feltűnítő, 18. századi városrendezési alaprajzokból, és Chim Mihály 1772-es felméréséből.³³

A városfal egyes részeinek, a kapuknak, külső tornyoknak középkori elnevezése a török hódoltság idején feledésbe merült. A középkori Váci kapu, Bécsi kapu és a Hatvani kapu, vagy Egri kapunevek mellett a városfal

25. Budapest V. Károly körút 28–30.
Városfalhoz épített kovácsműhely,
15–16 század. Pinceablak, 18. század.
Fotó B.M., 1997

26. V. Károly körút 28–30. Átjáró maradványa a városfalban. 1741. Fotó T.B., 1996

többi részének a 18. századi nevét a pesti telekkönyvek és a tanácsülési jegyzőkönyvek őrizték meg. „Különféle képen hangzanak, a mint majd a Dunától, majd mesteremberektől, majd ismét sajátságaiokról és a kapukról, melyek közelében feküdtek, a védmű-vekre alkalmaztattak.”³⁴

A 18. századi tanácsí ülések jegyzőkönyveit és a határozatokat tartalmazó levéltári iratok részletesen elénk tárják a városfal 18. századi történetét. Nyomon követhető a városfal lebontása, a falmaradványok kerítéssé válása, vagy beépítése. A 18. század első felében a felújított városfal még védelmezte a várost és érintetlenül fennállt. A pesti polgárokból álló városi tanács nagy gondot fordított arra, hogy megőrizték a városfal „erődjellegét.” Ezt szolgálta a városfal körüli külső árok 1686 utáni kiszélesítése, lemélyítése és egy újabb sáncárok kiásása a városfal belső oldalán. Az új, belső padkás árok a 17. század végén betemetett belső török árok mellett, helyenként a török árok belső szélét érintve helyezkedett el, és 3,5 m széles és 2,5 m mély volt (20. kép).³⁵ A belső oldalon, a padkán egy 25 cm széles, 40 cm mélyedés mutatkozott, amely a padkára épített, széles gerendákból álló cölöpsor helye lehetett. Az árkot 1717 körül az Invalidus ház építése előtt betemették. A többször átforgatott földrétegekben 13–17. századi régészeti leletek kerültek elő. A Merlin színház (korábban tűzoltó-szertár és laktanya) mellett, a 18. század elején feltöltött árokban különféle gödrök, kisebb árkok, faépítmények gerendanyomai, cölöplyukak, majd mindezek betöltései, és újabb objektumok nyomai kerültek elő. Három, szorosan egymást követő, kora újkori periódusban keletkeztek. – 1. Az 1686 utáni, első, városi építkezések gazdasági épületei, hulladékgyödrői. – 2. Az Invalidus ház (Városháza) építésével kapcsolatos műhelygyödrök. – 3. Az Invalidus ház kerítéséhez, azaz a középkori városfalhoz épített gazdasági épületek, istállók falai.

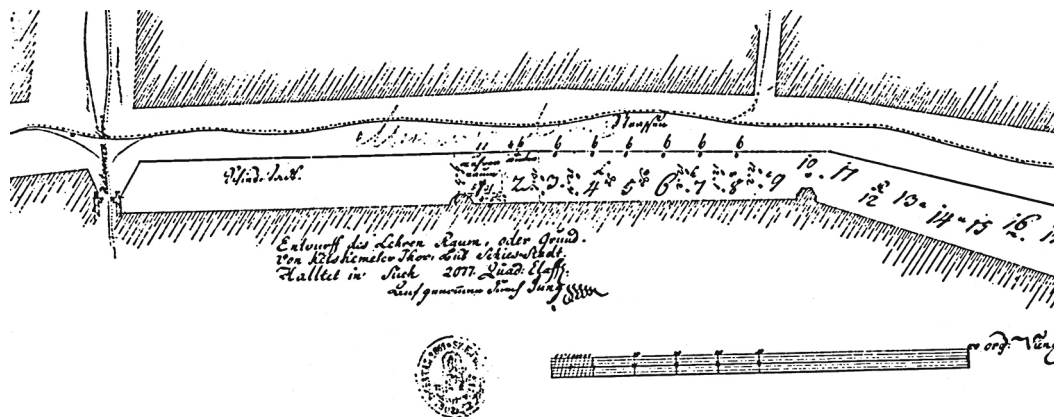
Pest északi, északkeleti negyedében, a városfal belső oldalán áthaladó középkori

utca É-i oldala 1526-ban leégett. A Károly körüti ásatási adatok szerint az utca és a városfal közötti 30–40 m széles terület a 18. század elejéig beépítetlen maradt. Az utca déli oldalán álló házak is elpusztultak a 17. században. A Pest alaprajzát feltüntető, a 18. század elején készült térképen jól látható, hogy a század első évtizedére megtörtént az ÉK-i városrész telkekre való felosztása, de csak néhány telken építkeztek.³⁶ A Városháza ÉK-i szárnya alatt megmaradt az egyik városfalhoz épített ház pincelejárata, illetve a pinceajtó belső kerete (24. kép). A város ÉK-i részlete gyakorlatilag beépítetlen volt. Ebben az időszakban a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt egy olyan, magyarországi invalidus-ház felépítésére, amelyben két ezer beteg, rokkant katona és családtagjaik kaphattak volna elhelyezést. Megbízták a budai prefektust, Regal Miksa altábornagyot, hogy alkalmas helyet keressen. Pestre esett a választás és rövid időn belül meg is szerezték a város kevésbé beépített, ÉNy-i sarkában levő telkeket. Az első tervek szerint az épület a városfal belső oldalán helyezkedett el, és 1716-ban elkezdődtek az építkezések. 1724-ben Savoyai Jenő közbenjárására változtattak az eredeti elképzeléseken. Megbízták E. A. Martinelli bécsi építésszt egy nagyobb épület tervezésével, hogy a magyarok mellett minél több, más nemzetiségű, rokkant katona is helyet kapjon Pesten. Az új épület keleti szárnya a városfal külső oldalára került, és az udvaron keresztül haladó városfal sorsa bizonytalanná vált. Az építkezést 1727-től Martinelli irányította, és az Invalidus ház 1741-re elkészült. A városfalon kívüli, keleti szárny felépítése azonban elmaradt, mert a pesti városi tanács nem engedélyezte a városfal lebontását.³⁷ A városfal, amely ekkor még teljes magasságában állt, az Invalidus ház kerítése lett. A Pestvárosi Tanács csak azt engedélyezte az Invalidus ház részére, hogy különböző rendeltetésű gazdasági épületeket, istállót, kocsiszínt, raktárakat, építsenek a falhoz. Ezután a városfal 108 m hosszú szakaszának a belső oldalához összesen 9 pincés helyiségekből álló, gazdasági épületet építettek, és csupán két 6 m-es falszakasz maradt beépítetlen. Az Invalidus ház ÉK-i szárnya közelében, a városfalhoz épített gazdasági épület pincéjében megmaradt egy, a városfal átfúrásából származó pinceablak (25. kép).³⁸

1737-ben Bél Mátyás Pesten járva, megtekintette a városfalat. Feljegyezte, hogy a falak jó állapotban vannak, és bár szilárdan állva övezik a várost, katonai jelentőségük nincs. Ekkor még a városfal külső oldalán az 1686 után kibővített nagy árok is látható volt.³⁹

1772-ig a városfal nagy része szabadon állt. Az északi oldala és a Váci kapu előtere beépítetlen volt, ezért 1754-ben a tanács elutasította Gebauter Simon kérését, hogy a Váci kapu elé pincét építsen, mert a városfal erődjellegét kívánta csökkenteni.⁴⁰ 1772-ben a városi tanács megbízta Chim Mihály telekhivatali segédet, hogy vizsgálja meg a városfal állapotát, és a városfal külső oldalán kialakult helyzetet. Az 1772. november 6-án benyújtott részletes jelentés a városfal-kutatás egyik alapvető dokumentuma. Chim Mihály leírta, hogy a Váci kapu mellett fekvő Schützenhoffer háztól az Invalidus házig, a városfal beépítetlen külső oldalán, a zsidók vásári bódéin kívül nincs más épület. A Rokkantak palotája (Invalidus ház) és a Hatvani kapu közötti falrészleten csak a Hatvani kapu mellett (északi oldal) négy kisebb ház állt, amelyek összesen 41 ö, cc. 78 m hosszú falszakaszt takartak el. A Hatvani kapu másik (déli) oldalán a polgári lövölde helyezkedett el, amely 80 ö, cc. 152 m hosszú terület volt. A Kecskeméti kapu nyugati oldala és a Duna-part között már voltak házhelyek, ezek mellett volt a járványtetető. A három városkapu

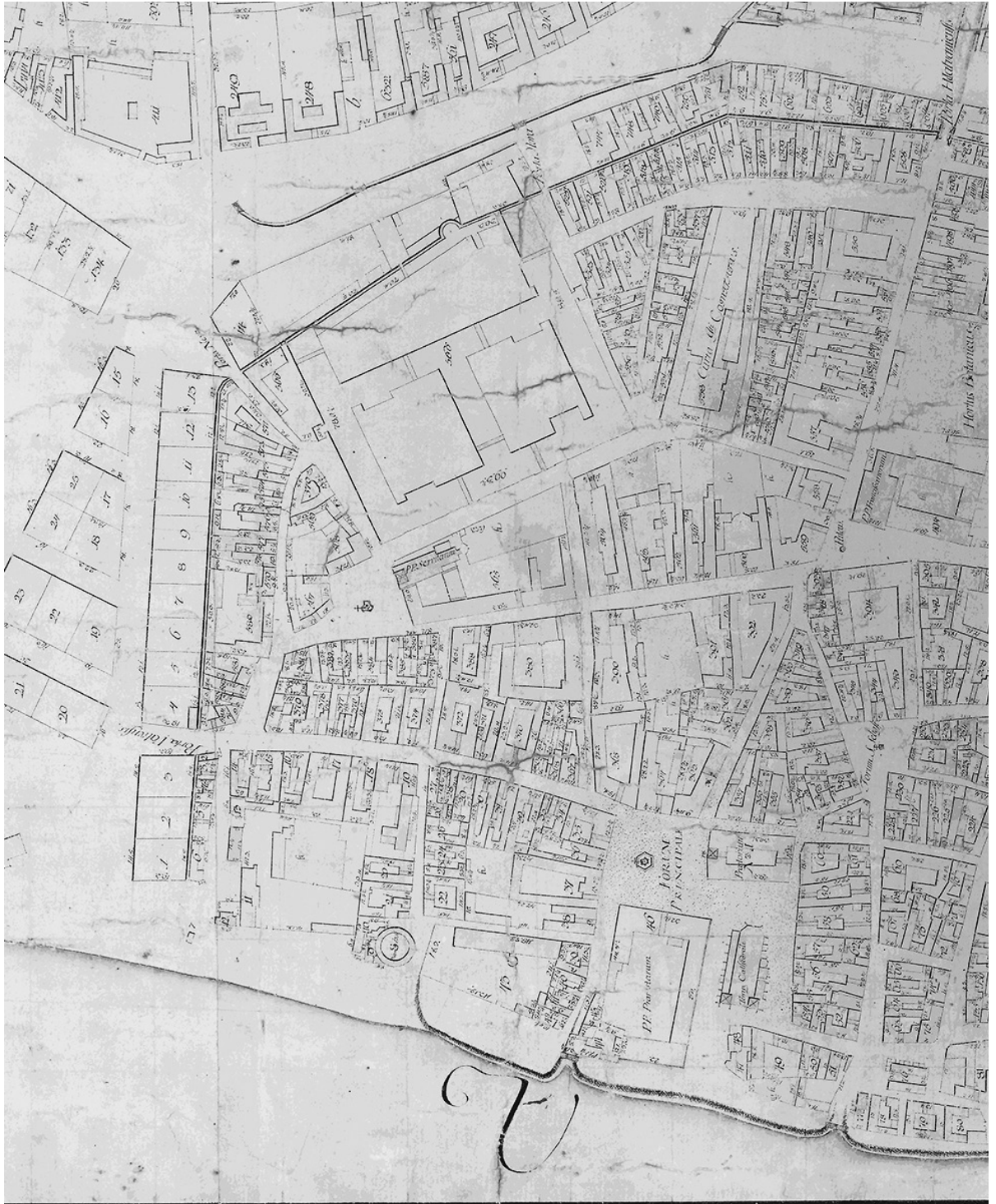
27. A Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfalszakasz külső oldalának rendezési terve. 1772.

Fotó BTM középkori fotótár, archivum

egyforma volt.⁴¹ A 18. század közepén a városfal külső oldalán, csak egyetlen intézmény, a pesti lövölde létesítését engedélyezte a városi tanács, amely 1784-ig a Hatvani kapu déli oldala mellett helyezkedett el.⁴²

A városfal bontása és beépítése az É–ÉK-i oldalon, a 18. század közepe táján kezdődött. Elsőként az Invalidus ház északi udvarán törték át a városfalat, és több átjárót alakítottak ki. Az egyik maradványai előkerültek 1996-ban, a 90 cm széles átjáróban két lépcsőfok volt (26. kép).⁴³ A volt tűzoltó laktanyából kialakított Merlin Színház mellett, a Gerlóczy utca közelében volt egy másik széles áttörés a városfalban. A történeti adatokkal azonosítani lehetett a rendeltetését, itt hordták ki a szemetet az Invalidus házból. Megtaláltuk a mellette levő szennyvíz-csatorna kifolyását is, amely a környék többi szennyvíz-csatornájához hasonlóan, a távolabbi, a Károly körút közepén húzódó dunai holtágba vezetett. 1771-ben a helytartótanács a járvány elleni védekezés céljából befalaztatta a szemétkihordó átjárót. A zárt csatornarendszer megépítése után, 1786-ban engedélyezték a kijárat megnyitását, és a 18. századi csatornában még 1996-ban is folyt a szennyvíz.⁴⁴

A 18. század közepére a városfal rondellái, kapui, külső tornyai a rohamosan fejlődő város közlekedési akadályai lettek. A jelentőségüket veszített, használat és karbantartás nélküli falak pusztulásnak indultak. A lakosság a kapuk közötti falakat több helyen áttörte, új kijáratok létesültek. A pesti polgárokból álló városi tanács a 18. század második felében már a városi élet fejlődését, forgalmát akadályozó romhalmaznak tekintette a városfalat. A felmerülő problémák megoldására törekedett, és a kialakult helyzet rendezésére első lépésként elrendelte a városfal felmérését. 1772-ben Chim Mihály telekhivatali segéd ezt a munkát el is végezte. Az 1772. november 28-án, a kamarához küldött tanácsi jelentésben még felsorolják, hogy a városfal külső oldalán nem lehet építkezni. A felsorolt érvek között „tűzbiztonsági”, gazdasági okok (a vásári bódék bérleti díja, 335 forint elvesztése) és közlekedési nehézségek kialakulása szerepeltek.⁴⁵ A városi fejlődést elősegítő pénzforrások keresése közben végül elhatározták a városfal külső és belső oldalán megmaradt, beépítetlen terület telkekre osztását, és a telkeket eladják.

28. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. Budapest Főváros Levéltára

29. Hatvani kapu és a Polgári Lövölde. Részlet. Binder János Fülöp: Buda és Pest látképe a pesti serfőző céh bizonyítványán, 1797. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Fennmaradt egy 1772-es helyszínrajz, amely a Polgári Lövölde és a Kecskeméti kapu közötti falszakasz külső oldalának a felparcellázására készült (27. kép). Valójában ez volt az első lépés abban a folyamatban, amelyben a városfal nemcsak az „erőd jellegét”, hanem a történelmi jelentőségét is elvesztette.

A rendelkezésre álló 18. századi helyszínrajzok és az 1785-ös Balla térkép azt mutatják, hogy először a városfal belső oldala menti szabad területet építették be. 1770-es években az északi Dunai rondellától az Invalidus házig a városfal belső oldalát, végig beépítették. 1779-ben a rondella és a Váci kapu között, a hídfelügyelők lakóházait építették a városfalhoz. A Váci kapu DNy-i sarkán a „császári erődítés őrháza” a szemben lévő DK-i sarkon a Pest-városi vámház állt.⁴⁶ A Váci kapu és a Sütő utcai új kapu között a városfal belső oldalán beépített telkek voltak. A városfal feltehetően még teljes magasságában állt, mert a városfal külső oldala 1785-ben még beépítetlen volt, de a Balla térképen a Dunai rondella és a Sütő utcai kapu közötti városfal külső oldalán, már 13 azonos méretű telek látható. 1875-re, az Invalidus ház ÉK-i sarka melletti, Gerlóczy utcai kijárótól a Váci utca déli végéig teljesen beépült a városfal belső oldala (28. kép).

Bár történeti források nem állnak rendelkezésre, az gondolható, hogy a városfal külső oldala először az Invalidus ház és a Hatvani kapu között épült be. A fal külső és belső oldalán kimért házhelyek között a városfal lett a telekhatár. Egy-egy telken a tulajdonosok jobb esetben kerítésnek, a fal külső oldalának beépítése idején pedig felhasználható építőanyagként tekintették a falat. A 20. század második felében, a falkutatások idején látható volt, hogy a 10 m magas városfalból 6–9 méter magas részlet hiányzott. Az 1–4 m magasán meghagyott falat, a legtöbb telken, mindkét oldalán levésték. Csak egyetlen, a Semmelweis utca 13. telken, a Károly körüti ház falában maradt meg a gyilokjáró szintje és felette egy pártafok csomója.⁴⁷ Az 1785-ös Balla térképen látható, hogy a legtöbb Károly

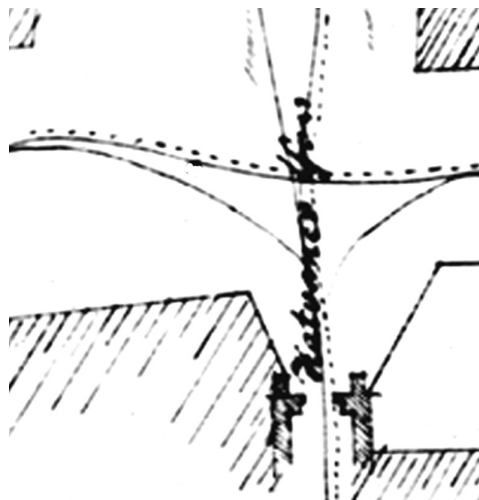

körüti, Semmelweis utcai telken a városfal mindkét oldalát beépítették (28. kép).

A 18. század közepén a városfal külső oldalán, a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti 80 ölnyi területet foglalta el a Városi Polgári Lövölde. Deszkakerítés választotta el az Országúttól, a mai Múzeum körüttől. A Hatvani kapu és a lövölde rajza fennmaradt Binder János Fülöp rézmetszetén (29. kép).⁴⁸ A művész 1760-ban érkezett Budára, és többek között, pesti-budai látképekkel díszített céhleveleket készített. Fennmaradt egy, a pesti serfőző céh által, 1797-ben kiállított bizonyítvány, amelyen a díszítő látkép Pest, és a pesti városfal keleti oldalát mutatja. Binder az 1772-es állapotoknak megfelelően részletesen megrajzolta a Lövöldét és a Hatvani kaput, a kapu északi oldalán látható négy földszintes ház, amelyek Chim Mihály jelentése szerint 40 öl (76 m) hosszú falszakaszt takartak el a városfalból. A Hatvani kapu nyugati oldalán helyezkedett el a 80 öl, cc. 152 m hosszú, és cc. 20 m széles, keskeny téglalap alaprajzú lövölde. A kapu déli oldalához épített kis házban volt a bejárat. A pesti tanácsulési iratok szerint a lövölde hátsó részére golyófogó kőfalat kellett építeni.⁴⁹ A serfőző céh bizonyítványán két, éppen felrobbant lövedék mutatja a lövölde déli oldalán álló golyófogó kőfalat, amely a valóságban a mai Múzeum körút 7. számú ház helyére tehető.⁵⁰ A bizonyítvány tehát a kiállítási évnél korábbi állapotokat ábrázol, hiszen a pesti tanácsulési jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy a lövöldét 1784-ben lebontották és áthelyezték a Kecskeméti kapu nyugati oldalára (45. kép 1.)

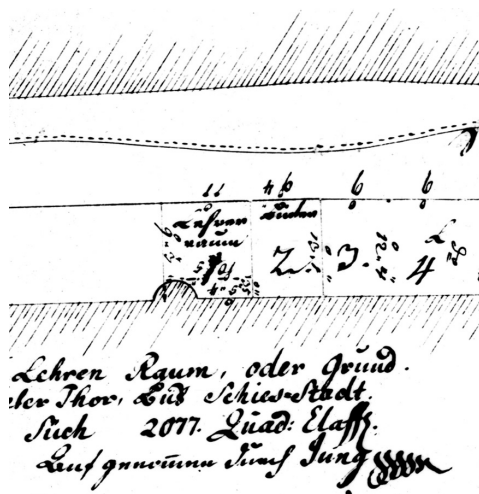
A lövöldétől a Déli nagy rondelláig (Fő-vám tér) szabadon állt a városfal déli oldala. A Déli rondella nyugati oldalán, a Duna-parton hullámszó, a 19. század második felében lecsapolt tavak (Halász tó, Molnár tó) és a városfal között, a városfalhoz építve, helyezkedtek el a bőrfeldolgozó műhelyek (45. kép 2), a Duna-parton pedig vágóhíd működött.⁵¹

Ebben az időszakban egyre több helyen átjárókat bontottak a városfalban, mert a három városkapu kevés volt a városi köz-lekedéshez. A Hatvani kapu és a rondella, jelentős

30. Hatvani kapu alaprajza. Rendezési terve. Részlet. 1772.

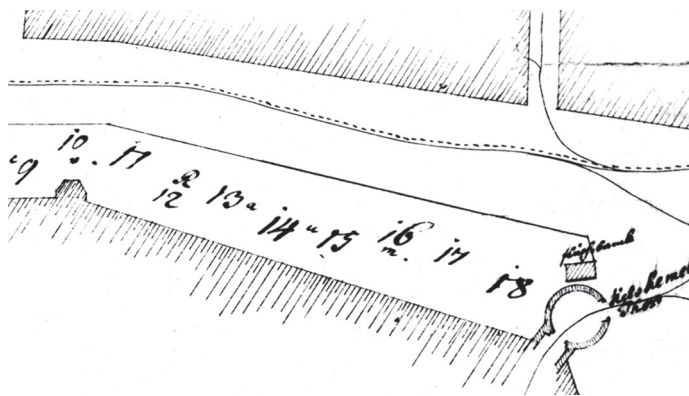
Fotó BTM középkori fotótár, archivum

31. V. Múzeum körút 13. Külső torony a Hatvani kapu közelében. Rendezési terv, részlet. 1772.

Fotó BTM középkori fotótár, archivum

32. Külső torony (Budapest V. Múzeum körút 29–31) és Kecskeméti kapu rajza. Rendezési terv, részlet. 1772. Fotó BTM középkori fotótár, archívum

33. Hatvani kapu és a Cukor utcai Porta Nova. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

közlekedési akadályt jelentett, különösen vásárok idején, mert a torlódások közben sok baleset történt. A 18. század közepén áttörték a forgalom számára, és rövidesen lebontották az egész rondellát.⁵² Chim Mihály 1772-ben a rondellának már a helyét sem említette, és a kaputorony támpilléreit sem látta. Chim Mihály jelentését követően a városi tanács elhatározta, hogy a Hatvani kapu déli oldalán a városfal és az Országút (Múzeum körút) között területet jól eladható házhelyekre osztják. Egy, a 18. század második felében, 1783 előtt készült helyszínrajz a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfal külső oldalát ábrázolja (27. kép).⁵³ A Polgári Lövölde és a Kecskeméti kapu között, a városfal külső oldalát 18 házhelyre osztották. Ezen a rajzon hiányoznak a támpillérek, a Hatvani kaputoronynak a város felőli, belső oldala, és az oldalfalak nyugati fele (30. kép). A városkapu déli oldalán elhelyezkedő lövölde területét még nem osztották fel, mert a Lövölde áthelyezését csak később, 1783-ban határozták el. A városfalon álltak a Hatvani

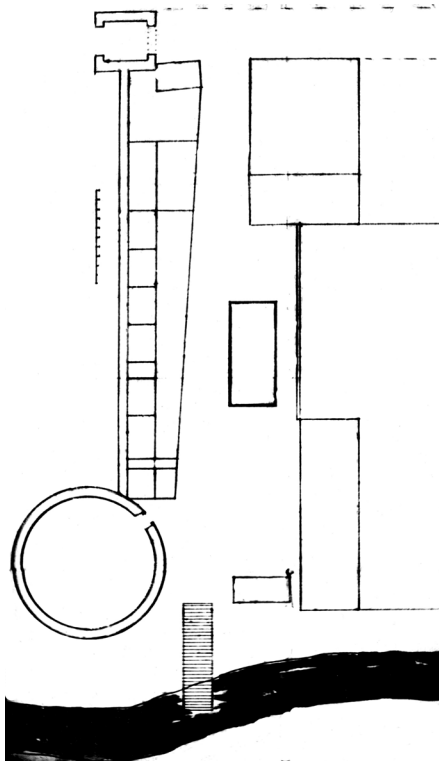
és a Kecskeméti kapuk közötti külső tornyok (27. kép). Közöttük nyolc ház helyet már pontosan kimértek. Az 1. ház helyen (Múzeum körút 13.) a Polgári Lövölde melletti torony állt (31. kép), majd ettől kisebb, 7 egyforma ház hely következett. A következő külső torony (Múzeum körút 29–31.) a 10. ház helyen állt, és a rajz nyolcszög három oldalával záródó alaprajzú tornyot mutat (32. kép). Az 1785-re elkészült Balla térképen ez a torony félkör alaprajzú, és a korábbi helyszínrajzhoz képest, a beépítés is megváltozott (28. kép). 1785-re a mai Magyar utca is kialakult. A városfalhoz épített házak sűrűn, egymás mellett sorakoztak. Ezek voltak a legkisebb, szinte kunyhó méretű pesti házak. Lehetséges, hogy a tulajdonosok a lakosság szegényebb rétegeibe tartoztak, de az is elképzelhető, hogy ezek a kis házak nagyrészt a pesti iparosok műhelyei voltak. A 19–20. század folyamán megváltozott a helyzet, lényegesen nagyobb házak épültek a Magyar utcában, és ezzel együtt járt a városfal belső oldalának további, nagymértékű pusztulása.

Chim Mihály 1772-es felmérése idejére a lakosság már a városkapuk bontását is elkezdte. A Hatvani kapunak hiányzott a város felőli, nyugati oldala, a támpillérek, és Chim a többi kapunál sem említette a támpilléreket. A tornyok még álltak, Chim a három városkaput egyformán építettnek írta le. A homlokzat 8 öl széles, az oldalnézet 7 öl hosszú volt. Ezek a méretek megfeleltek a valóságnak, mert a régészeti feltárások során bebizonyosodott, hogy a Váci kapu és a Kecskeméti kapu alaprajza kisebb különbségekkel, de alapjában véve egyforma volt. A 18. századi helyszínrajzon (30. kép) a Hatvani kapu négyzetes belső teréhez, a külső oldalon, mint a másik két kapunál, egy kisebb téglalap alakú farkasverem –akna – csatlakozott. A billenő kapuhíd pallója számára készült. Feltételezhető, hogy külső sarkokon, miként, a másik két kaputoronynál feltártuk, kettős támpillérek álltak.⁵⁴

A RONDELLÁK, KAPUK, KÜLSŐ TORNYOK LEBONTÁSA

A 18. század közepére a „lakosság” már nagyrészt lebontotta a városkapuk előtti külső erődítményeket és több helyen átjárót bontott a városfalban. Hosszas tanácskozások kezdődtek a városi tanács ülésein, végül eldöntötték a városfal sokat emlegetett „erődjelleget” megszüntetését. Először felparcellázták a városfal két oldalán a beépítetlen területeket, a városfal a két telket elválasztó, magántulajdonba került kerítéssé változott. A forgalmas kapuk melletti területek voltak a legértékesebbek. Ezért 1783-ban „városgazdasági” okokból elhatározták, hogy a Hatvani kapu melletti Polgári Lövöldét áthelyezik a Kecskeméti kapu déli oldalára. A lövöldét hamarosan lebontották, és a városfal külső oldalán hat ház helyet mértek ki. 1785-re mind a hat telek beépült. (33. kép).

A városkapuk, külső tornyok és a városfal-szakaszok tervszerű bontása 1783-ban kezdődött és az 1790-es években nagymértékben folytatódott. A 19. század elejére a városfalból már semmi sem látszott. A tanács a rondellák, kapuk bontásából származó, újra felhasználható építőanyagot elárverezte, és a felszabadult területeket értékesítette. A városfal két oldalán kimért telkeken pedig, az új tulajdonosok a kerítésként megszerzett városfalból lebontották az újra felhasználható építőanyagot. A városfalpusztulás mértéke jól látható Balla Antal 1784–86-os *Pest térképén* (27. kép).

34. Duna-parti Északi rondella, a Váci kapu és a hajóhid helyszínrajza. 18. század közepe.
Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Északi Dunai rondella.

Apáczai Csere János utca 7–9. előtt, úttest

A 18. századi helyszínrajzok szerint a városfal ÉNy-i sarkán álló, északi Dunai rondella a Türr István (18. század: Kishíd) utca északi oldalán, részben az Apáczai Csere János utca 6. (1945 előtt 9.) épület és az úttest helyén helyezkedett el (34. kép). Az 18. század közepén készült helyszínrajz szerint a rondella külső átmérője 37 m, a belső átmérője 27 m, falvastagsága 3,45–5,6 m volt. A rondella mellett, a Türr István utca tengelyében volt a Budára vezető hajóhid pesti hídfője.⁵⁵ Középkori alapokon álló, erős pillérre támaszkodott. A nagy, simára csiszolt kváderekből álló hídfő maradványa 1967-ben a Vigadó téren, az 1945-ben lebombázott Carlton szálló pincéjében került elő.⁵⁶

A török hódoltság idején, különösen az 1602–1604. évek közötti időszakban, az északi rondella romossá vált, mert – mint már volt róla szó – a német kézen lévő Pestet Lala Mehmed a budai várból egyfolytában lövette. Kiderült, hogy ez a pesti városfal gyenge pontja, és ha ki is javították, az 1684–86-os hadjárat idején újból szétlőtték. A törökök kiűzése (1686) után, feltehetően a balesetek elkerülése végett, a romos Dunai rondellát is valamennyire kijavították. A 18. század elején Grabwinkler Gábor kádármester a rondellában alakította ki a műhelyét. 1730-ban a városi tanács a műhelyt megszüntette, a kádármester a Váci kapu külső oldalán, a Duna-parton kapott egy új telket a fakereskedés számára. 1730-ban Pilart főhadi biztos megkapta a rondellát, de nem tudjuk mire használta, és meddig maradt a birtokában.⁵⁷ Az 1785-ös Balla térképen a rondella helye üres (35. kép 2.), és a városfal külső oldalán, a Váci kapu és a rondella között már három telket kimértek. A rondella helyét egy későbbi, 1790-es helyszínrajz – miután a rondella maradványait 1789 nyarán a pesti tanács lebontatta – mutatja (36. kép).⁵⁸ A kőanyagot 516 köbölre becsülték, azonban a bontásnál az anyag harmadrésze törmelékké vált. Az árverésen, köbölönként 3 forintért csak 344 köböl újra használható kőanyagot értékesítettek. A rondella helyén kimérték a Váci kapu és a rondella közötti városfalszakasz külső oldalán a 4. házhelyet. A kőanyagot és a házhelyet Kemnitzer János vette meg, aki szállót-kávéházat építtetett a rondella helyére.⁵⁹

Az északi Dunai Felsővízi rondella lebontásával egyidőben a hajóhidat északi irányban, a Deák Ferenc utca elé áthelyezték, ezzel a Budára vezető forgalmas országút a városfal külső oldalára került (36. kép).

A rondellát korábban, Rokken Ferenc és mások a volt Angol Királynő szálló (2011: Apáczai Csere János utca 9.) telkére helyezték, de a szálloda pincéjében előkerült falak

a leletmentést végző Garády Sándor szerint nem a rondella részletei voltak.⁶⁰ A rondella maradványai még nem kerültek elő, ezért a rondella pontos helyét nem ismerjük.

Váci városkapu.

Váci utca 1–3, 2–4. előtt, úttest

A Váci kaput ábrázoló utolsó helyszínrajz a 18. század második felében készült, ezen a kapu alaprajza négyzethez közeli téglalap. Feltűnő, hogy a Váci kapunak egyetlen támpilléret sem tüntették fel, valószínű, hogy azokat korábban lebontották. Az 1985-ös feltárás idején a támpillérek és a kaputorony maradványainak a teteje azonos szinten volt (34. kép).⁶¹ A városfal ÉNy-i sarkának beépítettségéről, a „Váci kapu környéke 1799-ben”, Rómer Flóris közölt egy helyszínrajzot, amelyet a budai vezérkari iroda rajzai „nyomán” állítottak össze.⁶² A 18. század közepén a kapu előtere beépítetlen volt, de az 1770–1780-as években lényegesen megváltozott a helyzet. A Váci kapu is akadályozta a közlekedést, és a városfal É-i, beépítetlen oldalának a felparcellázása jelentős árbevétellel járt. Elsőként, 1780-ban a Váci kaput bontották le.⁶³ A használható köveket elárverezték, a tanácsi jegyzőkönyv szerint Gabler Mihály 290 forintért vette meg az újra felhasználható építőanyagot.⁶⁴ Az 1785-ös térkép már fel sem tünteti a kapu maradványait (35. kép 1).

Az 1772-es felmérés szerint, mint korábban említettük, a Váci kapu mellett fekvő

35. A városfal kisebb, ÉNy-i rondellája (Színházi rondella).
Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL
1. Váci kapu helye. 2. Északi rondella helye. 3. Színházi rondella

Schützenhoffer háztól az Invalidus házig, a városfal beépítetlen külső oldalán a zsidók vásári bódéin kívül nem volt más épület.⁶⁵

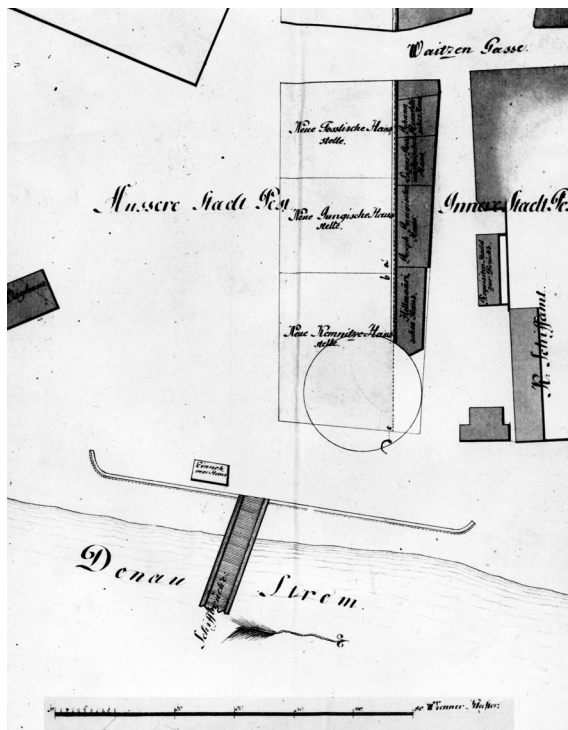
A Váci és a Hatvani városkapu között, a városfal három, tompaszögű sarkán külső tornyok álltak. Az 1684-es városképi metszeteken (7. kép) a tornyok nem egyformák, a Váci kapu melletti négyszögletes alaprajzú, a Károly körút 28–30. telken álló félkör alaprajzú (ez a torony a legkisebb és a legalacsonyabb), a Károly körút 14–16. telken lebontott harmadik torony alaprajza szintén félkör alakú volt. A 20. század elejére mind a három tornyot lebontották, feltehetően az alapfalakat is kiszédték. Régészeti feltárássra nem volt lehetőség, ezért nem ismerjük a tornyok pontos elhelyezkedését, méreteit és a tornyok közötti különbségek okait.

Külső torony. Deák tér – Sütő utca 1. körül

Váci kapu melletti torony az 1684-ben készült, Pestet északról és keletről ábrázolt képeken látható (7. kép), miszerint a városkapukhoz hasonló, négyszögletes alaprajza volt, és a Deák téren, a Sütő utca betorkollása körül helyezkedett el. Rómer Flóris 1873-ban megjelent monográfiájában közzétette Matzl „mérnökkari kapitány” Pest város határát 1752-ben bemutató térképének a másolatát, ezen még mind a három ÉK-i külső torony látható.⁶⁶ Ezek közül elsőként a Váci kapu közelében álló (Deák tér) négyszögletes tornyot bontották le. Az 1752 utáni években már egyetlen tanácsi iratban, vagy a telekkönyvekben sem említették, és nem fordult elő a helyszínrajzokon sem. Lehetséges, hogy az 1703 évi tanácsulési jegyzőkönyvben említett „zersprungene Rondell” bástyával volt azonos, és miután

a megrongálódott rondellát lebontották, a helyén bezárták a városfalat.

Erre a környékre tehető a mai Erzsébet térre vezető kijárat létesítése a városfalban. Az új kaput, Porta Nova, az 1784–86-os Balla térkép már feltüntette (37. kép 1). 1787-ben feltehetően szélesíteni szerették volna, ezért a városfalhoz épített Szen-féle ház örökösei 1200 forint kárpótlásért és a városfal lebontott kőanyagáért hozzájárultak a ház lebontásához. 1789-ben azonban, a Szen ház örökösei visszamondták az egyezséget és a házukban szerettek volna maradni. A kamarai igazgatóság azonban, ragaszkodott a korábbi tervekhez és utasította a pestvárosi tanácsot, hogy

36. A városfal külső oldala. A Váci kapu és a Duna-part között kimért telkek. Helyszínrajz, 1790. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

37. A városfal É-i ÉK-i oldala. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

1. Deák tér, torony helye. 2. Károly körút 28–30, torony. 3. Károly körút 14–16, torony helye. 1784–1786.

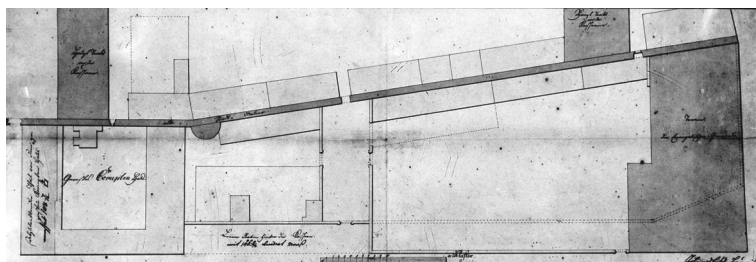
a városfalat a hozzáépített házzal együtt bontassa le. Szükség volt a szélesebb új kapura, mert a mai Erzsébet téren 1789-ben vásárteret alapítottak.⁶⁷

Külső torony. Károly körút 28–30.

A városfal ÉK-i tompaszögű sarkán álló, középső torony helyét ismerjük (37. kép 2). 1751-ben, helymeghatározás nélkül egy „drabant” rondellát (Trabanten Rondell) említettek, amely feltehetően az Invalidus ház (mai Városháza) északi kerítését alkotó városfalrészleten álló külső toronnyal azonosítható.⁶⁸ A 18–19. századi történeti és levéltári adatok, térképek, helyszínrajzok feltüntették a kerítés alakított, szabadon futó, 120 m hosszú városfalrészletet, a fal belső oldalához épített melléképületeket. A külső oldal a 18. században még beépítetlen maradt. A helyszínrajzok alapján a Városháza É-i udvarára, az 1996–97. évi régészeti feltárás helyszínére esett az ÉK-i városfalon álló középső, külső torony. Hild János 1810 körül készített helyszínrajza alapján meghatároztuk a torony helyét, és megállapítottuk, hogy félkörnél kisebb, körszelet alakú alaprajza volt. (38. kép).⁶⁹ A 19. század végén a városfallal együtt lebontották a járószintig, majd a 20. század első felében a tűzoltó-laktanya (2011: Merlin Színház) építése előtt a középkori tornyot az utolsó kövekig kiszedték, a toronynak a helyét is eltüntették. 1996-ban a volt tűzoltó-laktanya ÉNy-i sarka előtt előkerült egy gödör, amely a középkori torony külső körívének a helye volt.⁷⁰

Külső torony. Károly körút 14–16.

Ezen a falszakaszon, a városfal újabb tompaszögű sarkán álló külső tornyot a 17. század közepén készült térképeken (Matthey 1746) még feltüntették, de feltehetően rövidesen lebontották. A 17–18. századi telekkönyvekben említtek egy Magas Rondellát, amely Rómer Flóris szerint a „megye utcával (Vármegye utca) szemközt feküdt.” Lehet, hogy 1772-ben Chim Mihály még látta, de Balla Antal 1784–86-os térképén már nem tüntették fel (37. kép 3).⁷¹ A Károly körút 14. és 16. sz. házak helyére azonosított torony lebontására vonatkozó adat nem ismert.

38. Budapest V. Károly körút 28-30. A városfal és a külső torony.
Hild János, 1810. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

39. Hatvani kapu belső oldala 1780-ban. Könyvomat Varságh Jakab elveszett olajfestményéről,
19. század közepe. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Hatvani városkapu. Kossuth Lajos utca 17–19. előtt, úttest

A városkapuk maradványai közül legkésőbb, 1809-ben a Hatvani kapu részleteit bontották le. Már a 18. század első felében egyre nagyobb közlekedési akadályt jelentett. A 18. század közepén áttörték a forgalom számára, és rövidesen lebontották az egész rondellát.⁷² Közben a kaputorony bontását is elkezdték. 1772-ben Chim felmérte a városfal fennmaradt részeit és a tanácsülésre benyújtott jelentésben már csak a kapuról esett szó.⁷³ A Hatvani kapu maradványainak az alaprajzát a korábban már bemutatott 1772-es helyszínrajz megőrizte (27. 30. kép). Hiányoznak a külső sarkokon álló kettős támpillérek, a kapu oldalfalaira merőleges É-i és D-i támpillérek, és belső támpillérekkel együtt lebontották a kapu teljes Ny-i oldalát.⁷⁴ A kapu maradványait a 19. század elejéig békében hagyták, majd a Helytartótanács, arra való hivatkozással, hogy a vásárok idején életveszélyes tolongást okoz, 1809-ben elrendelte a Hatvani városkapu teljes lebontását.

A tanácsülési jegyzőkönyvben részletesen feljegyezték az eseményeket: az országos vásár után az épületből kiköltöztették az ott lakó Reiner karmestert, és 1809. június 13-án megkezdték a bontási munkákat. A lebontásra Bekella Miklós kereskedő vállalkozott, aki Zitterbarth építőmesterrel végeztette el a munkát.⁷⁵

A Hatvani kapu 18–19. századi, város felőli, belső homlokzatát Varschág Jakab olajfestménye örökítette meg. Időközben elveszett, de több, különféle technikával készült 19. századi másolat készült a festményről (39. kép).⁷⁶

Külső torony. Múzeum körút 13.–Ferenczy István utca 7.

A 18–19. századi Cukor kapu déli oldalán a mai Múzeum körút 13. számú ház helyén állt a városfal Hatvani kapuhoz közeli, külső tornya. A pesti városi tanács az 1770-es években már foglalkozott a Hatvani és a Kecskeméti kapu közötti városfalszakasz külső oldalának házhelyekre való osztásával. A parcellázás helyszínrajzát 1772-ben el is készítették, amelyen külön kijelölték a városfal külső tornyát és a tornyot körülvevő telkeket. (29. 31. kép). Az 1785-ös Balla térkép részletesen feltünteti a beépítést. A torony szabadon állt a városfal külső oldalán felépített ház udvarán. A városfal belső oldalán kimért Magyar utcai telken felépült ház ÉK-i sarka viszont, beleért a torony belsejébe (40. kép). 1785 körül tehát, még nem akarták lebontani a tornyot. A Polgári Lövölde mellett (a mai Ferenczy István utca–Múzeum körút saroknál) az 1780-as években a lakosság megbontotta a városfalat, és az átjárót 1786-ban kiszélesítették és véglegesítették, majd egy évtized múlva a lebontották a tornyot. Az 1794. évi tanácsülési jegyzőkönyvben az olvasható, hogy a torony köveit Lackhner Antal árusította, annak ellenére, hogy még a torony melletti telek árát sem fizette meg.⁷⁷

A Porta Nova (Új kapu) már látható az 1784–86-ban elkészült Balla térképen (27. 40. kép). 1794-ben az új kaput a hozzávezető utca neve után, Cukor kapunak nevezték, és a kapu környékén kimért telkek már pesti polgárok tulajdonában álltak.

Külső torony. Múzeum körút 29–31.

A középkori városfal Kecskeméti kapuja közelében álló, középkori külső torony maradványait a Múzeum körút 29–31. telken tárta fel a régészeti kutatás. Kiderült, hogy a torony a városfallal egyszerre épült, nyújtott félkör, helyesebben körszelet alakú volt az alaprajza. A méretei megegyeztek a 18. századi adatokkal, a belső tér átmérője a városfálnál 6 m, a városfalra merőleges sugara 4,5 m, a fal szélessége 1,9 m, így a torony alapterülete cc. 9,8×6,4 m volt. Belső falsíkja köríves volt, a külső oldalon azonban, volt egy egyenes falsík, amely arra mutatott, hogy a 18. században a torony keleti oldala a nyolcszög három oldalával zárult. Ezt a toronyformát ábrázolja az 1772-ben készült helyszínrajz (27. 32. kép).⁷⁸

A városfal külső oldalán a Múzeum körúti külső tornyok közötti területet, beleértve a tornyokat is, 10 házhelyre osztották. Az 1785-ös Balla térképen ez a torony félkör

40. V. Múzeum körút 13. A városfal külső tornya és a Porta Nova.
Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

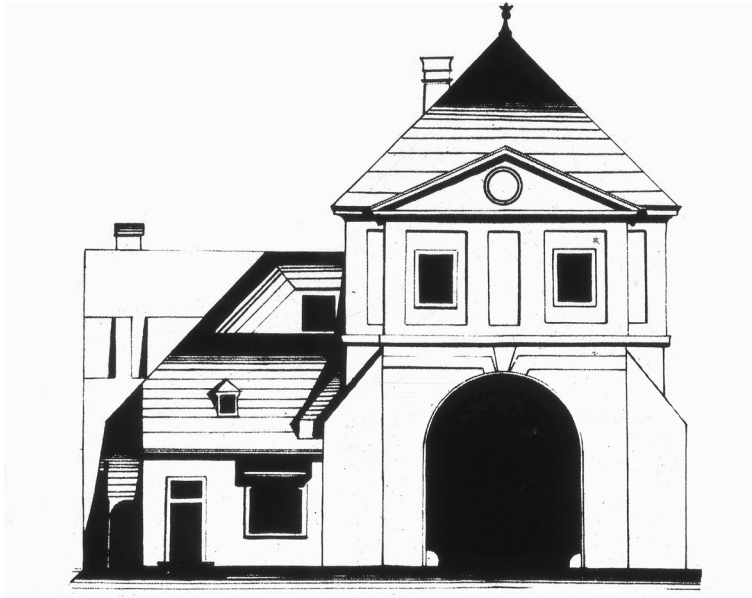

41. V. Múzeum körül 29–31. A városfal DK-i külső tornya.
 Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL

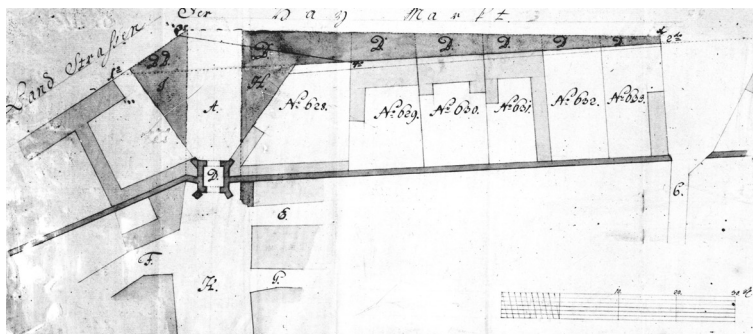
alaprájzú, de az 1772-es tervezethez képest a beépítés megváltozott. A Balla térképen a 115–116. számú házakba belerajzolták a tornyot (27. 41. kép). A torony külső oldala két, a városfal külső oldalán kimért telekre került, és az új épületeket a toronyhoz építették. (Ez a 18. századi telekhatár fennmaradt, a középkori torony maradványai a Múzeum körül 29–31. telken helyezkednek el.) A Balla térképen a torony belső oldalán egy keskeny, beépítetlen telek volt, ami azt mutatja, hogy a torony maradványainak a belső oldala szabadon maradv, látható volt. Feltételezhető, hogy az üres telket hamarosan beépítették. A torony maradványai eltűntek a 18–19. századi pincékben.⁷⁹

Kecskeméti városkapu. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest

Pest DK-i városkapuja, a Kecskeméti kapu, vagy Szolnoki kapu a 18. században is a város egyik legforgalmasabb kapuja volt. A kapu és a hozzáépített külső erődítmény, barbakán, az 1686-os török alóli felszabadító háború alatt megrongálódott, de a 18. század első éveiben, a kuructámadás elleni védekezésül, feltehetően 1703-ra kijavították.

42. Kecskeméti kapu belső oldala. 18. század 2. fele. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

43. Kecskeméti kapu környékének rendezési terve, 1780-as évek. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

Az 1770-es években a városkapu és a barbakán is fennállt. A már többször idézett 1772-es helyszínrajz a középkori Kecskeméti kapu kutatásának is a legfontosabb forrása (27. 32. kép). A helyszínrajzon látható, hogy már lebontották a kapu belső, Ny-i oldalát, a belső támpilléreket, és áttörték a barbakánt. A barbakán azonban még fennállt. A helyszínrajzon a barbakán közelében, az ÉK-i oldalon áll a 18. századi vámház, amely az 1785-ös Balla térképen is látható (28. kép). A kecskeméti kapu feltárása közben előkerült a vámház Ny-i falmaradványa, amely a kapu, külső K-i falától 12–13, a városfaltól 19–20 méterre helyezkedett el.⁸⁰ Az északi Duna-parti, a Hatvani kapu előtti, a Fővám téri Déli rondella 18. századi felmérés szerinti mérete alapján úgy látszik, hogy a Kecskeméti kapu előtti barbakán és a 18. századi vámház kisebb területet foglaltak el, mint a rondellák. A 18. századi adatok tehát azt mutatják, hogy a Kecskeméti kapu előtt nem épült körszelet alaprajzú, nagy rondella.

Többször említettük, hogy Chim Mihály 1772-es felméréséből és a pesti tanács elé terjesztett jelentéséből kiderült, hogy a 18. század elején kijavított, átépített városkapuk alaprajza és méretei egyformák voltak.⁸¹ A Kecskeméti kapu lebontása előtti, a kapu belső homlokzatát megőrkítő rajzon jól szétválaszthatók a középkori és a 18. századi részletek (42. kép).⁸² A 18. századi egyemeletes, gúlatetős torony földszintje és a belső sarkokhoz épített támpillérek, valamint a kapunyílás alsó része 15. századi, a kétablakos emeleti helyiség külső homlokzata és talán az oldalfalak egy része, valamint a teljes tetőszerkezet 18. századi. A Kecskeméti kapu belső oldaláról készült rajzon az ÉNy-i támpillér mellett egy kis, kétszintes épület volt. Mellette lépcső vezetett az emeletre. Az ásatási adatok alapján feltételezhető, hogy ezek az épületek középkori alapokon álltak, és hozzátartoztak a középkori kapuhoz.

A 18. század elején újjáépített kaputorony és a hozzákapcsolódó épületek a 18. század végére szintén nagy forgalmi akadályt jelentettek. A városi tanács elhatározta a kapu lebontását. Rendezési tervet készítettek, amely szerint a kapu lebontása után, teljesen átépítenék a kapu környékét (43. kép).⁸³ A városkapu lebontott kőanyagát az az építési vállalkozó kaphatta meg, aki elvállalta, hogy fél év alatt úgy végzi el a bontást, hogy a közlekedést nem akadályozzák. Eredetileg Jung József kapott megbízást a bontásra, de végül Gartner Mihály végezte el a munkát. A városkaputa 18. század végi járószintig lebontották, és a kapu maradványait homokkal feltöltötték. Rövidesen az elfogadott rendezési terv szerint felépítették a kaputorony két oldalához csatlakozó épületeket és a lebontották a telekhatáron álló városfal részleteket.⁸⁴

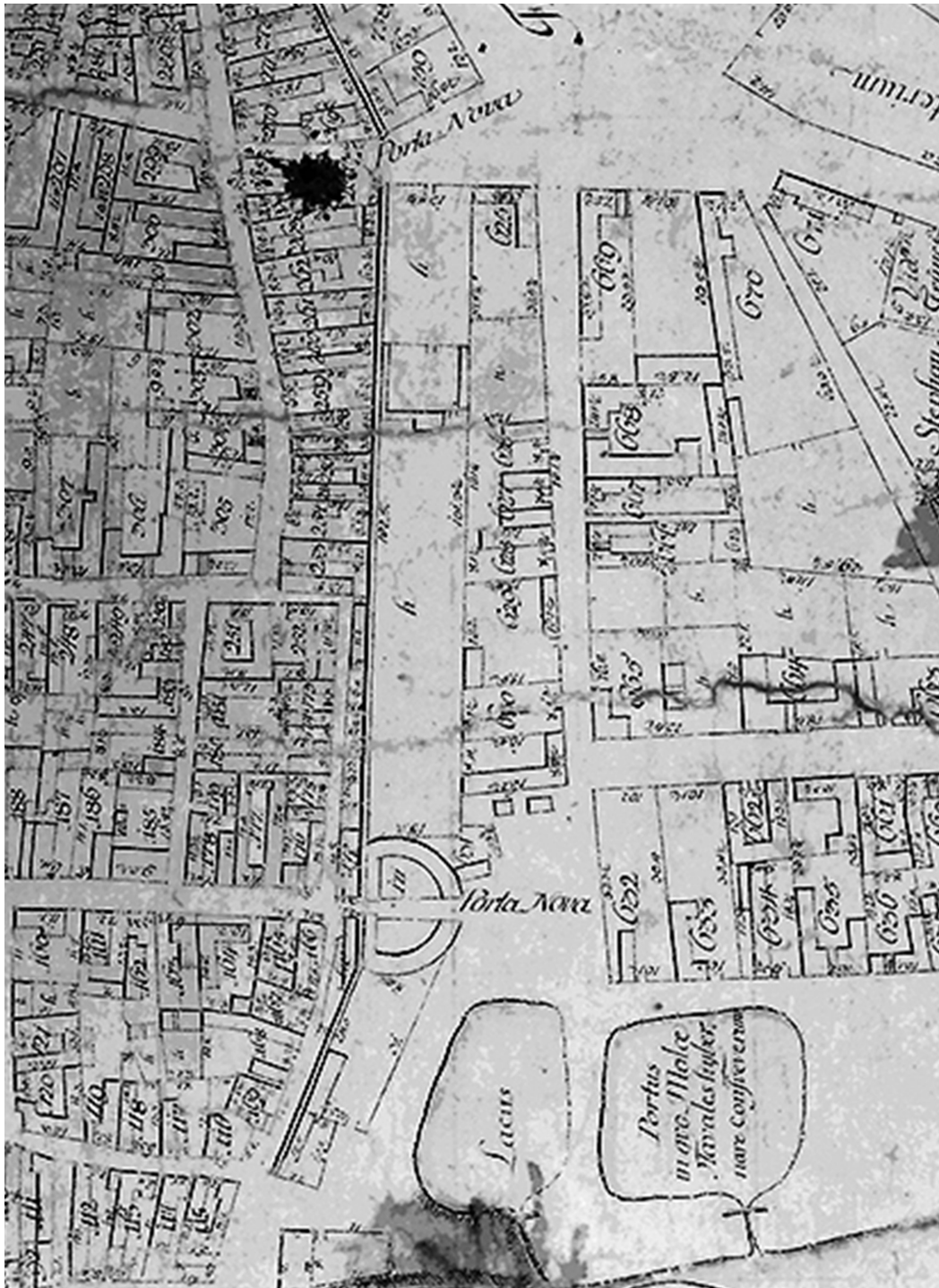
Külső torony. Vámház körút 16.

A 18. század első felében, a Kecskeméti kapu és a Déli rondella közötti szakaszon, a városfal külső oldala szabadon állt. 1772-ben, mint korábban írtuk, városgazdálkodási okokból a tanács elhatározta, hogy a Hatvani kapu déli oldalán a városfal és az Országút (Múzeum körút) között

*44. V. Vámház körút 16.
Külső torony maradványa. 15. század.
Fotó T.B., 1979*

45. A városfal Ny-i oldala. Balla Antal: Pest várostérkép, 1784–1786, részlet. BFL.
 1. Polgári Lövölde. 2. Műhelyek. 3. Vágóhíd. 1784–1786

területet jól eladható házhelyekre osztják. Ezért a Polgári Lövöldét a Kecskeméti kapu déli oldalára szerették volna áthelyezni, és a lövölde megközelítésére a városfalon kijáratot akartak nyittatni. Chim Mihály 1772-es felméréséből és jelentéséből ismert, hogy a Kecskeméti kapu déli oldalán már volt néhány ház, és itt helyezkedett el a járványtemető. A városfalat a mai Királyi Pál utca keleti végénél korábban már áttörték, de később befalaztatták. Az áttörés melletti toronyban Mayer Mihály horvát suszter lakott, ezért a helytartó tanács elrendelte, hogy a lövészegegyesület vásárolja meg Mayer Mihály horvát suszter lebontandó házát, azaz az akkor még lakható tornyot (44. kép). A tanácsulési jegyzőkönyvekből nyomon kísérhetők az események, amelyek 1786-ben lezárultak. A Polgári Lövöldét áthelyezték és engedélyezték a torony melletti új kapu kialakítását a városfalban. Az itteni új kaput (Porta Nova) az 1785-ös Balla térkép is feltüntette (28. kép).⁸⁵

Az 1780–90-es években a városfal déli oldalán érdekes helyzet alakult ki. A Balla térkép (1785), pontosan feltünteti a Kecskeméti kapu nyugati oldalára áthelyezett Polgári Lövölde alaprajzát (45. kép 1.) A városfal melletti cc. 25 m széles, keskeny téglalap alaprajzú terület a Vámház körút 16. telken álló, Czélos bástyának nevezett torony és a Fövám téri, Déli rondella között helyezkedett el. A lövölde áthelyezésével egy időben, a Molnár tóig utcákat kialakítva, felparcellázták a városfaltól délre elhelyezkedő beépítetlen területet. 1785-ben a Polgári Lövölde déli oldalán is különböző épületekből álló utca volt. A Déli rondella előtti terület nagyrészt beépítetlen (45. kép 2), az ÉNy-i sarokban csak kisebb épületek, bódék voltak. A rondella nyugati oldala és a mai Molnár utca között, egy nagy udvaron, azok az épületek álltak, amelyek a század közepén a bőrfeldolgozó műhelyhez tartoztak (45. kép 2).⁸⁶ A műhelyudvar déli oldalán helyezkedtek el a 19. század 2. felében lecsapolt tavak. 1785-re a városfal DNy-i sarkát lebontották, illetve a déli városfal is csak a mai Molnár utcáig, mint az ipartelep kerítése, maradt fenn.

Déli rondella. Fövám tér 5–6. előtt, úttest

Pest É–D-i középkori főutcájának (Váci utca) déli végén a fennmaradt adatok szerint nem épült városkapu, a városfalra csak egy, a Hatvani kapu előttihez hasonló alaprajzú erődítményt, rondellát építettek (45. kép 2). A rondella kevésbé sérült a 17. századi hadi események közben helyreállítva, a 18. század végéig fennállt. A lebontás veszélye az 1780-as években jelent meg, amikor a Polgári Lövöldét áthelyezték a Kecskeméti kapu déli oldalára, és engedélyezték, hogy kijáratot bontsanak a városfalban. A rondellát ebben az időszakban a Váci utca akkori neve (Lipót utca) után Lipót bástyának (Leopold Pastei) nevezték. A pesti, belvárosi kereskedők 1787-ben kérvényezték, hogy a Lipót utcát lezáró városi rondellát lebonthassák. A pesti tanács úgy határozott, hogy a kérelmezők saját költségükön megcsináltathatják a kijáratot, és a lebontott anyagért 24 forintot kell fizetniük. Rövidesen elkészült az újabb kijárat, és az új kapunyílás körül körben, megmaradtak a rondella falai. Az új kijárat azonban szűkösnek bizonyult, és 1795-ben felmerült a falak teljes lebontása. Holzer József mészáros szerette volna megvásárolni a bontott köveket, de a pesti tanács úgy döntött, hogy a jelentős mennyiségű kőanyagot megtartják. A rondellát felmérték: 19 öl (36 m) hosszú városfalszakaszt takart el, 4 öl (7,6 m) magas volt, a 3 öl 3 láb (cc. 6,30 m) széles alapfal felfelé fokozatosan keskenyedett.

Átmérője 21 öl (40 m), és a városfalra merőleges sugara 15 és fél öl (29,5 m) volt.⁸⁷ A Hatvani kapu előtti rondella rekonstruált átmérője szintén 40 m, és az alapfal, mint a déli rondelláé, 6 m széles volt. Ez a két, alapvető adat azt mutatja, hogy a két rondella feltehetően egyforma lehetett, és azonos tervek szerint épült. Mivel a Fővám téren nincs gépjármű forgalom, valamikor sor kerülhet a régészeti kutatásra.

A városfal nyugati oldala, a Duna-part

A 17. századi látképek és ostromképek szerint csak az Északi rondella és a Március 15. tér ÉNy-i sarka között épített kőfal húzódott, a városfal többi része palánkkerítés volt (4. kép). A Duna-parti építmények, miként a városfal, a dunai árvizek ellen is védték a várost, hiszen a Duna a középkorban is évente megáradt, nem egy esetben több árhullám is érkezett. A palánkokkal megerősített Duna-parti gát, egyben a városfal, bizonyára megvédte Pestet az árvizektől. Az 1785-ös Balla térkép feltünteti a Duna-parti árvízi gátat (27. kép). Ezt régi Duna-parti gátat a 19. század 2. felében, a Duna szabályozása és a pesti rakpartok kiépítése előtt elbontották.

Színházi rondella. Régiposta utca 2–4.

A mai épület alatt és az épület falaiba beépítve fennmaradtak az ún. Színházi Rondella maradványai. Régészeti, vagy műemléki kutatásra még nem került sor. A pesti városfal egyik Duna-parti körbástyája volt (35. kép 3). Építéstörténete ismeretlen, feltehetően többször átalakították. Lehet, hogy már a 13. századi városfalhoz tartozott, más feltételezések szerint a 15. században, illetve a hódoltság korában építették. 1790–1815 között színháznak használták. 1815-ben lebontották.⁸⁸

IV.

MŰEMLEKVÉDELEM

A 18. század végére a pesti városfal rondelláit, kapuit, külső tornyait lebontották, és a közöttük haladó falvonulat is eltűnt a városfalhoz épített házak udvarában. Folytatódott a városfal szándékos pusztítása. A magántulajdonba került, kerítésnek nyilvánított falat mind a két oldalán bontani kezdték, és először csak melléképületeket, pincéket építettek hozzá, majd a 19. század második felében a középkori fal maradványaira ráépítették az új, többemeletes bérházak hátsó falait. A 19. században tovább élt a 18. századi német városvezetés gyakorlata, amely szerint a városfal csak a városi fejlődést akadályozó nagy, romos falvonulat. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a középkori város többi épületmaradványa is eltűnt az 1686 utáni tereprendezésben, és az újjáalakult városi tanács a pesti telkek nagy részét a török alóli, felszabadító háború részvevői között osztotta szét. A távoli vidékekről származó külföldi és magyar katonák feltehetően nem akartak a romos Pesten letelepedni, és a 17. század végére nagyrészt eladták a pesti telkeiket.⁸⁹ Az új tulajdonosok között szintén nem volt egyetlen olyan vevő sem, akinek a felmenői

valamikor pesti polgárok voltak. A 18–19. századi, befektető pesti polgárokat nem a város múltja, hanem a város földrajzi fekvéséből adódó gazdasági, ipari, kereskedelmi és egyéb pénzügyi lehetőségek megszerzése érdekelte.

A nagybirtokos nemesi családból született Jankovich Miklós (Pest 1772–Pest 1846) műgyűjtő és történész-régész volt az első, aki Pest középkori történetével részletesen foglalkozott.⁹⁰ A gyűjteményében értékes régészeti leletek is voltak, régészeti tárgyú tanulmányokat is megjelentetett. Amikor, a 19. század elején felújították és kibővítették Pest vízvezeték- és csatornahálózatát, és több helyen régi falak kerültek elő az árkokban, Jankovich Miklós figyelemmel kísérte a földmunkákat. Megfigyelései alapján, leírta a középkori Pest épületmaradványait,⁹¹ rekonstruálta az első „pesti várat”, amelynek falairól az 1960–70-es években kiderült, hogy azok nem a vár, hanem a 13. századi Pest városfalának a maradványai voltak.⁹² A mai utcák útburkolata alatt, közterületen húzódnak és a közmű munkálatokkal tovább bontják azokat. A 13. századi városfal műemléki, vagy régészeti védettség alá helyezését a jelenlegi jogszabályok nem teszik lehetővé.

Az 1860-as években újra nagy építkezésekre került sor a Belvárosban. Ezekben az években Rómer Flóris már foglalkozott a „Régi Pest”-tel, és megfigyelte a közmű árkokban, és a házak bontásánál előkerült régi, középkori épületmaradványokat. A két utolsó, szabadon álló városfalrészlet 1869-ben tűnt el. Az egyik a Só utcában, Kovács József telkén, a másik a Bástya utca 25. (1869), Tury képviselő még üres telkén állt. Rómer látta, amint lerombolták a Fehér Hajó vendéglő, és Sina-ház bontásánál előkerült városfalakat, és felkérte Bergh Károly építész barátját, hogy felmérje és lerajzolja a még látható részleteket. „Bár valami művészi beccsel nem bírnak, mégis érdekesek régészeti szempontból *Pestnek régi falai is*, melyeknek legnagyobb része most már csak akkor jön napfényre, midőn [...] a hozzájuk épített házak lerombolása alkalmával felszabadítottak. Ekkor láthatjuk házak fenekéin a kőökből rakott, oromzatokkal és lőrésekkel ellátott bástyafalakat.” A korszak városvezetői, a városfal melletti telkek beépítői, a művelt és tanult városi polgárság nem törődött a városfallal, egyedül Rómer Flóris emelte fel szavát a pesti városfal védelme érdekében. „Míg a kolozsvári tornyok leromboltatása miatt az egész régészet kedvelő közönség izgatott állapotban van, míg a történelmi társulat, az archaeologiai bizottság tudományos tekintélyek felhasználásával tiltakozik ezen vandalizmus ellen, sőt ezen ügy még országgyűlési tárgyalás alá is kerül: addig szemünk előtt minden ellenmondás nélkül pusztít az ikerfővárosi közönség [...], e napokban Pest városának utolsó szabadon álló bástyadarabja is földig leromboltatik.”⁹³ Ez falrészlet a mai Bástya utca 17, 19, 21. a Királyi Pál utca 13/b. és a Várház körút 16. házak udvarán állt. A bontás előtt, 1869-ben, Bergh Károly építész-mérnök felmérte és lerajzolta a falat, majd Rómer közzétette az Archaeologiai Értesítő III. évfolyamában. Ez a városfallal kapcsolatos első, tudományos közlemény.⁹⁴ 1873-ban megjelent Rómer Flóris, azóta is egyetlen, pesti várostörténeti monográfiája a Régi Pest, amelyben bemutatta a városfalat is. Semmi hatása nem lett a városfal sorsára. A városfalat nem tekintették műemléknek, és 1945-ig továbbra is folyamatosan bontották.

A tudományos közvélemény és a várostörténeti hagyomány azonban megőrizte a városfal emlékét. A 20. század első felében, a történészek a pesti topográfiai térképekre felrajzolták a városfalat, és leírták, hogy Mátyás király uralkodása (1456–1490) alatt épült. Elsőként, Rómer Flóris és Berg Károly munkái alapján azonosított falszakasz helyét

határozták meg. 1926-ban a Hadtörténeti Múzeum kezdeményezésére Petrakovics József emléktáblát állíttatott, amely napjainkban a Bástyá utca 17. sz. ház utcai homlokzatának közepén a földszinti ablakok között látható. A fehérmárvány tábla alsó része letörött, és a szöveg befejezése hiányzik.⁹⁵

A RÉGI PESTI VÁROSFALHOZ TARTOZOTT PÁLOS BÁSTYÁNAK EGYIK RÉSZE MELY AZ 1738 UTÁN MEGKEZDETT LEBONTÁSBÓL SZERENCSESEN MEGMENEKEDETT E HÁZ HÁTSÓ TŰZFALÁUL SZOLGÁL. MÉG LÁTHATÓ RAJTA A MELLVÉDŐ GYILOKJÁRÓ ÉS TÖBB LÖVŐRÉSE. A HADIMÚZEUM KEZDÉSÉRE [.....]

1928-ban a Székesfőváros megjelölte a lebontott Váci kapu helyét. A ruszkiai márványból készült táblát a Váci utca 1–3. sz. ház Türr István utcai sarokrészén, a félemelet magasságában helyezték el.⁹⁶

ITT ÁLLOTT A VÁCZI KAPU PEST VÁROS VÁROSFALÁNAK ÉSZAKI KAPUJA AHONNAN A VÁCZ FELÉ VEZETŐ ÚT INDULT KI INNEN KAPTA NEVÉT A VÁCZI UTCA LEBONTOTTÁK 1789-BEN

A Székesfőváros 1928-ban a Kecskeméti kapu helyét is megjelölte. A Kálvin tér 1.–Kecskeméti utca 19. sarokház Kálvin téri oldalára ruszkiai márvány emléktáblát helyezett el a „KECSKEMÉTI KAPU” felirattal. A házat a második világháborúban lebombázták.⁹⁷

A Székesfőváros 1929-ben a lebontott Hatvani kapu helyét is megjelölte emléktáblával. A Kossuth Lajos utca 20. ház homlokzatán jobbról a második földszinti pilléren látható ruszkiai márványtáblát Berán Lajos készítette. A tábla felső részét a Hatvani kapu belső nézetét ábrázoló dombormű tölti ki, alatta a következő szöveggel.⁹⁸

ITT ÁLLOTT A HATVANI KAPU PEST VÁROSÁNAK KELETI KAPUJA AHONNAN A HATVAN FELÉ VEZETŐ ÚT INDULT KI EZ VOLT A VÁROS UTOLSÓ VÁRKAPUJA LEBONTOTTÁK 1808-BAN

A Duna-parti Színházi rondella emlékét a Régiposta utca 4. sz. ház tűzfalára helyezett márványtábla őrzi. A táblát Budapest Székesfőváros állította 1929-ben az Apáczai Csere János utca 1. sz. helyén állott épületen. Készítette Maugsch Gyula. A ház lebontása után 1960 körül áthelyezték mai helyére, a Régiposta utca 4. számú ház falára. A ruszkiai márványból készült tábla felső részét a rondellát és környékét ábrázoló dombormű tölti ki, alatta helyezkedik el a felirat.⁹⁹

ITT ÁLLOTT A RONDELLA NÉVEN ISMERT BÁSTYATORONY MELYET A HAGYOMÁNY SZERINT MÉG ZSIGMOND KIRÁLY (1387–1437) EMELTETETT A VÁROS VÉDELME. EBBEN TALÁLT HAJLÉKOT, ÉS ITT TARTOTTA 1790. OKTÓBER 27-ÉN AZ ELSŐ PESTI MAGYARNYELVŰ SZÍNIELŐADÁST A KELEMEN LÁSZLÓ IGAZGATÁSA ALATT ÁLLOTT ELSŐ „NEMZETI MAGYAR SZÍNJÁTSZÓTÁRSASÁG”, A NEMZETI ESZMÉNYEKÉRT KÜZDŐ SZÍNműVÉSZET HÁNYATOTT SORSÚ MEGTEREMTŐJE. A RONDELLÁT 1815-BEN A VÁROS FEJLESZTÉSE ÉRDEKÉBEN LEBONTOTTÁK.

AZ ELSŐ MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁSOK

Bástya utca 17–19. Királyi Pál utca 13/b. A városfal belső oldala

A városfal első műemléki kutatására és rekonstrukciójára az emléktáblával jelölt Bástya utca 17–21. ház és a Királyi Pál utca 13/b. sz. ház közös udvarán került sor (46. kép). A feltárt és rekonstruált falszakasz magán viseli a városfal hányattatott történetét, és a 20–21. századi műemléki helyreállítások jellegzetességeit. Ebben a falszakaszban van az a részlet, amelyet Bergh Károly 1869-ben felmért és lerajzolt. A városfalat ezután részben lebontották, nagyrészt levésték és a fal maradványait beépítették. A következő 67 évben a teletömb beépítése többször változott, de a városfallal nem foglalkoztak.

1937-ben a Királyi Pál utca 13. telken a volt Baruch-féle ezüstárugyár épületét lebontották, és helyére két új lakóház építését tervezték. A Székesfőváros a Királyi Pál utca 13/b udvarán kisajátította a lebontott ház helyén kibukkant városfalrészletet, és az új épületnek a városfallal érintkező részét elválasztották a városfaltól. A városfal iránti érdeklődés hatására és a műemléki védettség elérésére 1942-ben falkutatást végeztek folyosóban és a teletömb udvarát lezáró, Vámház körúti ház tűzfalán (46. kép). Az I. emelet magasságáig kialakított folyosóhoz külön utcai bejárót (Királyi Pál utca 13/b) építettek. A folyosó teljes hosszában letisztították és konzerválták a városfal belső oldalát, és a folyosó végében feltárták a városfal középkori járósíntjét mutató falkiugrást. A 1,5 mély árokba lépcsőt építettek. Az udvaron a Vámház körút 14. ház tűzfalában (a lebontott ház helyén) 2 pártafok is előkerült, ezt a falrészletet is konzerválták, a pártákat rekonstruálták. A Vámház körút 16. ház bevakolt tűzfalában is két pártafok látszott, ezekben a lőréseket kibontották, és az egész tűzfalat, bevakolták. A kialakított folyosót

46. V. Királyi Pál utca 13/b. A 15. századi városfal belső oldala. 1941. Fotó M.J., 1958

47. V. Királyi Pál utca 13/b. 1960. A 15. századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1958

a városfalra vonatkozó térképek és metszetek kiállításával, helyi múzeummá alakították. A műemléki munkálatokkal egy időben a Székesfőváros javasolta a városfalszakasz műemlékké való nyilvánítását, de MOB elnöke arra hivatkozva utasította el a javaslatot, hogy az előkészületben lévő új műemléki törvény elkészültéig nem kíván újabb műemlékké nyilvánításokkal a törvénytervezet elébe vágni. A Királyi Pál utca 13/b. sz. ház utcai homlokzatán a múzeum-átjáró ajtaja mellett egyszerű travertinből készült emléktábla látható a következő szöveggel:

„A két szomszédos ház határfalában húzódó hosszú darabon feltárt falrészlet PEST város középkori bástyafalának maradványa, amely a XV. század közepén épült, és a mai Belváros területét betöltő Pestet védelmi célokból minden oldalról körülvette. A XVIII. században szűkké vált a bástyafalak közötti terület, s a város kiterjeszkedett a falakon túlra is, kívülről és belülről ráépítve házait a bástyafalra. A fal így a belső körutak és a párhuzamos belvárosi utcák közötti háztömböket kettéválasztó tűzfalak helyére került, s részletei napjainkig fennmaradtak.”¹⁰⁰

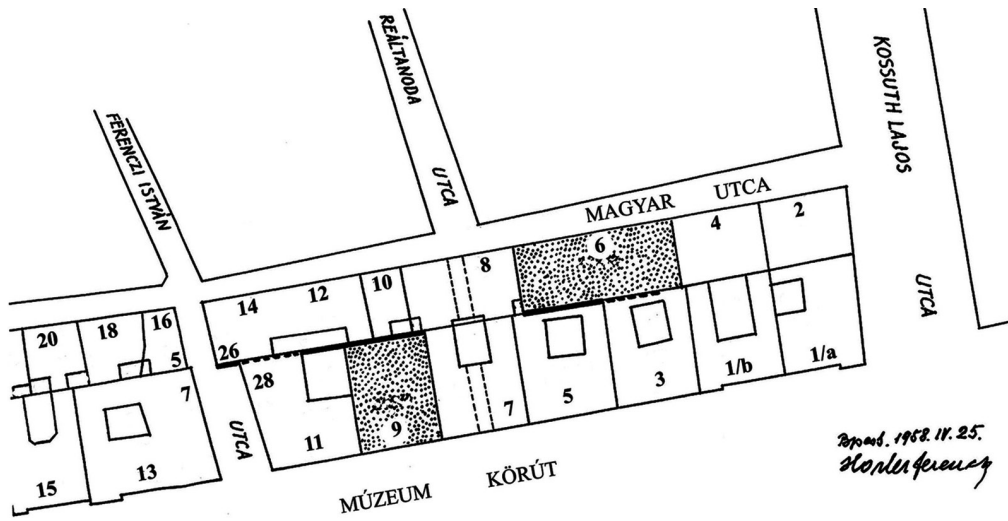
48. V. Királyi Pál utca 13/b – Vámház körül 16. házak udvara. A 15. századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1958

Múzeum körút 11. A városfal külső oldala, Magyar utca 14. a városfal belső oldala, Ferenczy István utca 26. a városfal külső oldala.

A többszöri 18–19. századi építkezések ellenére a Múzeum körút 11. számú és a Magyar utca 14. számú ház beépítetlen udvarán, szabadon fennmaradt a középkori városfal 8,5 m hosszú részlete. 1939–40-ben konzerválták a fal mindkét oldalát, 1960-ig ez volt a városfalnak egy olyan részlete, amelynek a pártázzal együtt mind a két oldala megközelíthetően szabadon állt (49. kép).

1939-ben a Múzeum körút 11. udvarán fennmaradt városfalszakasz műemléki felújítása során a Ferenczy István 26. ház keleti tűzfalából is kibontották a városfal külső oldalának 3,5 m hosszú szakaszát, a falrészlet a Ferenczy István utcában látható. A pártázat elpusztult. A műemléki helyreállítást a Székesfőváros polgármesteri XIV. ügyosztálya kezdeményezte, és 1939. március 9-én több alternatívát terjesztett a Műemlékek Országos Bizottságához, köztük a pártázat rekonstrukcióját is. A MOB a javaslatot támogatta, de a megoldás módjára nézve a Lux Géza által készített tervvázlat megvalósítását írta elő és a pártá rekonstrukciója elmaradt. A fal közepére emléktáblát helyeztek (50 kép). A travertinből készült táblára bevették a Főváros címerét és a várfal e szakaszának alaprajzát. Az emléktábla felirata:

49. A pesti városfal meglévő szakaszainak helyszínrajza a Dimitrov (Fővám 2011) tértől a Kossuth Lajos utcáig. Részlet. Múzeum körút 1-15 és a Magyar utca 2-20. házak. Rajz Horler Ferenc, 1958

50. V. Ferenczy István utca 28. előtt. A 15. századi városfal restaurált külső oldala, 1942. Fotó BTM középkori fotótár, archivum

„EZ A FALDARAB PEST VÁROS KÖZÉPKORI BÁSTYAFALÁNAK RÉSZLETE, MELY A HÁZ UDVARÁN FOLYTATÓDIK. PEST VÁROS BÁSTYA FALA A XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT, A MAI BELVÁROST VETTE KÖRÜL, ÉS A DUNÁTÓL A MAI FŐVÁM TÉRTŐL A BELSŐ KÖRUTAK ÉS A DEÁK FERENC UTCA BELSŐ OLDALÁN A HÁZTELKEK HATÁRVONALÁN A DUNÁIG VONULT. A XVIII. SZÁZADBAN KÉT OLDALRÓL HÁZAKKAL KÖRÜLÉPÍTETTÉK, A FŐÚTVONALAK TORKOLATÁBAN ÁLLÓ KAPUIT ÉS TORNYAIT LEBONTOTTÁK. A VÁROSFAL HOSSZABB ÉS ÉPEBB DARABJAI A KIRÁLYI PÁL UTCA 13 B. SZÁMÚ HÁZ UDVARÁN LÁTHATÓK.”¹⁰¹

A 2. világháború idején, 1945-ben, néhány, a városfalhoz épített házat bombatalálat ért. A romeltakarítás után addig láthatatlan városfalrészletek kerültek elő, ezeket letisztították, és a balesetveszély elkerülése érdekében a falsíkon kisebb javításokat is elvégeztek. Az 1942-ben félbeszakadt műemléki tevékenység folytatódott és 1949-re elkészült az első budapesti műemlékjegyzék. Rövid ismertetővel elsőként felsorolták a városfal déli oldalán látható 13 falrészletet. *Bástya utca 27–29, 33. Királyi Pál utca 13/b. Magyar utca 6, 26, 36, 42. Múzeum körút 11, 19, 27–29, 33.*¹⁰²

A Budapesti Városépítési Iroda folytatta a városfal kutatását és az 1952-ben kiadott „Budapest műemléképületeinek jegyzéke” sokszorosított kéziratban a pesti városfal újabb 6, összesen 19 részletét nevezték műemléknek.¹⁰³ A városfal melletti kutatások és az egyéb munkálatok közben kibontakozó újabb falrészletek Genthon István és Zakariás G. Sándor munkássága eredményeként 1961-ben, 42 telken teljes műemléki védettséget kaptak és bekerültek Magyarország műemlékei közé. *Bástya utca 1–3, 5–7, 17–19, 23, 27–29, 33; Belgrád rakpart 5; Ferenczy István utca 28; Kálvin tér 1, 5; Károly körút 8, 24, 26; Királyi Pál utca 13/b; Magyar utca 6, 12–14, 20, 24, 26, 28, 36, 52; Múzeum körút 9, 11, 19, 23–25, 29, 31–33; Semmelweis utca 1–3, 9, 11, 13, 15, 21; Várház körút 16.*¹⁰⁴

A műemléki védettség előkészítésével egy időben, megindult a városfal melletti üres telkek beépítése. A romok között megjelenő városfalszakaszok helyreállítása érdekében a Budapesti Fővárosi Tanács megrendelte a városfal déli oldalának, – Kossuth Lajos utca és a Fővám tér közötti szakasz –, tudományos dokumentációját. A pontos geodéziai felmérést és az egyes falszakaszok állapotát részletesen bemutató rajzokat, és a helyreállítási terveket Horler Ferenc építészmérnök készítette, a feltáró műemléki és a kisebb régészeti kutatásokat Feuer Istvánné Tóth Rózsa, művészettörténész-régész vezette. A nagy munka 1960-ra elkészült, és a tervezett műemléki helyreállítások alapvető dokumentuma lett.¹⁰⁵ A további helyszíni szemléken látható lett, hogy a városfal északi, a Kossuth Lajos utca és az Apáczai Csere János utca közötti szakaszán ugyancsak fennmaradtak a városfal kisebb szakaszai a falhoz épített házak falaiban. Ezek azonban a városfalnak a gyilokjáró alatti, mindkét oldalán lefaragott 2–3 m magas töredékei voltak, és csak a lebombázott házak helyén kibukkanó falrészleteket erősítették meg.

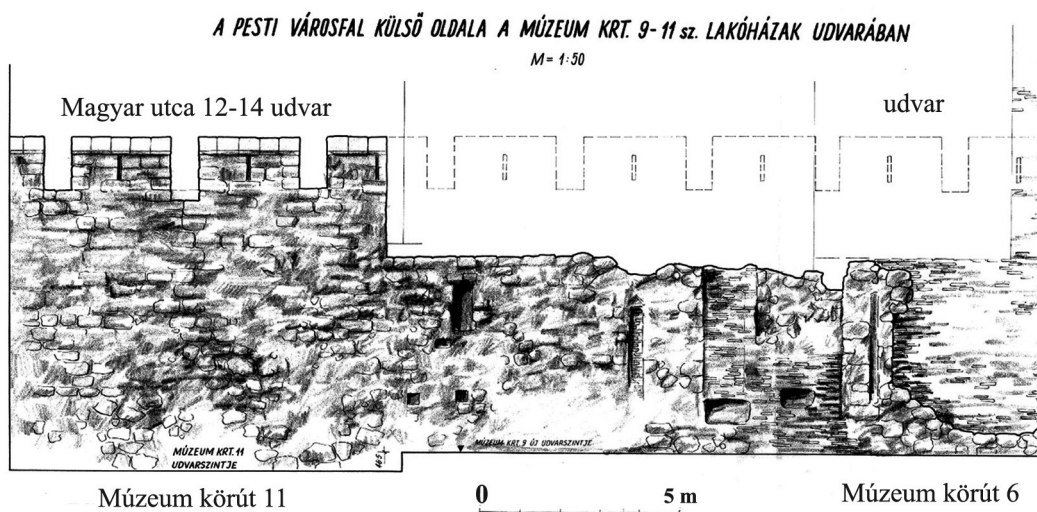
Feuerné Tóth Rózsa – Horler Ferenc kutatásai

Az 1957–1963. közötti években Feuer Istvánné Tóth Rózsa művészettörténész és Horler Ferenc építészmérnök a pesti városház déli oldalán, 11 telken műemléki feltárást végeztek. A Múzeum körüti házak udvarán a városház külső oldalának, a Magyar utcában és a Bástya utcában a városház belső oldalának a részletei kerültek elő. A műemléki helyreállítások után a falrészleteket bárki szabadon megtekinthette, majd 1995 után a városház maradványait bezárták a magántulajdonba került társasházak udvarába.

Múzeum körút 3. – Magyar utca 6. (1961)

A Múzeum körút 3. számú ház világítóudvara és a Magyar u 6. udvara között a fal egy kis szakaszának mind a két oldala szabadon állt. A Magyar utca 6. házat 1945-ben lebombázták (49. kép). A romok eltakarítása után, az üres udvaron, a Múzeum krt. 3–5. házak tűzfalában előbukkant a vastag vakolatréteggel borított középkori városház részlete. 1961-ben a telek beépítés előtt falkutatásra és régészeti feltárássra került sor, amely a városház belső oldalának 17,2 m hosszú szakaszát tárta fel. A Magyar utca 6. házhelyen a 18–19. századi pincék keleti falának az alsó részét a városház alapozása alkotta, a 15. századi járósíntet mutató falkiugrást eltakarta a 18–19. századi boltozatindítás.

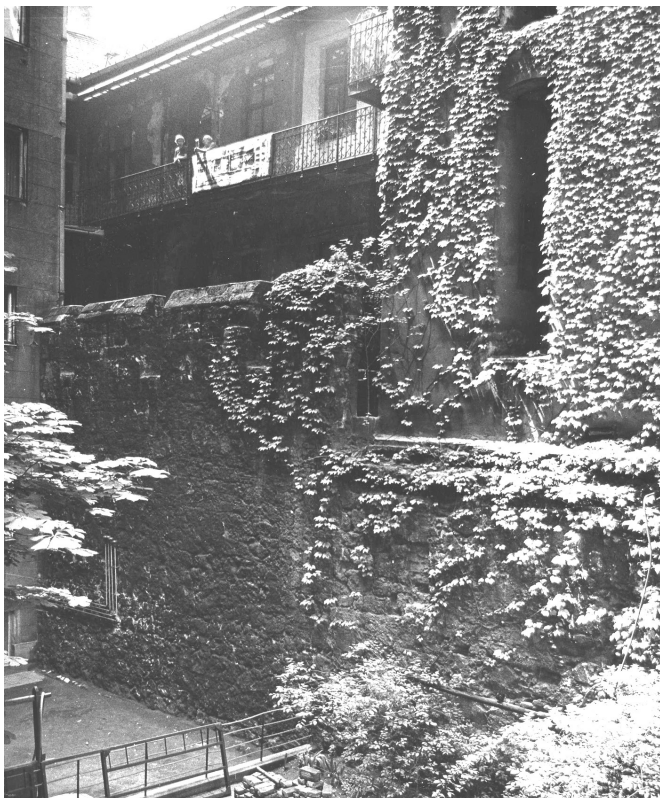
A kutatást követő új építkezés során az Astoria szálló kiegészítő épületének építésével

51. V. Múzeum körút 9–11. A 15. századi városház külső oldala. Rajz Horler Ferenc, 1960

a telek teljes területét beépítették, s ezzel a városház belső oldalát eltakarták. A Múzeum körút 3. és a Magyar utca 6. házak közötti világítóudvaron álló, kisebb városházszakasz mindkét oldalát konzerválták, és az Astoria szálló melléképületei között szabadon áll.

52. V. Magyar utca 12–14. a 15. századi városfal belső oldala.
Fotó M. J., 1960

1961-ben elkészült a Múzeum körút 5. lakóház helyreállítása, a Magyar u. 6. ház tűzfalban és a Múzeum körút 3. ház világítóudvarában konzerválták és helyreállították a városfal maradványait.¹⁰⁶

Múzeum körút 9. Magyar utca 10–12. (1959)

1945-ben bombatalálat érte a Múzeum körút 9. számú házat. A félig üres telekről 1959-ben lebontották a korábbi épület maradványait, és a Magyar utca 10–12. házak tűzfalában megjelent a városfal 18 m hosszú szakaszának a külső oldala (49 kép). A 18–20. századi építkezések idején, több helyen lebontották a városfalba, nagy részét újkori téglaköpeny borította. A sértetlen, középkori falsík egy részét összefüggő vakolat borította, amely a városfal 18. sz. eleji újjáépítéséből származott. Horler Ferenc tervei alapján (51. kép), a műemléki helyreállítás során, felújították a Múzeum körút 9–11. házak udvarán a városfal külső oldalának 26,5 m hosszú szakaszát.¹⁰⁷

Múzeum körút 11.–Magyar utca 12–14. (1957)

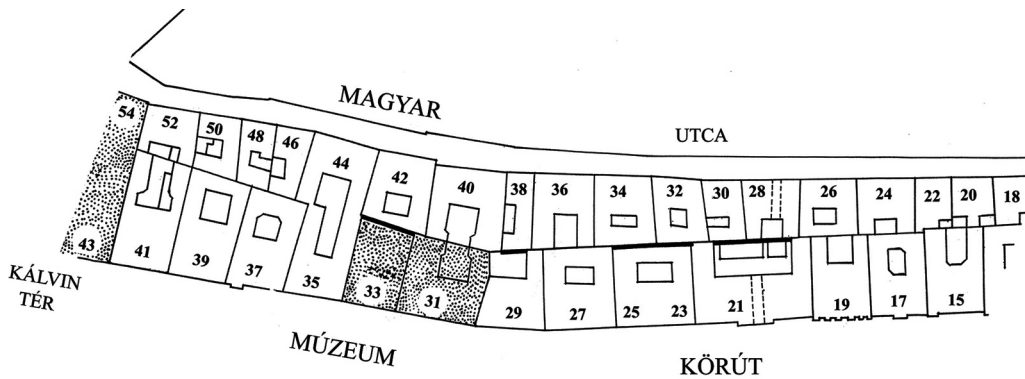
A Múzeum körút 11. és a Magyar utca 12–14. ház udvarán állt az 1942-ben helyreállított városfalrészlet. Amikor 1945-ben lebombázták a szomszédos, Múzeum körút 9. és a közeli Magyar utca 6. számú házakat, a környékbeli házak is súlyos károkat szenvedtek.

53. kép. V. Ferenczy István
 utca 28. A 15. századi városfal
 restaurált külső oldala, 1998.
 Fotó I. K., 2011

54. A pesti városfal meglévő
 szakaszainak helyszínrajza a
 Dimítrov (Fővám 2011.) tértől
 a Kossuth Lajos utcáig. Részlet:
 Múzeum körút 15–43. és
 a Magyar utca 18–54. házak.
 Rajz Horler Ferenc, 1958

A városfal déli oldalának az újabb kutatása az 1945-ös a romeltakarítás után, a Magyar utca 12–14. ház udvarán kezdődött. A háborús károkat, hiányosságokat Lux Géza tervei alapján rekonstruálták és az új kutatással együtt, látható lett a városfal belső oldalának 22 m hosszú szakasza (52. kép).¹⁰⁸

Ferenczy István utca 26.–Magyar utca 14. sarokház (1959)

A városfal külső oldalából fennmaradt 3,5 m hosszú falrészletet a 20. század végén felújították, és városfal tetejéről lebontott pártafokot és két párta szélét Horler Ferenc 1959-es terve alapján rekonstruálták (53. kép).¹⁰⁹

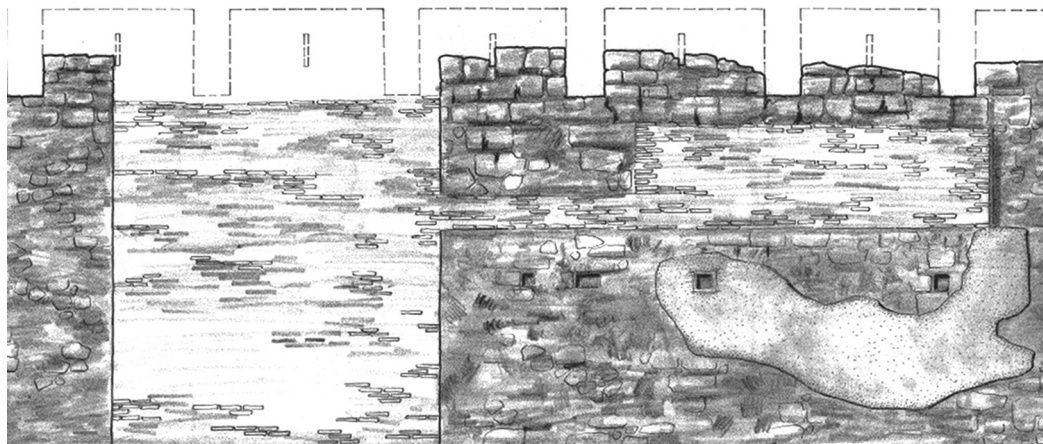
Múzeum körút 23–25. (1959–1961)

A ház nyugati, udvari szárnyát 1959–1960-ban lebontották, és miután foltokban előkerültek a városfal részletei, műemléki feltárást végeztek (54. kép). A Magyar utca 32. és 34. sz. házak tűzfalában napvilágot látott a városfal külső oldalának egy újabb 17,8 m hosszú szakasza. Az egész fal erősen átépített, téglával javított, kéményjáratokkal rongált. A falfelületet helyenként 30 cm vastag újkori téglaköpeny fedte (55. kép). A falszakaszon 4 teljes szélességű, de magasságban és vastagságban megcsonkított pártafok áll. A kőfalban gerendalyuk sor van, a fal mellé épített, 18. századi házak gerendáit jelzik. A déli végén kb. 5 m hosszú szakasz teljesen új téglafal (56. kép). Ennek folytatásában, a Múzeum krt. 27. sz. ház világítóudvarán látható a városfal folytatása, viszonylag ép pártafokokban lőréssel.¹¹⁰

*55. V. Múzeum körút 23–25. A 15. századi városfalmaradványai a falkutatás előtt.
Fotó M. J., 1960*

A PESTI VÁROSFAL KÜLSŐ OLDALA A MÚZEUM KRT. 23-25.sz. TELKEN

56. V. Múzeum körút 23–25. A 15. századi városfal feltárt külső oldala és a műemléki helyreállítás terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

Múzeum körút 29. (1960)

A középkori városfal DK-i külső tornyából az É-i oldal a Múzeum körút 29. ház udvarán helyezkedett el (54. kép). A Magyar utca 38. sz. ház tűzfalában, megmaradt a városfal 7,5 m hosszú részlete, amelyen a vakolat leverése után a bontott falsíkban látszott a városfallal egybeépült külsőtorny északi fala (57. 58. kép). A torony többi részlete a lőréses É-i fal, a pincékben és a ház beépítetlen udvarán került elő. A torony északi oldalán lévő 2 m mély pince déli fala a középkori fal. A torony déli oldala a Múzeum körút 31. számú telekre esik, de itt még nem volt régészeti feltárás.

A ház udvarát parkosították és a toronyrészlet alaprajzát feltüntették az udvarrész burkolatában.¹¹¹

Múzeum körút 31–33. – Magyar utca 42. (1960)

A Múzeum körút 31.–33. házak 1945-ben annyira megsérültek, hogy a romokat le kellett bontani (54. kép). A 31. számú ház udvarán, a Magyar utca 40. ház tűzfalában már nem maradt meg a városfal részlete. A Múzeum körút 33. számú ház udvarán, a Magyar utca 42. ház tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának 18 m hosszú szakasza. (59. kép). A fal magassága az udvar járószintjétől mérve átlagosan 6,65 m, és a városfal pártázata 5 pártafokkal szinte teljes magasságban fennmaradt. A telek ÉNy-i sarkánál, a Magyar utca 42. ház világítóudvarán az 1. és a 2. pártafok belső oldala szabadon áll. A pártázatot

lezáró, rézsús fedőkövek két pártafok tetején sértetlenül a helyükön maradtak, a lőrések is végig csorbítatlanul előkerültek. Ezen a szakaszon a falsíkról hiányzik a kváder borítás, a tört kőfalat nagy részben vakolat borította. A falszakasz északi felében 3,5 m magasan egy sorban hat, 18. századi gerendalyuk is előkerült (60. kép).

1963-ban Múzeum körút 31–33. számú üres telken új házat építettek. A Múzeum körút 31. udvarán végzett földmunkákról és a falkutatásról készített dokumentációt nem ismerjük. (54. kép). A városfal előtt a ház udvarát parkosították.

A Múzeum körút 31. ház kapuja mellett emléktábla látható.¹¹²

MŰEMLÉK, A HÁZ UDVARÁBAN, PEST XV. SZÁZADBAN
ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA, FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1 9 6 4

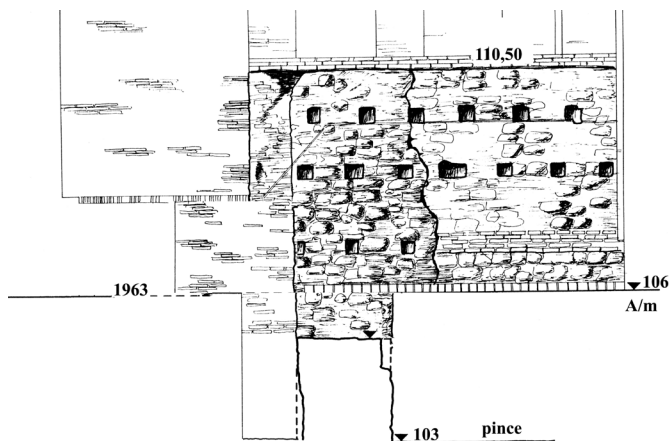
Bástya utca 9–11. (1959)

1959-ben az itt álló házak lebontása után a Vámház körút 12. ház tűzfalában előkerült a városfal belső oldala, amely a két telek teljes szélességében látható. Az udvar szintjétől mért átlag 5,25 m magas falon, rongált, átépített állapotban megmaradtak a párták, amelyek felső részéből 70 cm hiányzik (61. kép). A falkutatás után a középkori falat konzerválták.¹¹³

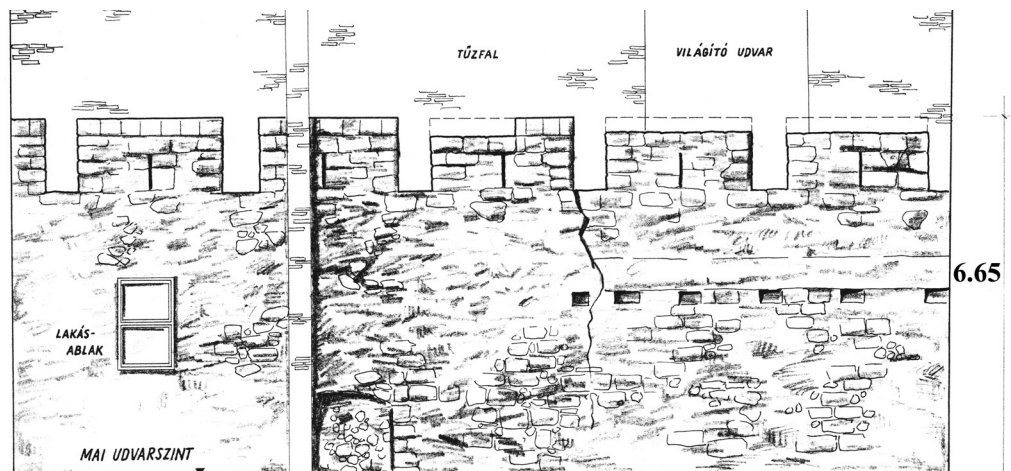
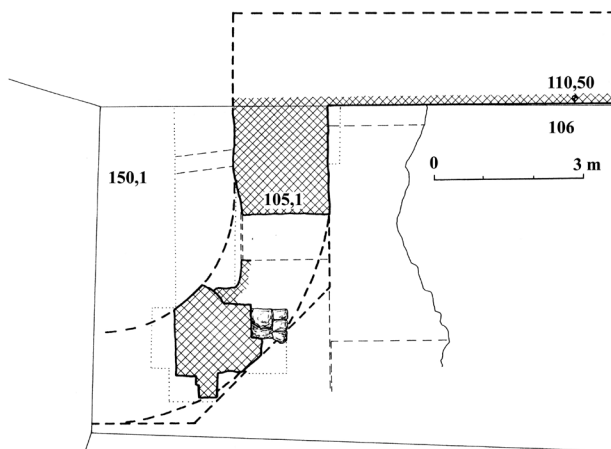

57. V. Múzeum körút 29. A 15. századi városfal helyreállított külső oldala a 18. századi gerendalyukakkal.
Fotó M. J., 1963

58. V. Múzeum körút 29.
A 15. századi városfal külső
oldala és a hozzá épített torony
feltárt részlete. A városfal
műemléki helyreállítási terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

59. V. Múzeum körút 33. A 15. századi városfal feltárt külső oldala és a műemléki helyreállítási terve.
Rajz Horler Ferenc, 1960

60. V. Múzeum körút 33. A 15. városfal helyreállított külső oldala. Műemléki helyreállítás.
Fotó M. J., 1963

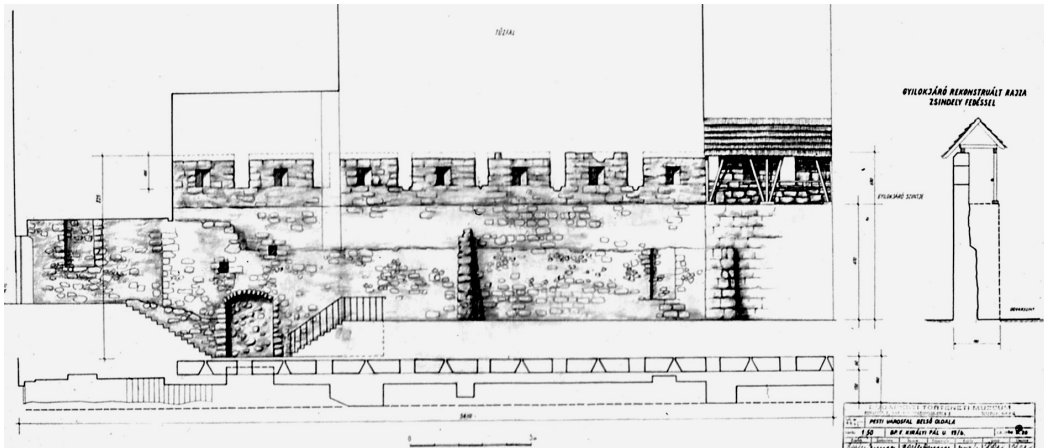
Királyi Pál utca 13/b. (1958)

1945-ben a Vámház körút 16. számú ház hátsó, udvari szárnya megsérült és a ház Bástya utcai tűzfalában előkerült az 1941-ben bevakolt városfalrészlet. 1958-ban a Fővárosi Műemléki Felügyelőség megkezdte a Vámház körüti ház helyreállítását, és ezzel kapcsolatban sor került Horler Ferenc terve alapján a városfal régi és új részleteinek a műemléki helyreállítására. Felújították a 13/b. ház kapualjában kialakított kis múzeumi teret és az 1941-ben helyreállított udvari szakaszt. Teljes egészében, a pártafokok tetejétől az udvar járósintjéig kibontották és konzerválták a Vámház körút 16. tűzfalában fennmaradt falrészletet. A Vámház körút 16. és a Bástya utca 17–19. udvarai között szabadon álló falrészlet műemléki helyreállítását is elvégezték. A házak, illetve az udvarok telekhatárain álló kerítéseket lebontották az egész udvarteret összenyitották és parkosították. A városfal 26 m hosszú szakasza, 8 és fél pártafokkal szabadon áll.¹¹⁴

Az 1963-ig feltárt és helyreállított középkori falak alapján a Budapesti Műemlék Felügyelőség elhatározta, hogy folytatják a városfalkutatást és az újabb részletek műemléki helyreállítását. Péczely Béla és Ágostházi László építészmérnökök megbízást

61. V. Bástya utca 9.
A 15. századi városfal feltárt
belső oldala.
Fotó M. J., 1963

62. V. Királyi Pál utca 13/b. A 15. századi városfal feltárt belső oldala.
Rekonstrukció és a műemléki helyreállítás terve. 15. Rajz Horler Ferenc, 1958

63. Budapest V. Múzeum körút 21. A 15. századi városfal helyreállított külső oldala.
Fotó T. B., 1978

kaptak egy komplex kutatási és helyreállítási terv elkészítésére. Bejárták és megvizsgálták a városfal maradványait. Az 1963-ban elkészültek tanulmány I. fejezetében ismertették a városfal történetét, bemutatták a falak állapotát, a II. fejezetben összefoglalták a vizsgálat eredményeit, a III. fejezetben pedig felsorolták a legfontosabb hatósági intézkedéseket és városrendezési javaslatokat tettek.¹¹⁵

Múzeum körút 21.–Magyar utca 28–30.

A Múzeum körút 21. ház udvarán, 1963-ban, a ház helyreállítása során lebontották a Magyar utca 28–30. sz. épületek tűzfalához épített toldaléképületeket, és a Magyar utcai házak tűzfalában kiszabadult a városfal 22,7 m hosszú szakaszának külső oldala (54. kép). Falkutatásra, régészeti feltárássra nem került sor, csak konzerválták a falfelületet (63. kép). A pártázatból 6 és fél pártafok megmaradt, a párták tetején pótolták a rézsüs fedőköveket. A pártafokok külső oldalán a keskeny lőrés alatt kifelé lejtő, kör alakú bemélyedések voltak, amelyek a nyílvevő különböző irányokba való mozgatását tették lehetővé. A kiszabadított falszakaszt 1968-ban dörzsölt felületekkel konzerválták, az udvarokat rendezték. A Magyar utca 28. és a Múzeum krt. 21. házak udvarán a városfal kisebb szakasza szabadon áll. A bevakolt és feltáratlan fal belső oldalán (Magyar utca 28.) egy egész és két fél, épségben maradt pártaelem látható, a pártafalakban egy-egy téglalap alakú rézsüs lőrés nyílik (64. kép). A szabadon álló falszakaszban ajtónyílás vezet át a Múzeum krt. 21. sz. ház udvarába.

A Múzeum körút 21. sz. felőli oldalán az átjárótól balra travertinből készült emléktábla van elhelyezve, vésett helyszínrajz alatt a következő szöveggel:

MŰEMLÉK, EZ A FALRÉSZLET PEST VÁROS XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT FALÁNAK MARADVÁNYA. E VÁROSFAL – AHOGYAN A TÉRKÉP MUTATJA – A MAI DEÁK FERENC UTCA, TANÁCS KÖRÚT, MÚZEUM KÖRÚT ÉS TOLBUCHIN KÖRÚT BELSŐ OLDALA MENTÉN HALADT A DUNÁTÓL A DUNÁIG. A XVIII. SZÁZADBAN A FALHOZ TÁMASZTVA KÍVÜL ÉS BELÜL HÁZAKAT ÉPÍTETTEK, AZ ORSZÁGUTAK BETORKOLÁSÁBAN ÁLLÓ KAPUKAT PEDIG 1780–1806 KÖZÖTT LEBONTOTTÁK. FŐVÁROSI TANÁCS VB. 1968

A Múzeum körút 21. számú ház kapuja mellett is elhelyeztek egy kisebb emléktáblát.¹¹⁶

MŰEMLÉK A HÁZ UDVARÁBAN PEST XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1968

Múzeum körút 31–33.

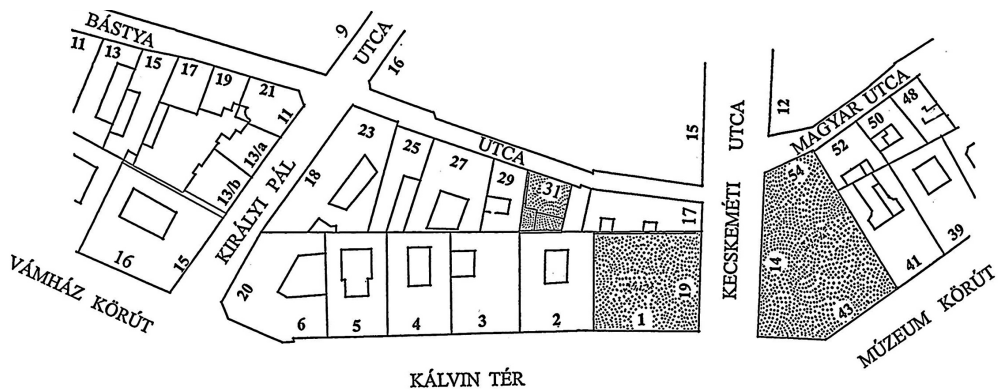
A Múzeum körút 31–33. számú üres telken 1963-ban új házat építettek. Az udvaron, a Magyar utca 42. ház tűzfalában előkerült, korábban restaurált városfalrészletet szabadon hagyták. A Múzeum körút 31. ház kapuja mellett emléktáblát helyeztek el.¹¹⁷

MŰEMLÉK A HÁZ UDVARÁBAN PEST XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT VÁROSFALÁNAK MARADVÁNYA FŐVÁROSI TANÁCS V. B. 1964

64. V. Múzeum körút – Magyar utca 28. A 15. századi városfal belső oldala, bevakolt pártafokok. Műemléki helyreállítás. Fotó T.B., 1978

65. A pesti városfal meglevő szakaszainak helyszínrajza a Dimitrov (Fővám 2011.) tértől a Kossuth Lajos utcáig. Részlet: Múzeum körút 39–43. Kecskeméti utca, Kálvin tér 1–6. Királyi Pál utca, Vámház körút 16. Rajz Horler Ferenc, 1958

Kálvin tér 1.–Kecskeméti utca 19. és a szemben lévő, Kecskeméti utca 14.–Múzeum körút 43.–Magyar utca 54. számú sarokházakat 1945-ben lebombázták (65. kép). A romok eltakarítása után a Kecskeméti utca 17. ház keleti tűzfalában előkerült a városfal külső oldalának a lefaragott részlete, amely a középkori járósinttől átlag 1 m magasan megmaradt. A Kecskeméti utca 17. és a Kálvin tér 2. ház helyreállítása közben konzerválták

66. V. Kálvin tér 1. A 15. századi városfal maradványai és a külső oldal rekonstrukciója. 1960-as évek. Fotó T.B., 1978

a városfal maradványait. A *Kálvin tér 2. ház* szabadon maradt tűzfalára, amely merőleges volt a városfalra, felrakták a Kecskeméti kapu kicsinyített alaprajzát és 18. századi homlokzatát ábrázoló, színes klinkertéglából épített domborművet. Az üres telken az 1960-as években a Belváros egyik kedvelt, „Sörkert” táncos kerthelyiségét alakították ki. A kerthelyiség megszüntetése után és *Kecskeméti utca 17. ház* keleti tűzfalában teljes magasságában rekonstruálták a városfalat, az ismert adatok alapján nyolc és fél, lőréses pártát is kialakították. A téglarekonstrukciót és a városfal maradványait bevakolták (66. kép). Az üres telket parkosították és beépítetlen maradt.

AZ 1970. ÉV UTÁNI MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁSOK

Az 1970-es években a városfal déli oldalán került sor műemléki helyreállításokra. Egymás után lebontották a *Bástya utca 1–3–5–7. telken* álló házakat és ezután látható lett a városfal belső oldalának közel 40 méteres szakasza. A Vámház körút 8–10. házak tűzfalában 12 pártafok megmaradt. Mivel ez a falszakasz négy Bástya utcai telek keleti határát jelentette, a középkori falat különböző mértékben bontották el.

A *Bástya utca 1. telken*, a Vámház körút 8. ház tűzfalában megmaradt a középkori

67. *V. Kecskeméti utca 17–19. előtt, úttest. A METRO építkezés munkagödre a városkapu belső terében. Fotó M.I, 1972*

68. V. Váci utca 1–3. előtt, úttest. A Váci városkapu feltárt maradványai. 15. század. Fotó B.M., 1985

városfal déli szakaszának a részlete (72. kép). A ház nyugati oldalában helyreállított törésvonal mutatja, hogy itt véget ér a városfal déli oldalának utolsó, látható szakasza. A Fővám tér 19. századi kialakítása előtt a Duna-partra kifutó középkori falnak cc. 200–250 m szakaszát lebontották, a feltáratlan falcsonkok a Fővám tér burkolata alatt helyezkednek el. A *Bástya utca 1. telken*, a városfalhoz épített házban pince is volt, ezért a gyilokjáró szintjétől, cc. 100 cm vastagon lebontották a városfal belső oldalát. A *Bástya utca 3. telken*, kisebb szakaszon sértetlen a városfal kváderekkel borított középkori falsíkja, és a 120 m széles gyilokjáró enyhén kifelé lejtő, középkori járószintje. Öt és fél pártafok esik erre a falszakaszra. A *Bástya utca 5–7. telken*, a Vámház körút 10. számú ház tűzfalában megmaradt falat a gyilokjáró szintje alatt 60–80 cm vastagságban lefaragták. Négy pártafok helyezkedett el ezen a falszakaszon. Régészeti kutatásra nem került sor, a falkutatás és műemléki helyreállítás dokumentációja nem ismert.

A lebontott házhelyeket parkosították, egy zárt óvodai, és egy nyilvános játszóteret alakítottak ki. Napjainkra (2016) az egész területet zárt, gépkocsi parkolóvá alakították.¹¹⁸

A *Vámház körút 16.* Az 1862-ben épült ház hátsó szárnya teljes hosszában ráépült a városfalra (44. kép). A városfal belső oldalát 1937-ben a Királyi Pál utca 13. sz. épület lebontásakor feltárták, majd az itt felépülő Királyi Pál utca 13/b. sz. ház építésekor megtartották, és bemutatták. (Lásd ott.) A Vámház körút 16. sz. ház 1945-ben, a második világháború alatt megsérült. 1958-ban a ház tatarozása közben, a fal belső oldalát (Királyi Pál utca 13/b) műemlékileg helyreállították (46–48. kép). 1979-ben a Vámház körút 16.

ház műemléki helyreállítása során, az épület hátsó szárnyát lebontották, a városfal külső oldalát, és a városfalhoz épített déli külső torony részletét helyreállították (44. kép). A fal előtt a járószintet a középkori nivóra lesüllyesztették, s az így kialakult modern árok szélére mellvédként felállították a lebontott épületszárny klasszicizáló függőfolyosó korlátját. A fal tetőn 6 és fél pártafok szabadon állóan látható, dörzsölt felülettel konzerválták, egyes pártaelemek tetején a rézsús fedőköveket betonból pótolták. ¹¹⁹

A városfal műemléki helyreállítását megelőzően sem falkutatásra, sem régészeti feltárássra nem került sor.

1991-ben a *Kecskeméti utca–Kálvin téri két üres saroktelken* elkezdődött a Budapest Merkur Korona Szálló építése. Az építési tervekben szerepelt a középkori kaputorony és az előtte álló „rondella” maradványainak a bemutatása. A Kecskeméti utca 17. ház tűzfalában elbontották a városfal rekonstrukciót, majd a fal aláig, végig feltártuk a városfal maradványait. A bolygatatlan alapfalon és a bolygatatlan talajban sehol nem látszottak a városfalhoz épített falmaradványok, vagy azoknak a nyomai. Bebizonyosodott, hogy a Kecskeméti kapu elé nem építettek a Hatvani kapu előttihez hasonló rondellát. A Kecskeméti utca 14. sarokház alatt mélypince (1945-ben légópince) volt, a lebombázott ház építése idején a városfal maradványait kiszedték.

A Mercur szálloda Kecskeméti utca 19. alatti szárnyában, az új irodahelyiségben jelzésszerűen, eltérő falburkolattal teljes magasságában rekonstruálták a telken áthaladó városfalat. Az új épület Kecskeméti utcai homlokzatán elhelyeztek egy középkori sírkőről másolt, teljes vértetben álló vitéz alakját mutató domborművet. Alatta emléktábla.

ITT ÁLLT A KÖZÉPKORI PESTI VÁROSFAL

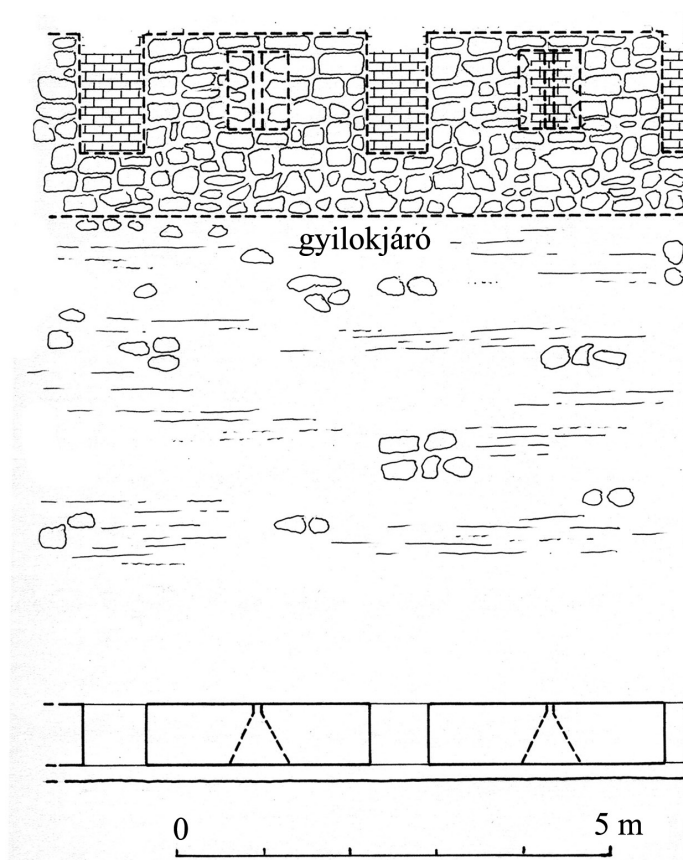
69. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, falkutatás előtt.
Fotó B.M., 1991

A Budapest Merkur Korona Szálló gépkocsi garázsát és egyéb helyiségeit a Magyar utca 46–52. házak földszinti és pince helyiségeiben alakították ki. A városfal maradványait konzerválták, a 46–48. és az 52. házban megtekinthetők. A nyitott garázsajtókban az utcáról is látható a városfal részlete, de nincs emléktábla a házakon.¹²⁰

A középkori városfalhoz épített házak felújítása és az üres telkek beépítése közben, 1966-ban, rendezési terv készült a Kiskörút belső oldalán álló házsor tűzfalaiban rejtőző városfalról.¹²¹ Ez tette lehetővé, hogy a Károly körúti és a Semmelweis utcai házaknál régészeti megfigyelésre is sor kerülhetett a műemléki feltárások és helyreállítások közben.

A városfal legfontosabb épületeinek, a kaputornyok maradványainak a kutatására a belvárosi közmű felújítások és a METRO építkezések során került sor. Részleges régészeti feltárássra, leletmentésre volt lehetőség, de műemléki helyreállításról, bemutatásról szó sem lehetett. A régészeti kutatás eredményei alapján tisztázódtak az építéssel és lebontással kapcsolatos időrendi kérdések, kiderült a kapuk pontos elhelyezkedése, alaprajza. A közterületre eső kapumaradványok továbbra sem kaptak régészeti, sem műemléki védeltséget, ezért a földmunkákkal és a közművek építésével tovább bontották a középkori falakat. Az első, nagy látványos munkagödröt a Kossuth Lajos utca és a Kiskörút kereszteződésében, az Astoria metró állomáshoz vezető aluljáró építése idején ásták ki. Az 1963-ban történt régészeti leletmentés nyomán, az aluljáró nyugati oldalfalán

70. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, helyreállítási terv. Rajz Vándor Andrásné, 1991

egy újabb emléktáblát helyeztek el. A travertinből készült tábla felső részén a Hatvani kaput és a rondellát ábrázoló vésett rajz látható, alatta olvasható a megemlékező szöveg.¹²²

EZEN A HELYEN ÁLOTT A HATVANI RONDELLA – PEST KÖZÉPKORI VÁROSFALÁNAK LEGJELENTŐSEBB KAPUJÁT A HATVANI KAPUT ÖVEZŐ KÖRBÁSTYA SZÉLES ALAPFALAI – A GYALOG-ALULJÁRÓ ÉPÍTÉSE KÖZBEN, 1963-BAN KERÜLTEK NAPVILÁGRA. MÁTYÁS KIRÁLY URALKODÁSA IDEJÉBEN A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉPÜLT, MAJD A XVIII. SZÁZADBAN LEBONTOTTÁK. A HATVANI KAPUT A RONDELLÁVAL EGYIDŐBEN EMELTÉK, LEBONTÁSÁRA PEDIG 1808-BAN KERÜLT SOR. MARADVÁNYAI AZ „ASTORIA” SZÁLLÓ ÉSZAKI HOMLOKZATA ELŐTT A FELSZÍN ALATT REJTŐZNEK.

Az 1970-es években a Kálvin téri METRO állomás és az aluljáró építése előtt az illetékes intézmények részletes dokumentációt készítettek a tervező és a kivitelező vállalatok részére, amelyben bemutatták a Kálvin tér és a tér körüli műemlékek, látható és beépített, vagy földalatti részleteit. Ennek köszönhetően az aluljárót úgy tervezték, hogy elkerüljék a Kecskeméti kaputorony és a városfal maradványait. 1973-ban azonban, az egyik kivitelező saját felelősségére az aluljáró munkagödreből a Kecskeméti utca felé kiásatott egy ideiglenes kivezető utat. Amikor felértek a Kecskeméti utcába, a 17–19. számú házak előtt, széles acéllemezeket vertek az úttestbe, a kaputorony falaiba (67. kép). Átvágták a kapu keleti és nyugati falait, és a kaputorony belső terét. Majd különböző gépekkel elkezdték a kivezető út mélyítését. A lejtős út kialakításával ferde síkban elbontották a 18. században megmaradt falak felét. Ez az esemény szakmai és a civil körökben is nagy felháborodást keltett. A torony keleti oldala, 2,50 m-rel, a torony városfelőli nyugati fala pedig, 40 cm-rel alacsonyabb lett, mint a 18. századi faltető. A leletmentés az acéllemezek közötti területre korlátozódott. 1975-ben a kaputorony déli oldalán ismét leletmentésre

71. V. Magyar utca 36. A 15. századi városfal belső oldala, Lőrés az egyik pártafokban. Műemléki helyreállítás, 1993. Fotó I.K., 2011

72. V. Bástya utca 1–3. A 15. századi városfal helyreállított belső oldala, 1970-es évek.
Fotó B.M., 1973

került sor, de itt is csak a kivitelezők által kiásott gödrökben előkerült falak letisztítására és dokumentálására volt lehetőség. A kaputorony északi oldala feltáratlan maradt. A Budapesti Műemlékfelügyelőség előírásai szerint konzerválták a középkori falrészleteket, és az előírások szerinti anyagokkal visszatemették a munkagödröt. 1983-ban, magyarázó emléktábla nélkül, az aluljáró nyugati falába, beépítettek egy, a városkapura emlékeztető vörösmárvány domborművet.

A Váci városkapu első, vízvezeték árokban előbukkanó maradványait Rómer Flóris azonosította 1870-ben.¹²³ Száz évig újabb árkokat ástak a kapu maradványaiba, de csak 1972-ben került sor az első régészeti leletmentésre. 1975-ben az újabb csatornaárkokban már megismertük a kapu É-D-i méretét, majd 1985-ben feltártuk a Váci kapu keleti oldalának a maradványait. A dokumentálás után a korábbi négy közmű árok mellé újabbakat vágtak a középkori falakba (68. kép). Az útrétegek leöntése előtt 2–3 kősort, a torony felmenő falmaradványait, és a járószintet mutató falkiugrásokat lebontották a középkori fal tetejéről. Az útburkolatba beépítettek egy, a valóságnál lényegesebb kisebb, lekicsinyített, a Váci kapuhoz hasonló alaprajzot. A 2010-es években új díszburkolatot kapott a Váci utca útteste. A középkori kapu falaiból újabb kősort lebontottak, és bazalt kockakövekből kirakták a korábbi alaprajzot. A Fővám téri Déli nagyrondelta területén nem volt régészeti kutatás, de a Fővám tér rendezése során a Váci utca déli végén jelölték

a 18. századi kapu, Porta Nova, helyét. A Váci kapuhoz hasonlóan, itt is a rondellának és a középkori városfalnak a valóságos méretekhez képest, lényegesen lekicsinyített alaprajzát jelölték a burkolatban. A jelentéktelen, semmitmondó burkolatdíszek hamis képet mutatnak a 15. századi városfalról.¹²⁴

Az 1990-es években a városfal a hozzáépített házak, telkek részeként ismét magántulajdonba került, és a 15. századi városfalnak több ezer új tulajdonosa lett. A 20. század végére, négy szakasz kivételével, a városfal helyreállított és rekonstruált részletei eltűntek a társasházak bezárt, hátsó udvaraiban. Ez azt jelenti, hogy a városfal karbantartása, vagy az új építkezéssel előkerülő falszakaszok sorsa a 18. századi városvezetési gyakorlat szerint alakul. A műemléki és régészeti védettség alatt álló, Bástya utca 3–7. házak telkén, Bástya utca 35. és a vele szomszédos Kecskeméti utca 17. házakban, a Magyar utca 46–52. stb. házakban falkutatás, régészeti feltárás nélkül döntöttek a falak sorsáról. A helyreállított, lebontott vagy a befalazott falrészletekről nem készült dokumentáció.

Az 1990-es években kialakult helyzet tipikus példája a Magyar utca 36. telek beépítése (54. kép). A házat 1945-ben lebombázták és a Múzeum körút 27. ház tűzfalában előtűnt a városfal belső oldalának az egyik leghosszabb és legjobb állapotban maradt, 27 m hosszú részlete (69. kép). A falkutatás megkezdése előtt látszott, hogy a városfal tetején öt teljes pártafok és egy 6. pártafok nagyobb része is megmaradt, csak a fedőlapok hiányoztak. Az üres telekre irodaházat terveztek. A jól látható városfal szakasz meg sem jelent a tervekben. Végül a telek tulajdonosa és a kivitelezők elérték, hogy a 27 m hosszú, feltárt városfalszakaszból csak 6 m hosszú szakasz maradjon meg, amely helyreállítva az irodaház DK-i lépcsőházában látható (70. 71. kép). A fal 21 m hosszú szakaszát teljes magasságában levésték, és beépítették. Emléktábla a bejáratnál.¹²⁴

MŰEMLÉK

A XV. SZÁZADI PESTI VÁROSFAL KONZERVÁLT MARADVÁNYAI AZ ÉPÜLET LÉPCSŐHÁZÁBAN – 1 9 9 3

Napjainkban a városvédő civil szervezetek és a helyi lakosok kezdeményezésére ismét felélénkült a városfal iránti érdeklődés. A városfal történeti értékének a megismeréséhez, és a városfal egyre fogyó maradványainak a védelmére összefoglaltuk mindazt, amit elődeink és a saját kutatásainkból a városfalakról megtudtunk. Bemutattuk a 13. századi és a 15. századi városfalak látható, és föld alatt fennmaradt, visszatemetett részleteit. Reméljük, hogy a Belváros értékes műemlékeit egyszer újra láthatjuk, hogy felidézzék a 16–17. században földig rombolt Pest város középkori virágkorát.

JEGYZETEK

- ¹ *Fekete – Nagy 1973*: 337–343.
- ² *Rózsa 1995*: 5.
- ³ *Rózsa 1995*: 14. 155. 3. kép.
- ⁴ *Rózsa 1999*: 78.
- ⁵ *Rózsa 1995*: 22. 155. 11. kép.
- ⁶ *Rózsa 1995*: 34. 156. 23. kép.
- ⁷ *Rózsa 1995*: 35. 156. 24. kép.
- ⁸ *Rózsa 1995*: 32–33. 156. 22. kép.
- ⁹ *Írásné Melis 2014*: 178–179.
- ¹⁰ *Írásné Melis 2002/a*: 151–162.
- ¹¹ *Írásné Melis 2002*: 552–553. 557.
- ¹² *Fekete – Nagy 1973*: 359.
- ¹³ *Írásné Melis 2014*: 172–176.
- ¹⁴ *Némethy 1890*: 134–135.
- ¹⁵ *Haraszti – Pető 1963*: 90.
- ¹⁶ *Fekete – Nagy 1973*: 337–343.
- ¹⁷ *Hermann 1942*: 35–37.
- ¹⁸ *Haraszti – Pető 1963*: 142.
- ¹⁹ Az 1684-es Buda ostroma nyugatról ostromképen a külső ágyúállást a Hatvani kapuig megrajzolták. A rondella É-i oldalán kiásott árokban azonban, megszakítás nélküli vízszintes rétegek kerültek elő, cölöpnyakak és palánk helyek sem látszottak. *Rózsa 1995*: 30. 155. 20 kép; *Írásné Melis 2002*: 558–559.
- ²⁰ *Rózsa 1963*: 246–248. LV. tábla.
- ²¹ Korábban felmerült, hogy ez a fal talán a félbe maradt pesti várhoz tartozott. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy esetleg a 16–17. századi belső, török védőműben is felhasználták. *Írásné Melis 1994*: 68.
- ²² *Írásné Melis 2002*: 567.
- ²³ *Írásné Melis 2002*: 559–561.
- ²⁴ *Írásné Melis 1976/1*: 324.
- ²⁵ *Írásné Melis 2014*: 178–179.
- ²⁶ *Szakály 1986*: 46–47.
- ²⁷ *Fekete-Nagy 1973*: 337–343; *Károlyi – Welmann 1936*, 208–209, 248.
- ²⁸ *Írásné Melis 2014*: 176. 78–79. kép
- ²⁹ *Gál 1989*: 18–19; *Írásné Melis 2014*: 167.
- ³⁰ *Írásné Melis 2002*: 559. 31–32. kép; *Írásné Melis 2014*: 150. 89. kép.
- ³¹ *Nagy 1961*: 161–212.
- ³² *Gárdonyi 1929*: 2.
- ³³ *Gárdonyi 1929*: 3.
- ³⁴ *Rómer 1873*: 153–163. 158. Térképmelléklet.
- ³⁵ *Írásné Melis 2002*: 559–561. 30. kép
- ³⁶ *Gál 1989*: 18–19; *Írásné Melis 2002*: 551. 8. kép.
- ³⁷ *Schoen 1930*: több helyen.
- ³⁸ *Írásné Melis 2014*: 234–235. 92, 84. kép.
- ³⁹ *Bél 1737*, III. kötet: 108; *Gárdonyi 1929*: 2–4.

- ⁴⁰ *Gárdonyi 1929: 2.*
- ⁴¹ *Gárdonyi 1929: 3; Pest-városi levéltár. Intim. a. a. 4852.*
- ⁴² A Hatvani kapu és a lövölde rajza fennmaradt Binder János Fülöp rézmetszetén (28. kép), amely a pesti serfőző céh 1797-ben kiállított bizonyítványát díszítette. A bizonyítvány kiállításának événél korábbi állapotokat ábrázol, hiszen a polgári lövölde telkét 1784-ben eladták. Az új lövöldét áthelyezték a Kecskeméti kapu közelébe városfal déli oldalára (Vámház körút 16–10). *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁴³ *Írásné Melis 2002: 554. 17. kép.*
- ⁴⁴ *Gárdonyi 1929: 3–4.*
- ⁴⁵ *Gárdonyi 1929: 2–3.*
- ⁴⁶ *Rómer 1873: 159.*
- ⁴⁷ *Gárdonyi 1929: 7.*
- ⁴⁸ Binder János Fülöp vegyes technikával készült városképe. *Rózsa 1995: 79.*
- ⁴⁹ *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁵⁰ A Múzeum körút 7–9. házak pincéjében még nem volt régészeti kutatás. Lehetséges, hogy a városfalon megmaradt a lövölde déli falának a helye.
- ⁵¹ *Gárdonyi 1929: 4–6. Térkép Pest déli városfaláról; Gárdonyi 1929: 5.*
- ⁵² *Gárdonyi 1929: 6.*
- ⁵³ Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció, 296. raktári csomó, 386.
- ⁵⁴ *Írásné Melis 1987: 199–225.*
- ⁵⁵ *Gárdonyi 1929: 1, 6.; Rokken 1932: 112–123.; Kovács 1934: 73.*
- ⁵⁶ *Írásné Melis 1976/I: 320–321.; Csorba 1976: 349–359.*
- ⁵⁷ *Rómer 1873: 155.; Gárdonyi 1929: 6.*
- ⁵⁸ Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. Pol. civ. 1790, 59:5
- ⁵⁹ *Gárdonyi 1929: 1, 6.*
- ⁶⁰ *Rokken 1932: 112–123.; Kovács 1934: 73. 12. kép.; Garády 1943: 320–321.*
- ⁶¹ A Váci kapu, a rondella és a hídfő helyszínrajza. 18. század 2. fele. Fővárosi Levéltár, Pesti It. Intimata a. a. 1900.
- ⁶² *Rómer 1873: 159.*
- ⁶³ *Rómer 1873: 156.*
- ⁶⁴ *Gárdonyi 1922: 6.*
- ⁶⁵ *Gárdonyi 1929: 3.*
- ⁶⁶ Pest városának határa. „Matl mérnökkari Kapitány 1752 diki térképe nyomán”. *Rómer 1873: térkép a 46. laphoz.*
- ⁶⁷ *Gárdonyi 1929: 2, 6; Rómer 1873: 158. Térképmelléklet a 46. és a 108. laphoz.*
- ⁶⁸ *Gárdonyi 1929: 2.*
- ⁶⁹ Hild János helyszínrajza 1800–1810 körül készült. Feltüntette a városfal két oldalán elhelyezkedő épületeket. A külső torony alaprajza változatlan. Fővárosi Levéltár PB. 68.
- ⁷⁰ Noéh Ferenc geodéta felmérése. 1738-ban Martinelli lerajzolta az Invalidus ház addig felépített részleteit és a városfal belső oldalán elkészült melléképületeket. A városfal félkör alaprajzú külső tornyába a városfalról lehetett bemenni, a tornyon két nagyobb lőrés maradt meg. (*Schoen 1930: 35, 10. kép.*) I. Matthei 1746–1750-es pesti várostérképe is változatlan formában feltünteti a tornyot. (*Schoen 1930: 51, 19. kép.*) Hild János helyszínrajza 1800–1810 körül készült. Feltüntette a városfal két oldalán elhelyezkedő épületeket. A külső torony alaprajza változatlan. (Fővárosi Levéltár PB. 68.) 1825: Kellemesi Melczer Andor helyszínrajzán a félkör alaprajzú külső torony még megvolt, de már lényegesen átalakították. *Schoen 1930: 57, 22. kép.*

- ⁷¹ *Rómer 1873*: 158. Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 3–5.
- ⁷² 1772-ben Chim Mihály már a helyét sem említi, és az 1772-es helyszínrajzon sem szerepel. A 18. század 2. felében készült tanácsulési jegyzőkönyvekben sem említik.
- ⁷³ *Gárdonyi 1929*: 3.
- ⁷⁴ Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció 296. raktári csomó, 386.
- ⁷⁵ *Gárdonyi 1929*: 6–7.
- ⁷⁶ Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár.
- ⁷⁷ *Gárdonyi 1929*: 4.
- ⁷⁸ Lásd 74. jegyzet.
- ⁷⁹ Feuerné Tóth Rózsa feltárása, 1960.
- ⁸⁰ Lásd 74. jegyzet.
- ⁸¹ Lásd 74. jegyzet.
- ⁸² Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, Rajztár.
- ⁸³ A kaputorony körüli terület rendezési terve a Fővárosi Levéltárban található. P/L 37. szám.
- ⁸⁴ *Gárdonyi 1929*: 6.
- ⁸⁵ *Rómer 1873*: 158. Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 3–4.
- ⁸⁶ *Gárdonyi 1929*: 6.
- ⁸⁷ *Rómer 1873*: 158.; *Gárdonyi 1929*: 4–6.
- ⁸⁸ *Kovács 1934*: 73. 1. 13. kép; *Csorba 1976*: 358.
- ⁸⁹ *Nagy 1961*: 161–212.
- ⁹⁰ *Nagy 1985*: 122–153.
- ⁹¹ *Jankovich 1817*: 57–64.
- ⁹² *Írásné Melis 1976/1*: 313–315. *Írásné Melis 2004*: 236–237.
- ⁹³ *Rómer 1873*: 74.
- ⁹⁴ *Rómer 1873*: 75–77; *Bergh 1870*: 46–50.
- ⁹⁵ *Liber*: 468.
- ⁹⁶ *Liber*: 470.
- ⁹⁷ *Liber*: 467.
- ⁹⁸ *Liber*: 466.
- ⁹⁹ *Liber*, 468.
- ¹⁰⁰ *Rómer 1873*: Térképmelléklet.; *Gárdonyi 1929*: 1–4.; *Országos Műemléki Felügyelőség Adattár*: MOB Irattár 1937/109, 117, 377, 404, 411, 639.; *Előterjesztés 1937*, 1106–1107; *Horváth 1938*: 30, 74, 1. XXXVIII. t.; *Lux 1941*: 401–402.; *Genthon – Zakariás 1949*: 35–39.
- ¹⁰¹ Egykor: *Országos Műemléki Felügyelőség Adattár*: MOB Irattár 1939/221.; *Genthon 1951*: 51. *Zakariás 1961*: 104.; *Írásné Melis 1976/1*: 323.
- ¹⁰² *Genthon István – Zakariás G. Sándor 1949*: 35–39.
- ¹⁰³ *Genthon – Zakariás 1952*: több helyen.
- ¹⁰⁴ *Genthon 1951*: a városfal maradványait tartalmazó házak névsor szerint felsorolva több helyen.; *Zakariás 1961*: több helyen. Az elkövetkező időszakban folyamatosan készültek az újabb műemlék jegyzékek. Az 1990-es jegyzékben, a meglévők mellé a Múzeum körút 19, 21, 31. telkek is műemléki védetség alá kerültek. *Jékely 1970*: 68–69.
- ¹⁰⁵ *Feuerné – Horler 1960*.
- ¹⁰⁶ *Feuerné – Horler 1960*; *Műemlékvédelem 1964*: 197.
- ¹⁰⁷ *Feuerné – Horler 1960*; *Genthon-Zakariás 1949*: 37. (Károlyi utca 28.); *Genthon 1951*: 50; *Zakariás 1961*:

104; *Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹⁰⁸ *Feuerné – Holler 1960; Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 50; Zakariás 1961: 104; Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹⁰⁹ *Feuerné – Horler 1960; Egykor: Országos Műemléki Felügyelőség Adattár: MOB Irattár 1939/221.; Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 50; Zakariás 1961: 104; Írásné Melis 1976/1: 323.*

¹¹⁰ *Feuerné – Horler 1960; Genthon 1951: 52. (Magyar utca 32–34.); Zakariás 1961: 110–111. (Magyar utca 32–34.) 115; F. Tóth Rózsa 1963: 551.; Írásné Melis 1976/1: 323–324.*

¹¹¹ *Feuerné – Holler 1960; Rómer 1873: 108. Térképmelléklet.; Genthon – Zakariás 1949: 38, 39.; Genthon 1951: 52, 54; Zakariás 1961: 111, 115; Írásné Melis 1976/1: 324.*

¹¹² Lásd 111. jegyzet.

¹¹³ *Feuerné – Horler 1960; Zakariás 1961: 96; Írásné Melis 1976/1, 326.*

¹¹⁴ Lásd 100. jegyzet; *Genthon – Zakariás 1949: 37; Genthon 1951: 51; Zakariás 1961: 107–108.; Írásné Melis 1976/1: 326; Műemlékjegyzék 1990: 64.*

¹¹⁵ *Péczely – Ágostházi 1963.*

¹¹⁶ *Zakariás 1961: 115; Írásné Melis 1976/1: 323; Műemlékjegyzék 1990: 68.*

¹¹⁷ *Genthon 1951: 52, 54; Zakariás 1961: 111, 115. (Magyar utca 42.); Írásné Melis 1976/1: 324; Műemlékjegyzék 1990: 69.*

¹¹⁸ *Zakariás 1961: 96, 133; Írásné Melis 1970: 282; Írásné Melis 1976/1: 327.*

¹¹⁹ *Genthon 1951: 62; Zakariás 1961: 127; Írásné Melis 1976/1: 326.*

¹²⁰ *Írásné Melis 1987: 200–206.*

¹²¹ *Szanyi 1967: 200–215.*

¹²² Az emléktábla szövegében egy jelentős tárgyi tévedés van, hiszen a történeti adatokból már ismert volt, hogy a rondellát a 16. század első felében építették a 15. század-végi városkapu elé. *Feuerné Tóth 1966: 20–22; Írásné Melis 1987: 215–217.*

¹²³ *Rómer 1873: 156.*

¹²⁴ A 21. század első évtizedeiben a városfal részleteit érintő tereprendezések során az építészek az új burkolatokba kicsinyített alaprajzokat terveztek. Ez megtévesztő, és hamis képet mutat a burkolat alatt elhelyezkedő városfalról, kapukról, rondelláról.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balla 1785

Balla Antal: Mappa Specialis Intravillani Interioris Urbis. Budapest Fővárosi Levéltár XV. 16. b. 221/1: Belváros. 1785

Bergh 1870

Bergh Károly: A pestvárosi régi fal utolsó maradványa. Archeologiai Értesítő. 1870: 46–50.

Cselebi 1664

Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre. Gondolat, Budapest, 1985.

Csorba 1976

Csorba Csaba: Pest városhatárának vázlatos története. *Budapest Régiségei*, 26. 1976: 349–368.

Előterjesztés

Előterjesztés IV. Királyi Pál utca 13/b. sz. ház telkén feltárt középkori városhatár hozzáférhetővé tétele tárgyában. *Fővárosi Közlöny* 1937. június 18: 1106–1107.

Fekete – Nagy 1973

Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest Története II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973: 337–436.

Feuer 1960 *Feuer Istvánné*: Jelentés. *Archeologiai Értesítő*, 87, 1960: 243.

Feuerné – Horler 1963.

Feuer Istvánné – Horler Ferenc: A pesti városhatár. Kézirat. Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, rajztár.

Feuerné 1963

Feuerné Tóth Rózsa: V. Apáczai Csere János u. 2. *Budapest Régiségei*, 20, 1963: 551.

F. Tóth 1966/4

F. Tóth Rózsa: A régi pesti városhatár, a Hatvani kapu és rondellája. *Budapest*, 1966/4: 20–22.

Gál 1989

Gál Éva: A Budapesti Történeti Múzeum Városhatártörténeti Osztályának kéziratos térképei. Katalógus. Monumenta Historica Budapestinensia, 6. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, 1989.

Garády 1943

Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásátásokról. *Budapest Régiségei*, 13, 1943: 403–438.

Gárdonyi 1924

Gárdonyi Albert: A pesti városhatár. *Historia*, Pest-Budai emléklapok 2. 1929/4–5: 1–8.

Genthon – Zakariás 1949

Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Budapest. 1949

Genthon – Zakariás 1952

Genthon István – Zakariás G. Sándor: Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke. Kézirat. Budapesti Városhatártervező Iroda. Budapest. 1952

Genthon 1951

Genthon István: Magyarország műemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1951

Haraszti – Pető 1963

Haraszti Sándor – Pető Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Táncsics Kiadó. Budapest, 1963

Herman 1942

Herman Eged: Budáról Belgrádba 1663. Pécs, 1942.

Horváth 1938

Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Magyarország művészeti emlékei. 2. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1938.

Irásné Melis 1975

Irásné Melis Katalin: Középkori városkapu maradványai a Kálvin térnél. Honismeret 1975/1–2: 44–47.

Irásné Melis 1976

Irásné Melis Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. Budapest Régiségei. 24. 1976/1: 313–348; 24. 1976/2: 74–86, 193–198

Irásné Melis 1987

Irásné Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. Archaeologiai Értesítő, 1987: 112–113; 1987–1988: 199–225.

Irásné Melis 1994

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. Archaeologiai Értesítő, 1994: 121–122. 1994–1995: 57–78.

Irásné Melis 2002

Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások 15. századi pesti városfal Károly körúti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28–30). Budapest Régiségei, 35, 2002: 549–585.

Irásné Melis 2002.a

Irásné Melis Katalin: Pest a török hódoltság idején. A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2002: 151–162.

Irásné Melis 2014

Irásné Melis Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai. Budapest Régiségei 47, 2014: 135–238.

Iványi 1941

Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). Tanulmányok Budapest Múltjából, 9.: 1941, 32–84.

Jankovich 1817

Jankovich Miklós: Pesth városának hajdani helyzetetése. Tudományos Gyűjtemény 10: 1817, 57–64.

Károlyi-Welmann 1936

Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta *Welmann Imre*. Székesfőváros Budapest, 1936.

Kovács 1934

Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 3: 1934, 62–90.

Lieber 1933

Lieber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. *Statisztikai Közlemények*, Budapest, é. n. (1933): 67.

Lux 1941

Lux Géza: A régi pesti városfal. *Technika*, 1941: 401–402.

Nagy 1961

Nagy Lajos: Pest város XVIII század végi topográfiájának forrásai. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14: 1961, 164–212.

Nagy 1975

Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest Története III. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975: 27–217.

Nagy 1985

Nagy Emese: Jankovich Miklós régészeti tevékenysége. In: Jankovich Miklós a gyűjtő és a mecénás. *Tanulmányok*. Szerk. Belitska-Scholz Hedvig. *Művészettörténeti Füzetek* 17: 1985. 122–153.

Némety 1890

Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Rudnyánszky Nyomda. Budapest 1890.

Péczely – Ágostházi 1963

Péczely Béla – Ágostházi László: Pesti városfalak. I. Történeti áttekintés. II. Összefoglalás a vizsgálat eredményeiről. III. Hatósági intézkedések és városrendezési javaslatok. Budapest, 1963. Műemléki Felügyelőség Adattár. Kézirat.

Rokken 1932

Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első Duna-parti sétány. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1, 1932: 112–123.

Rómer 1873

Rómer Flóris: A régi Pest. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Budapest, 1873. (Reprint: Az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata. Budapest, 1988.)

Rózsa 1963

Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963.

Rózsa 1995

Rózsa György: Budapest legszebb látképei. HG és Társa Kiadó. Budapest, 1995.

Rózsa 1999

Rózsa György: Budapest régi látképei. Alte Ausichten von Budapest. Új Művészet Kiadó. Budapest, 1999.

Schoen 1930

Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. Székesfőváros közönsége. Budapest, 1930.

Szakály 1986

Szakály Ferenc: Buda visszafoglalásának emlékezete. Európa kiadó. Budapest, 1986.

Szanyi 1967

Szanyi József: A főváros tízéves műemlék védelméről. *Műemlékvédelem* 9. 1967, 200–215.

Zakariás 1961

Zakariás G. Sándor: Budapest. Magyarország művészeti emlékei. 3. Képzőművészeti Alap. Budapest. 1961.

Rövidítések:

BTM=Budapesti Történeti Múzeum

BFL=Budapest Főváros Levéltára

B.M.=Bakos Margit

I.K.=Irás Krisztina

M.I.=Molnár Ilona

M.J.=Molnár János

T.B.=Tihanyi Bence

KATALIN IRÁS-MELIS

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM THE MEDIEVAL CITY WALL OF PEST

ABSTRACT

II. The period of the Ottoman occupation (1541–1686). The second wall around Pest, built between 1460 and 1480, surrounded the town in a semicircle 2.2 km long. It had three gates and six external towers. The reinforcement of the wall around 1538 included the building of rondellas or barbicans in front of the gates. After the Ottomans captured Buda without a fight in 1541, they used Pest a military garrison until 1686.

The first attempt to recapture Pest from the Ottomans was made in autumn 1542. The massed German-Hungarian armies encircled the town. The Turks defended with determination and fought off the siege. The European public followed these events with great interest, and observers produced accounts of the sieges illustrated with drawings. The most valuable of the drawings made of the events at Buda is an engraving by Enea Vico (Ferrara, 1523 – Parma, 1567). He drew the whole town wall. In 1602, the imperial armies made another attempt to liberate Buda, but only managed to capture Pest. During the two years they held

it, the Ottomans reduced the area beside the Danube to ruins with gunfire from Buda. The rest of the town was destroyed in September 1604. Upon receiving word that István Bocskai's army was approaching, the imperial war council instructed Captain Jagenritter Wolf to evacuate the Pest, knock down the walls and set fire to the ruins. The two sides signed the Peace of Zsitvatorok in 1606, stipulating that Buda would remain an Ottoman fort.

Archaeological findings. An archaeological excavation in the north courtyard of Budapest Mayor's Office (Károly körút 28-30) in 1996–1997 found traces of damage to the inner and outer sides of a 140 m-long wall section caused during the attempts to recapture Pest. The locations of piles and beams of a reticulated external gun emplacement built in the first half of the seventeenth century, remained in the soil undisturbed, together with a defensive trench that had been widened and deepened in the eighteenth century. The Ottoman trench on the inside of the wall was filled in after 1686. A detailed description by the Turkish traveller Evlia Cselebi (1664) is consistent with the graphic representations of the system of fortifications made during the siege of Buda between 1684 and 1686. The massed European armies took Buda in 1686, bringing an end to the Ottoman occupation of Hungary.

III. Demolition and partial incorporation into buildings (eighteenth and nineteenth centuries).

After the rubble had been cleared, the city wall came into municipal possession. Its first mention in the modern age dates from 1703, when the council ordered a guard to be set up at certain points on the city wall against a possible Kuruc attack during the Rákóczi War of Independence. The walls, gate towers and external towers that were damaged during the sieges of 1684–1686 were repaired and put in the form recorded on the eighteenth-century drawings. The city gates rebuilt in the early eighteenth century stood on medieval foundations, and most of the walls were also medieval. This is clear from the eighteenth-century town plans, on which the city gates all appear similar, and from Mihály Chim's survey of 1772. The minutes of eighteenth-century council meetings and archive documents containing the decisions give us a clear account of the history of the city wall at that time. The walls retained their 'fortification' character early in the century. The trench around the outside of the wall was enlarged to eight metres wide and six deep, and a new trench was dug on the inner side. Until 1772, no buildings were connected to most of the wall, but by the middle of the century, its rondellas, gates and external towers had become obstacles to traffic in the rapidly-developing city. Moves to improve municipal finances included a decision to parcel up the vacant land on the inside and outside of the wall and sell the plots. Eighteenth-century site plans and the Balla map of 1785 show that buildings first went up on the inner side of the wall. In 1788, the land office reported that the owners of the plots had for various reasons all seized the adjacent sections of the town wall. The council declined to make any change to this situation for five years. In 1794, the seized sections of the wall and the plots were subjected to valuation so that title to them could be bought and sold. This decided the fate of the city wall, which thus lost its character as a fortification and its historical significance.

Demolition of the rondellas, gates and external towers started privately and continued in 1783 under plans laid down by municipal decree. The work lasted through the 1790s. By the turn of the century, nothing of the wall remained visible. The council auctioned off the re-usable building material gained from demolition of the rondellas and gates, and sold the land they had stood on. The destruction of the wall shows up clearly on Antal Balla's map of Pest of 1784–1786 (Figure 27). The first to be demolished was the Vác Gate in 1780, followed in turn by the six external towers, the city gates and the remains of the rondellas. By 1772, the internal details of the Hatvan Gate had been demolished, but the external side was retained until 1809.

IV. Historic monument protection.

By the middle of the nineteenth century, surviving sections of the wall disappeared into adjoining courtyards.

The art collector and historian-archaeologist Miklós Jankovich (Pest 1772 – Pest 1846) was the first person to take an interest in the medieval history of the city. From the old walls discovered in trenches dug to lay pipes, Jankovich reconstructed the first ‘Pest Castle’ in 1817. In the 1960s and 1970s, these were found to be remains of Pest’s first city wall, dating from the thirteenth century. They now lie under the road surface on public land and are afforded no protection under current law. Flóris Rómer also studied Pest in the 1860s. He commissioned the architect Károly Bergh to survey, draw and publish the last visible section of the city wall, in Bástyá utca. This was the first article on the Pest city wall to be published in an academic journal (1870). Flóris also published a book, *Régi Pest* [Old Pest] in 1873, but it had no effect on the fate of the city wall, the demolition of which continued steadily up to 1945.

In the 1920s, some members of what was by then the profession of historic monument protection managed to have plaques put up marking five sections of the Pest town wall: the three city gates, the Színházi Rondella and the section surveyed by Bergh. The first restorations were carried out in the entrance passage to number 13/b, Királyi Pál utca, the courtyard of number 19, Bástyá utca, the courtyard of number 11, Múzeum körút and a wall of the building at number 26, Ferenczi István utca.

In 1945, bomb damage revealed some hitherto concealed parts of the town wall. As buildings and plots containing sections of wall came into state possession after the war, the historic protection work abandoned in 1942 was resumed. The first register of Budapest historic monuments – produced in 1949 by István Genthon and G. Sándor Zakariás – included thirteen sections of town wall on the south side. Work by these authors led to 42 sections of the wall being registered as national monuments with full protection status in 1961. In the 1980s and 1990s, the town wall gradually received archaeological protection along its whole length except for the gates and external towers on public land.

In 1958, the Budapest Municipal Council ordered full historical documentation of the wall between Kossuth Lajos utca and Fővám tér. The architect Ferenc Horler made a geodesic survey and produced drawings showing the condition of certain sections of wall and restoration plans. Rózsa Tóth (Mrs István Feuer) led the historic monument research and the subsequent archaeological excavations. Restorations on the south side of the Pest city wall took place at eleven sites between 1957 and 1963. Details of the external side of the wall were uncovered in courtyards along Múzeum körút, and details of the internal side in Magyar utca and Bástyá utca. Further area plans and reconstruction plans were produced in 1963 and 1966. Several sections of the wall were restored, but without archaeological excavation or research. By the end of the twentieth century, the wall was once again private property. The multi-storey blocks of flats on both sides were closed off by their (several thousand) owners, and the Pest town wall disappeared into back courtyards.

katalinmelis@gmail.com